

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫСЫ

«ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ» СЕРИЯСЫ

ИЗВЕСТИЯ

КАЗАХСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

СЕРИЯ «ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ»

BULLETIN

OF KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF
INTERNATIONAL RELATIONS AND
WORLD LANGUAGES

SERIES “PHILOLOGICAL SCIENCES”

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

2 (69) 2023

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF INTERNATIONAL RELATIONS
AND WORLD LANGUAGES

2 (69) 2023

ISSN 2411-8745 (Print)

ISSN 2709-9245 (Online)

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

ХАБАРШЫСЫ

“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ

КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN

of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

Алматы
«Полилингва» баспасы
2023

© “Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті” Акционерлік қоғамының “Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы-Известия” ғылыми журналының “Филология ғылымдары” сериясы таралымы, Қазақстан Республикасының Инвестициялар мен даму жөніндегі министрліктің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде тіркелген. Алғашқы есепке қою кезіндегі нөмірі мен мерзімі № 674, 18.05.1999 ж. Тіркелу куәлігі 10.04.2015 жылғы № 15194-Ж

Бас редактор

Құнанбаева С.С., филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА-ның академигі, Алматы, Қазақстан

Жауапты редактор

Тойшыбаева Г.К., филология ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Редакция алқасының мүшелері

Рысалды Қ.Т., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Ахатова Б.А., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Загидуллина А.А., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Мизамхан Б.С., филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Кәрібаева Б.Е., PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Сәтенова С.К., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Дүйсекова К.К., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Солдатенкова Т., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Лёвен католикалық университеті, Лёвен, Бельгия

Красных В.В., филология ғылымдарының докторы, профессор,
М.В.Ломоносов атындағы ММУ, Мәскеу, Ресей

Карасик В.И., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Волгоград мемлекеттік техникалық университеті, Ресей

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол- Каролина, Калифорния, АҚШ

Шығарушы редактор

Амангожаева Е.Б., жетекші маман, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘнеӘТУ, Алматы, Қазақстан

© Научный журнал “Хабаршысы-Известия” КазУМОиМЯ имени Абылай хана серия “Филологические науки” Акционерного общества “Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана” зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан. Номер и дата первичной постановки на учет № 674, 18.05.1999 г. Регистрационное свидетельство № 15194-Ж от 10.04.2015 г.

Главный редактор

Кунанбаева С.С., доктор филологических наук, профессор,
академик НАН РК, Алматы, Казахстан

Ответственный редактор

Тойшибаева Г.К., кандидат филологических наук, КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Члены редакционной коллегии

Рысалды К.Т., доктор филологических наук, профессор КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Ахатова Б.А., доктор филологических наук, профессор КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Загидуллина А.А., доктор филологических наук, профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Мизамхан Б., кандидат филологических наук, доцент КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Карибаева Б.Е., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы,
Казахстан

Сатенова С.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им.
Гумилева, Астана, Казахстан

Дуйсекова К.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им.
Гумилева, Астана, Казахстан

Солдатенкова Т., доктор филологических наук, профессор,
Лёвенский католический университет, Лёвен, Бельгия

Красных В.В., доктор филологических наук, профессор МГУ им.
М.В.Ломоносова, Москва, Россия

Карасик В.И., доктор филологических наук, профессор
Волгоградского государственного социально-педагогического
университета, Волгоград, Россия

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол- Каролина, Калифорния,
США

Выпускающий редактор

Амангожаева Е.Б., ведущий специалист КазУМОиМЯ имени
Абылай хана, Алматы, Казахстан

bulletin-philology.ablaikhan.kz

© Scientific Journal “Bulletin of Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages”. Series “Philological sciences” of JSC “Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages” is registered in Communication, Informatization and Information Committee of the Ministry on Investment and Development, Republic of Kazakhstan. Number and date of first registration №674, from 18.05.1999. Certificate N 15194 – G, 10.04.2015.

Editor in chief

Kunanbayeva S.S., Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the RK, Almaty, Kazakhstan

Executive Editor

Toishibaeva G.K., Candidate of Philology, KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan

Editorial board members

Rysaldy K.T., Doctor of Philology, Professor, Ablai khan, KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Akhatova B.A., Doctor of Philology, Professor, Ablai khan, KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Zagidullina A.A., Doctor of Philology, Professor, Ablai khan, KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Mizamkhan B., Candidate of Philology, Ablai khan, KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Karibaeva B.E., PhD, Ablai khan, KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Satenova S.K., Doctor of Philology, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Duysekova K.K., Doctor of Philology, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Soldatenkova T., Doctor of Philology, Professor, Leuven Catholic University, Leuven, Belgium

Krasnykh V.V., Doctor of Philology, Professor, Moscow State University named after M.V. Lomonosov, Moscow, Russia

Karasik V.I., Doctor of Philology, Professor, of Volgograd State Technical University, Russia

Anna Oldfield, PhD, Professor, Costol-Carolina, California, USA

Commissioning Editor

Amangozhaeva E.B., leading specialist of KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty

bulletin-philology.ablaikhan.kz

МАЗМҰНЫ. СОДЕРЖАНИЕ. CONTENTS.

1 Бөлім.

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 1.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Part 1.

CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

Kunanbayeva S.S., Kulgildinova T.A., Karibayeva B.E. Functional-pragmatic and Intercultural-communicative Parameters in the Typology of Business Communications	11-22
Қунанбаева С.С., Құлгильдинова Т.А., Қарыбаева Б.Е. Бизнес-коммуникация типологизациясындағы функционалды- прагматикалық және мәдениетаралық-коммуникативті параметрлер	11-22
Қунанбаева С.С., Құлгильдинова Т.А., Қарыбаева Б.Е. Функционально-прагматические и межкультурно- коммуникативные параметры в типологизации бизнес- коммуникации	11-22
Баяндина С.Ж. Развитие и функционирование языков в регионах Республики Казахстан	22-33
Баяндина С.Ж. Қазақстан Республикасының аймақтарындағы тілдердің дамуы және қызмет көрсетуі	22-33
Bayandina S.Zh. Development and Functioning of Languages in the Regions of the Republic of Kazakhstan	22-33
Джелдыбаева Р.Б., Тұрсынали Ж., Досымбекова Р.О. Қытай- қазақ антропонимдерінің этномәдени негіздері және гендерлік сипаты	33-47
Джелдыбаева Р.Б., Тұрсынали Ж., Досымбекова Р.О. Этнокультурные основы и гендерные особенности китайско -казахских антропонимов	33-47
Dzheldybayeva R.B., Tursynali J., Dosymbekova R.O. Ethnocultural Foundations and Gender Character of Chinese - kazakh Anthroponyms	33-47
Жакупова А.Д., Омарова Н.Г. Коммуникативно-аксиоло- гическая категория прямолинейности в медийном дискурсе	48-62
Жакупова А.Д., Омарова Н.Г. Медиадискурстағы турашылдық коммуникативті-аксиологиялық категориясы	48-62

Zhakupova A.D., Omarova N.G. Communicative-axiological Category of Straightness in Media Discourse	48-62
Жұмағұлова Б.С., Токтарова Т.Ж., Оналбаева А.Т. Когнитивная модель стихотворения «Наступление ночи» Н.Рубцова.....	62-80
Жұмағұлова Б.С., Токтарова Т.Ж., Оналбаева А.Т. Н. Рубцовтың «Түннің басталуы» өлеңінің когнитивтік моделі.....	62-80
Zhumagulova B.S., Toktarova T.Zh., Onalbayeva A.T. Cognitive Model of the Poem «The Coming of Night» by N. Rubtsov	62-80
Zhunussova Zh.N., Tulegenova M.K. Sociocultural Marking of Lexical Units of Youth Sociolect	80-95
Жунусова Ж.Н., Тулегенова М.К. Жастар социолектінің лексикалық бірліктерінің әлеуметтік-мәдени белгілеуі	80-95
Жунусова Ж.Н., Тулегенова М.К. Социокультурная маркированность лексических единиц молодежного социолекта.....	80-95
Қоянбекова С.Б., Үдербаев А.Ж., Зиядаұлы Б. Экспрессивтік стилистика: ұлттық психологиялық парадигмалар	95-109
Қоянбекова С.Б., Үдербаев А.Ж., Зиядаұлы Б. Экспрессивная стилистика: национальные психологические парадигмы	95-109
Koyanbekova S.B., Uderbaev A.Zh., Ziyadauly B. Expressive Stylistics: National Psychological Paradigms	95-109
Кулынтаева Т.Б., Еспекова Л.Ә. Тарихи жырлардағы қазақы уақыт өлшем бірліктердің мәні	109-123
Кулынтаева Т.Б., Еспекова Л.Ә. Значение единиц измерения времени казахов в историческом эпосе	109-123
Kulyntaeva T.B., Espekova L.A. The Meaning of Kazakh Time Units in Historical Epics	109-123
Кущегалинова А.К., Исмағұлова Б.Х. Метатекстовая функция глаголов речи в художественном тексте (на примере казахского, английского и русского языков)	124-141
Кущегалинова А.К., Исмағұлова Б.Х. Көркем мәтіндегі сөйлеу етістігінің метамәтіндік қызметі (қазақ, ағылшын және орыс тілдері мысалында)	124-141
Kuchshegalinova A.K., Ismagulova B.Kh. Metatext Function of Speech Verbs in Literary Text (on the Example of Kazakh, English and Russian Languages)	124-141
Наурызбайқызы Г., Садирова К.Қ. Дискурстың ұлттық ерекшеліктері.....	141-158
Наурызбайқызы Г., Садирова К.Қ. Национальные особенности дискурса	141-158
Nauryzbaikyzy G., Sadirova K.K. National Features of Discourse.....	141-158

Pirmanova K.K., Turekhanova A., Ashimova N. Theory and Methodology of the World's National Linguistic Corpora	158-181
Пірманова К.Қ., Түреханова А., Ашимова Н. Әлемдік ұлттық тілдік корпустарды құру теориясы мен әдістемесі	158-181
Пирманова К.К., Түреханова А., Ашимова Н. Теория и методология создания мировых национальных корпусов языка.....	158-181
Рысбергген Қ.Қ. Когнитивтік метафораның лингвотанымдық әлеуеті (ономастикалық материалдар негізінде)	182-196
Рысбергген К.К. Лингвопознавательный потенциал когнитивной метафоры (на основе ономастического материала)	182-196
Rysbergen K.K. Linguo-cognitive Potential of Cognitive Metaphor (Based on Onomastic Material)	182-196
Садуакас Н.А., Кушкимбаева А.С., Абдрахманова Ж.М., Асанов Ж. Профессор Қ. Жұбанов еңбектеріндегі статистикалық әдістер	197-215
Садуакас Н.А., Кушкимбаева А.С., Абрахманова Ж.М., Асанов Ж. Статистические методы в трудах профессора К. Жубанова	197-215
Saduakas N.A., Kushkimbayeva A.S., Abdrakhmanova Zh. M., Assanov Zh. The Statistical Methods in the Works of Professor K. Zhubanov	197-215
Солтанбекова А.А., Рамазанов Т., Жолшаева М.С., Қалибекұлы Т. Етістіктің мағыналық топтарының ішкорпуста берілу жолдары	216-233
Солтанбекова А.А., Рамазанов Т., Жолшаева М.С., Калибекулы Т. Пути передачи семантических групп глаголов в подкорпусе	216-233
Soltanbekova A.A., Ramazanov T., Zholshayeva M.S., Kalibekuly T. Ways of Transmitting Semantic Groups of Verbs in the Internal Corpus	216-233
Тойшибаева Г.К. Концепт «красный» в художественном тексте, его содержание, функции и языковая репрезентация (на материале романа Ф.М. Достоевского «Братья Карамазовы»).....	233-251
Тойшибаева Г.Қ. Көркем мәтіндегі «қызыл» ұғымы, оның мазмұны, қызметі және тілдік көрінісі (Ф.М. Достоевскийдің «Ағайынды Карамазовтар» романы негізінде)	233-251
Toyshibayeva G.K. The Concept of «Red» in a Literary Text, its Content, Functions and Linguistic Representation (Based on the Novel «The Brothers Karamazov» by F.M. Dostoevsky)	233-251

2 БӨЛІМ. АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

РАЗДЕЛ 2. ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА

PART 2. RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

Aiov D., Islam A. Linguocultural Adaptation Strategy in Political Media Discourse Interpretation	252-261
Айов Д., Ислам А. Саяси БАҚ дискурсын ілеспе аудармадағы лингво-мәдени бейімдеу стратегиясы	252-261
Айов Д., Ислам А. Стратегия лингвокультурной адаптации в синхронном переводе политического медиадискурса	252-261
Kurkimbayeva A.M., Yelubayeva A.A. Simultaneous Interpretation in Online Mode: Challenges and Demands of Times	262-274
Куркимбаева А.М., Елубаева А.А. Онлайн режиміндегі синхронды аударма: заман қиындықтары мен талаптары	262-274
Куркимбаева А.М., Елубаева А.А. Синхронный перевод в онлайн-режиме: вызовы и требования времени	262-274
Smagulova A.S., Tastanova R.B., Murzagaliyeva M.K. Problems of Translation of Phraseological Units in Texts of Media Discourse and Cinematography	274-284
Смагулова А.С., Тастанова Р.Б., Мырзағалиева М.К. Медиадискурс және кинематография мәтіндеріндегі фразеологиялық бірліктерді аудару мәселелері	274-284
Смагулова А.С., Тастанова Р.Б., Мурзағалиева М.К. Проблемы перевода фразеологизмов в текстах медиадискурса и кинематографии	274-284

3 Бөлім. ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 3. НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Part 3. SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Kuzdybayeva A.A., Utebayeva G.U., Massalimova A.S. Implementation of a System-activity Approach in Teaching Future Philologists	285-296
Құздыбаева А.А., Өтелбаева Г.У., Массалимова А.С. Болашақ филологтарды дайындауда жүйелік-қызмет тәсілдерін жүзеге асыру	285-296
Құздыбаева А.А., Утельбаева Г.У., Массалимова А.С. Реализация системно-деятельностного подхода в подготовке будущих филологов	285-296

Seidikenova A.S., Rakhimova Yu.S. Learning with a Language Partner as a way to Form Intercultural Communication Competence.....	296-306
Сейдикенова А.С., Рахимова Ю.С. Тілдік серіктеспен бірігіп тілді оқыту мәдениетаралық қарым-қатынас құзыреттілігін қалыптастыру тәсілі ретінде	296-306
Сейдикенова А.С., Рахимова Ю.С. Обучение с языковым партнером как способ формирования межкультурной коммуникативной компетенции	296-306

4 Бөлім. ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
Раздел 4. ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ:
ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ
Part 4. LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

Ақыш Н., Ақыш Б. Ұрпақ сабақтастығының көркем концепциясы	307-323
Ақыш Н., Ақыш Б. Художественная концепция преемственности поколений	307-323
Akysh N., Akysh B. The Artistic Concept of Intergenerational Continuity	307-323
Akynbekova A.B., Kuantayev N.K., Bakenova R.Sh. Spirituality of Nation in "Sholpan" Magazine	323-335
Акынбекова А.Б., Қуантаев Н.К., Бакенова Р.Ш. «Шолпан» журналындағы ұлт руханияты	323-335
Акынбекова А.Б., Қуантаев Н.К., Бакенова Р.Ш. Национальная духовность в журнале «Шолпан»	323-335
Гиздатов Г.Г. Интермедиаьные эксперименты в современном литературном и арт-пространстве Казахстана	335-349
Гиздатов Г.Г. Қазақстанның қазіргі әдебиеті және өнер кеңістігіндегі интермедиаьдық эксперименттер	335-349
Gizdatov G.G. Intermedial Experiments in Modern Literature and Art space of Kazakhstan	335-349
Zhetybai R.K. The Artistic Character of the System of Images in the Story of «Betpe-bet»	350-363
Жетібай Р.Қ. «Бетпе-бет» повесіндегі образдар жүйесінің көркемдік сипаты	350-363
Жетыбай Р.К. Художественный характер системы образов в повести «Бетпе-бет»	350-363
Motygullina Z.A., Khabibullina E.A. The Fate of the People in the Understanding of the Classics of English and Tatar Literature (J. Swift, R. Burns, Dardemand, G. Tukay, G. Iskhaky, M. Akyeget, R. Batulla, Zulfat)	363-374

Мотыгуллина З.А., Хабибуллина Е.А. Ағылшын және татар әдебиеті классиктерінің түсінігіндегі халық тағдыры (Дж. Свифт, Р. Бернс, Дардеманд, Г. Тукай, Ғ. Ысқақы, М. Акиегет, Р. Батулла, Зулфат)	363-374
Мотыгуллина З.А., Хабибуллина Е.А. Судьба народа в понимании классиков английской и татарской литературы (Дж. Свифт, Р. Бернс, Дардеманд, Г. Тукай, Г. Исхаки, М. Акиегет, Р. Батулла, Зулфат)	363-374
Юсуп А.Н., Танжарыкова А.В., Юсуп П.К., Куттыбаев Ш.Д. Әлем әдебиетіндегі киелі тау мен киелі ағаш образы	374-384
Юсуп А.Н., Танжарыкова А.В., Юсуп П.К., Куттыбаев Ш.Д. Образ святой горы и священного дерева в мировой литературе.....	374-384
Yusup A.N., Tanzharykova A.V., Yusup P.K., Kuttybaev Sh.D. The Image of the Holy Mountain and the Sacred Tree in World Literature	374-384

1 Бөлім.
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Раздел 1.
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ
Part 1.
CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

UDC 81'42

SRSTI 16.21.27

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.001>

**FUNCTIONAL-PRAGMATIC AND INTERCULTURAL-
COMMUNICATIVE PARAMETERS IN THE TYPOLOGY OF
BUSINESS COMMUNICATIONS**

Kunanbayeva S.S.¹, Kulgildinova T.A.², *Karibayeva B.E.³

¹PhD, academician of NAS RK, professor at Ablai khan KazUIR&WL,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: rector@ablaikhan.kz,

²PhD, Ed.D., professor at Ablai khan KazUIR&WL, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: tulebike@mail.ru,

³PhD, associate professor at Ablai khan KazUIR&WL,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: buadat_ke@mail.ru

Abstract. This article considers the ways and possibilities of developing typologies for the category of business communication. The aim of the article is to identify the criteria for the typologization of business communication. It should be noted that typology in business communication is intended to determine the communicative-contextual environment and conditions of negotiations that require the accommodation of the participants. In this aspect, this article is a logical continuation of the scientific-theoretical and paradigm-based interpretations of the concept of communication, which is quite fully used in the analysis of business discourse. In this regard, the authors solved the following tasks: to determine the criteria for ranking types and subtypes of professional and business communication and to classify and structure them to adapt the sociopragmatic typology of business communication with the so-called sociopragmatic intercommunicating principles. To solve these tasks, the modification of cognitive-pragmatic technology was studied, which includes the components of Relational Pragmatics (RP) in the assessment, such as participants, language, and context. The study and analysis of these

aspects enabled us to analyze the intercultural business communication strategy, which is a more significant and effective new construct than the sum of its constituent components beyond integrative functioning. Such methods as case study and critical analysis were utilized during the research. The scientific novelty of the research lies in the fact of defining the categories of business communication. The theoretical significance of the article is underlined by revealing business-communication classification criteria from different scholars' points of view. The practical significance lies in the possibility of using the research results in teaching business communication and relational pragmatics.

Key words: business communication, typologization, Relational Pragmatics, intercultural communication, business discourse, communication, sociopragmatic typology, context.

Basic provisions

In the existing works on the development of classification and typological criteria for ranking types and subtypes of professional and business communication, the choice of the theoretical basis of typology by researchers, first of all, depends on the choice of one of the paradigmatic set of approaches in the interpretation and understanding of “communication”. Accordingly, typology in “business communication” is predetermined by the choice of one of the bases for its classification: cognitive-symbolic, socio-psychological, functional-communicative, communicative-culturological, socio-pragmatic, intercultural-communicative, cognitive-linguo-culturological, etc.

Classifications based on any of the above scientific-theoretical and paradigm-based interpretations of communication are quite fully used in the analysis of business discourse [1, 2, 3, 4].

From the standpoint of the intercultural-communicative specification of business communication (hereinafter referred to as BC), in foreign studies in the typology of BC based on the communicative-contextual environment and conditions (in negotiations, for instance) that require the accommodation of participants, it is considered eligible to single out 3 interconnected basic components in intercultural communication: social, linguistic and cognitive, based on the functional integration of which such a characteristic of business communication as intercultural communication is provided. Acting as a classification criterion, intercultural communication is used to typify the sociopragmatic function of BC in terms of its refraction through contacting cultures in intercultural and communicative business interaction [1].

Introduction

The sociopragmatic interpretation and emphasis of this component in the selected classification criterion as intercultural communication allowed researchers [5] to introduce the so-called **"sociopragmatic intercommunicating principles"** (SIPs), which also provide a sociopragmatic typology of BC.

- Noted principles (SIPs) as a **sociocultural indicative scale** are designed to determine the degree of normative sociopragmatic in the productive or interpretive use of the language in BC in intercultural and communicative interaction. At the same time, the refusal to implement these principles as normative ones led to a decrease in the estimated indicators of BC. The authors of SIPs demonstrated their similar indicative objectivity in different cultures and multicultural conditions through comparative studies of the use of SIPs in China and England based on objective data [6].

- Using a sociopragmatic approach, K. Kopitko identifies another classificational approach, designed to clarify indicators more objectively, which is designated by the concept of Relational Pragmatics, which is a conditional translation means: related to pragmatists as a more holistic indicative cognitive-pragmatic technology, including Relational Pragmatics (RP) components in the assessment, as participants, language, context. This sociocognitive self-evaluative basis includes three components, namely:

1. the cognitive-contextual components include knowledge blocks, evidence-argumentative blocks, dynamic information processing, thinking, perception, and attention;
2. the affective component of the RP context is associated with the personality of the participant, relationships, desires, etc.
3. the cognitive component of the context includes motivational-target indicators of the strategic use of languages.

More concretizing in the definition of intercultural business communication (IBC) is the conceptual model of I. Varner, where 2 basic components of IBC are distinguished, namely: business strategy, intercultural strategy, and integratively forming an intercultural business communication strategy. Intercultural business communication strategy is a more significant and effective new construct than the sum of its constituent components beyond integrative functioning [7].

Methods and materials

Due to the expansion of the areas of demand for BC, the need to stratify the organizational and managerial aspects of business communication, functional-structural and socio-organizational criteria for the typology of

business communication, business texts, and business communication are developing. They are based on the method of functional goal determination with the principle of typology of these objects according to their functional purpose. These include instructive-managerial, regulatory-legal, commercial-contractual, professional-organizational, etc., aimed at internal organizational-managerial decisions in the form of written instructive documentation with an electronic communicative form of corporate discussion, which is a form of widespread electronic business communication.

The problems of classification of managerial communication and their research both in business discourse and in business communication were investigated as follows:

Fendt (2007) [8] defines communication as a type of directive management in the implementation of a particular BC format – pragmatic targets for the exchange of views for decision-making.

Yamada developed a functional type of BC, which is understood as the organization and management in the format of a business meeting, the management council. He also analyzes the intercultural-communicative interaction of meeting participants [9] and identifies and qualifies such samples of BC, which pragma-communicative orientation is due to the task of achieving a certain desired result.

One of the modern widespread methods of analysis of managerial communication is the use of the case method as a specific methodology for studying the potential of BC. This method, combined with critical analysis, is used by S. Livesey in the analysis of corporate discourse, and by J.O. Rourke in the analysis of the type of communication in management.

From the position of managerial communication, the organizational typology of such subtype of BC as business negotiations and ways to stimulate them is also known [10], which defines 3 perspectives possible in business negotiations, for which they are qualified according to research interests or purposes (1) by businessmen to improve professional-communicative negotiating skills; 2) by budding entrepreneurs preparing themselves for modern negotiation strategies and models through training; 3) by researchers of discourse analysis and business communication, who single out business negotiations as an independent object of verbal communication insufficiently studied in comparative terms from theoretical and practical positions.

From the above review of existing approaches to the typology of business communications, the following types of classifications of business communications can be noted as the most recognized:

- intercultural-communicative typology of sociopragmatic functions of BC [2] and others;

- sociopragmatic typology of BC with the identification of sociopragmatic intercommunicating principles (SIPs) that contribute to the classification of BC based on these principles according to the degree of their normative sociopragmatic in different cultures in a multicultural environment [6];

- a sociocognitive-pragmatic classification that identifies and evaluates BC through the degree of integrative interaction of three basics (participants, language, context), manifested in the sociopragmatic influencing force in BC (Relational Pragmatics – K. Kopitko);

- intercultural business-communicative-strategic approach to the classification of BC, where the noted characteristics in interactive functioning can provide stratification of BC depending on the quality of their symbiotic manifestation [7];

- modern and organizational-demanded is the functional and managerial stratification of the BC, and its basic principle of typology is the functional aim and purposefulness of the BC or its subtypes: managerial, functional, organizational, regulatory, directive-managerial, etc. – [8, 9, 10].

Results and discussions

Since the object of our specific research interest is the peculiarities of the functioning of the BC and the types of BC that provide business-communicative interactions in a multicultural environment, the subject area is chosen as intercultural-communicative and functional-pragmatic types of indicators that are most fully manifested in the format of negotiations and determine their implementation potential in the contacting Kazakh and English languages in business communication.

The main object of our study, in this case, is business negotiations as a specific and complex type of BC. The analysis of intercultural and cross-cultural interactions at such an object as business negotiations, like any other object, should be based on existing domestic and foreign experiences during a cross-cultural comparative analysis.

Another task is to choose the methods of qualification-typology assessment and create their typology for projecting onto the object of development of this research, namely: business communication in its cross-cultural provision in the English-Kazakh intercultural-pragmatic business interaction.

Although the conceptualization of cross-and-intercultural business negotiations as the main, specific type of verbal business communication is complicated by their inaccessibility due to the operation and observance of the unspoken law of professional and corporate secrecy for those involved in the negotiation process, there is an experience of foreign researchers to

determine the process-resulting trajectory and the course of negotiations based on preliminary organizational-managerial and preparatory coordination of the procedure and objects of the contract on predicting the course and results, based on the mentality, national-cultural values, behavior patterns and specific cultural strategies for intercultural communication, the degree of interest of the parties in a certain result, etc.

In foreign studies devoted to the topic of business negotiations, the separate solutions are distinguished in business interaction, which is based on the generalization of the experience of conducting intercultural and cross-cultural business communication, in particular, J. Rehbein [11]:

1. developed a general algorithm for buying and selling;
2. characterized negotiations as a process of decision-making by the buyer and seller in the form of a step-by-step process;
3. revealed that in international negotiations there is a tendency for repetitive structures and blocks, such as communicative returns, not functionally adequate explanations, etc.
4. Marriot [12] – also emphasizes the complex structure, step-by-step process, interaction, and sequence of communication-discussion with the analysis of individual aspects of progress toward the final decision based on the study of the Australian-Japanese process of “buying and selling”.

Firth [13] – emphasizes the frame-fixed nature of negotiations but indicates that they do not have the format of predictability, given as a fact, but represent a result that is socially and organizationally comprehended through and in the course of communicative action. A. Firth also describes such a specific type of business contract, which is a **telecontract**. M. Charles [4], exploring negotiations conducted by native English speakers, focused on the aspect of differentiation of power, characteristic for the positions of the buyer and the seller, thus identifying indicators that describe the concepts of power and power shifts.

Lans Fant believes based on research that the main differences in international negotiations are caused by the stability of national-cultural mindsets and traditions, which, despite the universalizing formats for negotiating on the American model, remain stable risks in negotiating. They are caused by differences in the understanding and national assessment of such concepts as *time*, *efficiency*, *purposefulness*, *straightforwardness*, *focus*, etc. The researcher demonstrates and illustrates with examples how these differences are reflected in the “negotiation strategy”, and “organization of sequence”, on the conclusions of the negotiations, processes of interaction between participants, etc.

Grindsted [14], defining "negotiations" as a specific object of communication, compares the ways of organizing verbal communications during the Spanish-Danish negotiations, where he reveals that these national groups complicate the negotiation process due to the discrepancy between their attitudes in assessing the speed and time spent to achieve the aim in the negotiations.

Flamming G. Andersen studied the preferences of national groups in the choice of speech communication means, which creates either interference or speeds up the course of negotiations. So, for example, English-Danish business communicators use inter-and-intra-text repetition to stimulate the course of negotiations. Although repetitions are often prohibited by the requirements of negotiations, their role in ensuring the progress of negotiations cannot be denied. But in the conditions of intercultural-communicative business negotiations, Danish and English representatives of the parties use them to perform different functions: the Danes – to complete certain aspects or topics; and the British – to further advance the topic.

The works of A. Villemoes, P. Vander Wijst, and Jan Ulijn are devoted to the problems of significance and differences in different cultures, which pay attention to such concepts as politeness, disagreement in business negotiations and their separate forms and functions in negotiations.

Particularly productive in the study of BC in terms of contact between representatives of different cultures can be called the work on identifying risks in business interaction and negotiations by G. Poncini [15], who revealed the presence and effectiveness of the manifestation of flexibility and adaptability of participants of business meetings to each other, which caused us the need to deny our attitude on limiting national stereotypes and the need to introduce their interpretation that we have put forward earlier.

Some researchers of BC processes in intercultural and communicative conditions and a multilingual business environment and interactions have concluded that it is important how the participants build work to find the right solution, which includes mutual knowledge and free orientation of both parties in the content of the contract object, proper organization of negotiations, preliminary agreement on certain aspects, etc.

Conclusion

The above-mentioned variety of approaches to the study and definition of business negotiations and negotiations as objects of research, it would seem, testifies to their comprehensive study. But we concluded that, firstly, business negotiations are considered outside the system of business communication, and secondly, works on the analysis of the structural-organizational principle

of negotiation are predominant [11,12,13]. Works on the conduct of international negotiations or on the specifics of the manifestation of national-cultural mindsets in specific contacting cultures in international interaction also predominate (F. Grindsted [14], Flamming G. Anderson, Lanstant, etc.) within the framework of “negotiations”.

Having studied approaches to the implementation of BC, we concluded that in the same works in which research is being carried out **to find a theoretical and methodological**, more globally applicable **approach** in the classification description of negotiations, their modeling, as well as in the actual planning of negotiations, the works are most often based on psychological or ethnographic and cultural messages in determining the basics of BC. For example, the authors of a work devoted to business negotiations in the format of discursive presentation (Konrad Ehlich and Johannes Wagner, 2001 [10]) provide another classification approach based on the definition and identification of types of BC, caused by theoretical, practical or methodological interest in the object. Accordingly, from a practical point of view, our research shows that gaining experience and mastering the models and tactics of successful negotiation from the standpoint of the **theoretical and methodological determination** of the sources and characteristics of the BC, ethnographic or ethnological types of business communication ranking are used, which are applied as methods in a comparatively-contrastive analysis to identify the role of negotiation in different cultural and economic contexts.

Summing up the typology of approaches to BC, we single out a cultural-research approach that does not have access to the negotiation formats of today’s generation but reveals the deep ethnocultural foundations of differences in negotiation models among different peoples. The next type we have defined is the psychological format based on individual interest, due to sociopsychological circumstances. Most often, this aspect is not widely demanded and is most often used in combination with the following approach in identifying the type of BC, which contains industry characteristics of BC in an economy where natural situations of business communication as specific types of interaction are the most characteristic and typical for communication purposes. In the article, we have identified the differences between negotiations as a type of discourse and the negotiation process as an activity or activity in the process of business communication.

REFERENCES

- [1] Bargiela-Chiappini F., Nickerson C., & Planken B. Business discourse. Palgrave Macmillan. 2013. – <http://dx.doi.org/10.1057/9781137024930>
<http://dx.doi.org/10.1057/9781137024930.0006>

- [2] Bargiela-Chiappini F. The Handbook of Business Discourse // Handb. Bus. Discourse. 2009 // doi:10.1080/14708477.2010.510757
- [3] Boden D., Borrego M., Newswander L.K. Student socialization in interdisciplinary doctoral education // High. Educ. 2011. Vol. 62, №6 // doi:10.1007/s10734-011-9415-1
- [4] Charles M. Business negotiations: Interdependence between discourse and the business relationship // English Specify. Purp. 1996. №1 // doi:10.1016/0889-4906(95)00029-1
- [5] Spencer-Oatey H., Jiang W. Explaining cross-cultural pragmatic findings: Moving from politeness maxims to sociopragmatic interactional principles (SIPs) // Journal of Pragmatics. 2003. №35 // doi:10.1016/S0378-2166(03)00025-0
- [6] Spencer-Oatey H. Culturally speaking: managing rapport through talk across cultures. Open linguistics series, 2000.
- [7] Varner I.I. The theoretical foundation for intercultural business communication: A conceptual model // J. Bus. Commun. 2000. №37(1) // doi:10.1177/002194360003700102
- [8] Fendt J., Kaminska-Labbé R., Sachs W.M. Concepts of truth and relevance in management research: a pragmatic consideration. in The Third Organization Studies Summer Workshop on "Organization Studies as Applied Science. The Generation and Use of Academic Knowledge of Organizations, 2007.
- [9] Yamada H. Topic management and turn distribution in business meetings: American versus Japanese strategies // Text. 1990. №10(3) // doi:10.1515/text.1.1990.10.3.271
- [10] Ehlich K., Wagner J. The discourse of business negotiation // Walter de Gruyter. 2011. №8.
- [11] Rehbein J. Interkulturelle Kommunikation // Narr. 1985. №12. P. 148-179.
- [12] Marriott H.E. Intercultural business negotiations // Aust. Rev. Appl. Linguist. Suppl. Ser. 1990. №7. P. 33–65.
- [13] Firth A. The lingua franca factor // Intercultural Pragmatics. 2009. №6(2) // doi:10.1515/IPRG.2009.009
- [14] Grindsted A. Joking as a strategy in Spanish and Danish negotiations // The languages of business: An international perspective. 1997. PP. 159-182.
- [15] Poncini G. Multicultural business meetings and the role of languages other than English // J. Intercult. Stud. 2003. №24. P. 17–32.

БИЗНЕС-КОММУНИКАЦИЯ ТИПОЛОГИЗАЦИЯСЫНДАҒЫ ФУНКЦИОНАЛДЫ-ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ-КОММУНИКАТИВТІ ПАРАМЕТРЛЕР

Кунанбаева С.С.¹, Кульгильдинова Т.А.², *Карибаева Б.Е.³

¹ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, профессор, Абылай хан атындағы
ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: rector@ablaikhan.kz,

²ф.ғ.к., п.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы,
Қазақстан, e-mail: tulebike@mail.ru,

³PhD, ассоц. профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы,
Қазақстан, e-mail: buadat_ke@mail.ru

Аңдатпа. Берілген мақалада бизнес-коммуникация категориясы үшін типологияларды әзірлеу жолдары мен мүмкіндіктері қарастырылады. Мақаланың мақсаты – бизнес-коммуникация типологиясындағы критерийлерді анықтау. Бизнес-коммуникациядағы типология қатысушылардың орындарын анықтауды талап ететін келіссөздердегі коммуникативті-контекстік орта мен шарттарды айқындауға арналғанын атап өткен жөн. Осы аспектіде бұл мақала бизнес-дискурсты талдауда толығымен пайдаланылған коммуникация ұғымының ғылыми-теориялық және парадигмалық түсіндірмелерінің логикалық жалғасы болып табылады. Осыған байланысты авторлар кәсіби бизнес-коммуникацияның түрлерін жіктеудің критерийлерін анықтау, бизнес-коммуникацияның социопрагматикалық типологиясын социопрагматикалық интеркоммуникативті принциптермен бейімдеу мақсатында оларды жіктеу және құрылымдау міндеттерін қарастырады. Қойылған міндеттерді шешу үшін индикативтік когнитивтік-прагматикалық технология зерттелді, оның ішінде Relational Pragmatics (RP) ұғымының келесі компоненттері енгізілді: қатысушылар, тіл, контекст. Осы құжаттарды зерделеу және талдау мәдениетаралық бизнес-коммуникация стратегиясын талдауға мүмкіндік берді, ол интеграциялық қызметтен тыс оның құрамдас бөліктерінің қосындысынан гөрі маңызды және тиімді жаңа құрылым болып табылады деген қорытынды жасалды. Кейс-стади және критикалық талдау әдістері қолданылды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – бизнес-коммуникация категорияларын анықтауда. Зерттеудің теориялық маңыздылығы бизнес-коммуникацияны жіктеудің критерийлерін әр түрлі ғылыми көзқарастардан қарастыру болып табылады. Зерттеудің практикалық маңызы зерттеу нәтижелерін бизнес-коммуникация және релятивті прагматика пәндерін оқыту барысында қолдану мүмкіндігінде жатыр.

Тірек сөздер: бизнес-коммуникация, типологизация, Relational Pragmatics, мәдениетаралық коммуникация, бизнес-дискурс, коммуникация, әлеуметтік-прагматикалық типология, контекст.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ И МЕЖКУЛЬТУРНО-КОММУНИКАТИВНЫЕ ПАРАМЕТРЫ В ТИПОЛОГИЗАЦИИ БИЗНЕС-КОММУНИКАЦИИ

Кунанбаева С.С.¹, Кульгильдинова Т.А.², *Карибаева Б.Е.³

¹д.ф.н., академик НАН РК, профессор КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: rector@ablaikhan.kz,

²к.ф.н., д.п.н., профессор КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: tulebike@mail.ru,

³PhD, ассоц. профессор КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: buadat_ke@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются пути и возможности разработки типологий категории бизнес-коммуникации. Целью статьи является выявление критериев типологизации бизнес-коммуникации. Следует отметить, что типологизация в бизнес-коммуникации предназначена для определения коммуникативно-контекстуальной среды и условий проведения переговоров, требующих аккомодации участников. В этом аспекте данная статья является логическим продолжением научно-теоретических и парадигмально базируемых толкований понятия коммуникации, достаточно полно использованного в анализе бизнес-дискурса. В связи с этим авторы решали следующие задачи: определить критерии ранжирования видов и подвидов профессионально-делового общения, классифицировать и структурировать их в целях адаптации социопрагматической типологизации бизнес-коммуникации к так называемым социопрагматическим интеркоммуникативным принципам. Для решения поставленных задач были изучены идентификационная когнитивно-прагматическая технология, включающая в оценку выделенные им составляющие Relational Pragmatics (RP), как-то: участники, язык, контекст. Изучение и анализ указанных документов позволили проанализировать межкультурную бизнес-коммуникативную стратегию, которая представляет собой более значимый и эффективный новый конструкт, чем сумма её составляющих компонентов вне интегративного функционирования. Были использованы методы кейс-стадии критического анализа. Научная новизна исследования заключается в определении категорий бизнес-коммуникации. Теоретическую значимость статьи подчеркивает выявление критериев классификации

бизнес-коммуникации с различных научных точек зрения. Практическая значимость заключается в возможности использования результатов исследования в преподавании бизнес-коммуникации и релятивной прагматики.

Ключевые слова: бизнес-коммуникация, типологизация, Relational Pragmatics, межкультурная коммуникация, бизнес-дискурс, коммуникация, социопрагматическая типология, контекст.

Статья поступила 22.05.2023

УДК 81'27

МРНТИ 16.21.27

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.002>

РАЗВИТИЕ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ЯЗЫКОВ В РЕГИОНАХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

*Баяндина С.Ж.¹

¹д.ф.н., профессор КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан, e-mail:bayandina2004@mail.ru

Аннотация. В статье освещены проблемы формирования языковой ситуации в регионах Республики Казахстан.

Целью статьи является анализ факторов исторического, политического, социального, географического, демографического, миграционного характера, которые оказывают влияние на характер языковой ситуации, а также на развитие государственного и других языков.

Актуальность темы статьи обоснована тем, что в социолингвистике недостаточно изучен региональный аспект функционирования языков в стране. Большинство исследований рассматривают языковые проблемы в целом по республике. Республика Казахстан является полиязычной страной, которую населяют разные этносы. Они распределены по регионам неравномерно, что создает неодинаковую этническую и языковую ситуацию.

Научная новизна статьи заключается в том, что региональный аспект социолингвистических исследований опирается на новые статистические данные, а также на характер современных геополитических и социальных отношений в республике, сложившихся в последние десятилетия.

В статье использованы методы социолингвистических исследований: методы анализа, синтеза, наблюдение, статистический метод, методы сравнения и сопоставления и др.

Теоретическую базу исследования составляют работы известных зарубежных и казахстанских социолингвистов, законодательные документы, освещающие и регулирующие проблемы функционирования языков в полиязычных государствах.

Практическая значимость: результаты статьи могут быть использованы в вузовской практике и выполнении научно-исследовательской работы.

В результате проведенного анализа статистических данных по распределению этносов на основе материалов Переписей населения автор статьи приходит к выводу, что характер сложившейся языковой ситуации влияет на функционирование государственного и других языков. Выявлено, что геополитическое положение, экономическая нестабильность, преобладание русскоговорящего населения, низкая рождаемость, особенности внутренней и внешней миграции, преобладание городского населения над сельским, преобладающее использование русского языка в сферах общественной жизни в северном и восточном регионах являются тормозящим фактором в развитии государственного языка. Показано, что развитию государственного языка в южном и западном регионах способствуют преобладание титульной нации по сравнению с другими этносами, количество учреждений образования с казахским языком обучения, а также использование казахского языка во многих сферах общественной жизни.

Автор статьи приходит к выводу, что для развития государственного языка необходимо учитывать региональный аспект и выработать необходимые научно-практические рекомендации.

Ключевые слова: языковая политика, языковая ситуация, функционирование языков, государственный язык, русский язык, регион, региональный аспект, миграция.

Основные положения

Функционирование государственного и других языков в Республике Казахстан предопределено законодательными документами: Конституция Республики Казахстан, Закон «О языках в Республике Казахстан», Концепция языковой политики. В этих документах устанавливается статус языка титульной нации казахского языка как государственного, статус русского языка как официально употребляемого в органах государственного и местного управления, а также в отдельных

статьях оговариваются особенности употребления языков народов Казахстана в различных сферах жизни.

В таких документах, как «Государственные программы развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2001-2010 и 2010-2022 годы», «Государственная программа реализации языковой политики Республики Казахстан на 2020-2025 гг.» разработаны конкретные меры по реализации положений Конституции РК, Закона «О языках РК».

Особенностям языкового развития посвящены положения, касающиеся республики в целом, однако региональному аспекту развития языков уделено мало внимания. Поэтому необходимо проводить социолингвистические исследования в этом аспекте в целях эффективной реализации положений языковой политики РК,

Введение

Актуальность проведения исследований социолингвистического характера по изучению функционирования и развития языков в региональном аспекте продиктована тем, что регионы страны характеризуются разными условиями: географическим положением, этническим составом, экономическим развитием и другими экстралингвистическими факторами.

Изучению использования языков в полиэтническом обществе посвящены работы известных зарубежных ученых: Э. Хаугена, У. Стюарта, Р. Купера, Б. Спольски, Ю.Д. Дешериева, А.Д. Швейцера, В.А. Аврорина, В.Ю. Михальченко, Л.Б. Никольского, Н.Б. Мечковской, казахстанских ученых Б. Хасанулы, Э.Д. Сулейменовой, З.К. Ахметжановой, М.М. Копыленко и др. Языковые проблемы в различных регионах исследовались в работах А.М. Абасилова, К.М.Текжанова, Б.К. Курмановой. В названных работах изложены теоретические основы исследования функционирования языков, особенности языковой жизни регионов.

Анализ языковой ситуации и языкового планирования Республики Казахстан отражается в работе Э.Д. Сулейменовой, Ж.С. Смагуловой [1], С.Ж. Баяндиной [2] и др.[3].

Анализ современных социолингвистических исследований, посвященных описанию функционирования языков в разных странах и их регионах, показывает, что каждая страна и каждый регион отличается своеобразием исторического формирования, политического устройства, политических и социальных взаимоотношений, и решение проблем соотношения официального и местных языков в функциональном отношении является очень сложным.

Описание материалов и методов

В статье использованы методы социолингвистических исследований: методы анализа, синтеза, наблюдение, статистический метод, методы сравнения и сопоставления и др. Обоснованность использования данных методов объясняется необходимостью подтверждения влияния факторов на развитие и функционирование языков в регионах страны.

Результаты и обсуждение

Как известно, использование языка в обществе во многом зависит от этнического состава населения, который изменяется в силу разных причин. В мононациональных государствах в качестве государственного языка используется язык титульной нации. В полиэтнических странах в качестве официального языка могут быть использованы один, два или три языка.

Численный состав казахской нации в разные периоды исторического развития страны претерпевал изменения. Факторами уменьшения количества казахов явились голод и политические репрессии 30-х годов, годы ВОВ.

Переселение русскоговорящего населения во время индустриализации страны, поднятия целины, а также депортация представителей других этносов во время войны обуславливают числовой дисбаланс в этническом отношении: превалируют представители наций, говорящих на русском языке. Это приводит к сужению общественных функций казахского языка, и, наоборот, растет функциональная нагруженность русского языка, активно функционирует двуязычие.

90-е годы XX столетия характеризуются активными процессами изменения национального состава страны. Выход страны из состава СССР порождает экономическую нестабильность, представители русскоязычного населения массово выезжают за пределы республики.

Данные переписи населения [4] наглядно отражают названные выше процессы. Например, удельный вес казахов в общей численности населения составил: 1926 г. – 57,7%, 1939 г. – 38,0%, 1959 г. – 30,0%, 1970 г. – 32,6%, 1979 г. – 36,0, 1989 г. – 39,7%, 1999г. – 53,4%, 2009 г. – 63,1%, 2021 г. – 70,35%.

По данным последней переписи, более 80 % населения владеют казахским языком, менее 50% пользуются казахским языком повседневно, не владеют государственным языком почти 20% респондентов. В разрезе этносов указано, что 99,6% казахов знают казахский язык, но только 63,4% пользуются им, представители других этносов, чаще всего

тюркоязычных, хорошо знают казахский язык: узбеки, уйгуры – более 70%, таджики, турки – более 60%, азербайджанцы, татары, дунгане – более 50% .

Среди представителей других этносов государственным языком владеют: поляки, украинцы, русские – более 20%, корейцы - 36,5%. В настоящее время языковая ситуация регионов Казахстана выглядит следующим образом:

Таблица 1– Этнический состав населения РК и регионов (по данным Переписи населения 2021 г., чел.)

Регион	Республика, области, города	всего	казахи	русские	узбеки	украинцы	уйгуры	немцы	татары	Другие этносы
	Республика Казахстан	19186015	13497891	2981946	614047	387327	290337	226092	218653	969722
Северный	Акмолинская	782995	436984	210769	1457	40563	346	30121	13707	49048
	Костанайская	833643	368303	280577	1259	87916	246	30626	14325	50391
	Павлодарская	756755	423322	223712	1318	41860	241	24279	14331	27692
	Сереро-Казахстанская	540786	203176	240567	591	29950	141	22207	12009	32145
	г. Нур-Султан	1234042	1004401	118346	7119	20702	1972	12654	14176	54672
		4148221	2436186	1073971	11744	220991	2946	119887	68548	213948
Центральный	Карагандинская	1348468	751941	391718	3257	52893	843	38740	30457	78619
Южный	Алматинская	2146576	1577320	229234	5804	10918	162018	14733	14973	131576
	Жамбылская	1199259	891262	87965	28992	9841	3820	7098	9590	160691
	Кызылординская	814931	782790	12324	2098	874	255	326	2136	14128
	Туркестанская	2054021	1551604	27926	362879	3391	2968	2014	8720	94519
	г.Алматы	2030285	1286229	415705	11445	21030	112753	12450	30449	140224
	Г.Шымкент	1112478	782171	73379	181448	7361	2336	1998	11106	52679
		9357550	6871376	846533	592666	53415	284150	38619	76974	593817
Западный	Атырауская	673601	625895	30059	894	1661	171	785	3241	10895
	Западно-Казахстанская	675655	529058	109205	586	13473	130	1649	9184	12370
	Мангыстауская	735008	670481	31990	2120	3214	272	516	2470	23945
	Актюбинская	906220	770569	67462	1334	32251	229	7089	10118	17168
		2990484	2596003	238716	4934	50599	802	10039	25013	64378
Восточный	Восточно-Казахстанская	1341292	842385	430978	1466	9429	1596	18807	17661	18970

Как видно из таблицы, в целом по Республике численность казахов составляет – 13497891 чел., большинство казахского населения проживает в Южном регионе – 6871376 чел., далее идет Западный регион – 2596003 чел., затем Северный регион – 2436186 чел.

Представители тюркоязычного населения легко осваивают казахский язык и используют его в повседневном общении, что объясняется общностью языковой семьи.

Большинство русского населения проживает в Северном регионе – 1073971 чел. Представители украинского, белорусского, немецкого

и др. этносов, являющиеся русскоязычными, используют в сферах профессиональной деятельности и в повседневном общении русский язык. Усиливающим фактором функциональной нагруженности русского языка является и то, что население, хорошо знающее русский язык, с советского времени предпочитает говорить на русском языке.

Среди бывших стран СССР население Казахстана лучше всех владеет русским языком, так как русский язык как второй изучается в школах, колледжах и вузах. Большинство проживающих в стране людей двуязычны.

Таблица 2 – Удельный вес этносов в общей численности населения (по данным Переписи населения 2021 г., %)

	Республика, области, города	Всего	казахи	русские	узбеки	украинцы	уйгуры	немцы	татары	другие этносы
	Республика Казахстан	100	70,35	15,54	3,20	2,02	1,51	1,18	1,14	5,06
Северный	Акмолинская	100	55,81	26,92	0,19	5,18	0,04	3,85	1,75	6,04
	Костанайская	100	44,18	33,66	0,15	10,55	0,03	3,67	1,72	6,4
	Павлодарская	100	55,94	29,56	0,17	5,53	0,03	3,21	1,89	3,67
	Сереро-Казахстанская	100	37,57	44,48	0,11	5,54	0,03	4,11	2,22	5,94
	г. Нур-Султан	100	81,39	9,59	0,58	1,68	0,16	1,03	1,15	4,42
Центральный	Карагандинская	100	55,76	29,05	0,24	3,92	0,06	2,87	2,26	5,84
Южный	Алматинская	100	73,48	10,68	0,27	0,51	7,55	0,69	0,70	6,12
	Жамбылская	100	74,32	7,33	2,42	0,82	0,32	0,59	0,80	13,4
	Кызылординская	100	96,06	1,51	0,26	0,11	0,03	0,04	0,26	1,73
	Туркестанская	100	75,54	1,36	17,67	0,17	0,14	0,10	0,42	4,6
	г. Алматы	100	63,35	20,48	0,56	1,04	5,55	0,61	1,50	6,91
	Г.Шымкент	100	70,31	6,60	16,31	0,66	0,21	0,18	1,00	4,73
Западный	Атырауская	100	92,92	4,46	0,13	0,25	0,03	0,12	0,48	1,61
	Западно-Казахстанская	100	78,30	16,16	0,09	1,99	0,02	0,24	1,36	3,24
	Мангыстауская	100	91,2	4,35	0,29	0,44	0,04	0,07	0,34	2,59
	Актюбинская	100	85,03	7,44	0,15	3,56	0,03	0,78	1,12	1,89
Восточный	Восточно-Казахстанская	100	62,80	32,13	0,11	0,70	0,12	1,40	1,32	1,42

Анализ доли этносов, представленных в общей численности населения, показывает, что наибольший процент казахского населения проживает в Западном регионе – 86,86%, второе место занимает Южный регион – 75,51%, третье место – Восточный регион – 62, 8%, четвертое место – Центральный регион – 55,76%, пятое место – Северный регион – 54,9%.

Русское население представлено в Восточном регионе – 32,13%, в Центральном регионе – 29,05%, в Северном регионе – 28,84%, в Западном регионе – 11,44%, в Южном регионе – 7,99%.

Уровень владения русским языком в стране не зависит от представленности русского и другого русскоязычного населения, как уже было сказано выше. Например, в 2022 году было 1160 школ с русским языком обучения и 2047 школ смешанного типа, где имелись классы с русским языком обучения. В колледжах и вузах на многих специальностях имеются русские отделения. Русский язык активно используется во всех сферах общественной жизни Республики Казахстан. Программа трехязычия, реализуемая в Республике Казахстан, предусматривает развитие казахского, русского и английского языков: в 2021 году было 3832 школы с казахским языком обучения, 1249 школ с русским языком обучения, 2429 школ смешанного типа, 8 школ с английским языком обучения. В вузах разработаны специальные программы по развитию полиязычного образования, которые успешно реализуются.

В местах компактного поселения этносов действуют школы на узбекском, уйгурском, таджикском и других языках. Имеются факультативы по изучению дунганского, турецкого, польского, курдского, азербайджанского, корейского, татарского и других национальных языков.

Миграционные процессы, активизировавшиеся в конце XX века и начале XXI века в Республике Казахстан, способствуют изменению этнического состава и языковой ситуации в стране. Это коснулось и внешней миграции, и внутренней миграции. После распада СССР из республики стали выезжать представители русского, украинского, белорусского, немецкого этносов. Из Казахстана выехало более 4 млн человек в такие страны, как Россия, Германия, Польша, Болгария и др. В 1994 году выехало самое большое количество людей – 447 тыс. человек.

В последние годы наблюдается тенденция выезда казахов в зарубежные страны. Сейчас за рубежом проживают: в Турции – 10000 казахов, в США – 3 тыс., в Великобритании – более 2 тыс., в Германии – 2 тыс.

Расширению общественных функций государственного языка способствовала миграция казахов из зарубежных стран. Этот процесс не был стихийным, правительством были установлены квоты на каждый год, оказывалась финансовая поддержка. Анализ информации по миграции казахов из разных стран показывает, что в 1999 году количество иммигрантов-казахов составляло 10909 человек, но с каждым годом их количество уменьшается, например, в 2016 году переехало 5238 человек, в 2022 году – 5200 чел.

В целом миграционные процессы изменяются в зависимости от различных факторов, например, в 2022 году в Казахстан въехало более 5

млн. человек, среди них: из России – 2,9 млн. человек, из Узбекистана – 2,3 млн. человек, из Кыргызстана – 730 тыс. чел, из Таджикистана – 330 тыс. чел.

На функционирование языков в Казахстане оказывают влияние также и демографические процессы. В последние десятилетия наблюдается стабильный рост населения за счет рождаемости, т.е. естественный прирост населения. Так, например, в 2009 году уровень рождаемости составил 28, смертность – 7, естественный прирост – 21 человек на 1000 человек; в 2020 году родилось 425,6 тыс. детей, из них: 79,8% казахов, 7,9% русских, 4,4% узбеков и уйгур, 0,9 % украинцев и немцев. В 2021 году коэффициент рождаемости по регионам составил: в Западном регионе – 26,46, в Южном регионе – 23,09, в Центральном регионе – 17,46, в Восточном регионе – 16,98, в Северном регионе 16,7.

Заключение

В статье рассмотрены некоторые факторы, которые влияют на развитие и функционирование языков в регионах Казахстана. Деление на регионы в социолингвистическом смысле обусловлено традицией регионального исследования языковой жизни страны и совпадает с административным делением. Проведен анализ языковой ситуации как в целом по республике, так и по каждому региону, приняты во внимание исторические и политические факторы, оказавшие существенное влияние на судьбу народов и языков Казахстана. Нами проведен анализ языкового развития на примере казахского и русского языков, так как они являются доминирующими в стране, а также миграционный и демографический факторы, влияющие на судьбу языков.

Особенности языкового развития каждого региона детально рассматриваются учеными, результаты их исследований публикуются в научных журналах, планируется их издание в специальной монографии.

Социолингвистический мониторинг, проведенный в ходе научного исследования, предполагает разработку научно-практических рекомендаций.

Статья написана в рамках грантового финансирования научных и (или) научно-технических проектов на 2021-2023 годы. Исследование финансировалось Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант AP09259988).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. – Алматы: Қазақ университеті . – 2005. – 344 с.
- [2] Баяндина С.Ж. Языковая ситуация в Республике Казахстан // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2014. – №9.– С. 197-201.
- [3] Развитие и функционирование государственного языка в суверенном Казахстане. – Алматы, 2016. – 456 с.
- [4] Статистические данные рассчитаны по материалам Бюро национальной статистики//<https://stat.gov.kz/>

REFERENCES

- [1] Suleymenova E.D., Smagulova ZH.S. Yazykovaya situatsiya i yazykovoye planirovaniye v Kazakhstane (Language situation and language planning in Kazakhstan).Almaty: Kazak, universiteti. 2005. 344 s. [In Rus.]
- [2] Bayandina S.ZH. Yazykovaya situatsiya v Respublike Kazakhstan (Language situation in the Republic of Kazakhstan)// Mezhdunarodnyy zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy. 2014. №9. S. 197-201. [In Rus.]
- [3] Razvitiye i funktsionirovaniye gosudarstvennogo yazyka v suverennom Kazakhstane (Development and functioning of the state language in sovereign Kazakhstan). Almaty, 2016. 456 s. [In Rus.]
- [4] Statisticheskiye dannyye rasschitany po materialam Byuro natsional'noy statistiki (Statistical data calculated according to the materials of the Bureau of National Statistics) // <https://stat.gov.kz/> [In Rus.]

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЙМАҚТАРЫНДАҒЫ ТІЛДЕРДІҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУІ

*Баяндина С.Ж.¹

*¹ф.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӨТУ,
Алматы, Қазақстан, e-mail: bayandina2004@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының аймағындағы тілдік ахуалды қалыптастыру мәселелері баяндалған. Мақаланың мақсаты – тілдік ахуалдың сипатына, сондай-ақ мемлекеттік және басқа да тілдердің дамуына әсер ететін саяси, әлеуметтік, географиялық, демографиялық, көші-қон факторларына талдау жасау.

Мақала тақырыбының өзектілігі еліміздегі тілдердің қызмет етуінің аймақтық аспектісі, оның әлеуметтік лингвистикалық мәселелері

жеткілікті түрде зерттелмегендігімен негізделеді. Зерттеулердің көпшілігі елдегі тіл мәселесін тұтастай қарастырады. Қазақстан Республикасы – әртүрлі этностар тұратын көптілді мемлекет. Мұндай көпэтностық пен көптілділік аймақтар бойынша да біркелкі таралмағандығын, әр аймақтағы этникалық және тілдік ахуалының тең еместігін аңғартады.

Мақаланың ғылыми жаңалығы – әлеуметтік лингвистикалық зерттеулердің аймақтық аспектісінің жаңа статистикалық деректерге, сондай-ақ соңғы онжылдықтарда қалыптасқан республикадағы қазіргі заманғы геосаяси және әлеуметтік қатынастардың сипатына негізделуінде.

Мақалада әлеуметтік лингвистикалық зерттеу әдістері: талдау, синтездеу, бақылау, статистикалық әдіс, салыстыру және салғастыру әдістері және т.б. қолданылды.

Зерттеудің теориялық негізін белгілі шетелдік және қазақстандық әлеуметтік лингвистикалық бағыттағы еңбектер, көптілді мемлекеттердегі тілдердің қызмет ету мәселелерін қамтитын заңнамалық құжаттар құрайды.

Мақаланың практикалық маңыздылығы – жоғарғы оқу орындарында жалпы тіл білімі және әлеуметтік лингвистика бойынша лекциялар мен семинар сабақтарын өткізуде, дипломдық жұмыстарды, магистрлік және докторлық диссертацияларды жазуда, ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындауда қолдана алады.

Халық санағы материалдарының негізінде этностарды бөлу туралы статистикалық деректерді талдау нәтижесінде мақала авторы қалыптасқан тілдік жағдайдың сипаты мемлекеттік және басқа тілдердің жұмысына әсер етеді деген қорытындыға келеді. Геосаяси жағдай, экономикалық тұрақсыздық, орыс тілінде сөйлейтін халықтың басым болуы, туу деңгейінің төмендігі, ішкі және сыртқы көші-қон ерекшеліктері, қала халқының ауылдан басым болуы, Солтүстік және Шығыс өңірлердегі қоғамдық өмір салаларында орыс тілінің басым қолданылуы мемлекеттік тілді дамытуда тежеуші фактор болып табылатыны анықталды. Оңтүстік және Батыс аймақтарда мемлекеттік тілдің басымдылығын – титулды ұлттың басқа этностармен салыстырғанда басым болуы, қазақ тілінде оқытатын оқу орындарының саны жағынан, сондай-ақ қазақ тілінің қоғамдық өмірдің көптеген салаларында қолданылуынан екенін байқай аламыз.

Мақала авторы мемлекеттік тілді дамыту үшін аймақтық аспектіні ескеру және қажетті ғылыми-практикалық ұсыныстарды әзірлеу қажет деген қорытындыға келеді.

Тірек сөздер: тіл саясаты, тілдік ахуал, тілдердің қызмет етуі, мемлекеттік тіл, орыс тілі, аймақ, аймақтық аспект, көші-қону.

DEVELOPMENT AND FUNCTIONING OF LANGUAGES IN THE REGIONS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

*Bayandina S.Zh.¹

*¹Doctor of Philological Sciences, Professor Abylai Khan, KazUIR and WL,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: bayandina2004@mail.ru

Abstract. The article highlights the problems of the formation of the language situation in the regions of the Republic of Kazakhstan.

The purpose of the article is to analyze the factors of a political, social, geographical, demographic, and migration nature that influence the nature of the language situation, as well as the development of the state and other languages.

The relevance of the topic of the article is justified by the fact that the regional aspect of the functioning of languages in the country is insufficiently studied in sociolinguistics. Most studies consider language problems in the republic as a whole. The Republic of Kazakhstan is a multilingual country inhabited by different ethnic groups. They are unevenly distributed across the regions, which creates an unequal ethnic and linguistic situation.

The scientific novelty of the article lies in the fact that the regional aspect of sociolinguistic research is based on new statistical data, as well as on the nature of modern geopolitical and social relations in the republic that have developed in recent decades

The article uses methods of sociolinguistic research: methods of analysis, synthesis, observation, statistical method, methods of comparison and comparison, etc.

The theoretical basis of the research consists of the works of well-known foreign and Kazakh sociolinguists, legislative documents covering the problems of the functioning of languages in multilingual states.

The practical significance of the results of the article can be used in university practice when giving lectures and conducting seminars on general linguistics. sociolinguistics, when writing theses, master's and doctoral dissertations, when performing scientific research.

As a result of the analysis of statistical data on the distribution of ethnic groups based on the materials of population Censuses, the author of the article comes to the conclusion that the nature of the current linguistic situation affects the functioning of the state and other languages. It is revealed that the geopolitical situation, economic instability, the predominance of the Russian-speaking population, low birth rate, the peculiarities of internal and external migration, the predominance of urban population over rural, the predominant use of the Russian language in public life in the northern and eastern regions

are a hindering factor in the development of the state language. It is shown that the predominance of the titular nation in comparison with other ethnic groups, the number of educational institutions with the Kazakh language of instruction, as well as the use of the Kazakh language in many spheres of public life contribute to the development of the state language in the southern and western regions.

The author of the article comes to the conclusion that for the development of the state language, it is necessary to take into account the regional aspect and develop the necessary scientific and practical recommendations.

Key words: language policy, language situation, functioning of languages, state language, Russian language, region, regional aspect, migration.

Статья поступила 16.03.2023

ӘОЖ 811.581.11

XҒТАР 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.003>

ҚЫТАЙ- ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМДЕРІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ГЕНДЕРЛІК СИПАТЫ

*Джельдыбаева Р.Б.¹, Турсынали Ж.², Досымбекова Р.О.³

^{*1}ф.ғ.к., доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,
Алматы, Қазақстан, e-mail: nawrao@mail.ru,

² ф.ғ.к., доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,
Алматы, Қазақстан, e-mail: jazen_25@hotmail.com,

³PhD, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
e-mail: rauan-d@mail.ru

Аңдатпа. Лингвистиканың ең үлкен тармағының бірі – ономастика, біздің қарастырып отырған тақырыбымыз – соның ішіндегі антропонимдер. Антропонимдер – әр халықтың мәдениетімен, дүниетанымымен, жасаған ортасымен, наным-сенімімен қалыптасқан ұлттық этномәдени ерекшелігінің көрінісі. Антропонимдерді әр ұлттың тарихы мен мәдениеті, дүниетанымымен байланыстыра қарастыру олардың жасалу табиғатын ашуға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының мақсаты этномәдени деректерге сүйене отырып, қытай және қазақ тілдеріндегі кісі есімдеріне лингвомәдени

және лингвокогнитивтік талдау жасап, қытай және қазақ халықтарының есім беру дәстүрін, олардың дүниетанымымен, мәдениетімен, тарихымен байланысын анықтау болып табылады. Сонымен қатар, кісі есімдерінің гендерлік сипатын ашу арқылы екі халықтың ұлттық сана құрылымындағы ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салғастыра зерттеу.

Жалқы есімдер – кез келген тілдің лексикасында өзіндік орны бар тілдік бірліктер. Оларсыз адамдар бір-бірімен қарым-қатынас жасай алмайды. Сондықтан да қытай және қазақ тілдеріндегі жалқы есімдерге қатысты деректерге шолу жасалып, зерттеу материалдарына салыстырмалы-салғастырмалы талдау жасалды.

Антропонимдердің құрылымы мен құрамы, мағынасы, олардың айырмашылықтары мен қалыптасуы сол халықтың қоғамдық, танымдық ерекшеліктерін тануға жол ашатыны сөзсіз. Мақалада қытай және қазақ тілдеріндегі антропонимдердің ұлттық мәдени ерекшеліктерін салыстыра-салғастыра зерттеу әдісі арқылы ашуға талпыныс жасалды.

Зерттеу нәтижесінде қытай есімдерін жазуда қолданылатын иероглифтердің құрылымы мен құрамы, мән-мағынасы қытай халқының дүниетанымы, салт-дәстүрі мен мәдениетінің бір көрінісі екендігі, қытай антропонимдерінің гендерлік сипаты есімдерді жазатын иероглифтер арқылы берілетіндігі де анықталды. Жұмыста қытай есімдерін жазуда қолданылатын кейбір иероглифтердің мән-мағынасы ашылып көрсетілді және оларға лингвомәдени талдау жасалды. Қазақ антропонимдерінің гендерлік сипаты, ұлттық лингвомәдени ерекшелігі мен дүниетанымы есімдерді құрайтын сөздер мен морфемалардың лексикалық мән-мағынасына байланысты айқындалатындығы ескеріліп, қазақ есімдеріне лексикалық, этнолингвистикалық талдау жасалды. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы да осында.

Зерттеу қорытындысы бойынша қытай тіліндегі ерлер мен әйелдер есімінің мән-мағынасы мен гендерлік ерекшеліктері оларды жазуда қолданылатын иероглифтер және олардың құрамымен (иероглифтердің құрамдас бөліктері) қатысты екендігі анықталды, ал қазақ есімдерін құрайтын сөздер мен морфемалардың лексикалық мән-мағынасының гендерлік сипаты айқындалды.

Зерттеу нәтижелері қытай және қазақ тілдерін ономастикалық бағытта салғастыра зерттеп жүрген докторанттар мен магистранттарға бағыт-бағдар береді.

Тірек сөздер: қытай тілі, қазақ тілі, антропоним, гендер, иероглиф, морфограмма, мәдениет, лексика, лингвомәдени

Негізгі ережелер

Әр халық дүние есігін жаңадан ашқан нәрестеге есім беріп, қоғаммен қарым-қатынасқа түсуіне алғашқы қадам жасайды. Бұл дәстүр – алуан түрлі болғанымен адамзатқа тән ортақ құбылыс. Қай халықтың болмасын сәбиге есім беру ата-ананың аса ұқыпты әрі жауапкершілікпен қарайтын маңызды іс екенін байқауға болады. Антропоним әр қоғамның, әр халықтың мәдениетінен, дүниетанымынан, салт-дәстүрінен, тарихынан, тіпті наным-сенімінен қала берді идеологиясынан дерек беретіні белгілі.

Антропонимика – кісі есімдері, әкесінің аты, лақап аттар мен бүркеншік аттарды қарастыратын ономастиканың бір саласы. Жалқы есімдер – кез келген тілдің лексикасында өзіндік орны бар тілдік бірліктер. Оларсыз адамзат қоғамының қарым-қатынас қызметі іске аса алмайды. Жалқы есім – лексиканың ең жылжымалы, өзгермелі қабатын, атау беруші халықтың танымдық көзқарасына сәйкес әлем моделімен анықталатын ономастикалық кеңістікті құрайды. Жалқы есімдер ерекшелігі мен құрамына әр деңгейдегі лингвистикадан тыс жатқан факторлар (географиялық, идеологиялық, тарихи, әлемге көзқарастық, әлеуметтік мәдени, тілдік қатынас) әсер етеді [1, 6 б.].

Антропонимдер адам есімдерін қоюға байланысты болғандықтан, сол халықтың мәдениет тарихымен, салт-дәстүрмен және т.б. әр түрлі құбылыстармен байланысты аттар категориясының өте қиын спектрін береді. Антропонимдер адамдардың өткендегі тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік құрылысын және материалдық әрі мәдени өмірдің құбылыстарын да көрсете алады. Халықтың әдет-ғұрып, тарихи дәстүрлері мен кісі аттарының арасында тығыз байланыс бар.

Әр халықтың антропонимінде гендерлік сипат болады. Антропонимдердің гендерлік сипаты арқылы сол халықтың мәдениеті, дүниетанымы, жасаған ортасы, наным-сеніміне байланысты ерекшеліктерін байқауға болады.

Кіріспе

Адамзат баласы күнделікті өмірде әр түрлі қарым-қатынасқа түскен кезде бір-бірін түсіну үшін адам есімдері қажеттілік тудырады.

Халықтың әдет-ғұрып, тарихы, дәстүрлері, мәдениеті мен кісі аттарының арасында байланыс бар екені жалпыға мәлім.

Әдет-ғұрып ұзақ тарихи мерзімде біртіндеп қалыптасып, халықтың санасына сіңіп, қай ұлттың болсын ұлттық болмысын құрайды және оны басқа этностардан ерекшелендіреді. Есімдер тұлғаның жеке қасиеттерін танытып қоймай, тұтас бір халықтың психологиясы мен мәдениетінің

көрінісінен дерек беретін антропонимдік модельдер. Қазақ есімдерін арнайы зерттеген ғалым Т.Жанұзақов кісі есімдерінің қоғамдық тұрмыс, әлеуметтік құрылымымен қатар материалдық әрі мәдени өмірдің құбылыстарын көрсете алатын әлеуеті және кісі аттары мен халықтың тарихи дәстүрлерінің арасын байланыстыратын «тозбас желі» барын атап өткен [2, 23 б.].

Туыс емес қытай және қазақ тілдеріндегі антропонимдердің гендерлік ерекшеліктерін салғастыра қарастырудың маңыздылығы зор. Яғни антропонимдердің құрылымы мен құрамы, мағынасы, олардың айырмашылықтары және қалыптасуының қоғамдық, танымдық ерекшеліктерін ашуға жол ашады. Қытай және қазақ антропонимдеріне лингвомәдени және лингвокогнитивтік талдау жасау, антропонимдердің гендерлік сипатын ашып көрсету арқылы қытай және қазақ халықтарының есім беру дәстүрінің олардың дүниетанымымен, мәдениетімен, тарихымен байланысын байқауға болады. Антропонимдердің гендерлік сипатын көрсету арқылы екі халықтың ұлттық сана құрылымындағы ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салғастыра зерттеу де өте маңызды.

Қытай есімдерін жазуда қолданылатын иероглифтердің мән-мағынасы қытай халқының дүниетанымы, салт-дәстүрі мен мәдениетінің көрінісі болып табылады.

Қытай халқының да, қазақ халқының да өзіндік антропонимдік дәстүрі бары анық. Қытайлардың иероглификалық жазуына байланысты нәрестеге ат таңдағанда тек қана оның айтылуы мен естілуіне ғана емес, есімді жазатын иероглифтерге де баса мән беріледі. Иероглифтердің жазылуының қарапайымдылығы, күрделілігі, әдемілігі ғана ескеріліп қоймай, иероглифтерді құрайтын элементтердің мағынасына да ерекше мән беріледі (қолайлы/қолайсыз, ер/әйел, белгілі бір құбылысқа байланысты, т.б.).

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу материалдары қытай және қазақ тілдеріндегі антропонимдерге қатысты ғылыми еңбектер мен сөздіктерден алынды. Жұмыста антропонимдері жан-жақты зерттеген Т. Жанұзақов, Г.Б. Мадиева, Қ.Қ. Рысбергген, Б. Әбдуәліұлы, В.И. Супрун, Уан Зешу (汪泽树), Уанян Шауюан (完颜绍元), Жау Руймин (赵瑞民), Уан Жүнюн (王军云) сынды ғалымдардың еңбектері пайдаланылды. Қытай есімдерін жазуда Т.Қалибекұлының «Қытайша-қазақша ономастикалық атаулар сөздігі» қолданылды [3].

Т. Жанұзақов «Очерк казахской ономастики» атты зерттеу еңбегінде

қазақ тіліндегі антропонимдердің лексикалық және семантикалық жүйесін жасап көрсетті [4]. Г.Б. Мадиева «Имя собственное в контексте познания» атты монографиясында қазақ есімдеріне аналитикалық шолу жасаған [5].

В.И. Супрунның зерттеу еңбегінде коммуникация саласында тілдік бірліктердің алатын орындарының ерекше екендігі, соның ішіндегі антропонимдерді ерекше атап көрсеткен [6].

Зерттеу барысында сипаттамалы, салыстырмалы-салғастырмалы және ономастикалық зерттеу әдістері қолданылды.

Қазіргі гендерлік лингвистиканың зерттеу негіздері ерлер мен әйелдер есімінің лингвомәдени айырмашылықтарын жан-жақты қарастыру маңызды. Гендерлік категориялау біріншіден, «еркектік», «әйелдік» делінетін гендердік тірек категорияларының өзі физикалық табиғатынан туындаған метафоралары ретінде танылуы [7, 90 б.]. Ерлер мен әйелдерге тән қасиеттері негізінде, яғни «ер» адам *күшті, мықты, қайратты, батыл, ер жүрек болса* болса, «әйел» адам *сыпайы, нәзік, көркем, сұлу, шебер болып келеді*. Осы қасиеттер негізінде адам есімдері пайда болған.

Нәтижелер және талқылау

Антропонимдердің типтері мен категориялары ұлттық мәдениетпен тығыз байланысты және олардың өзара әрекеті сан түрлі болып келгенімен, олар міндетті түрде хронологиялық аспектіні сақтайды.

Қытай бейнелі жазуы, яғни мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын иероглифтердің қытай антропонимінде алатын орны ерекше.

Қытайда ата-ана баласының есімін қоюда қандай иероглифті қолдануда ерекше жауапкершілікпен қарайды. Есімді жазатын иероглифті таңдағанда оның қандай мағына беретініне де аса мән беріледі. Бұл олардың бала есіміне берілетін иероглифтің мән-мағынасының сол баланың тағдырымен байланыстыратын наным-сеніміне байланысты болса керек. Дүние есігін жаңадан ашқан сәбидің өміріне, болашағына деген ата-ананың үміті, арман-тілегі осы таңдаған иероглифтердің мағынасынан көрініс табады. Қытайларда ат қоюға таңдалатын иероглифтер белгілі бір топқа топтастырылмаған. Қытайларда ерлер мен әйелдердің есімдері орфография мен грамматикаға байланысты бөлінбейді, алайда оларды мағынасына қарай ажыратады. Аттардың көбісі балаға тілек ретінде қойылады. Салт бойынша қыздарға *сұлулыққа, адамгершілікке, ісмерлікке* байланысты аттар қойылады. Сонымен қатар қыздарға *асыл тастарға, әсем гүлдерге, көркем*

мінезге және сұлу сымбатқа байланысты ат қою өте кең таралған. Осыған байланысты қытайларда әйел затын эстетикалық ләззәтпен тығыз байланыстырылады. Ұл балаларға *күш, ақыл мен жігерлілікке* байланысты ат қойылатын болған.

Қытай халқының ер мен әйел есімдерінің классификациясын жасаған ғалым Уан Зешу кісі есімдерінің гендерлік ерекшелікті қарастыра келе, ер мен әйел есімдерінің тұлға және мән-мағынасы жағынан ерекшеленетінін атап өтті. Уан Зешу қытай ер адамдарының есімі мағыналық жағынан *келісті де айбатты, дархан мінезді терең ойлы, өзіне сенімді, батыл да ержүректі болу* сынды қасиеттерін айшықтай түсетіндігін, ал әйелдердің есімі болса жазылуындағы тұлғалық ерекшелігімен қоса білдіретін мән-мағынасы жағынан да қытай әйелдерінің *он саусағынан өнер тамған шебер де талғампаздығын, сыпайы да көрікті* қасиеттерін сипаттай алады деп тұжырымдайды [8, 65 б.].

Қытай тілінде ерлер мен әйелдердің атында бірдей кездесетін, яғни айқын гендерлік айырмашылықты көрсетпейтін иероглифтер көп емес (*ескере кететін жайт*: иероглиф дыбыс пен мағынадан тұрады, бір иероглиф мағына білдіретін сөз құрай алады, иероглифті жасайтын кілттер иероглифтің мағынасын білдіреді). Мәселен, 文 wén (*сымбатты, сабырлы, ізгі*), 瑞 ruì (*берекелі*), 宝 bǎo (*асыл*), 玉 yù (*нефрит, қастасы*), 悦 yuè (*қуаныш*), 锦 jǐn (*торғын-торқа; түрлі-түсті жібек мата*). 文 адамның көркем мінезді, сабырлы, ізгі ниетті, мәдениетті екендігіне қарата айтылады. Көне заманда 瑞 ruì жақын адамына сыйлайтын нефриттен жасалған бойтұмарды білдірген. Кейінгі кезде *жақсылықтың, сәттіліктің* нышаны ретінде қолданылылып жүр. 锦 jǐn сөзінің астарлы мағынасы – адам өмірінің қызыққа толы, мәнді де сәнді болуы.

Қалыптасқан дәстүр бойынша әйел адамдарға қолданылып келген бір қатар иероглифтер кейінгі кездері ерлердің есімдеріне де қойылатын болған: 善 shàn *мейірімділікті, ақкөңілділікті, жақсы ниетті* білдіреді, 涵 hán (*涵养*) *инабатты, ұяң, тәрбиелі* мағынасын білдірсе, 钰 yù *асыл қазына* мағынасын білдіреді. Көне қытай тілінде *адамның басы, елден ерекше, мәртебесі биік, сыйлы* сынды мағыналарды білдіретін 天 иероглифі, *ағаш* мағынасын білдіретін 木 кілтімен жазылған 柏 bǎi (*кипарис*) көне қытай әдебиеттерінде *дара, асқақ мінездің* нышаны ретінде қолданылған. Құрамында жүрек мағынасын білдіретін 心 кілті бар 志 zhì иероглифі *арман, мұрат* мағынасында қолданылды. Суды білдіретін 江 jiāng кілтімен жазылған 浩 hào (*кең*), 江 jiāng (*өзен*), 涛 tāo (*толқын*) иероглифтері *көңіл көкжиегі ашық, көкірегі ояу, асыл рухты*

білдіреді. Жоғарыдағы көрсетілген иероглифтер бұрынғы кезде көбінесе ер адамдарға қолданылса, қазір әйел адамдардың атынан да кездестіруге болады.

Қытай антропонимінде ерлер мен әйелдерге есім беруде гендерлік сипат айқын көрініс тапқан. Ерлер есімінде 宇 *yu* және 龙 *long* (*айдаһар*) иероглифтерінің қолданылу жиілігі жоғары. Қытай халқының наным-сенімінде айдаһар ерекше орын алады. Өздерін айдаһардың ұрпағымыз деп санайтын қытай халқы айдаһарды *билік пен күштің* нышаны ретінде қарап, ер адамға есім беруде көп қолданады. 俊 *jūn* (*сымбатты, көрікті ер адамдарға қарата айтылады*), 辉 *huī* (*жарқын*), 伟 *wēi* (*ұлы*), 阳 *yáng* (*күн*), 豪 *háo* (*ерекше қабілетті адам; дархан мінезді адам; қоғамдық орны жоғары адам*), 斌 *bīn* (*салауатты, сыпайы ер адамдарды сипаттауға қолданылады*), 博 *bó* (*кең, ауқымды*) сияқты иероглифтер әйелдер есімінде кездеспейді. Міне, бұдан иероглифтердің білдіретін мән-мағынасына байланысты екенін аңғарамыз. Ерлер есімінде 水 (*су*), 心 (*жүрек*), 女 (*әйел*) иероглифтері қолданылмайды, 女 кілтімен жазылатын иероглифтер мүлде кездеспейді. 雨 кілтімен жазылатын иероглифтер өте сирек кездеседі. 女 иероглифінің *әйел* мағынасын білдіретіндігін тізесін бүгіп, екі қолын қусырып отырған әйел бейнесіннен де байқауға болады. Сондықтан да 女 иероглифі мен 女 кілті гендерлік сипаты анық, олар әйел есімінде ғана кездеседі. Деректерге сүйенсек, әйел есіміне қолданылатын 女 кілтімен жазылатын иероглифтердің саны – 25, бұлардың ішінде 婷 *tíng* (*сымбатты, сұлу*) иероглифінің қолданылуы жиілігі ең жоғары. 娟 *juān* (*талшыбықтай бұралған*) әйел адамдардың қимыл-әрекетінің әдемілігін суреттеуде қолданылады, 娜 *nà* (*сымбатты*), 娇 *jiāo* (*қылықты, көркем*), 媛 *yuàn* (*сүйкімді, сұлу*), 珊 *shān* (*кербез*) сияқты иероглифтер де жиі қолданылады [9].

Өсімдіктермен қатысты иероглифтердің қытай антропонимінде өзіндік алар орны ерекше. Өсімдіктердің түр-сипаты мен қасиетіне байланысты есім беруде гендерлік ерекшелікке ие. 木 иероглифі мен 木 кілті түрлі ағаш тектес өсімдіктер, олардың тамыры, діңгегі, бұтағы да қатты, бұл сипаттары ерлердің мінез-құлқына байланысты болғандықтан, ерлер есімінде көптеп кездеседі. Бұл ата-ананың ұлдарының *қайсар, ер мінезді* болса деген үміті мен тілегін білдіреді. 木 иероглифі мен 木 кілті әйелдер есімінде кездеспейді: 森 *sēn* (*орман*), 松 *sōng* (*қарағай*), 柏 *bǎi* (*кипарис*), 杨 *yáng* (*терек*). Алайда ағаш тектестердің ішінде бұтақтары иіліп, төмен салбырап тұратын, табиғатындағы нәзіктігі әйел мінезіне жақын 柳 *liú* (*бұйра тал*) ағашы, көркімен көз тартар сұлулығы әйел бейнесіне теліне алатын 梅 *méi* (*алхоры*) ағашы қытай әйел есімдерінде кездеседі: 梅丽 *Mei Li* (*Мый Ли*). Ал шөптектес өсімдіктер тамыры,

сабағы жұмсақ, икемді болу қасиеті, түрлі гүлдердің көздің жауын алатын әдемі әрі жұпар иісті болуы сынды өзіндік қасиеттерімен ерекшеленетіндіктен, әйелдердің мінез-құлқына баланады, қыздарының *нәзік, биязы, сыпайы, әдемі* болғанын қалайтын ата-ана қыздарына есім беруде 草 иероглифі мен 艹 кілтінен құралған иероглифтерді таңдайды: 菊花 *júhuā* *хризантема*, 兰花 *lánhua* *орхидея*, 茉莉花 *molìhua* *жасмин*, 玫瑰 *meiguī* *раушан гүлі*, 雪莲 *xuélián* *лотос* [10].

Қазақ антропонимінде де өсімдіктердің атымен аталатын есімдер көптеп кездеседі. Қазақ қыздарының есімінен гүл морфемасын көптеп кездестіруге болады: *Айгүл, Нұргүл, Әтіргүл, Раушан, Гүлзира, Гүлмира. Гүлзада*, т.б. Дегенмен қазақ қыздарына *Шынар* деп қойылған атты жиі кездестіреміз. Бұл қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен дүние танымымен тікелей байланысты деуге болады. Ежелден қазақ қыздарын еркін өсірген, жастайынан ат жалын тартып мініп, ел басына күн туғанда жауға да шапқан талай батыр қыздар болған. Ата-анасы қыздарының шынар ағашының табиғатына ұқсас қайтпас қайсар, батыл мінезді болуын қалайтыны белгілі.

雨 кілтінен құралған иероглифтердің ішінде тек 霖 *lín* (мағынасы: *толассыз бірнеше күн дейін жауатын жаңбыр*, қазақша *ақ жауын* деп аталады) иероглифін ғана ерлер есімінен кездестіруге болады. Бұдан басқа, 露 *lù* (*шық*), 霜 *shuāng* (*қырау*), 霏 *fēi* (*қалықтау* деген мағынада. *Қардың жапалақтап жауғаны мен жаңбырдың себезгілеп жауғанын бейнейді*), 霞 *xiá* (*шапақ*), 雲 (云) *yún* (*бұлт*), 霭 *ǎi* (*тағдыр, бақ*) сияқты иероглиф құрайтын кілттерді қытай әйелдерінің есімдерінен ғана кездестіреміз, ерлер есімінде ұшыраспайды. Қытай халқының өмір сүрген ортасына, яғни жаңбырлы маусымның ұзақ болуына байланысты қалыптасқан дүниетанымың кісі есімінен көрініс тапқанын да аңғара аламыз. Әсіресе әйел есімдеріне қардың жапалақтап жауған, жаңбырдың себезгілеп жауған бейнесін білдіретін иероглифті қолдануы ежелгі қытай халқында әйел затының қимыл-қозғалысының сыпайы, баяу қалықтағандай көзге жағымды әсер қалыптастыратын әдемі болуын қалайтынын және жоғары бағалайтынын байқауға болады. Қазақ ерлер есімдерінен *Жаңбыршы* деген есімдер сирек кездескенімен, қазақ әйелдерінің есімдерінен бұл тектес *жаңбыр, шық, бұлт, қырау* мән-мағынасын білдіретін есімдер жоқтың қасы.

金 *jīn* (*алтын*) иероглифі және 金 (钅) кілті *күшті, салмақты* деген мағыналарды білдіретіндіктен, тек ер кісілердің есімінде қолданылады: 锃 *zèng* (көне қытай тілінде қылыш, қанжар, пышақ жасауға қолданатын берік металды меңзейді), 锋 *fēng* (*алдыңғы, авангард*), 锐 *ruì* (*өткір*). 冫 кілтімен жасалған иероглифтердің ішінде 清 *qīng* (*тұнық*), 冰 *bīng* (*мұз*),

洁jie (*таза, пак*), 淑shu (*сұлу, әдемі*) әйел затының ішкі жан дүниесінің сұлулығын сипаттайтын болғандықтан, әйел есімдерінде жиі кездеседі. Ерлересімінде кезікпейді. Міне, бұдан қытай халқының дүниетанымында суды сұлулықтың, пәктіктің нышаны ретінде қарайтынын аңғаруға болады. Қазақ антропонимдерінде адам жандүниесінің тазалығын, пәктігін білдіретін «ақ» және «мөлдір» морфемасымен берілетін аттарды ерлердің де, әйелдердің де есімдерінен көптеп кездестіруге болады: *Ақжол, Ақтолқын, Ақсұңқар, Ақтоты, Ақбота, Мөлдір, Каусар*, т.б.

Қытай әйел есімдерінің ішінде әйелдердің *епті, нысық, зерек* болуын білдіретін 妍уан иероглифін, *талант иесі болсын* деген ниетпен қойылған 婧jing иероглифін, қыз баланың *биязы, сыпайы болуын* тілейтін 婉wan иероглифін, *мінезі салмақты* болар деген мағынаны білдіретін 安an иероглифтерін таңдайтындарын байқауға болады.

Қазақ антропонимдері де қазақ халқының тұрмыс тіршілігі, дүниетанымы, мәдениетінен ақпарат береді. Қазақ тұрмысы мал шаруашылығымен біте қайнасып жатқандығынан болар, ұл баланың қазақ отбасында маңызы ерекше, ұрпақ жалғастығы ұл баланың дүниеге келуімен лингвокултуремалардың прототипі ұл күту, бала тілеу тәрізді тілек мәнді семантиканы білдіретін антропонимдер қазақ қыздарының есімінде көптеп кездеседі: *Ұлболсын, Жаңылсын, Ұлжан, Ұлтуған* т.б. Ал қытай қоғамында және отбасында да ұрпақ жалғастығына деген танымына байланысты ұл баланың орны жоғары, соған орай ұл баланың дүниеге келуін әр отбасы үлкен үмітпен күтеді. Сол себепті қытай әйелдерінің есімдерінен де ұл баланы күту сынды тілек мәнді есімдерді кездестіреміз. 招娣 zhaodi (娣 ежелгі қытай тілінде *қарындас* деген мағынаны білдірсе, 招 шақыру мағынасын білдіреді). Қытай қоғамы дамудың жаңа дәуіріне қадам басқан заманда, яғни ерлер мен әйелдер теңдігі насихатталатын қазірге кезде мұндай есімдер сирек кездеседі.

Ай сөзі ерте заманнан қазақ халқының санасында көркемдік пен сұлулықтың, тазалық пен пәктіктің, бақыт пен құттың нышаны болған. Өсіресе, біріккен тұлғалы есімдер құрамында көп қолданыс тапқан. Ерлер мен әйел есімдеріне қолданылады. Десе де ерлер есімінде сирек кездесе, әйелдер есімдерінде жиі кездеседі: *Айсұлтан (ер), Айжан, Айман, Айгүл, Айнур, Айгерім, Айбала, Айдана, Айжұлдыз, Айсана* және т.б. Өрине бұның астарында қазақ халқының аспан денелерінің ішінде ай мен күнді ерекше қадір тұтатыны, шаманизмнен қалған наным-сенімімен тікелей қатысты деп айта аламыз, сонымен қоса ай мен күнді ерекше сұлулықтың, жер әлемде нұрын шашатын теңдессіз энергия көзі ретінде тануы деп білеміз. Қытай есімдерінде күн мағынасын білдіретін 日кілтімен жазылатын иероглифтердің ішінде 阳 (*күн*) иероглифi

ерлер есімінде кездеседі. Ал 日 мен 月 кілттерінің бірігуімен жасалған 明 (*ашық, анық, жарқын, жарқыраған*) иероглифі әйелдер мен ерлер есімінде қолданыла береді: 志明 zhiming есімі *алға қойған мұраты бар* деген мағынада, ер адамға қолданылады, 光明 guangming есімі *жарқын* деген мағынада, ер адамдарға айтылады, 德明 deming есімі *көркем мінезді* дегенді білдіріп келеді, ер адамдардың есімінде қолданылады. Ал 玉明 yuming (*жарқыраған нефрит*), 晓明 xiaoming (*таң шапағы*) және 明珠 mingzhu (*жарқыраған маржан*) сияқты есімдер әйелдерге қойылады.

Қорытынды

Қытай және қазақ тілдеріндегі адам есімдерінің жасалу жолдарына талдау жасай келе, екі тілде де ерлер мен әйел есімдерін беруде олардың мағынасына үлкен жауапкершілікпен қарайтынын зерделедік. Қытай ат қою дәстүрінде иероглифтердің маңызы зор, иероглифтерді жасайтын кілттердің мән-мағынасы гендерлік ерекшелікті айқындайды.

Қазақ антропонимдерінің қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы, мәдениетінен ақпарат береді. Қазақ антропонимінің гендерлік сипаты, ұлттық лингвомәдени ерекшелігі мен дүниетанымы есімдерді құрайтын сөздер мен морфемалардың лексикалық мән-мағынасына байланысты айқындалады. Қазақтарда ұрпақтарына есім беруде өзінің ұлттық құндылықтарын жоғалтпауға тырысады.

Адам қызметінің кез-келген түрі, сондай-ақ адамның қоршаған ортамен қарым-қатынасы, өмірдің рухани және материалдық жақтары, әр дәуірдегі адамдар арасындағы қарым-қатынасы бәрі әр халықтың антропонимдерінен көрініс табады.

Қазақ ұлты басқа халықтар сияқты өмір сүрген ортасына қарай балларына ат қойған: *Шынар, Қамажай, Бәтима*. Қазақта діни-наным сенімге байланысты *Ахмет, Ислам, Сүндет*, т.б. есімдер кездеседі. Қытай есімдерінде 龙 long иероглифінің қолданылуы қытай халқының наным-сенімінде айдаһар ерекше орын алатынымен байланысты. Өздерін *айдаһардың* ұрпағымыз деп есептейтін қытай халқы айдаһарды биліктің, күштің нышаны ретінде ер адамдарға есім беруде көп қолданады, ал қыз баланың нәзіктігіне қарап, *жаңбыр, су, бұлт* мағыналарын беретін иероглифтерді қолданып ат қойған. Қазақ және қытай тілдерінде гүл атаулары қолданылатын қыз бала есімдері де көптеп кездеседі. Дегенмен қытай ұлтында 菊花 juhua (хризантема), 兰花 lanhua (орхидея), 雪莲 xuelian (лотос) сияқты есімдер жиі кездеседі, қазақ әйелдері есімдерінде мұндай есімдер кездеспейді. Бұдан кісі есімдерінің әр халықтың жасаған ортасы мен дүниетанымына тікелей байланысты екендігін көруге болады.

Қазақ антропонимінің гендерлік сипаты, ұлттық лингвомәдени ерекшелігі мен дүниетанымы есімдерді құрайтын сөздер мен морфемалардың лексикалық мән-мағынасына байланысты айқындалады.

Бұл тақырыптың жалғасуына қазіргі қоғамдағы үнемі өзгертістердің болуы, өзге ұлт өкілдерімен қоян-қолтық араласуы, кісі есімдеріне жаңадан кірген кірме есімдердің пайда болуы арқау болады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Мадиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Алматы, 2004. – 240 б.

[2] Жанұзаков Т. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1971. – 215 б.

[3] Қалибекұлы Т. Қытайша-қазақша ономастикалық атаулар сөздігі. – Алматы: Полилингва, 2021. – 416 б.

[4] Жанузаков Т. Очерк казахской ономастики. – Алма-Ата: Наука, 1982. – 176 с.

[5] Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 190 с.

[6] Супрун В.И. Антропонимы в вокативном употреблении// Известия Уральского государственного университета. – 2001. – № 20. – С. 92-96.

[7] Шоқым Г. Гендерлік лингвистика негіздері. – Алматы, Экономика баспасы, 2013. – 189 б.

[8] 汪泽树. 《姓氏. 名号. 别称: 中国人物命名习俗》. 四川人民出版社, 2003年. (Уан Зешу. Фамилия. Имя. Псевдоним: обычаи именования китайских иероглифов. – Чэнду: Сычуаньское народное издательство, 2003).

[9] 王军云. 《中国起名学》. 北京: 中国华侨出版社, 2004 (Уан Жүнюн. Қытайдың ат қою ғылымы. – Бейжің; Хучяу баспасы, 2004. – 156 б.)

[10] 完颜绍元. 《中国姓名文化》. 上海: 上海古籍出版社, 2001 (Уанян Шауюан. Қытай есім мәдениеті. – Шаңхай: Қытай ескі жазбалар баспасы, 2001. – 123 б.).

[11] Жанұзаков Т. Қазақ есімдерінің анықтамалығы. – Алматы: Арыс баспасы, 2009. – 552 б.

[12] 赵瑞民《姓名与中国文化》. 北京: 中国人民大学出版社, 2008 (Жау Руймин. Антропонимдер және қытай мәдениеті. – Бейжің: Қытай халық университеті баспасы, 2008. – 215 б.)

REFERENCES

- [1] Madieva G.B., Īmanberdieva S.Q. Onomastika: zerttew мәseleleri (Onomastics: research issues). Almaty, 2004. 240 b. [In Kaz.]
- [2] Zhanuzakov T. Qazaq esimderiniñ tarıxı (History of Kazakh names). Almaty: Ėılım, 1971. 215 b. [In Kaz.]
- [3] Kalibekuly T. Slovar' kitaysko-kazakhskikh onomasticheskikh imen (Chinese-Kazakh dictionary of onomastic names). Almaty: Polilingva, 2021. 416 b. [In Rus.]
- [4] Zhanuzakov T. Ocherk kazakhskoy onomastiki (Essay on Kazakh onomastics). Alma-Ata: Nauka, 1982. 176 s. [In Rus.]
- [5] Madiyeva G.B. Imya sobstvennoye v kontekste obrazovaniya (Proper name in the context of knowledge). Almaty: Kazakhskiy universitet, 2004. 190 s. [In Rus.]
- [6] Suprun V.I. Antroponimiya v zvatel'nom upotreblenii (Anthroponymy in vocative usage) //Zhurnal Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. 2001. № 20. S. 92-96. [In Rus.]
- [7] Şoqım Ė. Genderlik linguitika negizderi (Basics of gender linguistics). Almaty: Ékonomika baspasy, 2013. 189 b. [In Kaz.]
- [8] Wan Zeshu. Xingshi. Mingcheng. Biehao: Zhongguo Renwuming Xisu (Surname. Name. Alias: Chinese character naming conventions.). Chengdu: Siqian Renmin Chubanshe, 2003. [In Chinese]
- [9] Zhanuzakov T. Qazaq esimderiniñ anyktamaci (Directory of Kazakh names). Almaty: Aris baspası, 2009, 552 b. [In Kaz.]
- [10] Wan Junyun. Zhongguo Qimingxue (Chinese naming science). Beijing: Zhongguo Huaqiao chubanshe, 2004. [In Chinese]
- [11] Wanyan Shaoyuan. Zhongguo Xingming Wenhua (Chinese name culture). Shanghai: Shanghai Guji Chubanshe, 2001. [In Chinese]
- [12] Zhao Ruimin. Xingming yu Zhongguo Wenhua (Anthroponym and Chinese culture). Beijing: Zhongguo Renmin Chubanshe, 2001.[In Chinese]

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСНОВЫ И ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КИТАЙСКО -КАЗАХСКИХ АНТРОПОНИМОВ

*Джелдыбаева Р.Б.¹, Турсынали Ж.², Досымбекова Р.О.³

*¹к.ф. н., доцент, КазУМОиМЯ им.Абылай хана,

г.Алматы, Казахстан, e-mail: nawrao@mail.ru,

²к.ф.н., доцент, КазУМО и МЯ им.Абылай хана,

г.Алматы, Казахстан, e-mail: jazen_25@hotmail.com,

³PhD, доцент КазНУ им. аль-Фараби,

г.Алматы, Казахстан, e-mail: rauan-d@mail.ru

Аннотация. Одна из самых крупных отраслей лингвистики – ономастика. Тема, которую мы рассматриваем, – это область антропонимов. Антропонимы – отражение национальной этнокультурной специфики, сформированной культурой, мировоззрением, окружающей средой, убеждениями каждого народа. Рассмотрение антропонимов в связи с историей и культурой, мировоззрением каждой нации позволяет раскрыть природу их создания.

Целью исследования является проведение лингвокультурного и лингвокогнитивного анализа имен людей в китайском и казахском языках на основе этнокультурных данных, выявление традиций именования китайских и казахских народов, их связи с мировоззрением, культурой, историей. Кроме того, исследуются сходства и различия в структуре национального сознания двух народов путем раскрытия гендерного характера человеческих имен.

Имена собственные – языковые единицы, имеющие свое место в лексике любого языка, без которых коммуникация не может осуществляться. В связи с этим был проведен обзор данных, касающихся имен собственных в китайском и казахском языках, проведен сравнительный анализ материалов исследования.

Структура и состав антропонимов, значение, их различия и формирование, несомненно, проложат путь к признанию общественных, познавательных особенностей народа. В статье предпринята попытка раскрыть национально-культурные особенности антропонимов в китайском и казахском языках методом сопоставительного исследования.

Исследование также показало, что структура и состав иероглифов, используемых при написании китайских имен, их значение являются одним из способов отражения мировоззрения, обычаев и культуры китайского народа, а гендерный характер китайских антропонимов передается иероглифами, называющими имена. В работе раскрыто значение некоторых иероглифов, используемых при написании

китайских имен, и проведен их лингвокультурный анализ. Проведен лексический, этнолингвистический анализ казахских имен с учетом гендерного характера, национально-лингвокультурной специфики и мировоззрения казахских антропонимов в зависимости от лексического значения слов и морфем, составляющих имена. В этом заключается научная значимость работы.

По итогам исследования установлено, что значение и гендерные особенности мужских и женских имен в китайском языке связаны с иероглифами, используемыми при их написании, и их составом (составными частями иероглифов), а гендерный характер лексических значений казахских имен – от слов и морфем, их составляющих.

Результаты исследования дают направление докторантам и магистрантам, изучающим китайский и казахский языки в ономастическом направлении.

Ключевые слова: китайский язык, казахский язык, антропоним, гендер, иероглиф, морфограмма, культура, лексика, лингвокультура

ETHNOCULTURAL FOUNDATIONS AND GENDER CHARACTER OF CHINESE - KAZAKH ANTHROPONYMS

*Dzheldybayeva R.B.¹, Tursynali J.², Dosymbekova R.O.³

^{*1}c.ph.sc. Associate Professor, KazUIRand WL named after Ablay Khan,
Almaty city, Kazakhstan, e-mail: nawrao@mail.ru,

²c.ph.sc. Associate Professor, KazUIRand WL named after Ablay Khan,
Almaty city, Kazakhstan, e-mail: jazen_25@hotmail.com,

³PhD, Associate Professor Al-Farabi Kazakh National University, Almaty,
Kazakhstan, Almaty city, Kazakhstan, e-mail: rauan-d@mail.ru

Abstract. One of the largest branches of linguistics is onomastics, the topic we are considering is the field of anthroponyms. Anthroponyms are a reflection of the national ethno-cultural specifics formed by the culture, worldview, environment, beliefs of each people. Consideration of anthroponyms in connection with the history and culture, the worldview of each nation allows us to reveal the nature of their creation.

The purpose of the study is to conduct a linguocultural and linguocognitive analysis of the names of people in Chinese and Kazakh languages based on ethnocultural data, to identify the naming traditions of Chinese and Kazakh peoples, their connection with the worldview, culture, history. In addition, the study of similarities and differences in the structure of the national consciousness of the two peoples by revealing the gender nature of human names.

Proper names are linguistic units that have their place in the vocabulary of any language without which communication cannot be carried out, and in this connection, a review of data concerning proper names in Chinese and Kazakh languages was conducted, a comparative analysis of research materials was carried out.

The structure and composition of anthroponyms, their meaning, differences and formation will undoubtedly pave the way for the recognition of the social, cognitive characteristics of this people. The article attempts to reveal the national and cultural features of anthroponyms in the Chinese and Kazakh languages by the method of comparative research.

The study also showed that the structure and composition of hieroglyphs used in writing Chinese names, meaning and significance are one of the reflections of the worldview, customs and culture of the Chinese people, and the gender character of Chinese anthroponyms is transmitted by hieroglyphs writing names. The paper reveals the meaning of some hieroglyphs used in writing Chinese names, and a linguistic and cultural analysis of them is carried out. The lexical, ethnolinguistic analysis of Kazakh names is carried out taking into account the gender character, national-linguistic-cultural specifics and worldview of Kazakh anthroponyms depending on the lexical meaning of the words and morphemes that make up the names.

According to the results of the study, it was found that the meaning and gender characteristics of male and female names in the Chinese language are related to the hieroglyphs used in their writing and their composition (components of hieroglyphs), and the gender character of the lexical meanings of words and morphemes that make up Kazakh names.

The results of the study give direction to doctoral students and undergraduates studying Chinese and Kazakh languages in the onomastic direction.

Key words: Chinese language, Kazakh language, anthroponym, gender, hieroglyph, morphogram, culture, vocabulary, linguoculture

Статья поступила 09.01.2023

УДК 81'42

МРНТИ 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.004>

КОММУНИКАТИВНО-АКСИОЛОГИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ ПРЯМОЛИНЕЙНОСТИ В МЕДИЙНОМ ДИСКУРСЕ

*Жакупова А.Д.¹, Омарова Н.Г.²

*¹д.ф.н., профессор, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова,
Кокшетау, Казахстан, e-mail: aygul.zhakupova@yandex.kz,

²докторант, магистр педагогических наук,
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан,
e-mail: Nurlugul@list.ru

Аннотация. Рассмотрение коммуникативно-аксиологической категории прямолинейности в казахстанском медиадискурсе актуально, поскольку правдивые, искренние или даже резкие высказывания играют важную роль в процессе формирования представления о развитии свободы слова в медиа. Целью данного исследования является характеристика вербального воплощения категории прямолинейности в казахстанском медиадискурсе с помощью оценки аксиологических и коммуникативных аспектов взаимодействия с читательской аудиторией. Среди основных использованных в исследовании методов следующие: контекстуальный, интерпретативный, концептуальный, которые применялись в комплексе для изучения основных параметров коммуникации в казахстанской прессе. В данной работе внимание сосредоточено на ключевых концептах, формирующих концептуальное поле прямолинейности в рамках казахстанского медиадискурса. Характеристика коммуникативных и ценностных параметров общения производилась через положительные и негативные семантические признаки близких к лексеме «прямолинейность» синонимических рядов. Деконструкция и интерпретация аксиологических параметров осуществлялась с помощью изучения отдельных контекстуальных фрагментов. Оценивалась также специфика употребления языковых средств, экспликации и импликации, образных и метафорических значений. Результаты, полученные в ходе собственного анализа, сравнивались с результатами по изучению медиадискурса других исследователей. Рассматривались особенности медийного и медиасетевого дискурса, сравнивались основные параметры коммуникации в них.

Рассмотрение особенностей реализации коммуникативно-аксиологической категории прямолинейности в казахстанском

медиадискурсе показало, что она может рассматриваться как амбивалентная: как со стороны положительной, так и со стороны негативной оценочности, а также реализоваться с помощью эксплицитных языковых средств (определенной лексики, экспресsem) с имплицитными вкраплениями (образными и метафорическими трансформациями).

Полученные в ходе исследования результаты и выводы способствуют более пристальному знакомству с дискурсивными особенностями реализации категории прямолинейности в поликультурном сообществе Казахстана. Результаты и выводы могут быть использованы в лекционных курсах по языкознанию, стилистике русского языка, в спецкурсах по теории дискурса, прагмалингвистике и социалингвистике. Научная значимость исследовательской работы определяется возросшим интересом современной лингвистики к изучению дискурсивной специфики коммуникативных ценностей в рамках лингвокультурологии и межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: прямолинейность, оценочность, концептуальная структура, онлайн-издания, коммуникация, коннотация, медиадискурс, медиатекст.

Основные положения

Изучение медиадискурса в Казахстане связано с контекстуальным анализом текстовых фрагментов и их интерпретацией, что необходимо для отслеживания диахронических и синхронических изменений в режиме реального времени. Постоянно контролируя работу медиа, общество может влиять на современный событийный фокус, то есть смещать его в направлении культуры, политики, социальных и других проблем, наиболее острых тем, требующих обсуждения.

Отображение информации (языковые средства, методы, способы) влияет на уровень свободы слова в стране. Поскольку роль социальных сетей и интернет-изданий за последние годы значительно возросла, проблема изучения их функциональности в плане распространения объективной и проверенной информации является сегодня актуальной.

Оценочность в лингвистике достаточно изучена с точки зрения лингвистических средств, но конкретное взаимодействие определенных информационных шаблонов и их влияние на общественную ситуацию изучается крайне редко. Прямолинейность как коммуникативно-аксиологическая категория может показать разные стороны казахстанского медиадискурса: как положительные, так и негативные.

Введение

Актуальность изучения казахстанских медиа в плане идентификации и интерпретации прямолинейных высказываний позволяет сформировать представление об основных ценностных концептах, присутствующих в рамках казахстанского медийного дискурса, показывая ценностные аспекты коммуникации и речевого этикета.

По мнению Т. Шевяковой, разрабатывающей основы развития и укрепления медиадискурса Казахстана, имиджевая медиатека предопределяет медиаландшафт и является одним из главных факторов интеграции страны в культурное, экономическое и информационное медиaprостранство. Таким образом, исследование сосредоточено на средствах создания имиджа в современных изданиях [1].

Проблему репрезентации оценочных компонентов на примере русскоязычной казахстанской прессы рассматривает А. Кожамметова. Ею выявлены средства вербализации аксиологической семантики на уровне медиатекстов, представляющих современные процессы, происходящие внутри казахстанского общества [2].

Проблема взаимосвязи с общественностью в медиадискурсе и эмоциональной реакцией граждан на новостные события решается А. Абсаттар путем анализа эмотивных языковых средств, интерпретируемых с точки зрения коммуникативной ценности и обусловленности на материале казахстанского медиадискурса [3].

Поскольку социальные сети являются на сегодня одним из самых влиятельных механизмов для распространения информации, Х. Дж. Прауитно заинтересован в изучении форм и соблюдении стратегии вежливости в директивных речевых актах. Автор приходит к выводу, что уровень общественной чувствительности в социальных сетях в отношении государственной политики достаточно высок, невзирая на открытость и прямолинейность пользователей [4].

За последнее время акцент медиадискурса сместился в поле более сложных коммуникативных событий, имеющих когнитивный и социальный контекст. Современная эпоха медиа демонстрирует, по мнению У. Хуа, большую степень интерактивности и кооперации с пользователями. Автор сосредоточивается на когнитивном производстве медиадискурса, анализе пользовательского контента, межкультурных проблемах [5].

Цель статьи – представить фрагмент исследования категории прямолинейности на примере текстов медийного и медийно-сетевого дискурса Казахстана. В статье проводится контекстуальный и интерпретативный анализ казахстанской прессы для формирования

представлений об аксиологических параметрах коммуникации в рамках современного медиадискурса Казахстана. Источником послужили казахстанские издания, рассматриваемые с точки зрения коммуникативных и аксиологических аспектов общения.

Описание материалов и методов

Теоретическая база данного исследования основана на современных работах казахстанских, британских, китайских, итальянских авторов, которые рассматривают проблемы, существующие в медиaprостранстве. Работы сосредоточены на ключевых теоретических аспектах коммуникации, аксиологических факторах в рамках медиадискурса, природе речевого этикета и его влияния на современные медиаресурсы.

В данной работе анализировались казахстанские издания: «Егемен Казакстан» (Egemen Qazaqstan, 2023), «Қазақ үні» (Qazaq uni, 2023), «The Village» (The Village, 2022), «Власть» (Vlast', 2023), «Factcheck.kz» (Factcheck.kz, 2023), каждое из которых характеризуется спецификой донесения информации. Современная казахстанская пресса оценивалась с точки зрения параметра прямолинейности, оценки событий, происходящих в стране (положительной, негативной), и коммуникации с читательской аудиторией.

Основными методами анализа являются контекстуальный, интерпретативный и концептуальный. Только с помощью применения комплекса разных методов можно изучать современный казахстанский медиадискурс.

Контекстуальный анализ осуществлялся таким образом: сначала отбирались фрагменты текста из казахстанской прессы, затем они рассматривались на предмет прямолинейных фраз и высказываний, эксплицитности и имплицитности, объективности и субъективности, эмотивности и экспрессивности. Оценивались аксиологические параметры: положительные и отрицательные, затем формировалось концептуальное поле казахстанской прессы на основе проанализированных контекстов с ключевой точкой «прямолинейность».

Интерпретативный анализ использовался для формулирования основных целей того или иного рассматриваемого контекста, раскрытия и разъяснения содержания определенных текстовых фрагментов. С помощью данного метода были интерпретированы цитаты из казахстанских новостных сайтов на предмет прямолинейности выражения мыслей, суждений, точек зрения в них.

Концептуальный анализ применялся с целью выделения оценочных, образных и понятийных компонентов внутри функционально-

семантического поля концепта «прямолинейность» через поиск синонимических рядов с положительными и негативными коннотациями. Коммуникативно-аксиологическая категория прямолинейности представлена как концептуальная структура. Изучение концептов позволило сосредоточиться также на анализе метафорических и образных значений.

Комплекс методов позволил исследовать коммуникативные ценности как инструмент, используемый при анализе коммуникативного сознания носителей определенного набора этнокультурных ценностей в социуме, объективируемых с помощью языковых и неязыковых знаков.

Результаты и обсуждение

Свобода прессы предусматривает реальную возможность выбирать темы, производить контент и распространять информацию журналистам или отдельным лицам и группам лиц независимо от ее характера: политического, экономического, юридического, социального в общественных интересах.

К средствам массовой информации относятся периодические печатные издания (газеты, журналы, альманахи, бюллетени), радиоканалы, телеканалы, кинодокументалистика, аудиовизуальные записи, сетевое издание, иная форма периодического публичного распространения, например, интернет-ресурсы [6].

Рассмотрены реализация и концептуальное поле категории прямолинейности в казахстанском медийном дискурсе. С целью контекстуального и интерпретативного анализа были выбраны несколько казахстанских СМИ (государственных и независимых), разных по своей тематике, стилю, способам донесения информации.

«Егемен Қазақстан» – издание, которое выполняет государственные заказы, в нем печатаются указы Президента Республики Казахстан, постановления Правительства, законы, принятые Парламентом; правовые акты и другие официальные документы. Информация подается объективно, с фактологической точностью, при этом некоторые темы могут не подниматься. Данное издание выражает четкую позицию государства, поэтому поле для реализации прямолинейности сильно сужается.

«Қазақ үні» – самый популярный информационный казахоязычный сайт в стране с общественно-политической и общенациональной направленностью. Среди всех изданий отличается резкостью и справедливостью, смело критикует как власть, так и оппозицию. Основная цель медиаресурса – защита национального интереса и государства.

«The Village» – независимый сайт о культурной и общественной жизни страны, освещающий темы развлечений, стиля, бизнеса, еды и актуальных событий в Алматы и Астане. Невзирая на развлекательную направленность, медиаресурс задействует все основные источники для создания честного и правдивого контента в разных сферах жизни Казахстана.

«Власть» – аналитический интернет-журнал, предлагающий собственный взгляд на события в Казахстане, дискуссии, живые репортажи. На данном сайте есть пространство для обсуждения разных точек зрения на ту или иную ситуацию в мире или внутри страны.

В статьях издания «Factcheck.kz» не только транслируется правдивая и честная информация о событиях в Казахстане и мире, но и разбираются случаи манипуляций, предоставления ложной информации и бездоказательных заявлений в отношении разных событий. Таким образом, данный информационный ресурс направлен на разоблачение фейков, созданных внутри или вне государства.

Коммуникативно-аксиологическую категорию прямолинейности в казахстанском медиадискурсе можно рассматривать с точки зрения целого ряда концептов, каждый из которых образует свое концептуальное поле («искренность», «правдивость», «категоричность», «резкость»). С точки зрения ценностного компонента аксиологическая семантика категории прямолинейности представлена двумя группами ценностных характеристик, вызывающих положительные и негативные коннотации [7].

Как правило, границы концепта «прямолинейность» нечеткие. Лексема «прямолинейность» с точки зрения культурных, этнических, социальных факторов может расцениваться с положительной стороны как синоним «откровенности», «искренности», «чистосердечия», «правдивости», «прямоты», «честности», с негативной стороны – как синоним «грубости», «резкости», «наивности», «невоспитанности» (рисунок 1).

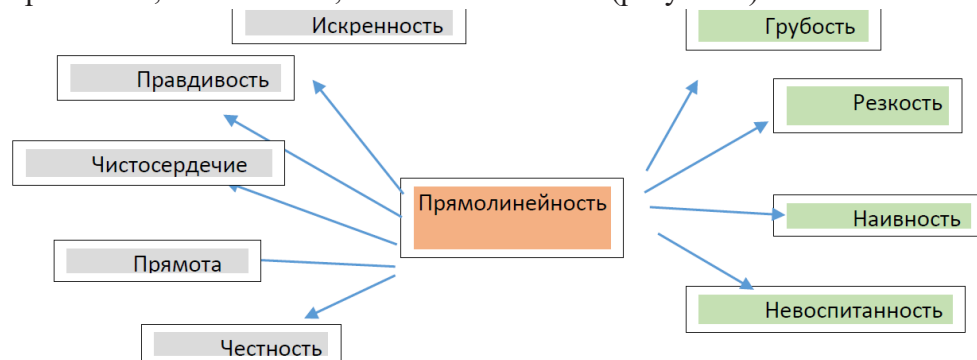

Рисунок 1. Концептуальная структура категории прямолинейности
Источник: подготовлено по результатам собственного исследования

Эксплицитность в казахстанском медиадискурсе используется как инструмент прямого высказывания с присущей ему прозрачностью, точностью, полнотой без излишних дополнительных наращиваний смысла [8]. С точки зрения образного компонента концептуальное поле прямолинейности основано на эксплицитных смыслах с точечным внедрением имплицитных лексем. Они могут быть представлены на уровне перцептивных (на основании собственного чувственного опыта и восприятия) и метафорических (употребление лексем или фразем в непрямом значении) трансформаций.

Понятийные элементы включают как общие, так и различные семы. Например, прямолинейность может иметь как положительное (умение говорить и действовать четко в соответствии со своими взглядами), так и отрицательное (откровенность и прямота без проявления гибкости или чуткости) значение. В то же время лексема «резкость» связана только с негативными коннотациями – говорить нелिцеприятно, обидно для окружающих.

Категория прямолинейности с точки зрения положительной семантической оценки в казахстанском медиадискурсе выражается, в первую очередь, в назывании и обсуждении современных проблем и вызовов, существующих в обществе, то есть ассоциируется с откровенностью и искренностью, например, в плане языковых или миграционных вызовов: *«Билингвов весьма огорчает тот факт, что русскоязычная часть населения не желает становиться такими же билингвами и вносить вклад в консолидацию народа Казахстана»* (The Village, 2022).

Очерчивание причинно-следственных связей также может быть проявлением прямоты: *«Из этой языковой ситуации вырастает куча деликатных проблем, последствия коих мы наблюдаем последние 30 лет»*. Честное проговаривание ключевых проблем, существующих в обществе на уровне дискуссий, становится основным инструментом в борьбе за свободу слова в Казахстане: *«Люди хотят быть современными, но они хотят быть современными без каких-то потерь и утрат для идентичности – современными по-казахски»* (The Village, 2022).

Эксплицитный характер текста может также дополняться метафорическими смыслами для большей выразительности, например, фразеологическими единицами, а также антитетическими структурами для четкого противопоставления: *«За тридцать лет истории периода независимости нашей страны люди сделали свой выбор – стать частью того общества, которое называется официально «народом Казахстана», или остаться диаспорой, жить с головой в чужом*

информационном поле и строить другие планы. Здесь я утрирую, описывая только пограничные случаи» (The Village, 2022). Второе предложение показывает, что диалог с реципиентом честный, поскольку автор сразу же указывает на использование гиперболизации.

Прямолинейность может выражаться также в демонстрации национальных ценностей казахстанского общества, открытом указании на мировоззренческие аспекты (как положительные черты, так и негативные): *«Нужно привыкнуть к тому, что казахстанское общество строится вокруг совершенно другой парадигмы – культа семьи и сосредоточенности на собственной успешности, мы гораздо меньше озабочены происходящим за пределами собственной страны и менее политизированы», «При этом, высказав критику, вы, скорее всего, не встретите открытых возражений, но можете лишиться деловых связей»* (The Village, 2022).

Также прямолинейность в казахстанском дискурсе может выражаться в правдивом и четком изложении фактических данных в хронологическом порядке без излишней субъективной оценки: *«Напомним, стекло в двери бизнес-центра, где находится редакция интернет-издания El Media, начали разбивать с середины ноября 2022 года. До этого DDoS- и спам-атакам подвергались сайт и редакция агентства КазТАГ»* (Власть, 2023).

Искренность проявляется в четком озвучивании позиции в отношении определенных событий: *«В редакции расценили это действие как агрессивное предупреждение, увязав с другими атаками на казахстанские СМИ», «Он связывает это со своей профессиональной деятельностью, а последние атаки на журналистов – взаимосвязанными»* (Власть, 2023).

Прямолинейность может сочетаться с критикой в адрес власти, конкретного человека или группы людей: *«Ата заңға ену керек деген ел көкейіндегі көптеген өзгерістер енбей қалды. Бұл жерде президент Тоқаевтың өзінің ойлағаны, өзінің өзгерту керек деген мәселесі гана енді»* (.....), а также с демонстрацией своего согласия или несогласия с чьей-то позицией: *«Ия, көптеген сұрақтардың ішінде, кейбір сұрақтарды мен өз басым қолдаймын. Мысалы, 16 өзгерістің алтауын мен қолдадым»* (Qazaq uni, 2023). (Да, среди многих вопросов некоторые я поддерживаю. Например, из 16 изменений я поддержал шесть – перевод авт. – Н.О.).

Данная категория реализуется также на уровне активного использования цитирования (прямого и непрямого) ключевых источников информации: *«Ең алдымен, қарызға белшесінен батқан ел азаматтарының жағдайын жақсартуға баса назар аудару керек. Ол*

ел тұрғындарының, тіпті азық-түлік алу үшін де несие алатынына қынжылды» (Egemen Qazaqstan, 2023). (В первую очередь необходимо сосредоточиться на улучшении положения граждан страны, которые погрязли в долгах. Его огорчило, что жители страны берут кредиты даже на еду – *перевод авт. – Н.О.*). В данном контексте передача информации близка к резкому высказыванию, поскольку используются лексические средства с негативной коннотацией: гипербола («граждане берут кредит даже на еду»), фразеологизм («страна погрязла в долгах»)

Прямолинейность может быть семантически связанной с наивными или пафосными фразами с яркой эмоциональной окраской или субъективной оценкой происходящего (например, «создадим новый Казахстан»): «*Содан кейін біз өзгеріс жасаймыз, жаңа Қазақстан құрамыз деп конституциялық реформа жүргізіп, халықтық референдум арқылы қабылдады»* (Qazaq uni, 2023). (После этого мы внесем изменения, создадим новый Казахстан, проведем конституционную реформу и примем ее путем всенародного референдума. – *перевод авт. – Н.О.*).

В рассмотренной казахстанской прессе не встречались слишком грубые и резкие высказывания в отношении событий в Казахстане и мире. Информация представлена разными мнениями, суждениями, часто эмоционально и экспрессивно окрашенными, но без унижения свобод и прав граждан. Таким образом, в целом казахстанский медийный дискурс направлен на правдивое освещение событий и одновременно толерантное отношение ко всем членам социума.

Таким образом, изучение коммуникативно-аксиологической категории прямолинейности в казахстанском медиадискурсе показало, что она может рассматриваться как амбивалентная: как со стороны положительной, так и со стороны негативной оценочности, а также реализоваться с помощью эксплицитных языковых средств (определенной лексики, экспресsem) с имплицитными вкраплениями (образными и метафорическими трансформациями).

Заключение

Казахстанский медиадискурс многогранный, поскольку включает прессу, телевидение, радио, онлайн-издания и социальные сети, представлен государственными и независимыми СМИ. Следует отметить, что внутри него много разных мнений, суждений, точек зрения, которые часто демонстрируют абсолютно разные ценностные позиции. Изучение казахстанской прессы показало, что прямолинейность является одной из активно реализуемых в современном медиадискурсе коммуникативно-аксиологических категорий.

Концептуальная структура прямолинейности построена на синонимических рядах с положительными (правдивость, честность, искренность) и негативными (наивность, резкость, грубость) коннотациями, которые тем или иным образом представлены в казахстанском медиаполе. С помощью контекстуально-интерпретативного анализа удалось определить коммуникативные ценности рассмотренных СМИ, декодировать смыслы, заложенные в определенных текстовых фрагментах.

В данной работе была рассмотрена казахстанская пресса с точки зрения коммуникативно-аксиологической категории прямолинейности, показаны основные ценностные позиции и способы их выражения через разные лингвистические средства (лексические, стилистические, синтаксические). Категория прямолинейности представлялась как концептуальная структура с положительными и негативными коннотациями, объективными и субъективными высказываниями, метафорическими и образными значениями, эксплицитными и имплицитными смыслами.

Рассмотрение медийного и медийно-сетевого дискурсов Казахстана показало, что они обладают разными языковыми и неязыковыми инструментами, ценностными категориями и коммуникативными эффектами. Еще один вывод: казахстанский медийный дискурс представляет проверенную информацию, как правило, соответствующую государственному позиционированию на мировой арене, в то время как медиасетевой дискурс характеризуется большей свободой и субъективностью. В языковом плане лингвистические средства в социальных сетях практически не ограничены, в медиа есть определенные ограничения на разных языковых уровнях.

Приоритетными задачами в дальнейшей научной практике могут стать следующие: формирование взаимосвязей между разными коммуникативно-аксиологическими категориями внутри медиатекстов, изучение функционирования определенных концептов внутри текстовых медиаполей, рассмотрение ключевых принципов коммуникации в разных странах мира, фокусирование внимания на национальных и государственных интересах внутри медиадискурса.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Shevyakova T. Image media topics in the mass media of the Republic of Kazakhstan. [Tematyka wizerunku w środkach masowego przekazu Republiki Kazachstanu]. Media - Kultura - Komunikacja Społeczna, 18 (2022). 41-54. URL: <https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/mkks/article/view/7227>

[2] Кожакметова А. Аксиологический компонент текстовой картины мира (на материале казахстанской прессы). *Przegląd Wschodnioeuropejski*, 2020. XI/2. 175-189. URL: 17_KOZHAKHMETOVA-A.pdf (uwm.edu.pl)

[3] Absattar A., Mambetova M., Zhubay O. The potential of emotive language to influence the understanding of textual information in media coverage. *Humanities and Social Sciences Communications*, 2022, 9 (1), 220-222.

[4] Prayitno H. J., Huda M., Inayah N., Ermanto Ardi, H. Giyoto, Yusof N. Politeness of Directive Speech Acts on Social Media Discourse and Its Implications for Strengthening Student Character Education in the Era of Global Education. *Asian Journal of University Education*, 2021, 17 (4), 179-200. URL: <https://myjms.mohe.gov.my/index.php/AJUE/article/view/16205>

[5] Hua Y. A Critical Overview of the Major Discourseanalytical Approaches for Media Discourse Studies. *International Journal of Research in Education Humanities and Commerce*, 2022. 3 (5). 100-109. chrome-extension://efaidnbmninnibpcapjpcglclefindmkaj/https://ijrehc.com/doc/ijrehc03_91.pdf

[6] Rutechura F. The Discourse of Conflict in Social Media Networks. *Utafiti*, 2018, 13 (1), 93-102. URL: <https://journals.udsm.ac.tz/index.php/uj/article/view/2335>

[7] Charunphankasem R. Conceptual framework for media development in creating an immersive experience for smart city of Thailand. *Journal of Positive School Psychology*, 2022, 6 (4), 11080-11089.

[8] Zhan H., Shi X. Explicitness of Attribution in Academic Discourse. *International Journal of Translation, Interpretation, and Applied Linguistics (IJTIAL)*, 2022, 4 (1), 1-13.

REFERENCES

[1] Shevyakova T. Image media topics in the mass media of the Republic of Kazakhstan. [Tematyka wizerunku w środkach masowego przekazu Republiki Kazachstanu]. *Media - Kultura - Komunikacja Społeczna*, 2022, 18, 41-54. URL: <https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/mkks/article/view/7227>

[2] Kozhaxmetova A. Aксиологический компонент текстовой картины мира (на материале казахстанской прессы) (Axiological component of the textual picture of the world (on the material of the Kazakh press)). *Przegląd Wschodnioeuropejski*, XI/2, 2020 175-189 p. URL: 17_KOZHAKHMETOVA-A.pdf (uwm.edu.pl). [In Rus.]

[3] Absattar A., Mambetova M., Zhubay O. 2022. The potential of emotive language to influence the understanding of textual information in

media coverage. Humanities and Social Sciences Communications, 9 (1), 220-222 p.

[4] Prayitno H. J., Huda M., Inayah N., Ermanto Ardi, H. Giyoto, Yusof N. Politeness of Directive Speech Acts on Social Media Discourse and Its Implications for Strengthening Student Character Education in the Era of Global Education. Asian Journal of University Education, 2021, 17 (4), 179-200. URL: <https://myjms.mohe.gov.my/index.php/AJUE/article/view/16205>

[5] Hua Y. A Critical Overview of the Major Discourseanalytical Approaches for Media Discourse Studies. International Journal of Research in Education Humanities and Commerce, 2022, 3 (5), 100-109.

[6] Rutechura F. The Discourse of Conflict in Social Media Networks. Utafiti, 2018, 13 (1), 93-102. URL: <https://journals.udsm.ac.tz/index.php/uj/article/view/2335>

[7] Charunphankasem R. Conceptual framework for media development in creating an immersive experience for smart city of Thailand. Journal of Positive School Psychology, 2022, 6 (4), 11080-11089.

[8] Zhan H., Shi X. Explicitness of Attribution in Academic Discourse. International Journal of Translation, Interpretation, and Applied Linguistics (IJTIAL), 2022, 4 (1), 1-13.

МЕДИАДИСКУРСТАҒЫ ТУРАШЫЛДЫҚ КОММУНИКАТИВТІ-АКСИОЛОГИЯЛЫҚ КАТЕГОРИЯСЫ

***Жакупова А.Д.¹, Омарова Н.Г.²**

***¹филология ғылымдарының докторы, профессор,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау, Қазақстан, e-mail: aygul.zhakupova@yandex.kz,**

**²докторант, педагогика ғылымдарының магистрі,
Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан, e-mail: nurlugul@list.ru**

Аңдатпа. Қазақстандық медиадискурста тура сөйлеудің коммуникативтік-аксиологиялық категориясын қарастыру өзекті, өйткені дәл осы ақиқат, шынайы немесе тіпті өткір сөздер медиада сөз бостандығын дамыту туралы идеяны қалыптастыру процесінде маңызды рөл атқарады. Бұл зерттеудің мақсаты – оқырман аудиториясымен өзара іс-қимылдың аксиологиялық және коммуникативтік аспектілерін бағалау арқылы қазақстандық медиа дискурстағы турашылдық категориясын контекстік және интерпретациялық талдау.

Зерттеу жұмысында қазақстандық медиадискурс шеңберінде турашылдықтың тұжырымдамалық өрісін қалыптастыратын негізгі

концептілер қарастырылды. Қарым-қатынастың коммуникативті және құндылық параметрлерін сипаттау «турашылдық» лексемасына жақын синонимдік лексемалардың оң және теріс семантикалық белгілері арқылы жүзеге асырылды.

Аксиологиялық параметрлерді деконструкциялау және түсіндіру жеке контекстік фрагменттерді зерттеу негізінде жүргізілді. Тілдік құралдарды қолдану, экспликация және импликация, бейнелі және метафоралық мағыналардың ерекшелігі де талданды. Талдаудан өткен материалдардың нәтижесі басқа зерттеушілердің медиа дискурсын зерттеу нәтижелерімен салыстырылды. Медиа және медиа-желілік дискурстың ерекшеліктері қарастырылды, олардағы байланыстың негізгі параметрлері салыстырылды.

Қазақстандық медиадискурста тура сөйлеудің коммуникативтік-аксиологиялық категориясының жүзеге асу ерекшеліктерін қарастыру оны екіжақты деп санауға болатындығын көрсетті: оң және теріс бағалау жағынан да, сонымен қатар айқын тілдік құралдардың көмегімен жүзеге асады (белгілі бір сөздік, экспресемалар) жасырын кірмелері бар (бейнелі және метафоралық түрлендірулер).

Зерттеу барысында алынған нәтижелер мен тұжырымдар Қазақстанның көпмәдениетті қауымдастығында турашылдық категориясының жүзеге асуының дискурсивтік ерекшеліктерімен жақынырақ танысуға ықпал етеді. Нәтижелер мен қорытындыларды лингвистика, орыс тілінің стилистикасы бойынша лекциялық курстарда, дискурс теориясы, прагматика және әлеуметтік лингвистика бойынша арнайы курстарда пайдалануға болады. Зерттеу жұмысының маңыздылығы қазіргі лингвистиканың лингвомәдениеттану және мәдениетаралық коммуникация шеңберінде коммуникативті құндылықтардың дискурсивтік ерекшелігін зерттеуге қызығушылығының артуымен анықталады.

Тірек сөздер: турашылдық, бағалау, тұжырымдамалық құрылым, онлайн басылымдар, қарым-қатынас, коннотация, медиадискурс, медиамәтін.

COMMUNICATIVE-AXIOLOGICAL CATEGORY OF STRAIGHTNESS IN MEDIA DISCOURSE

*Zhakupova A.D.¹, Omarova N.G.²

*¹Doctor of Philology, Professor, Shokan Ualikhanov Kokshetau University,
Kokshetau, Kazakhstan,

e-mail: aygul.zhakupova@yandex.kz,

²doctoral candidate, master of pedagogical sciences,

Shokan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan,

e-mail: Nurlugul@list.ru

Abstract. Consideration of the communicative-axiological category of straightforwardness in Kazakhstani media discourse is relevant, since it is truthful, sincere or even harsh statements that play an important role in the process of forming an idea of the development of freedom of speech in the media. The purpose of this study was a contextual and interpretative analysis of the category of straightforwardness in the Kazakh media discourse by assessing the axiological and communicative aspects of interaction with the readership. In this paper, attention is focused on the key concepts that form the conceptual field of straightforwardness within the framework of the Kazakh media discourse. An idea was formed about freedom of speech in Kazakhstan, priority areas for the development of media communication in the world and within the country. The characterization of the communicative and value parameters of communication was carried out through positive and negative semantic features close to the lexeme "straightforwardness" of synonymic series. Deconstruction and interpretation of axiological parameters was carried out by studying individual contextual fragments. The specificity of the use of linguistic means, explications and implications, figurative and metaphorical meanings was also assessed. The results obtained in the course of our own analysis were compared with the results of studying the media discourse of other researchers. The features of media and media-network discourse were considered, the main parameters of communication in them were compared.

Consideration of the peculiarities of the implementation of the communicative and axiological category of straightforwardness in the Kazakh media discourse has shown that it can be considered as ambivalent: both positive and negative evaluation, as well as realized with the help of explicit language means (certain vocabulary, expressions) with implicit inclusions (figurative and metaphorical transformations).

The results and conclusions obtained in the course of the study contribute to a closer acquaintance with the discursive features of the implementation

of the category of straightforwardness in the multicultural community of Kazakhstan. The results and conclusions can be used in lecture courses on linguistics, stylistics of the Russian language, in special courses on the theory of discourse, pragmalinguistics and sociolinguistics. The significance of the research work is determined by the increased interest of modern linguistics in the study of discursive specificity of communicative values within the framework of linguoculturalism and intercultural communication.

Key words: straightness, appraisal, conceptual structure, online publications, communication, connotation, media discourse, media text.

Статья поступила 14.04.2023

УДК 81'11

МРНТИ 16.31.02

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.005>

КОГНИТИВНАЯ МОДЕЛЬ СТИХОТВОРЕНИЯ «НАСТУПЛЕНИЕ НОЧИ» Н.РУБЦОВА

*Жумагулова Б.С.¹, Токтарова Т.Ж.², Оналбаева А.Т.³

*¹д.ф.н., доцент, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан,

e-mail: bakitgul@inbox.ru,

²к.ф.н., доцент, МУИТ, Алматы, Казахстан,

e-mail: toktarova_tolkin@mail.ru,

³д.ф.н., доцент, Казахский национальный женский педагогический
университет, Алматы, Казахстан,

e-mail: Aigul4814@gmail.com

Аннотация. Современные исследования в лингвистической науке сосредоточены на изучении как человека в языке, так и языка в человеке в русле антропоцентрического подхода. Новая парадигма дала импульс к исследованию языка и речи как результата мыслительной деятельности, выраженной теми или иными языковыми и неязыковыми средствами (знаки, жесты, мимика и др.). В связи с этим возрастает интерес к изучению способов вербализации, репрезентации окружающей действительности в языке для выявления индивидуальной картины мира языковой личности, определения его концептосферы с позиции когнитивной лингвистики, отражения и влияния на носителя языка культурных кодов с позиции лингвокультурологии, выявления

авторского видения мира в тексте художественных произведений с позиции лингвистики текста и др. Данное исследование выполнено в русле нового направления лингвистической поэтики – когнитивной поэтики, в центре внимания которой находится поэтический текст как целостное образование. В качестве материала для анализа поэтического текста с позиции когнитивной поэтики привлекается стихотворение Н. Рубцова «Наступление ночи» с целью выявления его когнитивной модели. В связи со становлением когнитивной поэтики как нового направления, методология ее находится в процессе становления. В работе применяются достижения лингвистики в области изучения концептов, выявления их семантической структуры, учитываются методологические требования к когнитивному анализу текста. В работе используется комплекс научных методов и приемов, в том числе метод сплошной выборки, SEO анализ, метод лингвистического наблюдения, метод интерпретации, приемы моделирования, а также общенаучные методы. Анализ поэтического текста представлен в виде пошагового алгоритма: обоснование выбора поэтического текста, выявление концептуально значимой информации из заглавия поэтического текста, выделение его семантического ядра, определение когнитивной модели поэтического текста. Научная ценность предпринятого исследования заключается в расширении представления о принципах когнитивного анализа поэтического текста с целью его моделирования. Полученные результаты могут быть экстраполированы на выявление базовых моделей концептосферы отдельных поэтов в синхронии и диахронии. В этом практическая значимость исследования.

Ключевые слова: когнитивная поэтика, художественный концепт, когнитивный анализ текста, когнитивная модель, семантическое ядро, семантическое пространство стихотворения, поэтический язык, Н. Рубцов.

Основные положения

Когнитивная поэтика является активно разрабатываемым направлением в области исследования языка поэтических произведений с применением достижений когнитивной лингвистики. С позиции данного направления при исследовании поэтического текста в центре внимания оказываются отношения *автор – художественная реальность – читатель*, в которых «особую роль приобретают экстралингвистические факторы и ментальные предпосылки автора, а также способы интерпретации поэтического произведения реципиентом» [1]. А.Л. Шарандин в качестве основной ментальной единицы языкового

сознания поэта называет художественный концепт, структура которого включает «чувственные, экспрессивные, ассоциативные механизмы, формирующие его ассоциативно-образное эстетическое пространство» [2, с. 23].

А.Ю. Малафеев пишет об особой роли «категории времени и пространства», позволяющих «упорядочить предметы и события в мире, который без этих категорий казался бы хаосом, а не космосом» [3, с. 143]. Именно эта система координат лежит в основе предпринимаемого исследования. В научной литературе имеются основательные разработки времени и пространства как в качестве базы для категоризации, так и концептуализации. Так, концепты *время* и *пространство* относят к универсальным концептам, наряду с концептами *судьба*, *воля*, *душа*, *ум* и др., тем не менее в художественной картине мира в их структуру включаются индивидуальное авторское видение и понимание окружающего мира.

Категория времени не раз становилась объектом исследования, привлекая внимание как грамматическая категория, как морфологическая категория, как категория предложения (синтаксическое время), как концепт и др.

С лингвистической точки зрения А.Б. Туманова, Т.В. Павлова, Н.Ю. Зуева изучают способы репрезентации концепта, которые выявляются на разных уровнях, к примеру: посредством использования лексических единиц с темпоральным значением; на уровне морфологии через значения глаголов движения и бытия; синтаксических конструкций, стилистических приемов: повторов, инверсии; композиции текста и др. [4, с. 134].

С позиции современного литературоведения А.Б. Темирболат применяет когнитивный анализ для выявления творческого замысла поэтов, особенностей проявления национального менталитета и др. для построения когнитивных моделей [5, с. 92]. С этой позиции раскрывается возможность рассмотреть данную модель применительно к творчеству поэтов, относящихся к одному литературному направлению, к примеру: Н. Рубцов и Б. Канапьянов. В статье Абишевой С.Д., Молдагали М.М. для выделения и описания колористической модели поэзии Б. Кенжеева определяется словарь частотных цветовых образов поэта, который может стать основой для сопоставительных исследований [6]. Отметим, что в лирике Н. Рубцова цвет не несет большой эмоциональной нагрузки в отличие от света, для поэта характерно акцентирование внимания на переходе света в тень. Именно этот момент стал отправной точкой для предпринятого исследования.

Введение

Цель статьи заключается в моделировании поэтического текста с позиции когнитивной поэтики на примере стихотворения. В качестве объекта изучения выступает стихотворение Н. Рубцова «Наступление ночи», предметом является репрезентация пространственно-временных отношений в когнитивной модели стихотворения. Научная новизна статьи обеспечивается обращением к творчеству представителя «тихой лирики» XX века Н. Рубцова с целью определения когнитивной модели стихотворения в индивидуально-авторской картине мира поэта. Практическая значимость определяется возможностью использовать предлагаемый алгоритм как для описания когнитивной модели поэтического текста, выявления отдельных компонентов для реконструкции концептов, а также выявления семантического пространства текста, так и для описания концептосферы определенного поэта на материале поэтических произведений в вузовских курсах по когнитивной поэтике, когнитивной лингвистике, общей филологии, теории дискурса, лингвокультурологии.

Описание материалов и методов

Материал исследования представлен стихотворением Н. Рубцова из сборника «Душа хранит», опубликованного в 1969 г. При определении компонентов значения отдельных слов использовались все сборники стихотворений поэта, лексикографические источники, в том числе и ассоциативные словари. На каждом этапе исследования привлекались отдельные методы и приемы. Метод сплошной выборки использовался для сбора и систематизации иллюстративного материала, оценка качества текста и выявление семантического ядра текста определялись при помощи SEO анализа, метод интерпретации привлекался при выявлении смыслов, входящих в образ космоса концептосферы поэта, использовался семный анализ языковых единиц. Для анализа стихотворения Н. Рубцова с позиции когнитивной поэтики привлекаются: труд Л.А. Шарандина, выделяющего два аспекта: 1) аспект поэтической (художественной) концептуализации и ее языковой репрезентации; 2) аспект соотношения тех или иных типов ментальных структур и языковых структур [2, с. 24]; работа А.Ю. Малафеева, выявляющего в поэтическом тексте «индивидуально-авторские категории» [3, с. 143]; статья Т.В. Романовой, разработавшей ряд требований к методологии когнитивного анализа [7]; исследование Ж.Н. Масловой, предложившей модель, состоящую из двух уровней: 1) структурирующего каркаса; 2) лексического наполнения, позволяющего определить «уникальность поэтического текста» [8, с. 59-64].

Результаты

Работа выполнена в русле нового направления, разрабатываемого в лингвистике, – когнитивной поэтики. Предложен алгоритм выявления когнитивной модели поэтического текста с учетом разработок исследователей. Когнитивная модель стихотворения Н. Рубцова содержит набор семантических признаков, раскрывающих концептуальный замысел автора с учетом универсальных текстовых категорий. Индивидуальность авторского мировидения проявляется в нарушении обыденного представления о линии времени, в контексте которой находится его лирический герой. Стержнем когнитивной модели анализируемого текста является определенный промежуток времени, в течение которого описывается событие – *наступление ночи*. Процесс перехода от одного времени суток к другому отображается посредством слов, содержащих разные оттенки освещенности от умеренного до полного отсутствия света. Описываемое событие метафорически представлено посредством языковых средств военного дискурса. Театрализация *военного действия* необходима в качестве обращения к когнитивному механизму распознавания текста читателем, к его чувственному миру, апелляции к его жизненному опыту, способности представить описываемое событие, смоделировать его в своем воображении, на что указывает привлечение сравнения *как будто*.

Представленная когнитивная модель поэтического текста может быть использована как для когнитивного моделирования концептосферы Н. Рубцова, так и для выявления пересечений в концептосфере поэтов разных эпох.

Обсуждение

Алгоритм моделирования поэтического текста с позиции когнитивной поэтики стихотворения включает разработки А.Л. Шарандина, А.Ю. Малафеева; уровни, выделенные Ж.Н. Масловой; рекомендации Т.В. Романовой и др.

Анализ стихотворения производится по следующему алгоритму: I. Уровень понимания поэтического текста. II. Семантическое ядро стихотворения. III. Модель семантического пространства стихотворения. IV. Универсальные текстовые категории в семантическом пространстве стихотворения – герой, событие, пространство, время.

I. Уровень понимания поэтического текста. На данном уровне большая роль отводится «учету историко-диахронических категорий», по убеждению авторов, для анализа языка того или иного автора необходимо знание социальных, культурных особенностей конкретного

исторического периода, «культуры, литературы и искусства этой эпохи», а также «представление состояния литературного языка и его стилей в то время» [9]. Творчество Н. Рубцова приходится на 60-е годы XX века, на период, который характеризуется «пестротой, разнообразием художественных ориентаций, множеством течений, направлений, школ, с экспериментами в области формы художественного произведения, жанровым разнообразием» [10, с. 58]. Творчество Н. Рубцова относят к литературному направлению, условно названному «тихая лирика». Действительно, в его творчестве преобладают мотивы малой родины, деревни, природы. Его произведениям присуща мелодичность, напевность, особая лиричность; его стиль характеризуется использованием паремий, «фольклорных эпитетов, иронии (в раннем творчестве), песенным параллелизмом, а также широким применением разговорной лексики» [11]. Жизни и творчеству Н. Рубцова посвящен сайт: <https://rubtsov-poetry.ru/others/belkov7.htm>.

Пониманию текста способствует заглавие художественного произведения, которое несет большую нагрузку как «ключ к концептуальной структуре произведения» [7]. В качестве заголовка стихотворения Н. Рубцов использует сочетание слов *наступление ночи*. Разберем каждый компонент.

Наступление – 1. процесс действия по значению глагола наступать, 2. активное движение войск вперед с целью нападения на противника, разгрома его, наступать – 1. Наступить, 2. Придавить ногой кого-что-нибудь /<https://ozhegov.textologia.ru/>.

В поисковике слово «наступление» в «Русском ассоциативном словаре» не представлено, предлагается продолжить поиск со словом «наступать». Самыми частотными реакциями слова «наступить» являются: *на ногу 12, на ноги 10, на пятки 9, нога 3*. Следующие реакции относятся к слову «наступать» - *на врага 4, враг 3, отступить 3, военные действия 2, вперед 2, молча 2, нападать 2, напролом 2, армия 2, атака 1, бить 1, на фронт 1, войско 1, завоевывать 1, и не сдаваться 1, идти вперед 1, идти на кого-либо 1, на Берлин 1, на кого-либо 1, на соперницу 1 наступательный 1, побежать 1, побеждать 1, подступать 1, позиция 1, покорять 1, пора 1, потери 1, приходить 1, пробиваться куда-либо 1, решительно 1, сразу 1, удирать 1, фронт 1* /<http://thesaurus.ru/dict/>. Существительные *враг/на врага, фронт/на фронт, армия, атака, войско, позиция, потери, на соперницу*; словосочетание *военные действия*; глаголы *нападать, бить, побеждать, побежать, подступать, удирать*; прилагательное *наступательный*; наречия *напролом, решительно* активно используются в военном дискурсе.

Слово «наступление» является термином в словаре военных терминов и имеет следующее значение – «основной вид военных действий, применяемый в целях разгрома противника и овладения районами (рубежами, объектами). Заключается в огневом поражении противника» (Словарь военных терминов <https://rus-military-terms-dict.slovaronline.com/>).

Н. Рубцов служил на флоте, что отразилось на использовании терминологической единицы военного дискурса – *наступление*.

Второй компонент сочетания – «ночи». Начальная форма слова «ночь» – «время суток от вечера до утра», «от захода и до восхода солнца», «промежуток времени», т.е. часть суток без света. В поисковике электронного ресурса «Русский ассоциативный словарь» слово «ночь» содержит 615 реакций, частотными являются – *тёмная* (132), *день* (63), *темна* (30), *темно* (25), *звёздная* (19), *звёзды* (17), *темнота* (14), *тихая* (12), *коротка* (10), *длинная* (9), *луна* (9), *лунная* (9), *белая* (8), *дочь* (8), *перед Рождеством* (8), *пришла* (7), *тёплая* (7), *прочь* (6), *сон* (6), *утро* (6), *глухая* (5), *тиха* (5), *долгая* (4), *звезда* (4), *и день* (4), *короткая* (4), *любви* (4), *на дворе* (4), *спать* (4) и др. /<http://thesaurus.ru/dict/>. Высокий индекс реакции на слово-стимул «ночь» имеет прилагательное *темная* – начальная форма *темный* – «1. Лишенный света, погруженный во тьму. 2. По цвету близкий к черному, не светлый» /<https://ozhegov.textologia.ru/>. Актуализируется первое значение слова и в формах *темна*, *темно*, *темнота* – отсутствие света.

Поэт использует сочетание *наступление ночи* в качестве заглавия своего стихотворения, настраивая читателя наблюдать театр военных действий, в котором в роли активного объекта выступает неконтролируемый и не зависящий от человека процесс смены времени суток – от света к его отсутствию.

II. Семантическое ядро стихотворения Н.Рубцова «Наступление ночи» выявлено посредством SEO анализа (<https://advego.com/text/seo/>). Данная программа разработана для определения частотности употребления слов в тексте, особенно эффективна при анализе больших фрагментов (до 10 тыс. слов), так как облегчает выделение ключевых слов, составляющих семантическое ядро текста. При определении слов с высокой смысловой нагрузкой данный ресурс довольно продуктивен, особенно при концептуальном анализе как прозаических, так и поэтических произведений. Так, ключевыми словами в анализируемом стихотворении являются лексемы «ночь», «как будто» (по 3 употребления).

Ночь. Слово «ночь» вынесено в заглавие стихотворения и дважды употребляется в его тексте. Н. Рубцов не использует именовании интервалов времени, как: сумерки, вечер, закат. Свой выбор он останавливает на небольшом отрезке, характерном как для начала дня, так и его завершения – *заря* – время суток, которое не называется светлым, но и не является темным. На зыбкость этого света обращается внимание в начале стихотворения и его потерю – в конце: *заря смеркается и брезжит* – солнце красное *погасло*. Именно этот промежуток времени является главным событием в тексте произведения. *Заря* – «яркое освещение горизонта перед восходом и перед заходом солнца» – сияние, длящееся 20-30 минут, этот интервал времени описывается в стихотворении, на что указывает использование союза со значением времени в начале произведения – *когда*.

Как будто. Союз *как будто*, являясь служебной частью речи, вводит придаточную часть предложения с условно-предположительным значением. Для поэта важно трижды повторить эту языковую единицу для актуализации прагматически ценного для поэта смысла – *заря как будто* тонет, ужас ночи *как будто* встанет, *как будто* солнце погасло. В поэтическом языке олицетворение используется для переноса действия (*заря тонет, ужас встает*), присущего человеку, на неживые объекты и чувство, состояние человека. В третьем случае сочетание *солнце погасло* используется в переносном значении, данное изобразительное средство находим и у А.И. Бунина «С Приморского берега» (1806г.), С. Черного «Я сегодня всю ночь просидел до утра...» (1908г.).

Троекратное использование союза *как будто* не случайно и имеет большой прагматический потенциал. Выделим компонент *как*, необходимый для сравнения чего-то с чем-то, который играет огромную роль и использование которого подчеркивает иллюзорность, театральность происходящего. В слове *будто* вычленяется форма *буд* (-у, -ь), будущее время формы слова *быть*. Для описания события поэт останавливает свой выбор именно на этом сочетании (ср. словно, точно, может), указывая на то, что это событие *бытует*, оно есть в видимом, наблюдаемом мире.

SEO анализ (<https://advego.com/text/seo/>) текста стихотворения дает только два повторяющихся элемента – *ночь* (3), *как будто* (3), однако (и в этом преимущество человека) нами выделено использование союза *и* (5), предлога *в* (4).

Союз *и* ставит между фрагментами, представленными в стихотворении, знак равенства: *смеркается и брезжит, без жизни и следа*. Однородность пары *смеркается и брезжит* обеспечивается

наличием семы «низкая степень освещенности», пары *без жизни и следа* – семы «отсутствие освещенности». Союз *и* способствует «процессу», в соответствии с намерением автора, продвижения события от «низкой степени освещенности» к «отсутствию освещенности».

Предлог *в* трижды используется для описания пространства и один раз отражает временные отношения.

III. Модель семантического пространства стихотворения. В русском языке придаточная часть сложноподчиненного предложения подвижна и может находиться в начале, середине и конце предложения. Выбор позиции начала предложения обусловлен интенцией автора подчеркнуть важность категории времени в качестве отправной точки для развертывания конкретной ситуации.

Н. Рубцов использует союз *когда*, имеющий четко выраженное значение времени. Для поэта важно показать, что событие происходит в определенное время, на что указывает название стихотворения. Этот прием наблюдаем в ряде стихотворений: «Фальшивая колода», «Утро», «Жар птица», «Полночное пение», «Ночное ощущение», «Вечерние стихи», «В глуши»/см. rubtsov-poetry.ru/.

Рассмотрим, каким образом автор показывает событие перехода от низкой степени освещенности к ее отсутствию на примере значимых языковых единиц.

Далее использование знаков «+», «-» необходимо для обозначения интенсивности или отсутствия проявления света в семном составе слова, знак «±» привлекается как признак слабого проявления света.

Действие. Процесс утраты освещенности описывается рядом глаголов, которые в той или иной степени содержат сему «свет» и «отсутствие света». Ж.Ю. Полежаева в глаголах со значением «прекращение свечения или горения, сопровождаемого выделением света» выделяет семную формулу: - свет, - блеск, - огонь, - излучать, - видимость, + темнота, ± инициировать прекращение свечения [12], которую применим к использованным поэтом глаголам:

Смеркается – - свет, - излучать, - видимость, + темнота, ± инициировать прекращение свечения;

Брежит – - свет, - излучать, - видимость, + темнота, ± инициировать прекращение свечения, добавляется сема «слабый свет»;

Тонет (переносное значение) – - свет, - излучать, - видимость, + темнота, ± инициировать прекращение свечения;

Скользят (переносное значение) – - свет, - излучать, - видимость, + темнота, ± инициировать прекращение свечения, добавляется сема «плавно»;

Встанет (переносное значение) – - свет, - излучать, - видимость, + темнота, ± инициировать прекращение свечения, добавляется сема «вертикально»;

Погасло (переносное значение) – - свет, - излучать, - видимость, + темнота, ± инициировать прекращение свечения.

Объект. По признаку наличия/отсутствия той или иной степени освещенности выделяется следующий ряд:

заря – ± свет, ± излучать, ± видимость, - темнота, - отсутствие свечения;

ночь – - свет, - излучать, - видимость, + темнота, +отсутствие свечения;

луч – ± свет, ± излучать, ± видимость, - темнота, - отсутствие свечения;

тьма – - свет, - излучать, - видимость, + темнота, +отсутствие свечения;

солнце – ± свет, ± излучать, ± видимость, - темнота, ± отсутствие свечения.

Остальные слова имеют другой набор сем: ужас – чувство; набег – оценка; затишье – отсутствие звука; час – единица времени; даль, побережье – место.

Признак. Кромешной – - свет, - излучать, - видимость, + темнота, +отсутствие свечения; красное – +цвет; гробовом – - свет, - излучать, - видимость, + темнота, +отсутствие свечения, +отсутствие звука; огромное – не выделяется степень освещенности, данный признак имеет другой набор сем: + размер, + видимость.

IV. Универсальные текстовые категории в семантическом пространстве стихотворения – герой, событие, пространство, время.

Герой. Центром в ткани текста определен субъект, который и наблюдает описываемое событие – закат солнца – «момент исчезновения верхнего края светила под горизонтом» /<https://ozhegov.textologia.ru/>. Этот процесс оценивается как сожаление – *мне жаль*, о скоротечности этого процесса – *вот-вот* в значении «в скором времени, сейчас», быстротечность времени – «еще немножко», в значении добавочного времени. Использование разговорных конструкций максимально приближает монолог к естественному языку – живой речи, так как наблюдаемое явление не является выдуманным – закат солнца можно наблюдать в конце каждого дня, это естественный природный процесс, не зависящий от человека. Обращает на себя внимание и пропуск значимых

слов для объяснения наблюдаемого процесса, которые заменены многоточием, что еще раз является демонстрацией меняющейся картины и авторским к ней отношением – для слов нет времени. Субъект находится в потоке события – *здесь и сейчас*. Этот эмоциональный настрой можно экстраполировать и на переносное значение слова «закат» – *на закате жизни*, о быстротечности человеческого бытия. Оценка события – *наступление ночи* – воспринимается как победа природы, ее темной, страшщей стороны – *ужас ночи, кромешной тьмы*.

Компонент **субъект** в тексте имеет определенное место в пространстве, на что указывают объекты *побережье, окошко*. То, что событие наблюдается субъектом, определено контекстом – помещение с окошком на побережье. Место нахождения субъекта не называется – дом, гостиница и др. *Окошко* играет 1) роль границы между внешним миром, таящим в себе угрозу, является 2) безопасным местом, из которого есть 3) визуальная связь с миром, это и 4) источник света из внешнего мира, а также 5) канал общения с внешним миром. Субъект находится в защищенном месте и имеет возможность наблюдать *военные действия* ночи.

Событие. Описываемое событие – переход от светлой части суток к ее темной части – заявлено в заглавии и поддерживается словом из военного дискурса «*набег*». Событие разворачивается с заглавия, поддерживается рядом союзов: *когда, и*. Союз *и* подчеркивает кольцевую композицию поэтического текста: *и – И – И – И – и*. За рамкой остается часть, расположенная в середине текста, в которой выделен субъект, в этом чувствуется его защищенность, кажущаяся независимость от события.

Пространство. Пространственные отношения передаются посредством предлогов *без* (жизни), *в* (ночи, затишье, дали), *за* (окошком), *из-под* (земли), *над* (снегом), значение которых представлено в Таблице 1. (Предлог, падеж, грамматическое значение, по Казимянец Е. [13, с. 99-100]. В графе «Семантическая функция» представлена роль предлогов в контексте анализируемого текста.

Таблица 1. Значения предлогов

Предлог	Падеж	Граммат.значение	Семантическая функция
Без	+ родительный падеж	Причина <i>почему?</i>	Отсутствие чего-либо
в	+предложный падеж	Место <i>г д е ?</i> (внутри или в пределах чего-либо) Время <i>к о г д а ? а)</i> Месяц, год, век (столетие) <i>б)</i> Период жизни. Состояние или положение, в котором кто-либо (что-либо) находится. Выражение области проявления или применения признака. Выражение предмета, который надет или покрывает кого-то (что-то).	Локализация внутри чего-либо
за	+творительный падеж	Место <i>г д е?</i> Время <i>к о г д а?</i>	Наличие границы
из-под	+родительный падеж	Направление <i>о т к у д а?</i> (движение с нижней стороны предмета)	Верх/низ в соответствии с реальным миром
над	+творительный падеж	Место <i>г д е?</i>	Верх/низ в соответствии с реальным миром

Время. Весь текст строится на временной линии, у которой есть начало и конец. Важность определенного промежутка времени, в рамках которого происходит событие, выражена в заглавии и прослеживается во всем тексте.

Описанию процесса наступления ночи подчинены языковые средства, содержащие значения «степень освещенности – отсутствие освещенности», союзы *когда, и*.

Интерес представляет движение в тексте стихотворения. Вначале автор использует форму настоящего времени глаголов: *заря Смеркается и брезжит, Скользят* ее Последние лучи, мне *жаль*, далее привлекается форма будущего времени – *встанет*, к концу текста видим форму прошедшего времени – *погасло*. В этом приеме проявляется явное смешение временных форм на фоне привычного мироустройства: прошедшее – настоящее – будущее.

Семантическое пространство стихотворения организовано в виде кольца: время – время/пространство – субъект – время/пространство – время.

В Таблице 2 приведен текст стихотворения с выделением шрифтом семантического ядра, перечислены его семантические признаки, определено семантическое пространство произведения.

Таблица 2. Когнитивная модель стихотворения

Текст	Семантические признаки	Текстовые категории
Николай Рубцов НАСТУПЛЕНИЕ НОЧИ	Процесс	Время
Когда заря Смеркается и брезжит, Как будто тонет В омутной ночи И в гробовом Затишьи побережий Скользят ее Последние лучи,	Низкая степень освещенности	Время, пространство
Мне жаль ее... Вот-вот... еще немножко...	Оценка	Субъект, время
И , поднимаясь В гаснущей дали, Весь ужас ночи Прямо за окошком Как будто встанет Вдруг из-под земли!	Переход от освещенности к его отсутствию	Время, пространство
И так тревожно В час перед набегом Кромешной тьмы Без жизни и следа, Как будто солнце Красное над снегом, Огромное, Погасло навсегда...	Отсутствие освещенности	Время

Заключение

Обращение к проблемам, разрабатываемым в области когнитивной поэтики, является актуальным, что обусловлено необходимостью определения как предмета, объекта данного направления, так и его методологии, находящейся в процессе становления. С этой позиции представленный в статье материал представляет собой попытку систематизировать достижения ученых в области когнитивной лингвистики, когнитивного литературоведения при анализе поэтического текста, определении индивидуально-авторской концептосферы поэтов в синхронии и диахронии. Анализ поэтического текста Н. Рубцова «Наступление ночи» произведен в виде пошагового алгоритма: обоснование выбора поэтического текста, выявление концептуально значимой информации, свернутой в заглавии, анализ семантического ядра, выделение когнитивной модели поэтического текста. Представленный материал дает возможность для выделения и описания

отдельных художественных концептов, определяющих концептосферу поэта, а также сопоставления базовых концептов, репрезентируемых в поэтическом языке поэтов, что раскрывает обширное исследовательское поле для изучения проблем концептуализации, а также категоризации когнитивных знаний и способов их вербализации. Данный алгоритм, отдельные его элементы могут быть использованы в элективных курсах по когнитивной поэтике, лингвопоэтике, когнитивной лингвистике, а также привлекаться в курсах по общей филологии, филологическому анализу художественного текста.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Баландина И.Д. Когнитивная поэтика как новая парадигма научного знания// Научный аспект, 2017. – №2-2. – С.166-172.

[2] Шарандин А.Л. Когнитивная поэтика в системном описании поэтического языка // Вестник ТГУ. – 2012. – №10. – С.18-26. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivnaya-poetika-v-sistemnom-opisanii-poeticheskogo-yazyka> (дата обращения: 06.04.2022).

[3] Малафеев А.Ю. Лингвокогнитивный анализ поэтического текста: трудности и перспективы//Вестник ННГУ. – 2013. – № 6-2. – С. 140-144. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvokognitivnyy-analiz-poeticheskogo-teksta-trudnosti-i-perspektivy> (дата обращения: 07.04.2022).

[4] Туманова А.Б., Павлова Т.В., Зуева Н.Ю. Категория времени в современной науке: анализ и интерпретация // Неофилология. – 2019. – Т. 5. – № 18. – С. 131-138. DOI 10.20310/2587-6953-2019-5-18-131-138

[5] Темирболат А.Б. Когнитивные аспекты поэзии Жамбыла Жабаева//Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №1 (181).2021. – С. 82-93.

[6] Абишева С.Д., Молдагали М.М. Тезаурус цветowych образов поэзии Б.Кенжеева// Керуен. Научный журнал. – №4. – Том 77. – 2022. – С. 87-98.

[7] Романова Т.В. Когнитивный анализ текста: работа над методологическими ошибками//Когнитивные исследования языка. Когнитивная лингвистика: итоги, перспективы// Мат-лы Всероссийской научной конференции 11-12 апреля 2013 г. Вып. XIV. – Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р.Державина, 2013. – С.493-496.

[8] Маслова Ж.Н. Методика лингво-когнитивного анализа поэтического текста // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2010. – №1. – С.57-65 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodika-lingvo-kognitivnogo-analiza-poeticheskogo-teksta> (дата обращения: 07.05.2022).

[9] Руберт И.Б., Тимралиева Ю.Г. Поэтический язык как объект лингвистических исследований // Известия СПбГЭУ. – 2017. – №3 (105). – С. 95-100 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/poeticheskiy-yazyk-kak-obekt-lingvisticheskikh-issledovaniy> (дата обращения: 08.05.2022)].

[10] Костюрина Н.Ю. История литературы: учебное пособие / Н.Ю. Костюрина. – Комсомольск-на Амуре: ФГБОУ ВПО «Комсомольский-на-Амуре гос. техн. ун-т», 2012. – 105 с.

[11] Бараков В.Н. «Почвенное» направление в русской поэзии второй половины XX века: типология и эволюция. – Вологда, издательство «Русь» ВГПУ, 2004. – 268 с.

[12] Полежаева Ж.Ю. Лексико-семантическая классификация русских глаголов-светобозначений // Вестник Кемеровского государственного университета, 2014. – №2 (58), Т.2. – С. 194-199.

[13] Казимянец Е. Практическая грамматика русского языка // Учебная книга. Часть 1. – Вильнюс: Литовский эдукологический университет, 2014. – 245 с.

REFERENCES

[1] Balandina I.D. Kognitivnaja pojetika kak novaja paradigma nauchnogo znaniya (Cognitive Poetics as a new paradigm of scientific knowledge) // Nauchnyj aspekt. 2017. №2-2. S.166-172. [in Rus.]

[2] Sharandin A.L. Kognitivnaja pojetika v sistemnom opisanii pojeticheskogo jazyka (Cognitive poetics in the systematic description of poetic language) // Vestnik TGU. 2012. №10. S.18-26. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivnaya-poetika-v-sistemnom-opisanii-poeticheskogo-yazyka> (data obrashhenija: 06.04.2022). [in Rus.]

[3] Malafeev A.Ju. Lingvokognitivnyj analiz pojeticheskogo teksta: trudnosti i perspektivy (Linguocognitive analysis of a poetic text: difficulties and prospects) // Vestnik NNGU. 2013. № 6-2. S. 140-144. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvokognitivnyy-analiz-poeticheskogo-teksta-trudnosti-i-perspektivy> (data obrashhenija: 07.04.2022). [in Rus.]

[4] Tumanova A.B., Pavlova T.V., Zueva N.Ju. Kategorija vremeni v sovremennoj nauke: analiz i interpretacija (The category of time in modern science: analysis and interpretation) // Neofilologija. 2019. T. 5. № 18. S. 131-138. DOI 10.20310/2587-6953-2019-5-18-131-138. [in Rus.]

[5] Temirbolat A.B. Kognitivnye aspekty poezii ZHambyla ZHabaeva (Cognitive aspects of Zhambyl Zhabaev's poetry) // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. №1 (181). 2021. S. 82-93. [in Rus.]

[6] Abisheva S.D., Moldagali M.M. Tezaurus cvetovyh obrazov poezii B.Kenzheeva (Thesaurus of color images of B. Kenjeev's poetry) // Keruen.

Nauchnyj zhurnal. №4. Tom 77. 2022. S. 87-98. [in Rus.]

[7] Romanova T.V. Kognitivnyj analiz teksta: rabota nad metodologicheskimi oshibkami (Cognitive text analysis: work on methodological errors) //Kognitivnye issledovanija jazyka. Kognitivnaja lingvistika: itogi, perspektivy// Mat-ly Vserossijskoj nauchnoj konferencii 11-12 aprelja 2013g. Vyp. XIV. Tambov: Izdatel'skij dom TGU im. G.R.Derzhavina, 2013. S.493-496. [in Rus.]

[8] Maslova Zh.N. Metodika lingvo-kognitivnogo analiza poeticheskogo teksta (Methodology of linguistic-cognitive analysis of poetic text) // Voprosy kognitivnoj lingvistiki. 2010. №1. S.57-65 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodika-lingvo-kognitivnogo-analiza-poeticheskogo-teksta> (data obrashhenija: 07.05.2022). [in Rus.]

[9] Rubert I.B., Timralieva Ju.G. Pojeticheskij jazyk kak ob#ekt lingvisticheskikh issledovanij (Poetic language as an object of linguistic research) // Izvestija SPbGJeU. 2017. №3 (105).S. 95-100. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/poeticheskij-jazyk-kak-obekt-lingvisticheskikh-issledovanij> (data obrashhenija: 08.05.2022)]. [in Rus.]

[10] Kostjurina N.Ju. Istorija literatury: uchebnoe posobie (The history of literature: a textbook) / N.Ju. Kostjurina. Komsomol'sk-na Amure: FGBOU VPO «Komsomol'skij-na-Amure gos. tehn. un-t», 2012. 105 s. [in Rus.]

[11] Barakov V.N. «Pochvennoe» napravlenie v russkoj poezii vtoroj poloviny HH veka: tipologija i jevoljucija (The «Soil» trend in Russian Poetry of the Second Half of the twentieth century: typology and evolution). Vologda, izdatel'stvo «Rus'» VGPU, 2004. 268 s. [in Rus.]

[12] Polezhaeva Zh.Ju. Leksiko-semanticheskaja klassifikacija russkikh glagolov-svetooboznachenij (Lexical and semantic classification of Russian verbs-light meanings) //Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta. 2014. №2 (58). T.2. S. 194-199. [in Rus.]

[13] Kazimjanec E. Prakticheskaja grammatika russkogo jazyka (Practical grammar of the Russian language) //Uchebnaja kniga. Chast' 1. Vil'njus: Litovskij jedukologicheskij universitet, 2014. 245 s. [in Rus.]

Н. РУБЦОВТЫҢ «ТҮННІҢ БАСТАЛУЫ» ӨЛЕҢІНІҢ КОГНИТИВТІК МОДЕЛІ

***Жұмағұлова Б.С.¹, Тоқтарова Т.Ж.², Оналбаева А.Т.³**

***¹Филология ғылымдарының докторы, доцент, Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: bakitgul@inbox.ru,**

**²Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Халықаралық
ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: toktarova_tolkin@mail.ru,**

**³Филология ғылымдарының докторы, доцент, Қазақ ұлттық қыздар
педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: Aigul4814@gmail.com**

Аңдатпа. Лингвистикалық ғылымдағы заманауи зерттеулер антропоцентрлік тәсілге сәйкес адамды тілмен байланыстырып зерттеуге бағытталған. Жаңа парадигма тіл мен сөйлеуді белгілі бір тілдік және тілдік емес құралдармен (белгілер, ым-ишаралар, мимика және т.б.) көрінетін психикалық белсенділіктің нәтижесі ретінде зерттеуге серпін берді. Осыған байланысты вербализация әдістерін зерттеуге, тілдік тұлға әлемінің жеке бейнесін анықтау үшін тілдегі қоршаған шындықты бейнелеуге, оның концептосферасын когнитивті лингвистика тұрғысынан анықтауға, лингвомәдениеттану тұрғысынан мәдени кодтардың ана тіліне шағылысуы мен әсер етуіне, көркем шығарма мәтініндегі автордың көзқарасын анықтауға қызығушылық артып келеді. мәтін лингвистикасы тұрғысынан және т.б.

Бұл зерттеу лингвистикалық поэтиканың жаңа бағыты – танымдық поэтика бағытында жүзеге асырылды, оның басты бағыты поэтикалық мәтін тұтас білім ретінде. Танымдық поэтика тұрғысынан поэтикалық мәтінді талдау үшін материал ретінде Н.Рубцовтың «Түннің басталуы» өлеңі оның танымдық моделін анықтау үшін қолданылады. Танымдық поэтиканың жаңа бағыт ретінде қалыптасуына байланысты оның әдіснамасы қалыптасу процесінде. Жұмыста тұжырымдамаларды зерттеу, олардың семантикалық құрылымын анықтау саласындағы лингвистиканың жетістіктері қолданылады, мәтінді танымдық талдауға қойылатын әдіснамалық талаптар ескеріледі. Жұмысқа ғылыми әдістер мен тәсілдер кешені, соның ішінде жаппай іріктеу әдісі, SEO талдау, лингвистикалық байқау әдісі, түсіндіру әдісі, модельдеу әдістері, сондай-ақ жалпы ғылыми әдістер тартылды. Поэтикалық мәтінді талдау қадамдық алгоритм түрінде ұсынылған: поэтикалық мәтінді таңдауды негіздеу, поэтикалық мәтіннің тақырыбынан концептуалды маңызды ақпаратты

анықтау, оның семантикалық өзегін бөлектеу, поэтикалық мәтіннің танымдық моделін анықтау. Жүргізілген зерттеудің мәні поэтикалық мәтінді модельдеу мақсатында танымдық талдау принциптері туралы идеяны кеңейту болып табылады. Алынған нәтижелерді синхрония мен диахрониядағы жеке ақындардың концептосферасының негізгі модельдерін анықтау үшін экстраполяциялауға болады.

Тірек сөздер: когнитивті поэтика, көркемдік тұжырымдама, мәтінді когнитивті талдау, когнитивті модель, семантикалық ядро, өлеңнің семантикалық кеңістігі, поэтикалық тіл, Н. Рубцов.

COGNITIVE MODEL OF THE POEM

«THE COMING OF NIGHT» BY N. RUBTSOV

*Zhumagulova B.S.¹, Toktarova T.Zh.², Onalbayeva A.T.³

*¹ Doctor of Philological Sciences, associate professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: bakitgul@inbox.ru,

² Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, International University of Information Technology, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: toktarova_tolkin@mail.ru,

³ Doctor of Philological Sciences, associate professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: aigul4814@gmail.com

Abstract. Modern research in linguistic science focuses on the study of both man in language and language in man in line with the anthropocentric approach. The new paradigm gave impetus to the study of language and speech as a result of mental activity expressed by various linguistic and non-linguistic means (signs, gestures, facial expressions, etc.). In this regard, there is an increasing interest in studying the methods of verbalization, representation of the surrounding reality in language to identify the individual picture of the world of a linguistic personality, determining its conceptual sphere from the position of cognitive linguistics, reflecting and influencing the native speaker of cultural codes from the position of linguoculturology, identifying the author's vision of the world in the text of works of art from the position of text linguistics, etc. This research is carried out in line with a new direction of linguistic poetics – cognitive poetics, which focuses on the poetic text as an integral education. N. Rubtsov's poem "The Coming of Night" is used as a material for analyzing a poetic text from the perspective of cognitive poetics in order to identify its cognitive model. In connection with the formation of cognitive poetics as a new direction, its methodology is

in the process of formation. The work applies the achievements of linguistics in the field of studying concepts, identifying their semantic structure, taking into account methodological requirements for cognitive analysis of the text. The work involves a complex of scientific methods and techniques, including the continuous sampling method, SEO analysis, the method of linguistic observation, the method of interpretation, modeling techniques, as well as general scientific methods. The analysis of the poetic text is presented in the form of a step-by-step algorithm: justification of the choice of the poetic text, identification of conceptually significant information from the title of the poetic text, isolation of its semantic core, definition of the cognitive model of the poetic text. The value of the research undertaken is to expand the understanding of the principles of cognitive analysis of a poetic text in order to model it. The results obtained can be extrapolated to identify the basic models of the conceptual sphere of individual poets in synchrony and diachrony.

Key words: cognitive poetics, artistic concept, cognitive analysis of the text, cognitive model, semantic core, semantic space of the poem, poetic language, N.Rubtsov.

Статья поступила 12.08.2022

UDC 81'27

SRSTI 16.21.27

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.006>

SOCIOCULTURAL MARKING OF LEXICAL UNITS OF YOUTH SOCIOLECT

Zhunussova Zh.N.¹, *Tulegenova M.K.²

¹ Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian
National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: mail.rumadina@mail.ru,

^{*2} Phd student, L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan, e-mail: mail.rumadina@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the study of the sociocultural marking of lexemes in the youth sociolect. The urgency of its problem lies in the lack of sufficient study of both this sociolect and the ways of its social and cultural marking. In sociolectology, groups of words that have a connection with the subculture of youth have not yet been identified and described.

The researchers describe the cultural patterns of youth behavior, but the question of the cultural and connotative meaning of the slang is still open. They focus on the determinism of the youth sociolect lexical units, which is manifested in the presence of words-symbols in it as a means of self-expression, as well as in the use of words with additional connotative and pragmatic connotations.

The purpose of the article is to study the words-symbols, indicating their belonging to the carriers. The material of the study is the socio-culturally determined units of the youth sociolect.

The sociolinguistic and associative experiments using the observation method, and a contextual linguo-pragmatic analysis of the word were carried out.

The novelty of this study lies in the fact that for the first time the youth sociolect is considered within the framework of an integral methodological paradigm; the connection of the language of youth with its subculture and the social structure of society is revealed.

The results of the study are of theoretical significance, its practical value is in enriching the fund of substandard material, in the possibility of using it in the process of conducting seminars, special courses.

Conclusions were drawn about the determinism of the lexical units of the youth sociolect, which is manifested in the presence of words-symbols in it as means and methods of self-expression, as well as in the use of words with connotative and pragmatic meanings.

Key words: sociolect, youth subculture, representative function, cultural and connotative meaning, symbol, subculture, associative experiment, lexical units.

Basic provisions

Within the framework of a dynamic approach to language differentiation, the relationship between the language of social structures and culture is due to the need to study the youth sociolect as one of the variants of the substandard system.

Youth sociolect is one of the substandard subsystems of the national language, used by a certain social group for the purpose of communication, expression of their views and cultural interests. In the scientific literature, a youth group is a social group of people interconnected by common cultural interests and united into one group by age, linguistic behavior with a demonstration of independence and opposition to lifestyle. So, the Russian scientist I.V. Pellih points to the following reasons for the emergence of slang: "the desire of communicants to communicate with each other, remaining incomprehensible to outsiders; tendency to speech expressiveness and taking

into account the increasing pace of life” [1, p. 2].

According to Ye. A. Neymann, one of the main reasons for the emergence of a youth sociolect is “the social differentiation of language in accordance with stratification and situational variables, when these types of variability find their expression in linguistic variability, i. e. in those linguistic and speech differences that are found by representatives of various social strata” [2, p. 5-6].

Introduction

In sociolinguistics, there is a terminological disorder of the concepts of *the youth jargon, slang, youth sociolect*, which is explained by the dynamism of the development of this language subsystem, the lexemes of which are constantly updated and replenished in accordance with the nature of the social group, its cultural attitudes, as well as the development of the terminological system of sociolinguistics.

In our opinion, the youth sociolect at this stage of language development is a specific subsystem of the substandard, determined by youth social structures, as well as their group culture, formed according to interests and using the norms of the second level of the language with special functions.

The purpose of this article is to study the cultural-connotative, connotative and pragmatic features of the youth sociolect, the emergence of which is due to their desire to express their attitude to the culture of society, its values and worldview principles. In this regard, the youth sociolect is considered within the framework of an integral methodological paradigm using the principles and methods of different fields of knowledge; attention is also focused on the connection between the language of young people and their subculture.

Description of material and methods

At the present stage, in the study of linguistic phenomena, scientists rely on an integrated approach, implemented through painstaking analysis and description through a variety of techniques and methods with the involvement of sufficient factual material.

When studying the social differentiation of society and fixing the socializing functions of the language, in this case, the sociolect of youth, we applied component analysis in the interpretation of cultural, cultural-connotative and pragmatic meanings of lexical units. In this regard, when studying the youth sociolect, we relied on the data of the associative and sociolinguistic experiment. These methods were studied in order to clarify the expressiveness of the cultural and pragmatic meanings of the lexeme,

the ways of forming culturally determined words. Contextual-linguistic-pragmatic analysis was also applied, the method of sociological observation, which is understood as "a method of collecting primary information by direct registration by the researcher of events, phenomena and processes occurring in certain conditions" [3, p.190].

This method makes it possible to observe the speech behavior of young people in a situation of a communicative act when they communicate with each other. At the same time, the researcher can be an outside observer of the process of communication of young people (*non-included observation*), he can also prove himself as a participant who for a long time captures the behavioral reactions of young people, their attitudes manifested in communication (*included observation*). Such types of observation of the behavior of young people (aged 20-23 years) who communicate on a sociolect have been carried out by us for a certain time.

Discussion

To study the characteristics of the linguistic behavior of young people, we carried out a sociolinguistic experiment, which was carried out over three stages. At the first, theoretical stage of the experiment, the problem of studying the youth sociolect was formulated – the identification of cultural-connotative and pragmatic meanings in lexical units. The object of the study was a social group of youth; and the subject is the lexical units of the youth sociolect, expressing cultural-connotative, connotative (expressive) and pragmatic meanings. There were selected the respondents at this stage. At the second, methodological stage, there was developed a program for creating experimental situations, and were determined the methods used during the experiment. At the third stage, the experiment program was implemented, during which four experimental situations were tested. The participant was given information about himself (gender, age, profession), performed tasks. During the experiment, there were used the following methods: observation method, associative experiment, contextual and linguo-pragmatic analyses. During the experiment, attention was focused on four situations. At the third stage of the experiment, work was initially carried out on the implementation of sociological observation.

Situation № 1. Purpose of observation: to identify words that people who own various sociolects recognize as "their own". Setting the situation: read the stimulus words and determine which social groups use the given words, their total number is 17. The participants in the experiment, who own various sociolects (youth, professional) select "their own words" from among the stimulus words, associating them with those that used by members of a

social group. As a result of the analysis of experimental situation No. 1 and the counting of the words recognized as “their” respondents, the representatives of the youth sociolect recognized the following words as “their”: *зопота, гуманизатор, духаруться*. Respondents who own the sociolect of criminals recognized as “their own”: *серьга, бугай, челодан, чердак, шалфей, цифирь, балаган*. Representatives of the professional sociolect identified as “their own” words: *глухарь, колесо, висяк, андеррайтер, винчер, бумерадж*.

There was monitored the speech behavior of young people aged 20-30 in situation № 2. It was found that during the entire observation period (within a month), about 300 words were uttered by the object, corresponding to the categories of observation. During the observation, the task was set – to identify the number of words in the speech of young people that have connotative and pragmatic meanings. Young people express their evaluative attitude to official politics: *клевый, супер, фигня, бодяга, звездный*, to the ideas and attitudes of society: *туманить, фенька, бумер, олды, хейтер, токсик, хайп*.

In the process of observation, out of the total number of collected words, only 80 had an expressive-connotative meaning, many words have cultural-connotative meanings: *жлобизм, совковый, брутальность, фейерверковость, ерундизм*. Words with a pragmatic meaning (120) express the speaker’s subjective attitude towards someone. There were also used 70 words-symbols, performing a representative function, indicating belonging to a group, as well as the nature of cultural attitudes. There were about 100 words with a connotative meaning, and 120 with a pragmatic meaning.

In the course of the experiment in situation № 3, aimed at clarifying the nature of associations (positive or negative) to the conducted stimulus words, were noted the following: *звероящеры, качевый, областняк, горох, собачье шоу, чернуха, чмо, помидор, гуманизатор, блинда*; among them, there is given only one positive association per word *качевый*. Other associations to the following stimulus words turned out to be negative: *звероящер* (stuck-in-the-mud parents); *областняк* (contempt. – destroyed. in the meaning of “lagging behind life”); *горох* (empty, unnecessary); *чмо* (bad, rubbish); *помидор* (contempt.); *гуманизатор* (iron. police baton); *блинда* (blunder).

In experimental situation № 4, attention was also focused on stimulus words and their associates in order to identify the meanings of words in the youth dialect. Respondents were offered synonymous words to find out the commonality of associates of meanings in the minds of young people. So, there was given one associate to synonymous words *бабло, лавэ, бабосы, лавндосы, ботва, воздух, шелуха, бабуляж, баксы, зеленые* – money. Synonymous words *чайник, башня, тыква, дыня* were associated with the

meaning of the head; synonyms *зерла, чувиха, мочалка* were associated with the meaning of "girl"; synonyms *каченатки, клешня, грабли* were associated with the meaning of "hand"; synonyms for *прохора, шузы* were associated with the meaning of "shoes". Some synonymous words were combined into one synonymous series according to the meaning of "intellectual" properties of a person: *лох, лузер, лунень, лунный*, which were associated with the meaning «stupid». In the youth sociolect, words with the meaning of "human actions" that are associated with the meaning of "non-comital person" enter into a synonymic series.

At the fourth stage of the experiment, there is carried out the analysis of the obtained data, the types of reactions, their number, which are taken into account, and also pragmatic analysis, which helps to identify the various meanings of the word in the context. To do this, the respondent is given a piece of text, which focuses on the definition of the appropriate meaning (cultural, connotative-evaluative, pragmatic). The subject is supposed to determine the type of meaning of the word, based on the context. Here is an excerpt from the proposed text, after reading it, the obtained user must fill in the table of the text task:

Text: Rat fuss (MC dated 23.08.2018). *Единственный способ помочь беляшу – отправить его на месяц-другой в больницу. Вообще, чем больше во мне пофигизма, тем больше они меня достают* (МК от 19-26.10.2005). *Этот красноперый передал информацию через третье лицо. Это человек имеет левый образ мышления. Это мне не нравится. Это мажористая машина. Да это же мешок, глуп, как пробка. Тетя Ивана – мокрая курица, ничего не может сделать, квохчет только беспрестанно. Он выделяется среди окружающих, белая ворона. Его друг – это банан, чайник, не имеет представления о жизни современной молодежи. Он принадлежит к группе рейверов. Это хайрастый тип. Меня колбасит от него.*

Post-text task: a) based on the nature of the context, determine the meaning of the underlined word; b) determine the type of meaning (cultural-connotative); c) determine, based on the contextual environment, the connotative meaning of the word; d) determine the pragmatic meaning of the word in the appropriate form; e) determine the nature of the pragmatic meaning of the word.

The following table shows the results of working with text.

Table 1. Results of working with text

Phrases and words with connotative meaning	cultural-connotative meaning	connotative-negative meaning	Pragmatic meaning	
			negative	positive
<i>беляш</i>		+	<i>disparaging</i>	<i>to endorse</i>
<i>мажористая</i>				
<i>красноперый</i>		+	<i>disparaging</i>	
<i>левый образ мышления</i>		+	<i>disparaging</i>	
<i>мокрая курица</i>		+	<i>disparaging</i>	
<i>белая ворона</i>			<i>disparaging</i>	
<i>банан, чайник</i>		+	<i>disparaging</i>	
<i>хайрастые</i>	+			
<i>рейверы</i>	+			
<i>колбасит</i>		+		

In the course of the study and the experiment, there were obtained the following results: there was identified and described the representative function of the youth sociolect, which acts as a symbol of belonging to the social group of youth; there is also revealed the ludic function of the words of the youth sociolect, expressing that it serves as a means of self-expression; elucidated and described the emotional function of the words of this sociolect; characterized cultural-bearing function of lexemes of this subsystem; considered cultural-connotative, connotative, pragmatic connotations of the words of this sociolect.

The results of the experiment were recorded in a map of sociological observation, which described the type and categories of observation, the objects that were studied, the duration and number of units collected in the process of fixing the material. In this map, it is noted that a participant observation was carried out, when the researcher closely communicated with the object. In the course of a sociolinguistic experiment with a particular sociolect, there were identified the subjective attitudes of the respondents to a particular lexeme were determined, associations to the words of the youth sociolect.

There was carried out a contextual linguopragmatic analysis of lexemes in the presented text, during which words with cultural-connotative, connotative (emotional) and pragmatic meanings were identified, points of view on their nature were discussed.

Results

Youth sociolect refers to complex objects, the study of the lexical subsystem of which is impossible without the use of knowledge from

sociolinguistics about youth groups united by cultural interests and determined by a certain age subculture, understood as "a system of norms and values that distinguish the culture of a certain group from the culture of the majority of society" [4, p. 134-143]. By definition, S.I. Levikova, youth subculture as esoteric, escapist, urbanistic is created by young people purely for their close circle. This culture is aimed at including them in a certain social linguistic society as "a partial cultural subsystem within the system of the "official", basic culture of the society, which determines the lifestyle, value hierarchy and mentality of its carriers" [5, p. 33].

The essence of the youth subculture, according to A.S. Golobokov and S.A. Shalapat, is determined by "the acceptance or rejection of the social rules of the game, and the formation of youth subcultures consists in expressing an attitude (often oppositional) in relation to the official point of view, the generally accepted position in society and mass culture" [6, p. 462].

Researcher V.V. Khimik points to the specific features of youth behavior, which include the following: "1) the desire for self-affirmation through the denial of the traditional, normative, official and the proclamation of the new, fashionable, extravagant, shocking; 2) a tendency towards corporativity – age, group, professional, ideological, regional (in a team, it is easier for a group to form and assert itself, protest, attack); 3) a predisposition to playful forms of speech behavior as a means of self-defense of the young part of society from the experienced and mature part of society, this is a way of socializing young people in social and linguistic practice" [7, p. 57-58]. In terms of language, game behavior is expressed in violation of the norm of the literary language when using the words of youth slang through its jargon and expressiveness.

A feature of youth slang, according to E.M. Beregovitskaya, lies in the fact that this subsystem of the language performs special functions, such as: deprecatative function; representative function; the function of the formation of figurative expressions, by means of the "inflamed metaphorical" technique; realization of the ludic function, i. e. functions aimed at creative self-expression" [8].

Researchers, as we see, when characterizing the youth sociolect, focus on the conditionality of its subculture. And this is expressed, in their opinion, by the playful behavior of young people (violation of language norms, the performance of specific functions, jargon and expressivization of the language). In our opinion, the conditionality of youth slang by subculture is manifested in the use of words that have cultural and cultural-connotative meanings. Such meanings have words that "denoting the material culture and mentality in the living national language and manifesting themselves in language processes in their effective continuity with the language and

culture of the ethnic group” [9, p. 216]. As a sign of a protest reaction to social contradictions and life’s hardships, and even as a sign of potential aggressiveness, readiness for an open clash. O.A. Leontovich refers to the cultural meanings of the word those meanings that express the national or ethnic affiliation of the word, and also provide information about the views, mentality of representatives of a particular culture [10, p. 7-11].

The ability of a word to express cultural information is due to the fact that in modern linguistics the word is studied from the point of view of the cognitive-semantic approach, with an emphasis on the pragmatic and connotative meanings of words included as semantic components in its semantic structure. Yu.S. Stepanov, when determining the linguistic meaning of a word and semantic meaning, indicates that the first meaning is based on the intension created by the relationship of a given expression to all other expressions of a given language, and the semantic meaning is based on the predictive function of thinking, on associations that arise in the human mind when looking at an object and subjective attitude of a person to what is expressed about the object of thought [11].

If the linguistic meaning gives an idea of the object, then the semantic meaning can be attributed to the pragmatic meaning that realizes the subjective attitude of the speaker to the object. C. Morris considers pragmatic meaning as evaluative, which is formed in the process of selective activity of the speaker, when he performs the following actions:

- selects certain lexical units as a result of selection;
- collects historical and cultural facts that provide information about the lexical and cultural background of the selected units;
- performs proper selective activity, expressing one or another attitude (negative or positive), one or another assessment to the subject of thought [12, p. 96-98].

The semantic meaning that is born in the course of the speaker’s selective activity is considered as pragmatic, expressing the speaker’s evaluative attitude to the subject of thought. Cultural-connotative, as well as connotative, emotional meanings of a word can be attributed not to the main meaning that exists in the semantic structure of the word as denotative, but to its meanings that arise as a result of the speaker’s associations in speech activity. Therefore, the opinion of Yu.D. Apresyan that the connotative meaning is an evaluative meaning of the word, not included in the lexical meaning of the word [13, p. 42-64]. The connotative, pragmatic meaning of a word refers to semantic, associative meanings.

In the works of A.A. Leontiev and D. Layonz, we find provisions on the two meanings of the word. So, A.A. Leontiev believes that we should

talk about two meanings of the word, distinguished in the semantic structure of the word. It distinguishes the objective-social meaning (formed due to the conceptually mediated subject correlation of the word and the subjective-personal meaning, formed due to the associative links of the word with other words [14].

As we can see, the connotative meaning of a word is understood, like the pragmatic one, as a cultural component of the word's meaning. Therefore, N.V. Gromova argues that in "modern linguistics, the cultural component of the lexical meaning of a word is understood as the cultural connotation of a linguistic unit accompanying the subject-logical meaning and included in the semantic structure" [15, p. 71].

If the cultural-connotative meaning is considered as the meaning of a word, then the pragmatic meaning, which is born in the speech activity of the speaker and expresses his subjective attitude, is characterized as additional, semantic and expressing the personal meaning of the speaker. The meaning of a word *connotation* is understood in a narrower and broader sense. In a broad sense, it is understood as a cultural component of a word expressing cultural information. In a narrow sense, connotation is understood as an emotional connotation.

Words with such meanings are used by representatives of the youth social group to express a negative and subjective attitude towards the official ideology. So, the word *бомбила* expresses a disapproving attitude towards grabbers and grabbers; a dismissive attitude towards talkative politicians is expressed with the help of the word *блаблакать*; and a person engaged in useless business is *ватокат*; report a large amount of unnecessary information – *закидывать плитами*; scammer - red; disapproved in the older generation – *купол тупости*; something incomprehensible, rubbish – *мутотель, мутота*. For example: "*Сибирские бомбилы – они точно такие же ханузи*" (Zerkalo, 06/1/2005). "*Многие получатели чернух на Западе были осуждены на большие сроки тюремного заключения*" (Arguments and Facts, No. 15, 2003, p. 14).

The above words in the sentence perform an expressive function, and the cultural and connotative meanings of the word are found in the sociolects of aggressive youth associations (politicized, criminal groups, skinheads). The cultural attitudes of skinheads are expressed in such words as *наци, фашисты, фаники, фюрер, арие*. Their extremist views are close to the ideology of fascism: like the Nazis, they treat non-whites with contempt, showing ethnic prejudice and calling them names with insulting words: *чебурек, хачик, папуас* (representatives of the Caucasus), *желтый* (Chinese), *белый мусор* (homeless). The vocabulary of skinheads performs ludic and cultural functions.

The ludic function of the youth sociolect is that this subsystem of language is used as an instrument of double detachment, which is manifested in the use of a means of self-expression – a language game. The essence of the cultural function is to express the cultural attitudes of a given group.

The depressive function of the sociolect is that young people seek to critically comprehend everything that is connected with the pressure of the state machine, to express their point of view, as young people, opposing themselves to older people, the official point of view of the state on political relations, on everything that happens in the country, express their views, beliefs with the help of hypertrophied foreign speech, the use of connotations and evaluative words.

The following youth associations are less politicized: a group of criminal youth, a group of football fans. The jargon of criminal groups reflects their commitment to the subculture of criminals, which is expressed in the use of the vocabulary of criminals. In the sociolect of football fans, words are used that express support for their team: *грядки, волны, кричалки, наездные, шица, бомбардировка, слэм, акция* etc. Therefore, the lexemes of the youth sociolect, which express cultural-connotative and pragmatic meanings, are socio-culturally are a sign of belonging to a particular social group, adhere to their views and cultural attitudes.

Conclusion

Thus, the youth sociolect is a communicative system differentiated by socio-linguistic cultural characteristics, designed to serve the needs of a social group of young people, uniting into one set various groups with diverse cultural interests, ideologies, and worldviews.

The lexical units of this sociolect have a social and cultural marking, since the words of the youth language perform a representative function, acting as symbols of belonging to a youth group, indicating their cultural attitudes, formed in accordance with their cultural interests and the nature of the aspirations of young people who carry out opposition activities directed against adults, against the official ideology and power for the purpose of self-affirmation and self-expression.

Cultural and connotative meanings of the word inform about the worldview, ideological attitudes of young people, about their cultural interests, the nature of youth activities. They are formed as cultural-connotative meanings of the word, along with the denotative meaning, and arise as a result of the speaker's associations in the course of his selective activity and the realization of the associative links of words.

The pragmatic meaning of the word, arising as a result of the selective speech activity of the speaker, acts as a connotative-emotional one, expressing the subjective attitude of the speaker (positive or negative) to the object of thought.

The cultural and connotative meaning of the lexemes of the youth sociolect performs a cultural function through the cultural attitudes and worldview orientation of young people, reflecting their desire for self-affirmation and independence.

The pragmatic meaning of the word contributes to the implementation of the evaluative function, expressing the speaker's evaluative subjective attitude to the subject of thought, and also performs evaluative and expressive functions.

REFERENCES

- [1] Pellih I.V.// Cyberleninka–Elektron. dan. M., 2008. – Rezhim dostupa: <http://cyberleninka.ru/article/n/molodezhnyy-slang-kak-sotsialnaya-raznovidnost-rechi>– (Youth slang as a social variety of speech) [in Rus.]
- [2] Neyman Ye.A. Sotsiolingvistika (Sociolinguistics). Kurs lektsii (Lecture course). Tomsk, 2004. 222 s. [in Rus.]
- [3] Sotsiologicheskiiy entsiklopedicheskiy slovar' (Sociological encyclopedic dictionary). M. 1998. [in Rus.]
- [4] Sokolov K.B. Subkul'tura, etnosy i iskusstvo: kontseptsiya sotsiokul'turnoy stratifikatsii (Subculture, ethnic groups and art: the concept of socio-cultural stratification). Vestnik Rossiyskogo gumanitarnogo fonda. 1997. № 1. S. 134-143 [in Rus.]
- [5] Levikova S.I. Molodezhnaya kul'tura (Youth culture). M.: Vuzovskaya kniga, 2002. S. 32-35 [in Rus.]
- [6] Golobokov A.S., Shalaputa S.A. Otechestvennyye i zarubezhnyye issledovateli o sushchnosti i priznakah sovremennykh molodezhnykh subkul'tur (Domestic and foreign researchers on the essence and characteristics of modern youth subcultures). Mezhdunarodnyy zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy. 2016. №8-3. S. 460-463 [in Rus.]
- [7] Khimik V.V. Yazyk sovremennoy molodezhi (The language of modern youth). (Modern Russian speech: state and functioning: Collection of analytical materials). St. Petersburg: Faculty of Philology, 2004. S. 7-66. [in Rus.]
- [8] Beregovitskaya E.M. Molodezhnyy slang: formirovaniye i funktsionirovaniye (Youth slang: formation and functioning). Voprosy yazykoznaviya. 1996. №3. S. 33-41 [in Rus.]

[9] Teliya V.N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskii, pragmaticeskii i linguokul'turologicheskii aspekty (Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguoculturological aspects). M.: Yazyki russkoy kul'tury. M., 1996. 284 s. [in Rus.]

[10] Leontovich O.A. K tipologii kul'turnykh znacheniy (To the typology of cultural meanings). Vestnik Volgogradskogo universiteta, 2007. №4. S. 7-11. [in Rus.]

[11] Stepanov Yu.S. V trekhmernom prostranstve yazyka. Semanticheskiye problemy lingvistiki, filosofii, iskusstva (In the three-dimensional space of language. Semantic problems of linguistics, philosophy, art). M.: Nauka, 1985. 334 s. [in Rus.]

[12] Morris Ch. Semiotika. Osnovaniya teorii znakov (Semiotics. Foundations of the theory of signs). M., 1983. 50 s. [in Rus.]

[13] Apresyan Yu. D. Konnotatsii kak chast' pragmatiki slova (leksikograficheskii aspekt) (Connotations as a part of the pragmatics of the word (lexicographic aspect)) // Russkii yazyk: problem pragmaticeskoy semantiki i otsenochnyye faktory v yazyke (Russian language: problems of pragmatic semantics and evaluate factors in the language). M., 1991. S.42-64. [in Rus.]

[14] Layonz D. Lingvisticheskaya semantika (Linguistic semantic). Vvedeniye. M.: Yazyki slavyanskoy kul'tury, 2003. https://biblioclub.ru/index.php?page=book_view_red&book_id=211272 [in Rus.]

[15] Gromova N.V. Lingvokul'turologicheskiye podkhody k prezentatsii substandartnoy leksiki v otechestvennom i zarubezhnom yazykoznanii (Linguistic and cultural approaches to the presentation of substandard vocabulary in domestic and foreign linguistics). Vestnik kalmytskogo universiteta, 2017. № 36 (4). S.68-75) [in Rus.]

ЖАСТАР СОЦИОЛЕКТІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ БЕЛГІЛЕУІ

Жунусова Ж.Н.¹, *Түлегенова М.К.²

¹ф.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы

Еуразиялық ұлттық университеті,

Астана, Қазақстан, e-mail: mail.rumadina@mail.ru,

*² докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті,

Астана, Қазақстан, e-mail: mail.rumadina@mail.ru

Аңдатпа. Мақала жастар социолектінің бірліктерінің әлеуметтік-мәдени таңбалануын зерттеуге арналған. Оның өзектілігі келесі: жағдайлармен байланысты: жастар социолектінің толық зерттелмеуімен

және оның бірліктерінің әлеуметтік-мәдени таңбалануын әдістерінің қарастырылмағанымен. Социолектология саласында әлі күнге дейін жастар тіліндегі субмәдениетімен байланысты лексемалар зерделенбеген.

Зерттеушілер жастардың мінез-құлқының мәдени үлгілерін сипаттайды, бірақ жаргон бірлігінің мәдени-коннотациялық мағынасының табиғаты туралы мәселе әлі де ашық. Жастар субмәдениетінің жастар социолектінің лексикалық бірліктерінің детерминизміне назар аударылады, бұл ондағы символдық сөздердің өзін-өзі көрсету құралы ретінде, сондай-ақ қосымша коннотативті және прагматикалық мағыналары бар сөздерді қолдануда көрінеді.

Мақаланың мақсаты келесі болып табылады: жастар социолектінде қолданылатын символдық сипаты бар, мәдени-коннотациялық мағынасы бар сөздер. Зерттеу материалы-жастар әлеуметтануының әлеуметтік-мәдени шартты бірліктері.

Олар жастар субмәдениетінің жастар социолектінің лексикалық бірліктерінің детерминизміне тоқталады, ол ондағы өзін-өзі таныту құралы ретіндегі сөз рәміздердің болуымен, сондай-ақ қолданыста көрінеді, қосымша коннотативтік және прагматикалық коннотациялары бар сөздердің.

Бұл зерттеудің жаңалығы – жұмыста алғаш рет жастар социолектінің интегралды әдіснамалық парадигма аясында қарастырылуы; жастар тілінің оның субмәдениетімен және қоғамның әлеуметтік құрылымымен байланысы анықталды, социолекттің әлеуметтік-мәдени шарттылығы мен оның социолингвистикалық вариативілігінің факторлары да қарастырылады; жастар қоғамының функциялары сипатталады.

Мақаланың нәтижелірінің теоретикалық және практикалық құндылығы бар, себебі олар социолектология теориясын дамытуға шамалы болса да үлес қоса алады, субстандарттық лексиканы зерттеу бағыттарын белгілейді, оқу үдерінде семинарлар, арнайы курстары өткізуге себін тигізеді.

Осылайша, жастар социолектінің лексикалық бірліктерінің жас субмәдениетімен жастар детерминизмі туралы қорытынды жасалды, бұл ондағы сөз символдарының өзін-өзі көрсетудің құралдары мен тәсілдері ретінде, сондай-ақ коннотативті және прагматикалық түсініктері бар қолдануда көрінеді.

Тірек сөздер: социолект, жастар субмәдениеті, репрезентативті функция, мәдени коннотативтік мағына, символ, субмәдениет, ассоциативтік эксперимент, лексикалық бірліктер.

СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ МАРКИРОВАННОСТЬ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ МОЛОДЕЖНОГО СОЦИОЛЕКТА

Жунусова Ж.Н.¹, *Тулегенова М.К.²

¹д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет имени
Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: mail.rumadina@mail.ru,

*²докторант, Евразийский национальный университет
имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,
e-mail: mail.rumadina@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена изучению социокультурной маркированности лексем молодежного социолекта. Актуальность проблемы заключается в неисследованности в достаточной степени как данного социолекта, так и способов его социальной и культурной маркированности. В социолектологии до сих пор еще не выявлены и описаны группы слов, имеющие связь с субкультурой молодежи.

Исследователями описываются культурные модели поведения молодежи, но вопрос о природе культурно-коннотативного значения единицы сленга все еще остается открытым. Акцентируется внимание на детерминированности лексических единиц молодежного социолекта субкультурой молодых, что проявляется в наличии в нем слов-символов как средств самовыражения, а также в использовании слов с дополнительными коннотативными и прагматическими значениями.

Целью статьи является исследование слов-символов, указывающих на принадлежность их к носителям. Материал исследования – социокультурно-обусловленные единицы молодежного социолекта.

В ходе исследования были проведены социолингвистический и ассоциативный эксперименты с применением метода наблюдения, также осуществлен контекстуальный лингвопрагматический анализ слова.

Новизна данного исследования заключается в том, что в работе впервые молодежный социолект рассмотрен в рамках интегральной методологической парадигмы; выявлена связь языка молодежи с ее субкультурой и социальной структурой общества.

Результаты исследования имеют теоретическую значимость (вносит определенный вклад в теорию социолектологии), практическая ценность ее заключается в обогащении фонда субстандартного материала, в возможности использования его в процессе проведения семинаров, элективных курсов.

Таким образом, были сделаны выводы о детерминированности лексических единиц молодежного социолекта субкультурой молодых, что проявляется в наличии в нем слов-символов как средств и способов

самовыражения, а также в использовании слов с коннотативными и прагматическими значениями.

Ключевые слова: социолект, субкультура молодежи, репрезентативная функция, культурно-коннотативное значение, символ, субкультура, ассоциативный эксперимент, лексические единицы.

Статья поступила 24.11.2022

ӘОЖ 81'38

XFTAP 16.21.29

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.007>

**ЭКСПРЕССИВТІК СТИЛИСТИКА:
ҰЛТТЫҚ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПАРАДИГМАЛАР**

***Қоянбекова С.Б.¹, Үдербаев А.Ж.², Зиядаұлы Б.³**

***¹Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ, филология ғылымының докторы,
қауымдастырылған профессор, Алматы, Қазақстан,
e-mail: sarakoyanbekova@gmail.com,**

**²Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ, филология ғылымының кандидаты,
қауымдастырылған профессор, Алматы, Қазақстан,
e-mail: a.uderbayev@satbayev.university,**

**³Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ,
филология ғылымының кандидаты, доцент, Алматы, Қазақстан,
e-mail: batenke89@mail.ru**

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының ұлттық танымдарға бейімделген ақыл-ой өрісінің пайымдаулармен тоғыстырылуындағы функционалдық, құрылымдық трансформациялануы, кумулятивтік, концептуалдық мәнін анықтау. Тілдегі экспрессивтік әлеует ұлттық төлтума қасиет-сапалар ұрпақ жалғастығымен дамытылатыны зерттеліп келеді. Алайда, экспрессивтілік құбылысы ұлт болмысынан туындайтын тіл табиғатын анықтап, ұлттық психология парадигмаларын құрайтын мәселелер әлі де жан-жақты қарастыруды талап етеді. Ұлттық мінез-құлық, сезім, іс-әрекетте көрініс алатын психологиялық заңдылықтар ғасырлар бойы дамытылып, интеграциялық мақсатта талдау үрдісі жалғасуда. Сондықтан, тіліміздегі экспрессивтілік бейнелеу, бағалау тілдік құралдары коммуникативтік қарым-қатынас жасаушылардың белсенді сезім-күй әрекеттері ойды

көркемдеп, өрнекті қолданылуын қарастыратын өзекті сала болуымен айқындалатындықтан, тілімізде біршама қиындықтар туындататын түбегейлі мәселелер жүйелі зерттеуді қажет етеді. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы да осында.

Зерттеу барысында философияның танымдық теориясы мен диалектикалық логика, психолингвистикадағы тіл мен сөйлеуді сабақтастыратын теориялық тұжырымдар басшылыққа алынды. Мақаланың мақсат-міндеттерін жүзеге асыруда ғылыми пайымдаулар, диахронды, тарихи, салыстырмалы, синхронды, салыстыру, сипаттау, талдау, модельдеу әдістері қолданылды. Мақалада ұлттық тіліміздегі эмоционалды, бейнелеуіш бағалаудағы лексикалық бірліктер экспрессивтік қызметке бағытталатындықтан, психолингвистикамен тығыз байланыста қарастырылды. Психолингвистикалық зерттеулер сөз бен сөйлем құрылымын анықтауда жиі кездесетін ұғымдардың тіліміздегі қолданылу маңыздылығын анықтап, тұрақты ақпарат алмасуда мінез-құлықтың сипатын толықтырып, психолингвистикалық үдерістердің негізі туралы тікелей ақпарат береді. Жалпы тіл адамның ішкі көңіл-күй толғанысы мен субъективті қарым-қатынасын жеткізетін көп деңгейлі құрал. Адамның эмоционалдық сезімін жеткізудегі эстетикалық табиғаты экспрессивтік қызметімен ұштастықтағы тұжырымдар жан-жақты дамытылып, ұлттық психологиялық парадигмалар тұрғысынан зерттеудің өзектілігін танытады. Сонымен қатар, белгілі бір ұлттың қажеттілігін бейнелейтін лингвостилистикалық зерттеулердің аясын кеңейтіп дамытады. Сондықтан, психолингвистика саласын ұлттық парадигмалардың мәдени арақатынасын кешенді зерделейтін ғылым деп анықтауымызға болады. Алынған нәтижелерді «Шешендік өнер», «Қазақ тілі стилистикасы», «Көркем әдебиет стилистикасы», «Сөз мәдениеті» пәндерінен оқылатын теориялық дәрістер мен арнайы курстарда, болашақ ғылыми ізденістерде қолдануға болады.

Тірек сөздер: экспрессивті стилистика, психолингвистика, ұлттық психология, ұлттық парадигмалар, коммуникация, лингвостилистика, сөз мәдениеті, эмоционалды бағалауыштық категориялар.

Негізгі ережелер

Мақалада қазақ тілі экспрессивтік стилистикасында қазақ ұлтының ауызекі және жазбаша түрдегі қарым-қатынасының мәдениеті орын алады. Қалыптасқан сөз мәдениеті ұлттық психологиямен тығыз сабақтасатыны ғалымдардың еңбектерінде кеңінен зерттеу нысанына алынғаны сипатталып, жан-жақты шолу жасалған.

Экспрессивтік стилистика қоғамдық қызмет салаларын кіріктіре

отырып, халқымыздың ұлттық болмысын, әдет-ғұрпын, тәрбиесін, ұлттық рухын, білімін, тілін, мәдениетін, біліктілігін болашаққа жалғап, ұлттың негізін қалыптастыратыны мақалада жүйелі талданған.

Зерттеу еңбектерге жүгінсек, қазақ тілі стилистикасында өзге ғылымдарға қарағанда, психолінгвистиканы зерттеу кенже қалған. В.Н. Гридін, И.Р. Гальперин, Я.И. Гин Л.Н. Мурзин А. Мейенің еңбектерінде тіл мен психологияның біріккен тұстары жүйелі қарастырылған. Ал, қазақ тіл білімінде бұл проблема әлемдік еңбектерді негізге ала отырып, салыстырмалы түрде түбегейлі зерттеуді қажет етеді.

Аталған мақалада қазақ ұлтының өзіне ғана тән психологиялық ерекшеліктерінің қуаты сөйлеу барысында анықталатыны теориялық тұрғыдан дәлелденіп, практикалық мысалдармен ұштастыра дәйектелген.

Кіріспе

Қазақ тілінің ерекшелігі өзінің құрылысындағы бірліктердің энергетикалық қасиетін сөйлесу әрекетінде танытады. Сөйлесу барысы көп түрлі және көп бейнелі түрге енетін күшке ие болады. Адам баласы тілдік қарым-қатынас барысында физикалық та, психикалық та, физиологиялық та процестермен қатар жүретінін байқатады. Сондықтан, сөйлеу әрі жеке, әрі әлеуметтік құбылыс ретінде болады.

Тіл мен сөйлеудің, психиканың онтогенезіндегі және оның қалыптасуындағы орны өте үлкен. Дәл сол сияқты тіл мен сөйлеу үшін де психиканың алатын орны зор.

Психологияның қоғамдық ғылымдармен байланысы үлкен маңызға ие. Атап айтқанда, тарих, тіл, этнография, экономика, әлеуметтану, өнертану заң және т.б зерттеулеріндегі мәселелер ұштастықта психология ғылымымен байланыстырылады. Соның ішінде, психологияның тілмен ұштастықта сабақтаса кірігуі, яғни, экспрессивтік стилистикалық мәселелер зерттеу нысанының өзектілігіне айналды.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Қазақ тілінің мүмкіншіліктерін психолінгвистикалық тұрғыдан қарастыруда адамның қабылдау есі, ойлауы, зейіні сөйлеудің тетіктерімен тығыз байланыста қарастырылады. Белгілі бір стильде мәтін түріндегі даярланып сыртқа шығарылған сөйлеу парадигмасы – адамның ең жоғарғы психикалық функциясы ретінде барлық басқа психикалық процестерді бір-бірімен байланыстырады және ұйымдастырады.

Психологиялық факторлар өздігінен әлеуметтік процестерді бағыттап алмайды, керісінше, олардың өзін осы қоғамдық процестерді талдау арқылы түсіну мүмкін. Адамның психикалық негізгі іс

әрекеттерінің негізгі формалары қоғамдық тарих шарттарына орай туындап, дәстүрлі іс-әрекет жағдайында өрісін тауып, тілді қолдануға байланысты қалыптасады.

Сөйлеу туындысының біртіндеп дамуы қабылдау кезеңінен бастап, барлық жоғары психикалық процестермен байланысын орната береді. Психиканың басты қызметі – шындық болмысты бейнелі формада сәулелендіру десек, адамның жеке тұлғасы оның гендерлік яғни ұлттық мінезімен, сезімімен, әлеуметтік бағдарымен, қоғамдағы өзіндік орнымен танылуына байланысты оның еркі, темпераменті, эмоциясы да сөйлеудің туындауында үлкен рөл атқаратынына баса назар аударамыз.

Психикадағы образдар сөйтіп тілдік таңбаларға айналады. Әрине, таңбалар образдардың шартты түрлері, бірақ сол таңбалар арқылы адамның санасында күрделі, үлкен формалары әрқилы, ақпарат сақталып және екінші адамға жеткізілуі мен тыңдаушы адамның сол ақпаратты түсінуі – адам баласына берілген ерекше қызмет түрі екенін нақты көрсетеді. Мысалы, қазақ тіліндегі «қарағым» деген [к] [а] [р] [а] [ғ] [ы] [м] сөзді дыбыстарында немесе олардың жай тіркесуінде тұрған ешқандай «қара», «қарақ», «қарағым» туралы тікелей мағына жоқ. Бұл жерде «қарағым» деген экспонент тек қана адам әрекетінің белгілі бір жағдайына қатысты белгілі бір образға сілтеме жасай алады. Бұл жағдай барлық сөзге қатысты бірдей деп айта аламыз. Өйткені, қалыптасқан дыбыстар бірізділігі арқылы қалыптасқан белгілі бір образдар берілуі – ұлттық тіл жүйесінің басты қызметі. Соңғы жылдары ғалымдар білім мазмұны тілдің таңбаларында емес, «фреймдерде» сақталады деген пікір қалыптастырып келеді. Қазақ тілі экспрессивтік стилистиканың ерекшеліктерін қалыптастыруда тіл мен психиканың тамырлары мен олардың өзара байланысы туралы қарастырудың үлкен мәні бар. Адамдардың эмоционалдық жағдайларын бағалап, біз олардың анық көңіл-күйлеріне сәйкесінше қарым-қатынастарын дамыттырып, тереңдетіп түсіндіруге мүмкіндіктер алдырады, өздеріміздің сондай-ақ, олардың төңіректеріндегілердің мүддесіне сай соған, ұтымды әсер етудің жолын іздестіре де пайдаландырамыз. Соңғы уақытта жалпылай психология проблемалары көп шешімдері тілге қатынасты зерттеуге байланысты болып отыр. Сол себепті психикалық және тілдік іс-әрекеттің мынадай өзара салыстырмалы түрдегі ерекшеліктерін анықтауға болады: психикалық іс-әрекеттің тіл таңбаларын тікелей қолданбай өтетіні байқалады. Бұған адамның бейнелі-әрекеттік ойлауы мен образды ойлауы дәлел бола алады; психикалық іс-әрекет өзінің жүзеге асырылуының барлық кезеңінде тілді пайдаланады. Мысалы, баяндама жасау, дәріс оқу, халық алдында сөйлеу; психикалық іс-

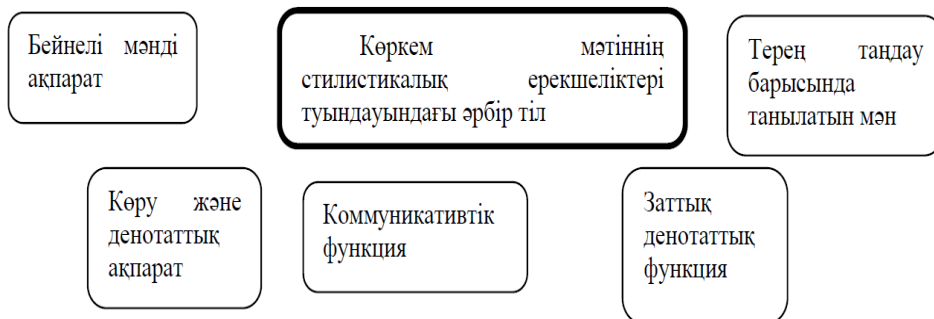
әрекет тілді тек қана белгілі бір кезеңдерде яғни өзінің өте жауапты кезеңінде ғана пайдаланады. Ол кезеңдер мынадай болып келеді: қажеттілік пен интенцияның, ой әрекетінің туындауының бас кезеңінде, мысалы: «Сабаққа бару керек...»; іс-әрекеттің өтілетін жағдайын талдау барысында, яғни афференттік кезеңде, мысалы: «Сап-сап көңілім, сап көңілім»; белгілі бір шешім қабылдау кезеңінде, яғни іс-әрекеттің жай жапсарын танып-білгеннен кейін, мысалы: біз өзімізге: «Мен ойымды пайымды түрде айтамын...» т.б түрде айтуымыз керек; іс-әрекетті жоспарлау кезеңінде, яғни белгілі бір шешім қабылдау кезеңінде, яғни іс-әрекеттің жоспарын анықтау кезеңінде, мысалы: «Ол қызбен танысу үшін оның жүретін жолына, мен алдын-ала келіп тұруым керек»; іс-әрекеттің жүзеге асырылу кезеңінде, мысалы: «Меңтайдың бөлмесінің есігі ашық екенін көріп қап, мен тез бұрылып кеттім». Психика мен тілдің өзара қарым-қатынас парадигмасын қарастыра отырып, біз психиканың тұтас жасалым екенін ұмытпауымыз керек. Ал жеке адамның психикалық процестері өту барысында оның қандай да бір, жекелеген қасиеттері, эмоциясы алдыңғы орынға шығып отыратыны сөзсіз.

А. Мейенің «Тіл нәрсе емес, тіл – іс-әрекет» деген теориясына сәйкес, тілдік таңба табиғатының, тіл қуатының антропологиялық және әлеуметтік ерекшеліктерінің өзара үштік бірлік байқалатынын ғалымдар атап көрсетеді [1, 146 б.].

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Жалпы тіл адамзаттың қоғамдағы тарихта жиналған ақпараттарды жеткізушілердің құралдарының бірі. Ақпараттарды психолінгвистика тұрғысынан қарастыратын болсақ, қазақ тіліндегі экспрессивтік стилистиканың фонетикалық, лексикалық, морфологиялық және синтаксистік деңгейлердегі өзгеру, даму, мағына реңктерінің көбею процестерін аңғару қиын емес. Көркем мәтіннің құрамында тіл бірліктерінің барлығы өздерінің тура мағынасынан басқа түрлі қосымша мағыналарға ие болып жатады. Мұндай ерекшеліктердің барлығы мәтіннің тұтастық мағынасынан туындайды. Осы тұрғыдан алғанда, И.Р. Гальпериннің мәтін құрамында анықталатын ақпараттардың түрін мынадай етіп жіктеуін ұстану дұрыс деп ойлаймыз. Ол: мазмұндық-фактуальдық ақпарат; мазмұндық концептуалдық ақпарат; мазмұндық мәтін астарлы ақпарат [2, 187 б.]. Ақпарат теориясына сүйене отырып, мәтіннің психолінгвистикалық қырларын талдауда мәтіннің мазмұндық құрылымын мынадай түрде анықтауды ұсынамыз:

1 кесте - Көркем мәтіннің стилистикалық ерекшеліктерінің туындауы

Мәтін мазмұнындағы терең мағына түптеп келгенде, шынайы өмірдің моделі, бірақ сол шындық болмыс пен мәтін мағынасының бірдей болып келмейтіні де белгілі. Көркем мәтіннің экспрессивтік мағынасы жасалғанда сол мағынаның тілдік кеңестіктегі құрылымдық мәндік жағынан графикалық және дискурстық болып келетін, өзіндік ерекшелігі бар материалдық-таңбалық форманы түзеді. Сол формада лингвомәтіндік бірліктердің мынадай деңгейлері орналасады: фонетикалық деңгейдегі; сөзжасамдық деңгейдегі; лексикалық деңгейдегі; грамматикалық деңгейдегі Я.И. Гин грамматиканы поэтикалық әлемнің перифериялық бөлшегі деп санамау керектігін, есесіне, грамматика-мәтін және мәтін мағынасы түзілуіндегі қажеттігіне назар аударады [3, 177 б.].

Қазақ тілінің фонетикалық деңгейінің экспрессивтік стилистикалық қызмет ету ерекшеліктерін қарастырғанда, фонетикалық бірліктердің табиғаты туралы дәстүрлі көзқарастардан гөрі, психолингвистика мәліметтеріне сүйену дұрыс болады деп ойлаймыз. Қазақ тілінің фонетикасының, кешенді тұлғасы – аса күрделі ұйымдасқан динамикалық қызмет атқаратын, түрлі комбинациялар мен трансформацияларға түсе алатын, тілдің «түрлі бейнесі» анықтау мүмкіндігі ерекше байқалатын деңгей болып табылады. Тілдесу біркелкі іс-әрекет қажеттігінен туындаған адамдар арасындағы байланыстардың даму көзі. Тілдесе отырып, адам басқаларға өзінің ерекшеліктерін, даралық қасиеттерін танытады. Осыған байланысты тілдік бейнелердің өзара ерекше түзетін парагдимасын былайша көрсетуге болар еді [4, 159 б.].

2 кесте – Тіл жүйесі мен бірліктерінің күйі және қалпының парадигмалық болмысы

Психолингвистердің бірқатары физиология мен нейropsихологияның жетістіктеріне сүйене отырып, тіл жүйесінің деңгейлерін фондық деңгей және жетекші деңгей деп екі бөліп қарастырады [5, 201 б.]. Л.Н. Мурзин фонетика морфемдік деңгейлерді фондық деңгейге, ал, лексикалық және синтаксистік деңгейлерді жетекші деңгейлерге жатқызады [6, 109 б.]. Қазіргі заман психологиясының асамаңызды артықшылығын танытқан ғылыми ағым когнитивтік психология. Когнитивті психологияның негізгі зерттеу аймағы танымдық процестер – ес, тіл мен сөздің психологиялық қырлары, қабылдау, ойлау, зейін, адамның көңіл-күйімен себеп түрткілерін қолданады. Эмоция психология үшін бұл ұғымның процессуалдық, психологиялық аспектісі қаншалықты маңызды болса, экспрессивтік стилистика үшін де оның мәні айрықша. Адамға тән эмоцияның психологиялық табиғатын тану ұлттық экспрессивтіліктің табиғатын тануға тірек бола алады. Енді ұлттық экспрессивтік стилистикалық қызметтің психикалық қозғаушы күші болып табылатын эмоцияның психологиялық және лингвистикалық табиғатына тоқталайық. Ғалымдар тілді адамның сезімі мен көңіл-күйін жеткізудегі мүмкіншілігі әлі жеткілікті зерттелмегені туралы айта келіп, тілдегі эмоцияны жеткізуші құралдарды жүйелеу қажеттілігін көрсетті және жан-жақты толық зерттеуді ұсынды. Бұл жағдай қазақ тіл білімінде де бар. Тіл құралдарының эмоционалдық экспрессивтік қызметі лексиканың, грамматика аясында зерттелгенімен, экспрессивтік стилистиканың арнайы құралдары ретінде бірізге түсірілген жоқ. Адамның эмоциясы және оның тілдік көрінісі көптеген тілдік және тілдік емес ғалымдардың зерттеу пәні болып келеді. Адамға тән эмоцияны атау үшін психикалық шындық, психикалық жай-күй, ішкі жан-күй, эмоционалды іс-әрекет т.б. ұғымдар қолданылып жүр.

Адамның табиғатына тән сезім дүниесінің қыры мен сыры психологтар үшін тек тіл арқылы ғана танылады. XIX ғасырдың өзінде В. Гумбольдт тілді адамның сөйлеу әрекеті ретіне қарастырған. Қазіргі кезде тіл білімі В. Гумбольдтің тілді адаммен байланыста қарастыру туралы іліміне қайтадан оралды. Бүгінде тіл білімінің антропоцентристік бағыттағы салалар бойынша зерттеулер күрт өсе түскені байқалады [6, 69 б.]. Зерттеулерге сүйенетін болсақ, биологиялық-физиологиялық әлеуметтік қасиетпен бірге адамға «психикалық әрекет пен эмоционалдық бағалаушылық» тән болып табылады [7, 196 б.]. Барлық замандардағы адамдар қуану, қайғыру, ғашық болу, мұнаю секілді ішкі сезімдердің сыртқа шығарудың, бір-біріне білдірудің түрлі тілдік құралдарын таба білген. Адамзат бұл бағытта мол тәжірибе жинақтады. Психологтардың зерттеуі бойынша: эмоцияға кешенділік сипат тән. Қазіргі кезеңде жоғарыда талданған мәселелермен қатар ұлттық психологияны тілдік тұрғыдан зерттеу проблемалары теориялық және практикалық міндеттердің әртүрлілігіне байланысты жедел қарқынмен дамуда. Соңғы 15-20 жыл көлемінде ұлттық психологияны зерттеу аймағы барынша кеңейіп, жаңа болжамдар мен тұжырымдар үздіксіз дамуда. Сондықтан адамның психикалық іс-әрекеттерінің нысандары қоғамдағы тарихи қалыптасқан шарттарға сай туындап, дәстүрлі шынайы жағдайларды дамып, тілді қолдануға байланысты қалыптасады. Мәселен, қай ұлттың болмысын психологиялық қалыптасуына оның шынайы өмірі негіз болып, темендегідей факторлар ескерілуі қажет: 1) ұлт тарихында өткен ерекшеліктері; 2) өмірдің материалдық жағдайы; 3) ұлт өміріндегі тарихи жағдайлар [13, 115 б.]. Белгілі бір тарихи кезең, тарихи оқиғалар халық тағдырына өзіндік ықпал ететіндіктен, әрбір ұлттың өмірінде, мәдениетімен рухани психологиялық келбетінде өзіндік із қалатыны анық. Кез келген ұлттың негізгі атрибуттарының бірі – ұлттық психология екенін мойындай отырып, сол ұлттың тілінде ерекше орын алатынын ескеруге назар аударамыз. Ұлттық психологияның, ұлттық мінез, ұлттық сезім, ұлттық салт-дәстүрлер табиғатын жүйелі талдау үшін адамның даралық өзіндік психикалық қасиеттері – мінез ерекшеліктері, оның ішінде ұлттық мінезге аударту қажеттігі туындайды. Ұлттық мінез адамдардың тарихи қалыптасқан бірлестігі мен ірі топтары болып саналатын этностың, ұлттың, халықтың өмір тіршілігі мен әлеуметтік жағдайының тұтастығы арқылы танылады. Бұл Ы. Алтынсарин еңбектерінде қарапайымдылық пен кішіпейілділік, достық, сыйластық, қонақжайлылық, Отанына, туған еліне дегеншексіз сүйіспеншілігі, өмірдің қиыншылығы мен әділетсіз істерге төзімсіздігі, сөз өнерін ардақтауы, шешендік қабілеттерге мән беруімен сипатталған.

Мәселен, ұлттық психологиялық ерекшеліктер табиғи материалдық жағдайлардың нақты көрінісімен адам санасында қалыптасады. Алайда, тарихта із қалдырған айтулы оқиғалар барысында пайда болып, біздің кезеңімізге жеткен экспрессивті стильдік мағыналар өткен күндер елесінен хабар беріп, тілдік қорды байытып отырғаны байқалады. Бұған мысал ретінде қазіргі тілдік қолданыстағы «Тар жол, тайғақ кешу», «Қорқыттың көрі», «Күлтөбенің басында күнде жиын», «Барар жерің Балқан тау», «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама», «Абылайдың асы», «Төртеу түгел болса», «Қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған» т.б. жай хабар, ақпарат беру мақсатында емес тыңдаушысының көз алдына әлдебір көріністерді әкеліп, қатыстық сезім білдіріп, сезім-күй әсері арқылы экспрессивтік мағына туғызады. Мысалы: Былтыр өзің келгеннен, ханның алдың жарлығын. Тар жол тайғақ кешуде қолдың алдың жабдығын. Тіліміздегі мұндай экспрессивтілік мүмкіндіктері мен ерекшеліктері лингвистикалық зерттеулерге негіз болады.

Қорытынды

Жалпы тілдің өте күрделі құбылыс екендігі өркениеттер тоғысында жаңа қырынан қарастырылуда. Соның бірі – тілдің психолінгвистикалық мәселелері. Психолог ғалымдардың еңбектерінде көптеген жағдайларда адамдардың дербес және ұжымдық іс-әрекеттері, әдет, әлеуметтік бағыт-бағдар т.б. қалыптасу заңдылықтарын жеке адамның ерекшеліктері мен сезімін, мінезін зерттеумен тікелей байланысты. Демек, тілді зерттеуде әлеуметтік процестерді, психологиялық факторларды ескеру заңды қажеттілік болып табылады. Жалпы алғанда ұлттық психология сол ұлттың мінезінен, жүріс-тұрысынан, іс-әрекетін, сөйлеу мәнерінен, толғанысын т.б. ерекшеліктерін байқататын қасиет екені тілдік зерттеуіміздің нысаны болды. Талданған мәселелер төңірегінде ойымызды жүйелейтін болсақ, тіліміздегі экспрессивтілігі күшті сөз тіркестері мен сөз өрнектерінің ерекше мәнерлі әсерлікпен берілуі адамның сезімімен тікелей байланыстылығы екеніне көзжеткізуге болды. Мысалы, танымал қазақтың ақындарының бірі С.Торайғыров өмірдегі өзгерулеріне байланысты адамның сезім түрі де түрленіп отыратынына тоқталып, сезім – адамның өзіне, өзге адамдарға, айналасындағы құбылыстарға көңіл-күйінің қатынасын білдіретін және оларды бейнелейтін психикалық процесс екенін [14, 195 б.] нақты айтқан. Жалпы ұлт ұғымы қоғамдағы ұйымдастыру үрдісінің кең тараған бірлігі ретінде қарастырылып, белгілі бір аумақта тарихи қалыптасқан, бірыңғай тіл, мәдени психологиялық, ділдік өмір салтымен ерекшелінетін әлеуметтік қауым ретінде танылған. Ұлттық санада басымдық берілетін көзқарастар

өзін-өзі танумен тарихи кезеңнен бастау алып, жалғастығын тауып келеді. [15, 22 б.]. Ал жаһандық кезеңде бұл үрдіс адамдар қауымдастығының өз көзқарастары, ұстанымдары, құндылықтары туралы әлемде танылуымен мойындалады. Мақала мазмұнында ұлттық психология мәселесі жан-жақты талданды. Ғасырлар тоғысында ұлттық психология, жүйеленген ұлттық дәстүр, салт- сана, әдет- ғұрыпқа бейімделген қасиеттерді ұрпақтан-ұрпаққа сіңіріп, ұштастыратын адамгершілік, ақыл-ой, эстетикалық, еңбек, дене сияқты тәрбие түрлеріне қатысты мәселелерді қамтиды. Психология ғылымындағы тұжырымдарды қорытындыласақ, адамдардың сезімдеріндегі айқын көріністі байқататын эмоция жан дүниенің өзгеруіндегі өмір ағымдарында маңызды психикалық үрдіс екенін көрсетеді. Осы орайда, тіл және психология пәнінің ұштаса сабақтасқан буыны психоллингвистика ғылымы ерекше назар аудартып, тереңнен зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков // Введение в языкознание: Хрестоматия. – Москва: Омега-Л., 2000. –146 с.
- [2] Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Москва: Прогресс, 1981. – 187с.
- [3] Гин Я.И. Информативность поэтического текста. – Калининград: Наука, 1996. –177с.
- [4] Леонтьев А.А. Психоллингвистические единицы и порождение речевого высказывания. – Москва: Прогресс, 1969. – 201с.
- [5] Ковшиков В.А., Глухов В.П. Психоллингвистика. Теория речевой деятельности. – Москва: Астрель, 2006. – 318 с.
- [6] Гумбольдт В. Сущность, развитие и функционирование языка. – Москва, 1987. – 65 с.
- [7] Серебренников Б.А. Язык отражает действительность или выражает ее знаковым способом // Роль человеческого фактора в языке. –Москва, 1988.
- [8] Болотов В И. Эмоциональность текста в аспектах языковой и неязыковой вариативности: (Основы эмотивной стилистики текста). – Ташкент: Прогресс, 1981. –116с.
- [9] Вилюнас В К. Психология эмоциональных явлений. –Москва: Наука, 1976. – 297с.
- [10] Лукьянова Н.А. О соотношении понятия экспрессивность, эмоциональность, оценочность.//Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1976.

- [11] Ғабитов Т. Мәдениеттану. – Алматы: Атамұра, 2004. –184 б.
- [12] Гридин В.Н. Семантика эмоционально-экспрессивных средств языка// Психолингвистические проблемы семантики. – Москва, 1983. – 211с.
- [13] Манкеева Ж. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы. Филол. ғыл.док.... дисс. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 320 б.
- [14] Журавлев А.П. О мотивированности признаковой семантики слова натуральным значением входящих в него звуков // Мат. семинара по пробл.мотивир.языкового знака. – Ленинград: Наука, 1969.
- [15] Борбасов С. Қазақстан ұлттық энциклопедия. 9 том. – Алматы, 2007. – 688 б.

REFERENCES

- [1] Meje A. Vvedenie v sravnitel'noe izuchenie indoevropejskix yazy'kov //Vvedenie v yazy'koznanie (Introduction to Linguistics). Xrestomatiya. M., Omega-L, 2000. 146 s. [in Rus.]
- [2] Gal'perin I.R. Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya (Text as an object of linguistic research). Moskva. Progress. 1981.187 s. [in Rus.]
- [3] Gin Ya.I. Informativnost' poe'ticheskogo teksta. (Text as an object of linguistic research). Kaliningrad. Nauka. 1996.177 s. [in Rus.]
- [4] Leont'ev A.A. Psixolingvisticheskie edinicy i porozhdenie rechevogo vy'skazy'vaniya (Psycholinguistic units and generation of speech utterance). M. Progress. 1969. 201 s. [in Rus.]
- [5] Kovshikov V.A., Gluxov V.P. Psixolingvistika. Teoriya rechevoj deyatel'nosti (Psycholinguistics. Theory of speech activity). M. Astrel'. 2006. 318 s. [in Rus.]
- [6] Gumbol'dt V. Sushhnost', razvitie i funkcionirovanie yazy'ka (The essence, development and functioning of the language). M., 1987. 65 s. [in Rus.]
- [7] Serebrennikov B.A. Yazy'k otryazhaet dejstvitel'nost' ili vy'razhaet ee znakovym sposobom // Rol' chelovecheskogo faktora v yazy'ke (The role of the human factor in language). Moskva. 1988.[in Rus.]
- [8] Bolotov V I. E'mocional'nost' teksta v aspektax yazy'kovoj i neyazy'kovoj variativnosti: (Osnovy' e'motivnoj stilistiki i teksta) (Fundamentals of emotive stylistics and text). Tashkent. Progress. 1981. 116 s. [in Rus.]
- [9] Vilyunas V K. Psixologiya e'mocional'ny'x yavlenij (Psychology of emotional phenomena). Moskva. Nauka. 1976. 297 s.[in Rus.]
- [10] Luk'yanova N.A. O sootnoshenii ponyatii e'kspressivnost',

e'mocional'nost', ocenochnost' // Aktual'ny'e problemy' leksikologii i slovoobrazovaniya (Actual problems of lexicology and word formation). Novosibirsk.1976. [in Rus.]

[11] Gabitov T. Madeniettanu (Cultural studies). Almaty. Atamura. 2004.184 b. [in Kaz.]

[12] Gridin V.N. Semantika e'mocional'no-e'kspressivny'x sredstv yazy'ka // Psixolingvisticheskie problemy' semantiki (Psycholinguistic problems of semantics). M., 1983. 211s. [in Rus.]

[13] Mankeeva Zh. Kazakh tilinin zatty'k madeniet leksikasy'. Filol. gy'l.dok.... diss. (Vocabulary of the subject culture of the Kazakh language). Almaty'. Kazak universiteti. 1997. 320 b. [in Kaz.]

[14] Zhuravlev A.P. O motivirovannosti priznakovoj semantiki slova natural'ny'm znacheniem vxodyashhix v nego zvukov // Mat. seminar po probl.motivir.yazy'kovogo znaka. (The seminar on probl.motivir.the language sign). Leningrad. Nauka.1969. [In Rus.]

[15] Borbasov S. Qazaqstan ultiq ensiklopedia (Kazakhstan national encyclopedia). Volume 9. Almaty. 2007. 688 p. [in Kaz.]

ЭКСПРЕССИВНАЯ СТИЛИСТИКА: НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ

*Қоянбекова С.Б.¹, Үдербәев А.Ж.², Зиядаұлы Б.³

*¹КазННТУ имени Сатбаева К.И., доктор филологических наук,
ассоциированный профессор, Алматы, Казахстан,
e-mail: sarakoyanbekova@gmail.com,

²КазННТУ имени Сатбаева К.И., кандидат филологических наук,
ассоциированный профессор, Алматы, Казахстан,
e-mail: a.uderbayev@satbayev.university,

³КазУМОиМЯ имени Абылай хана, кандидат филологических наук,
доцент, Алматы, Казахстан,
e-mail: batenke89@mail.ru

Аннотация. Целью статьи является определение функциональной, структурной трансформации, кумулятивной, концептуальной сущности экспрессивной стилистики казахского языка в переплетении умственного поля с рассуждениями, адаптированными к национальному познанию. Изучается, как развивается экспрессивный потенциал языка по мере развития национальных особенностей каждого нового поколения. Феномен экспрессивности требует всестороннего рассмотрения вопросов, определяющих природу языка, вытекающую из национальной сущности, и составляющих парадигмы национальной

психологии. Психологические закономерности, отражающиеся в национальном поведении, чувствах и поступках, развивались веками, и процесс анализа продолжается в интеграционных целях. В связи с тем, что языковые средства отображения, оценки экспрессивности в казахском языке определяются тем, что активная эмоциональная деятельность коммуникативных сообществ является актуальной сферой, предусматривающей художественное и экспрессивное применение мысли, необходимо системное изучение коренных проблем, вызывающих определенные трудности в языке. В этом научная значимость работы.

В ходе исследования авторы руководствовались теоретическими выводами о связи языка и речи в психолингвистике, сочетающими познавательную теорию философии и диалектическую логику. При реализации целей и задач статьи использовались методы научного рассуждения, диахронические, исторические, сравнительные, синхронные, сравнения, описания, анализа и моделирования. В статье лексические единицы эмоциональной, описательной оценки в казахском национальном языке рассматривались в тесной связи с психолингвистикой, так как они направлены на экспрессивную деятельность. Психолингвистические исследования определяют важность использования общеупотребительных в казахском языке понятий при определении структуры слов и предложений, дополняют характер поведения при постоянном обмене информацией, дают непосредственную информацию об основах психолингвистических процессов. В общем, язык – это многоуровневый инструмент, который передает внутреннее настроение и субъективное отношение человека. Выводы о сочетании эстетической природы человека с экспрессивной деятельностью в передаче эмоциональных чувств разрабатываются всесторонне и демонстрируют актуальность исследования с точки зрения национальных психологических парадигм. Кроме того, они расширяют и развивают сферу лингвостилистических исследований, отражающих потребности определенной нации. Поэтому мы можем определить область психолингвистики как науку, комплексно изучающую культурную взаимосвязь национальных парадигм. Полученные результаты можно использовать в теоретических лекциях и элективных курсах по дисциплинам «Ораторское искусство», «Стилистика казахского языка», «Стилистика художественной литературы», «Культура речи» и в будущих научных исследованиях.

Ключевые слова: экспрессивная стилистика, психолингвистика, национальная психология, национальные парадигмы, коммуникация, языковая стилистика, культура слова, эмоционально-оценочные категории.

EXPRESSIVE STYLISTICS: NATIONAL PSYCHOLOGICAL PARADIGMS

*Koyanbekova S.B.¹, Uderbaev A.Zh.², Ziyadauly B.³

*¹Kazakh National Research Technical University named after K. Satpayev,
doctor of philological science, associate professor, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: sarakoyanbekova@gmail.com,

²Kazakh National Research Technical University named after K. Satpayev,
candidate of philological science, associate professor, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: a.uderbayev@satbayev.university,

³Ablai Khan KazUIRandWL, candidate of philological science, docent,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: batenke89@mail.ru

Abstract. The expressive stylistics of the Kazakh language acquires its own linguistic character, intertwining the mental field adapted to national knowledge with life reasoning. The expressive potential in the language develops national attributes-qualities with the continuation of generations. When viewed from this point of view, the phenomenon of expressiveness determines the nature of the language resulting from the existence of the nation, and forms the paradigms of national psychology. The works of scientists investigate the centuries-old sorting and systematization of national behavior, feelings, manifestations in activity. Expressiveness in our language is determined by the fact that representation, evaluation is a relevant field that considers the expressive use of words, illustrating the thought expressed by the active emotional actions of the people of communicative communication with the clarity of linguistic tools. In the areas of this science, language and thinking, language and consciousness, form and content, the linguistic character of the environment of the use of language devices in the speech text. Lexical units in emotional, descriptive evaluation in our national language are considered in close connection with psycholinguistics, as they are focused on expressive activity. Psycholinguistic studies determine the importance of the use of common concepts in our language in determining the structure of words and sentences, complement the nature of behavior in constant information exchange, and provide direct information about the basis of psycholinguistic processes. Common language is a multi-level tool that conveys a person's inner emotions and subjective communication through language. Since the main purpose of language is to serve the society, it fulfills the multifaceted tasks of a person, in continuity with the anthropocentric field, a person is considered as an intellectual person and a unitary structure from the emotional and mental aspect. Conclusions about the aesthetic nature of human emotional feeling combined with its expressive function are comprehensively developed

and demonstrate the relevance of research from the point of view of national psychological paradigms. At the same time, it expands and develops the scope of linguistic studies reflecting the needs of a particular nation. Therefore, we can define the field of psycholinguistics as a science that comprehensively studies the cultural relationship of national paradigms.

Key words: expressive stylistics, psycholinguistics, national psychology, national paradigms, communication, linguistic stylistics, word culture, emotional evaluative categories.

Статья поступила 06.10.2022

ӘОЖ 81'37: 821. 512

XҒТАР 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.008>

ТАРИХИ ЖЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚЫ УАҚЫТ ӨЛШЕМ БІРЛІКТЕРДІҢ МӘНІ

***Кулынтаева Т.Б.¹, Еспекова Л.Ә.²**

***¹PhD докторант, «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университеті» КеАҚ, Астана, Қазақстан,
e-mail: togzhan_kulintaeva@mail.ru,**

**²Ф.ғ.к., профессор «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университеті» КеАҚ, Астана, Қазақстан,
e-mail: espekova@bk.ru**

Аңдатпа. Мақалада тарихи жыр мәтіндері негізінде уақытты білдіретін халықтық өлшем атаулары, олардың этимологиясы қарастырылды. Мақаланың мақсаты – тіліміздің ұлттық құндылығы саналатын тарихи жырлардың тілін когнитивтік аспектіде зерттеуге негізделді. Фольклор тілін зерттеу – сол халықтың мәдениетінен, танымынан ақпарат алуға мүмкіндік тудырады. Тарихи жыр мәтіндерінің мазмұнына үңіле отырып, жыр жолдарынан «уақыт» концептісін айқындайтын тілдік бірліктер іріктеліп алынды. Соның негізінде халқымыздың уақыт туралы таным-түсінігі айқындалды. Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану, лингвофольклортануға қатысты еңбектерге теориялық толықтыру болып табылады. Зерттеудің практикалық маңыздылығы: зерттеу нәтижелерін «Лингвофольклортану»,

«Когнитивтік лингвистика», «Лингвомәдениеттану» сынды арнайы курстардың дәрістерін құрастыруға, оқу-әдістемелік кешендер дайындауда пайдалануға болады.

Мақалада тілдік талдау, салыстыру, когнитивтік талдау әдістері қолданылды. Зерттеу жұмысымыздың негізгі нәтижелері мен шешімдері жасалды. Тарихи жыр мәтіндерінен мысал келтіріліп, уақытқа қатысты тілдік бірліктер мағынасына қарай топтастырылды. Олар: 1) діни-наным сенімге байланысты туындаған байырғы уақыт өлшем бірліктері; 2) табиғат құбылыстарына байланысты атаулар; 3) адамның қимыл-әрекетіне байланысты туындаған атаулар; 4) шаруашылыққа, төрт түлік малдың тіршілік әрекетіне негізделген атаулар деп жіктелді. Тарихи жырлардағы уақыт жыр кейіпкерлері үшін маңызды саналған және уақытты тиімді пайдаланғанын аңғаруға болады. Сонымен қатар, сол заманда туындаған уақытты білдіретін тілдік бірліктер әлі күнге дейін актив қолданыста. Автордың тұжырымдауынша, халықтық өлшем атаулары халықтың ойлау жүйесі, қоршаған ортаны тануы, күнделікті тұрмыс-тіршілігі арқылы қалыптасып, тіліміздің лексиконында қолданысқа енгені айқындалды. Уақытты білдіретін өлшем атауларының тарихи жырларда берілу жолдары, олардың мәні мен маңызы сипатталды. Аталмыш тілдік бірліктер халқымыздың тұрмыс-тіршілігімен, мәдениетімен, ойлау жүйесімен байланысты екені анықталды.

Тірек сөздер: концепт, уақыт концептісі, тарихи жыр, халықтық өлшем, тілдік бірлік, уақыт, таным, фольклор, көркем мәтін, тәулік, этнос, дін, мезгіл

Негізгі ережелер

Тілді танымдық тұрғыдан зерттеу бүгінгі күні маңызды болып отыр. Сонымен қатар, көркем мәтін тілін когнитивтік бағытта қарастыру сол халық туралы мол ақпарат алуға мүмкіндік тудырады. Себебі, көркем мәтінде, оның ішінде, фольклорлық мәтіндерде тіліміздің байлығы сақталып, көркем кестеленіп жазылған.

Адамның танымы мен тілі көркем мәтінде көркем сөзбен айшықталып беріледі. Біз қарастырғалы отырған тарихи жыр мәтіндері халықтың танымымен, ойлауымен, дүниені тануымен астасып жатқан негізгі туындылардың бірі. Жырларда бүкіл халықтың тарихы баяндалады және сол замандағы тілдік қолданыстарды анықтауымызға мүмкіндік туғызады.

Кіріспе

Тілді халықтың тұрмыс-тіршілігімен, танымымен байланыстыра зерттеу тілдің табиғатын терең түсінуге жол ашады. Қазақы уақыт өлшем атаулары этностың тұрмыс-тіршілігімен, дүниетанымымен біте қайнасқан, ұлтымыздың болмысын танытатын ментальді бірліктер. Қазақ тіл білімінде халықтық өлшем бірліктерді қарастырған Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, Е.З. Қажыбек, Ж. Манкеева, Е. Аққошқаров, Н.Ғ. Шаймердинова, Н. Базылхан т.б. ғалымдарды атай аламыз. Аталмыш ғалымдардың еңбектерінде қазақ тіліндегі халықтық өлшем бірліктердің мәні мен маңызы, топтастырылуы, жіктелуі жайлы сөз етілді. Сонымен қатар, уақыт, тәулікке қатысты зерттеу жүргізген М.Томанов, Г. Смағұлова, Қ. Аронов секілді ғалымдар бар. Ғалым І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» уақытты білдіретін біршама фразеологизмдердің мән-мағынасы сараланып, талдаған. Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, Р. Сыздық, Л. Рүстемов, Ә. Нұрмағамбетов сынды ғалымдар мезгіл ұғымдарын аңғартатын жекелеген сөздер мен сөз тіркестеріне талдау жасаған.

Қазақ халқы тумысынан аса дара талантқа ие ерекше халық. Олай дейтініміз халқымыз сонау ерте замандардан уақытты бағамдауда өз тұрмыс-тіршілігіне, шаруашылығына ыңғайлап, баға берген. Осы секілді дәстүрлі лингвистикада қалыптасқан – халықтық өлшем атаулары жетерлік. Халықтық өлшем атаулары уақытқа, ұзындыққа, қашықтыққа, салмаққа қатысты туындап отырған. Аталмыш өлшем атаулары халықтың қажеттілігінен дүниеге келген.

«Әрбір қауым, тайпа мүшелері өздерінің айналасын, ортасын, әртүрлі заттарды танып-білу үшін «сандық», «кеңістік», «салмақ», «көлем», «уақыт» тәрізді өзге де сапалық қасиеттерді анықтау үшін түрлі әдіс-тәсілдер пайдалана білген. Әр халықтың күнделікті өмір сүру, тұрмыс қажеттілігінен туындаған қарапайым өлшемдері болды. Халық өлшемдерін ата-бабаларымыз бірнеше ғасырлар бойы қолданып және сол арқылы өлшем бірліктерін жасаған. Өлшем бірліктері қазақ халқының күнделікті тұрмыс-тіршілігіндегі мал шаруашылығымен, көшіп қонумен, түрлі нысандарды салыстырып теңеуінің нәтижесінде өмір қажеттілігінен туындаған деуге болады» [1, 12 б.].

Тілімізде қалыптасқан уақытқа қатысты байырғы өлшем атаулары көп кездеседі. Бір ғана «таң» мезгілін сурттеуде халқымыз табиғат құбылысын бақылай отырып, бірнеше лексикалық бірліктер қолданғанын байқаймыз. Мысалы: *таң құланиектегенде, таң бозарып атқанда, таң ата, таң сімірі, ереуіл таң, көгалаң таң, рауан таң* секілді тілдік қолданыстар көп. Сонымен қоса, табиғатты ерекше бағалаған

қазақ халқы уақытқа қатысты мынадай тілдік бірліктерді табиғатты бақылай отырып меңгерген. Мысалы: *түн қараңғысы, ай туа, түн ортасы, жұлдыз сөне, Шолпан туа секілді* астрономиялық бірліктерді байқауға болады. Қазақ халқы қашан да мал шаруашылығымен айналысқан. Сол себепті шаруашылық ыңғайына қарай қалыптасқан уақыт ұғымын білдіретін тілдік бірліктер бар. Олар *ел жайлауға көшерде, малды көктеуге шығарарда, күзекке көшіп қонарда, қыстауға қайтар кезде* т.б. Аталмыш тілдік бірліктер қазақ халқының төрт-түлік мал шаруашылығымен орайластырылып алынған.

Орыс тіл білімінде «уақыт» концептісі жетік зерттеліп, біршама жолға қойылған. Орыс ғалымдары «уақыт» концептісін түрлі қырынан зерттей келе, бүкіл ұлтқа тән әмбебап концептілердің қатарына жатқызады. «Универсальные свойства времени самым непосредственным образом отражаются в языке как системе и в его функционировании – в лексическом составе, грамматических формах и речевых особенностях, что раскрывается ... на примере глагола как главного выразителя действия, объективно протекающего во времени» [2, 14 б.]. Қазақ тіл білімінде де «уақыт» концептісі өз бастауын халықтық өлшемдерді зерттеуден бастайды. «Уақыт» ұғымын беретін сөздер тобы лексиконымызға етене еніп, қалыптасып кеткен.

Ғалым А. Құралұлы «Қазақ дәстүрлі мәдениетінің анықтамалығы» атты еңбегінде халқымыздың рухани мәдениетіне қатысты көптеген мысалдар келтіреді. Сонымен қоса, қазақтың байырғы өлшем бірліктеріне байланысты ойымен бөліседі. *Астың пісуіне байланысты, азық-түлікке қатысты өлшемдер деп бастап, тәулік мезгілдері, күн көкжиектен көтерілген мезгіл, күннің орта мезгілі, күн еңкейген мезгіл, күн ұясына бата бастаған мезгіл, түн мезгілі* деп жіктейді [3, 112 б.].

Жалпы, лингвистикада уақытты білдіретін халықтық өлшем атаулары зерттеу нысанына алынған. Алайда, тарихи жыр мәтіндері негізінде уақытқа қатысты халықтық өлшем атаулары әлі де зерттеу нысанына алуды қажет етеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысының нысаны ретінде тарихи жырлар алынды [4]. Зерттеу жұмысы барысында тарихи жыр мәтіндерінен тілдік бірліктер алынып, оларды талдау барысында семантикалық және концептуалды талдау әдістері қолданылды.

Тілдік санадағы уақыт туралы түсініктер сол халықтың көркем әдебиетінде көрініс табады. Себебі көркем мәтінде – халықтың ғасырлар бойы жинақтаған асыл қазыналары сақталады. Қай халықтың болмасын

дүниетанымының көрінісі – көркем әдебиет арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырады. Демек, көркем мәтін тілін танымдық аспектіде зерттеу – сол халықтың тілдік бейнесін, ойлау жүйесін, танымын аңғаруға негіз болады. Зерттеу нысаны ретінде алынып отырған тарихи жырлар қазақ халқының бүкіл болмыс бітімі суреттелген фольклор жанры. «Фольклор адам тіршілігімен тікелей байланысты, оның болмысының бір бөлшегі. Сол себепті ол адам өмірінің барлық жағын бейнелейді, шаруашылығынан, тұрмысынан, әдет-ғұрпынан, салт-санасынан айтарлықтай мәлімет береді» [5]. Демек, тарихи жырларды тілдік тұрғыда зерттеу арқылы халқымыздың қоршаған әлем туралы ой-пікірін, таным-түсінігін көре аламыз.

Талқылау

Тарихи жыр мәтіндерінде де уақытқа қатысты халықтың байырғы өлшем бірліктері қолданыс тапқан. Тарихи жыр көркемделіп, кестеленіп, айшықталып жазылғандықтан аталмыш өлшем бірліктердің кездесеуі орынды. Біріншіден, тарихи жырлар тіліміздің байлығын танытатын бірден бір арна. Екіншіден, тарихи жырларда халықтың дүние, қоршаған орта туралы ой-пікірі жинақталған. Үшіншіден, тарихи жырлар өлең жолдарымен жазылып, тарихи тұлғалардың есімдері, ерліктері көрініс тапқан. Сол себепті, байырғы өлшем атауларының тарихи жыр мәтіндерінде сипат алуы сол кезеңдегі ата-бабамыздың тұрмыс-тіршілігінен, таным-түсінігінен ақпарат алуға, тіліміздің ұлттық бейнесін ашуға септігін тигізеді.

Л.О. Асқардың «Қазақ тіліндегі тәулік кезеңдері атаулары» атты кандидаттық диссертациясында тәулік кезеңдері атауларын семантикалық, концептілік және функционалды-семантикалық өріс тұрғысынан зерттеп, «тәулік кезеңдері» функционалды-семантикалық өрісі құрылымын, оның тілдегі берілу формаларын анықтайды. Сондай-ақ, тәулік кезеңдерін білдіретін тілдік бірліктерді *табиғат құбылыстарына байланысты атаулар, діни әдет-ғұрыптарға байланысты атаулар, адамның қимыл-әрекетіне, төңіректі қабылдауына байланысты атаулар, шаруашылыққа, төрт түлікке байланысты атаулар, жан-жануар, құстарға байланысты атаулар* деп бес семантикалық топқа бөліп көрсетеді [6, 14 б.].

Нәтижелер

Жоғарыда пікірлерді саралай келе, тарихи жыр мәтіндеріндегі байырғы уақыт атауларын білдіретін тілдік бірліктерді төмендегідей топтарға жіктеп, қарастыруды жөн көрдік.

1. *Діни-наным сенімге байланысты туындаған байырғы уақыт өлшем бірліктері*

Мәдениетімізге ислам дінінің енуіне орай діни наным-сенімге қатысты туындаған тілдік бірліктер бар. Аталмыш бірліктер қазіргі уақытта да қолданыстан шықпаған лексикондар қатарында. Олардың басым көпшілігі мұсылманның бес парызының бірі намаз уақыттарымен байланысты қолданысқа енген. Халықтық өлшем атаулары бірде бес уақыт намаздың түрі, намаз оқитын уақыт ретінде алынса, бірде уақытты білдіретін ұғым ретінде берілген. Сөзімізді дәлелдеу үшін тарихи жыр мәтіндерінен мысал келтірейік:

Шежіреші сабазға

Хан мен Сырым қосылып,

Бесін мезгіл болғанда,

Мешітке барды намазға («Сырым батыр», Т.60, 388).

Бесін – «түс мезгілі», «түскі уақыттағы бесін намазы». Қазақ тілінде «түс ауып, күн ұясына отырғанға дейінгі уақыт» мағынасында да қолданылады [7].

Берілген мысалдағы *бесін* тілдік бірлігі тура мағынасында жұмсалып, түс мезгілін білдіріп тұр. Жыр жолдарынан оқи отырып, *бесін* уақытында *бесін* намазы оқылатынын аңғаруға болады. Яғни бір ғана «бесін» тілдік бірлігі арқылы сол кезеңдегі халқымыз мұсылман дінін ұстанғанын, тәулік бөліктерін бес уақыт намаздың бөліктерімен байланыстыра қолданғанын байқаймыз. Осы секілді тарихи жыр мәтіндерінде *екінді*, *намаздыгер*, *намаздышам*, *ақшам* т.б. тілдік бірліктер көптеп кездеседі. Бұл қолданыстардың барлығы сол дәуірдегі мәдениетімізде ислам дінінің енуімен, мұсылманшылықтың етек алуымен қолданысқа енген деген ұғым қалыптасады. Мысалы:

Ат қоймаққа азанда

Атқа қонған *ақшамда*

Даланы ымырт жапқанда («Сырым батыр», Т.60, 368).

Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігінде: «*Ақшам* – «күн батар кез, қас қарайған шақ», «ақшам намазы». Бұл екі мағына да фольклорлық шығармалар мен қазіргі қазақ әдеби тілінде кеңінен қолданылады» [8]. *Ақшам* тілдік бірлігі қазақ тілінің кірме сөздер қатарына жатады. Жырда аталмыш бірлік намаз уақыты ретінде алынбаған. Жыр мәтінімен таныса отырып, *ақшам* даланы қараңғылық басқан мезгіл екенін байқаймыз. Сонымен қатар, жыр мазмұнына үңілсек, батырдың *ақшам* уақытында атқа қонуы тегін емес. Себебі, қазақ халқының таным түсінігінде *ақшам* мезгілінің алдында *екінді* уақыты, күн батарға жақындаған мезгілде жаңа іс бастауға, жолға шығуға, ұйықтауға тыйым салады. Бұл қалыптасқан

түсінік дінмен байланыстыруға болады. Себебі, екінді уақыты жаңа іс бастап, жолға шығу үшін қолайсыз саналады. Ал ақшам уақыты халқымыздың танымында қолайлы мезгіл болып саналғандықтан, тарихи жырда ақшам уақытында атқа қонып, елін қорғау үшін жауға аттануы орынды болып саналған.

2. *Табиғат құбылыстарына байланысты атаулар.*

Қазақ халқының танымында уақытқа қатысты өлшем атауларын беруде табиғат құбылыстарына байланысты атаулар көп кездеседі. Бұл таным түсініктердің қалыптасқаны – халқымыз сонау ерте заманнан-ақ уақытты бағамдауда табиғат құбылыстарын бақылай отырып, оның ерекшелігін көре білгенін аңғаруға болады. Тілімізде шоқжұлдыздарды байланыстыра отырып қолданысқа енген тілдік бірліктер жетерлік. Осылардың ішіндегі көп кездесетіні *Шолпан туа, Үркер көтерілгенде, Үркер туар сәт* т.б. тілдік бірліктерді атауға болады. Табиғат құбылыстарына, оның ішінде аспан денелеріне аса мән берген халық аспандағы жұлдызға қарап, уақытты бағамдаған. Тарихи жыр мәтіндерінен *Шолпан туа* тілдік бірлігін кездестірдік. Мысалы:

Шолпан туа үйді жық,

Таң сарғая түйені арт

Ақсақ-тоқсақ қалмасын,

Жасауылды қалың сал («Қара Керей Қабанбай батырдың әңгімесі», Т.58, 208).

Жалпы халық түсігінде Шолпан таңда туатын жұлдыздар қатарында. Шолпан жарқырап тұратын, қою қараңғылыққа жарық беретін жұлдыз. Сол себепті де табиғатты жіті бақылаған халқымыз Шолпан туғанда, яғни дала жарық бола бастаған сәтте жұмыс жасауды бастағанын жыр жолдарынан байқаймыз.

Тарихи жырлардан *тал түс, шаңқай түс* тілдік бірліктерін кездестірдік.

Шаңқай түсте жауға аттанады

Қабанбай сонда тұрып айқай салды,

Кубасқа «бісмілда» деп мініп алды

«Бір қырғын шаңқай түсте болады» деп,

Туынан дүрілдеген үш айналды («Ер Қабанбай», 58Т., 344).

Халықтың танымында түс мезгілін бірнеше түрге жіктейді. Оларды сәске түс, тал түс, шаршы түс, тапа-тал түс, шаңқай түс деп бөлуге болады. *Тал түс* – күннің қатты ысыған кезі, сағат бір шамасын білдірсе, *шаңқай түс, шаршы түс* – көлеңкенің қысқарған кезі, сағат екі шамасы. Н.Уәлиев түс мезгілінің бірнеше түрін атап, қызықты деректер келтірген: «Халық тілінен тал түске байланысты айтылатын түрліше сөз

орамдарын кездестіреміз: шаңқай түс, анық түс, таңдай тал түс, талма түс, талықсыған тал түс» [8,34 б.].

Шаңқай түс – тал түс, нақ түс мезгілі, аппақ түс [9, 902 б.]. Тарихи жыр мәтіндерінде батырдың жауға аттануы, елін қорғауы, ерлік пен елдік мәселелері көп сөз етіледі. Себебі, тарихи жырдың кейіпкерлері тарихта болған адамдар, елін, жерін жаудан қорғаған батыр. Жыр мәтіндерінің қайсысы бірін талдасақ та, батырдың елі үшін жауға аттануы көрініс тауып отырады. Ол орынды құбылыс. Берілген мысалдағы *шаңқай түс* фразалық бірлігі халық үшін жауға аттануға қолайсыз мезгіл саналғанын байқадық.

3. Адамның қимыл-әрекетіне байланысты туындаған атаулар

Тарихи жырларда уақытты бағамдауда адамның қимыл-әрекетіне байланыстырып берілген тілдік бірліктер көп кездеседі. Аталмыш атаулардың барлығы халықтың қажеттілігінен пайда болған, бейнелі тәсілмен дүниеге келген, адамның іс-әрекетімен тікелей байланысты қалыптасқан атаулар. Мысалы:

Қарсы жақ, жазаң жағаға

Бағытын тура түзейді.

Бір шыны шай ішер мезетте

Іледен өтіп кетеді («Райымбек батыр», Т. 59, 125).

Жоғарыда айтып өткеніміздей, қазақ халқы уақытты бағдарлауда тұрмыс-тіршілігімен байланыстырған. Сонау ерте заманда-ақ минут, секунд, сағат ұғымдарының әлі пайда болмаған кезеңдерінде уақытты өз бетінше бағамдап, бағдарлаған. Жырдағы *мезет* сөзі уақыт сөзінің орнында тұр. *Бір шыны шай ішер мезет* шамамен 10 минутты білдіреді. Сонымен қатар, тілімізде шай қайнатым уақыт тілдік бірлігі де кездеседі. Шай қайнатым. Бір шай қайнар мезгіл. Бұл уақыт шамамен 10 минут пен 30 минуттың арасын қамтиды.

Мысалы:

Үйіріп бірін-бірі сілтегенде,

Кетеді аяқтары жерді мыжып.

Алысты осы екеуі *ет пісірім*,

Алмақ боп бірін-бірі бойы қызып («Мырқы батыр», Т.59, 294).

Ет пісірім - 2-3 сағаттай мерзім [10]. Тарихи жырдағы кейіпкерлер – тарихта болған адамдар. Тарихи жырдың мазмұнына үңілсек, елі үшін аянбай шайқасқан ерлер бейнесін көре аламыз. Берілген мысалдан екі елдің батырлары шамамен 2-3 сағаттай білектесіп, арпалысқанын аңғаруға болады.

Сонымен қатар, тарихи жыр мәтіндерінен *қас қағым сәт, көзді ашып жұмғанша, ә дегенше, қас қаққанша* секілді өте жылдам уақытты

білдіретін қазақы уақыт өлшемдерін кездестірдік. Яғни, сол кезеңдегі халық уақытты бағамдауда өзінің тұрмыс-тіршілігіне, іс-әрекетіне сәйкестендіргенін байқаймыз. Жырдағы батырдың образын сомдауда, қырағылығын, ептілігін суреттеуде байырғы уақыт бірліктері ұтымды қолданылған. Мысалы:

Тік тұрып қылыш сілтесе,

Алмадай басты кеседі.

Жалғыз шауып келгенде,

Қанша кісі жабылса,

Қас қаққанша қоймайды («Райымбек батыр», Т.59, 99).

Қас қаққанша. Тілдік бірліктің этимологиясына мән беретін болсақ, халқымыз әр нәрсеге атау берерде мәнді жасаған. Қас адамның бет келбетінде орналасады. Ал, осы қасты қаққан сәтте, яғни осы іс-қимыл өте тез арада орындалады. Ғылым тілінде 1 секунд көлемін білдіреді. Яғни, Райымбек батыр жауды өте жылдам уақытта қырып салатын ептілігін көре аламыз. Сонымен қоса, өте жылдам уақытты берерде батырдың арғымағының да жылдамдығы тарихи жырда сипат алады. Мысалы:

Астына мінген Көкойнақ

Тақымын қысып қойғанда,

ұшқан құстай кетеді,

Көзді жұмып, ашқанша,

Көз ұшына жетеді («Райымбек батыр», Т.59, 99).

Уақыт концептісін танытып отырған фразеологизм *көзді ашып жұмғанша* актив қолданыстағы тілдік бірлік. Тарихи жырдағы батырдың арғымағын бейнелеуде *ұшқан құстай* – теңеуі арғымақтың жүйріктігін беруде сәтті қолданыс тапқан. Тілімізде *көзді ашып жұмғанша бір ай өтті, көзді ашып жұмғанша жазда өтті* деген секілді тілдік бірліктер бар. Бұл бірліктер уақыттың тез өтіп кеткенін баяндау үшін қолданысқа енген.

4. *Шаруашылыққа, төрт түлік малдың тіршілік әрекетіне негізделген*

атаулар:

Қазақ халқы жалпы болмысынан не бір затқа атау беруде шаруашылықпен байланыстырып атаған. Содан болар халықтық өлшем бірліктерде халықтың шаруашылығымен, төрт түлік малдың тіршілік әрекетіне негізделген атаулар туындаған.

Сәске уақыт болғанда

Күн *сәскеге* толғанда

Ат ойнатып майданға

Алакөбек ер шықты («Барақ батыр», Т. 60, 86).

Сәске – парсы тіліндегі мағыналары «таңертеңгі мезгіл», «түске дейінгі уақыт». Қазақ тілінде «түс мезгілі» деген ауыспалы мағынада қолданылады [9].

Сәрсенбінің кешінде,

Мөлшері кіші бесінде

Аттанамыз қалмаққа,

Жер босатып алмаққа («Барақ батыр», Т. 60, 172).

Бесінді. Түс ауа бастаған шақ. Бұл «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»

берілген уақыт аралығы. Бесінді – түс ауып, күн ұясына отырғанға дейінгі уақыт, мезгіл. Ел ішінде бірнеше түрге ажыратылып айтылады: а) ұлы бесін – күннің қақ маңдайға келген кезі; ә) кіші бесін – күннің маңдайдан ауған кезі; б) құлама бесін – бесіннің аяқ кезі, уақытты осылай межеленудің шаруашылық және ғұрыптық мәні болды. Ұлы бесін төрт түлік малдың тегіс жусайтын кезі. Осы уақытта қой, ешкі, сиыр, түйе және бие сауылады. Кейде осы мерзімде ауырған малды анықтап, емдеу шараларын да қолданады. Құлама бесін кезінде өрістегі малды қораға қарай айдап келуге дайындық жасалады [11, 493 б.].

Жыр жолдарымен таныса отырып, кіші бесінде, яғни күннің қайтқан уақытында халқымыздың жорыққа шыққанын көреміз. Тарихи жырлардан батырлардың ептілігі, айлакерлігі, төзімділігі сипат алады. Табиғатынан ерекше халық қандай іс бастамас бұрын алдын ала табиғатты бақылап алған. Себебі, жырдағы батырлар тал түсте емес, кіші бесінде жорыққа шығады. Жаумен соғысу үшін ыңғайлы уақыт, күннің қайтқан уақыты.

Уақытқа қатысты халықтың өлшем бірліктері – адамның жасымен де байланыстырылады. Себебі, адамның дүниеге келуі, өмір сүруі, дүниеден өтуі бәрі уақытқа тәуелді. Осы сипаттауымызға жыр жолдарынан алынған мынадай мысал дәлел бола алады:

Ат жалын тартқаннан ақ көз жұмғанша

Есінен шығармаған елдің қамын («Жәнібек батыр», Т.59, 176).

Қазақ халқы мал шаруашылығымен шұғылданған және төрт түлік малды аса қадір тұтқан. Осы төрт түлік малдың ішіндегі ең халқымызға жақыны - жылқы. Тілімізде жылқы мінезді деген бірліктер де кездеседі. Жылқыны қазақ серігі санаған. Қай тарихи жырды алып қарасақ та, батырдың арғымағы бірге жырға қосылады, суреттеледі. Сол секілді тілімізде *ат жалын тартып мінді* тілдік бірлігі ертеде осы жылқымен байланысты туындаған. *Ат жалын тартып міну – есейді, ер жетті* деген мағынада қолданылады. Әрине, бұл уақытпен байланысты.

Адамның жас шамасын анықтауға мүмкін болады. Демек, халқымыз әр затқа атау беруде өзінің тұрмыс-тіршілігімен, шаруашылығымен байланыстырғанын байқаймыз.

Қорытынды

Тілдік танымдық аспектіде зерттеу сол халықтың мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін, болмысын, дүниетанымын тануға негіз болады. Тіл адамның негізгі құралы. Тілді өңдейтін де, дамытатын да адам. Сол себепті адамның қиялынан, дүниені танып-білуінен туындаған тілдік бірліктер халықтың бүкіл болмысын таныта алады. Мақаламызда зерттеу нысанына алынып отырған тарихи жыр мәтіндері – халықтың бай қазынасы сақталған, өлеңмен өрілген көркем туынды. Сол көркем туындының тілін зерттеу – өткенімізді тануымызға негіз болады. Мақаламызда тарихи жыр мәтіндері негізінде уақытқа қатысты халықтық өлшем бірліктердің мәнін ашып, этимологиясына тоқталдық. Уақытты білдіретін халықтық өлшемдерді ғалымдардың жіктеулеріне сүйене отырып, топтастырдық. Олар: 1) Діни-наным сенімге байланысты туындаған байырғы уақыт өлшем бірліктері; 2) табиғат құбылыстарына байланысты атаулар; 3) адамның қимыл-әрекетіне байланысты туындаған атаулар; 4) шаруашылыққа, төрт түлік малдың тіршілік әрекетіне негізделген атаулар деп жіктелді. Уақытқа қатысты халықтың өлшем атауларын жоғарыдағыдай топқа жіктей келе, қазіргі таңда кейбір тілдік бірліктер актив қолданыста болса, кейбір тілдік бірліктер пассив қолданыста екенін аңғардық. Актив қолданыстағы тілдік бірліктер көбіне діни-наным сенімдерге, өте жылдам уақытты білдіруде қолданылатын лексикондар. Пассив қолданыстағы тілдік бірліктерге *Шолпан туа, кіші бесін, сәске, сүт пісірім уақыт* т.б. халықтық өлшемдерді жатқызуға болады.

Жалпы, алғанда халық таныған уақыт өлшем бірліктері халқымыздың танымдық ойлауынан, дүниені бақылауынан, әр нәрсені жітік меңгеруінен туындаған бірліктер екенін аңғардық. Мақалада тарихи жыр мәтіндерінен мысалдар алынып, дәлелденді. Тарихи жыр кейіпкерлері үшін уақыт бағалы, маңызды екені анықталды. Жыр жолдарын талдай келе, адам уақытқа тәуелді және уақыт адам өмірімен тығыз байланысты болатынын байқадық.

ӘДЕБИЕТ

[1] Өтебаева Э. Ә. Қазақ тіліндегі -дай, -дей, -тай, -тей тұлғалы теңеу мәнді тілдік бірліктердің этнотанымдық сипаты: филол. ғыл. канд. ... дис. автореф. – Алматы, 2010. – 28 б.

[2] Михеева Л.Н. Время в русской языковой картине мира: лингвокультурологический аспект: автореф. дис. ... докт.филол. наук. – Москва, 2004. – 36с.

[3] Құралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. –Алматы: «Сөздік-Словарь», 1997. – 368 б.

[4] Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2009. Т. 58, 59, 60: Тарихи жырлар. – 408 б.

[5] Қазақ лингвофольклортануы: тілдік-жанрлық зерттеу. Ұжымдық монография. Жалпы редакциясын басқарған Ж.А. Жақыпов, ф.ғ.д., профессор. – Нұр-Сұлтан: Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ, 2020. – 331 б.

[6] Асқар Л.О. Қазақ тіліндегі тәулік кезеңдері атаулары: филол. ғыл. канд. ... дис. автореф. – Алматы, 2005. –24 б.

[7] Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құрастырғандар: Ш. Құрманбайұлы, С. Исақова, Б. Мизамхан және т.б. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.

[8] Уәлиев Н. Фразеология және тілдік норма. –Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998. –128б.

[9] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы : Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

[10] Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. – Алматы: DPS, 2011. – 738 б.

[11] Сабырханова Р. Т. Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларындағы метрологиялық лексика (халық өлшемі мен нумеративтер). Оқу әдістемелік құрал. – Павлодар, 2005. – 160 б.

REFERENCES

[1] Ötebaeva E. Ä. Qazaq tılındegı -dai, -dei, -tai, -tei tülğaly teñeu mändı tıldık birlıkterdıñ etnotanymdyq sipaty (The ethnoscientific nature of linguistic units with the meaning of comparison like -dai, -dei, -tai, -tei in the Kazakh language): filol. ğyl. kand. diss.avtoref. Almaty, 2010. 28 b. [In Kaz.]

[2] Miheeva L.N. Vremja v russkoj jazykovej kartine mira: lingvokul'turologičeskij aspekt. (Time in the Russian language picture of the world: linguistic and cultural aspect): Avtoref. dis. ... dokt. filol.nauk. Moskva. 2004. 36 s. [In Rus.]

[3] Qūralūly A. Qazaq дәstūrly мәdenietınıñ ensiklopedialyq sözdıǵı (Encyclopedic dictionary of Kazakh traditional culture). Almaty: «Sözdık-Slovär». 1997. 368 b. [In Kaz.]

[4] Babalar sözi (The speech of ancestors): Jüztomdyq. Astana: «Foliant». 2009. T. 58, 59, 60: Tarihi jyrlar. 408 b. [In Kaz.]

[5] Qazaq lingvoföklortanuy: tıldık-janrlyq zertteu (Kazakh linguo folklore studies: language and genre research). Ūjymdyq monografiya. Jalpy redaksiasyn basqarğan J.A.Jaqypov, f.ğ.d., profesor. Nūr-Sūltan: L.N.Gumilev at. EŪU, 2020. 331 b. [In Kaz.]

[6] Asqar L.O. Qazaq tılındegi täulık kezeñderı ataulary (Names of periods of the day in Kazakh language): filol. ğyl. kand. diss.avtoref. Almaty, 2005. 24 b. [In Kaz.]

[7] Qazaq tılınıñ kırme sözder sözdıgı (Dictionary of foreign words of the Kazakh language) / Qūrastyrğandar: Ş. Qūrmanbaiūly, S.İsaqova, B.Mizamhan jāne t.b. Almaty: «Ūlttyq audarma bürosy» qoğamdyq qory, 2019. 596 b. [In Kaz.]

[8] Uäliev N. Frazologia jāne tıldık norma (Phraseology and language norm). Almaty: Respublikalyq baspa kabinetı, 1998. 128 b. [In Kaz.]

[9] Qazaq tılınıñ tūsındırme sözdıgı (Explanatory dictionary of the Kazakh language) / Jalpy redaksiasyn basqarğan T. Janūzaqov. Almaty : Daik-Pres, 2008. 968 b. [In Kaz.]

[10] Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, ūğymdarmen ataularynyñ дәstürli jüiesı (Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names). Ensiklopedia. 1-tom. Almaty: DPS, 2011. 738 b. [In Kaz.]

[11] Sabyrhanova R.T. M-J. Köpeev şyğarmalaryndağy metrologialyq leksika (halyq ölşemı men numerativter). (Metrological vocabulary in the works of Mashhur Zhusup Kopeev (folk measure and numeratives). Oqu ädistemelik qūral. Pavlodar, 2005. 160 b. [In Kaz.]

ЗНАЧЕНИЕ ЕДИНИЦ ИЗМЕРЕНИЯ ВРЕМЕНИ КАЗАХОВ В ИСТОРИЧЕСКОМ ЭПОСЕ

*Кулынтаева Т.Б.¹, Еспекова Л.Ә.²

¹PhD докторант, НАО «Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева», Астана, Казахстан,
e-mail: togzhan_kulintaeva@mail.ru,

²К.ф.н., профессор НАО «Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева», Астана, Казахстан, e-mail: espekova@bk.ru

Аннотация. В статье рассматриваются национально специфические названия и этимология измерений времени. Источником проведенного исследования послужили тексты исторического эпоса. Цель статьи – изучение языка исторического эпоса, представляющего национальную ценность казахского языка, с точки зрения когнитивной лингвистики. Изучение языка фольклора позволяет получать

лингвокультурную информацию, отражающую процесс познания народа. Путем анализа содержания исторических текстов из текстов эпоса были отобраны языковые единицы, определяющие концепт «время». Научная значимость статьи заключается в том, что данная исследовательская работа является теоретическим дополнением к трудам, связанным с когнитивной лингвистикой, лингвокультурологией, лингвофольклористикой. Практическая значимость определяется тем, что результаты исследования могут быть использованы при составлении лекций элективных курсов «Лингфольклористика», «Когнитивная лингвистика», «Лингвокультурология», а также при подготовке учебно-методических комплексов.

В статье использованы методы языкового анализа, сравнения, когнитивного анализа. Приведены примеры из текстов исторического эпоса, примеры сгруппированы по значению языковых единиц, относящихся к концепту «время». Они классифицированы следующим образом: 1) единицы измерения времени, обусловленные народным вероисповеданием; 2) единицы измерения времени, связанные с явлениями природы; 3) единицы измерения времени, возникающие в связи с жизнедеятельностью человека; 4) единицы измерения времени, связанные со скотоводческой деятельностью человека. Важно отметить, что языковые единицы, исследуемые в данной статье, возникли много лет назад и до сих пор активно используются носителями языка.

По мнению автора, названия народных измерений сформировались через систему мышления народа, познание окружающей среды, повседневную жизнь и поэтому закрепились в лексике казахского языка.

Ключевые слова: понятие, понятие времени, историческая песня, народные измерения, языковая единица, время, знание, фольклор, художественный текст, день, этнос, религия, время года.

THE MEANING OF KAZAKH TIME UNITS IN HISTORICAL EPICS

*Kulyntaeva T.B.¹, Espekova L.A.²

¹doctoral student of the Faculty of Philology of the Eurasian National University named after L. Gumilyov, Astana, Republic of Kazakhstan,
e-mail: togzhan_kulintaeva@mail.ru,

²Candidate of Philological Sciences, Professor of the Faculty of Philology of the Eurasian National University named after L. Gumilyov, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: espekova@bk.ru

Abstract. In the article the names of folk measurements that represent time and their etymology are considered on the basis of the texts of historical

epics. The purpose of the article is to study the language of historical epics in a cognitive aspect, which are considered the national value of our language. The study of the language of folklore is an opportunity to get information from the culture and knowledge of particular nation. Looking at the content of historical texts, language units that define the concept of "time» were selected from the lines of the epic. On the basis of this, it is possible to determine the knowledge of our people about time. The scientific significance of the research work is a theoretical addition to works related to cognitive linguistics, linguoculturology, linguo folklore studies. Practical significance of the article: the results of the study can be used to compile lectures and in the preparation of educational and methodological complexes of special courses such as "Linguo folklore studies», "Cognitive linguistics», "Linguoculturology".

The methods of language analysis, comparison, cognitive analysis are used in the article. The main results and solutions of our research work have been developed. An example from the texts of historical poems was taken, and language units related to time were grouped according to their meaning. They were classified as: 1) indigenous units of time, which arose due to religious beliefs; 2) names related to natural phenomena; 3) names related to human activity; 4) names based on the farm, the vital activity of livestock. It can be seen that time in historical poems was considered important for the heroes of the poem and they used time efficiently. At the same time, it can be seen that the language units that represent the time that arose in that time are still in active use. According to the author, the names of folk dimensions were formed through the thinking system of the people, knowledge of the environment, everyday life and entered into use in the lexicon of our language. The ways in which the names of measures representing time are presented in historical poems, their meaning and significance were described. It turned out that these language units are connected with the way of life, culture and thinking of our people.

Key words: concept, concept of time, historical epic, folk dimension, language unity, time, cognition, folklore, literary text, day, ethnic group, religion, season.

Статья поступила 16.08.2022

УДК 81'42; 801.7

МРНТИ 16.21.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.009>

МЕТАТЕКСТОВАЯ ФУНКЦИЯ ГЛАГОЛОВ РЕЧИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСКОГО, АНГЛИЙСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ)

***Кущегалинова А.К.¹, Исмагулова Б.Х.²**

***¹к.филол.н., асс.профессор, Директор Гуманитарной школы,
Университет Нархоз, Алматы, Казахстан,
e-mail: assel.kuchshegalinova@narhoz.kz,**

**²д.филол.н., профессор, Университет Нархоз, Алматы, Казахстан,
e-mail: bayan.ismagulova@narhoz.kz**

Аннотация. В статье представлен анализ одной из прагматических функций глаголов речи казахского, английского и русского языков в художественном тексте – метатекстовой функции, чрезвычайно важной для понимания и адекватной интерпретации произведения. Глаголы речи, вкрапленные в метатекстовое высказывание, позволяют читателю точнее воспринимать замысел автора через речь и коммуницирование персонажей, открывая ценностное пространство художественного текста.

Целью статьи является сопоставительный анализ метатекстовой нагрузки глаголов речи в казахском, русском, английском художественном тексте, что открывает дополнительные возможности для совершенствования межкультурного взаимодействия через овладение метатекстовым потенциалом глаголов речи изучаемого языка. Анализ метатекстовой функции глаголов речи в художественных произведениях, созданных на одном из названных языков, то есть в оригинальном, первичном тексте и во вторичном, переведенном тексте приводит реципиента к более глубокому погружению в произведение и соответственно – более адекватной его интерпретации.

Научная новизна исследования состоит в сопоставительном анализе метатекстовой функции названных глаголов как элементов трех разных языковых систем и как важной составляющей художественного произведения, то есть в данном конкретном контексте, выделении их общих и различных черт, что представляется ценным, так как расширяет возможности интерпретатора текста выявить их прагматический и лингвокогнитивный потенциал, композиционно-организующую и другие функции. С позиции восприятия художественного текста читателем

указанные глаголы, зачастую в сочетании с определенными маркерами, направляют фокус его внимания на расшифровку композиционных связей, транслируемых автором, тем самым способствуя адекватной интерпретации произведения.

В работе использованы сопоставительный, прагматический, семантический, контекстуальный анализ, метод филологической интерпретации.

Практическая значимость заключается в возможности использования результатов исследования художественного текста и влияния метатекста на его структурную и семантическую организацию. Выводы, полученные в процессе изучения метатекстовой функции глаголов речи, могут быть использованы при подготовке филологов, переводчиков, учителей иностранного языка при изучении сопоставительного языкознания, стилистики, филологического анализа текста, основ теории языка, практикума по художественному переводу и других вузовских дисциплин.

Сопоставительное изучение метатекстовости глаголов представляется перспективным для описания лингвистической маркированности действующего персонажа в художественном тексте, ценностной картины мира автора как носителя той или иной культуры.

Ключевые слова: метатекст, говорящий, речь, высказывание, речевой акт, прямая речь, глаголы речи, прагматика, адресат.

Основные положения

Анализ взаимосвязей между языковой единицей и ее функционированием в речи как отражения речевой коммуникации представляет сегодня качественно новый этап развития лингвистики, для которого характерны функционально-деятельностный и антропологический подходы к исследованиям. В аспекте набирающей актуальность проблемы межкультурной коммуникации перспективным представляется сопоставительное исследование материала разноструктурных контактирующих языков, в частности – репрезентации метатекстовой функции глаголов речи в художественном тексте.

Являясь приоритетом в современном межкультурном пространстве, понимание и взаимопонимание между носителями разных культур проецируется и на лингвистику, которая вооружает знаниями в области контактирующих языков и облегчает их усвоение, а также предоставляет надежные инструменты для понимания текстов и особенно художественных, так как в них особым образом отражается индивидуально-авторское видение мира как носителя определенной

культуры и ее языка. В этом плане исследовательский интерес к метатексту в художественном тексте и, в частности, функционированию глаголов речи как метамаркеров позволяет глубже и полнее понимать художественное произведение, особенно переведенное, репрезентирующее иную концептуальную картину мира.

В целом данный вектор исследовательского интереса дает возможность через более детальное проникновение в многоуровневое семантическое пространство художественного текста способствовать тому, чтобы художественную литературу на изучаемом языке сделать по-настоящему активным фактором успешной межкультурной коммуникации.

Введение

Данное исследование опирается на сложившееся в современной лингвистике динамическое понимание текста не как пассивного вместилища смысла, а как его генератора, которое восходит к трудам профессора Ю.М. Лотмана. По мнению ученого, текст может порождать новые смыслы, имманентно заложенные в его структуре, если в нем имеется иной, дополнительный, уровень (ракурс или текст), поясняющий основное повествование, или “текст в тексте”, как это называет Ю.М. Лотман [1].

Новые смыслы создаются в силу вышеописанной разноуровневости, разных ракурсов повествования внутри одного текста. Соответственно такая внутренняя неоднородность делает текст гетерогенным и гетероструктурным, вследствие чего он представляет собой одновременную манифестацию нескольких языков повествования, которыми пользуется автор. В итоге на выходе читатель получает художественное произведение, в котором сложные, порой противоречивые диалогические и игровые отношения между различными подструктурами и ракурсами текста создают его внутреннюю языковую полифонию, служащую механизмом смыслопорождения. В связи с этим изучение внутритекстовой языковой полифонии с неизбежностью подводит исследователя к вопросу об индивидуально-авторском сознании и особенностях индивидуальной картины мира создателя художественного текста [2, с. 179].

Такие вставки извне в общую канву повествования образуют метатекстовое подпространство текста и в целом выражают авторскую метамодалность [3, с. 103]. Они призваны способствовать декодированию заложенной в тексте авторской идеи, прояснить ее, служить ориентиром и опорой для выявления особенностей авторской

речи, композиции произведения, характерной для данного культурного контекста прецедентности, что представляется особенно важным в переводческом деле.

Традиционно считается, что изучение метатекста в лингвистике начинается с трудов польско-австралийского ученого А. Vezhbickaја [4]. Автор разделяет текст на двутекстовость, включая в него сам текст и комментарий к нему, т.е. говорящий разделяет собственные слова. По мнению исследователя, метатекст представляет собой слова, которые отсылают к определенному тексту как референту, указывают на предмет обсуждения, образуют связь между этими фрагментами текста, выполняя функцию метаорганизаторов и компонентов текста.

Как исследователь семантического языка в прагматическом аспекте, А. Vezhbickaја фокусирует свое внимание на оборотах речи, которые выражают тему высказывания (что касается..., речь идет о...), служат для связи слов в высказывании (*кстати, между прочим, впрочем*) и связи частей текста (*это, то, там, ранее*), образно называя их *метатекстовыми нитями* [4]. Нельзя не отметить точность данной метафоры: отсылая к нити, исследователь подчеркивает главную особенность анализируемых выражений – служить отсылками, то есть связывать отдельные смыслы для создания нового смысла.

Опираясь на эту доминанту, В.А. Лукин называет их *метаорганизаторами* текста, так как они служат для связности текста, переводя фокус внимания реципиента на необходимую для понимания текста информацию, способную вызвать нужные ассоциации и связи [5, с. 63].

Исследователь Л. Эньюай, говоря об эвфемистической функции метатекстовых показателей, различает *метаоператоры*, которые регулируют степень искренности, и *метапоказатели*, призванные смягчить сообщаемую информацию, и в целом характеризует метатекст как метаязыковой комментарий, как «суждение говорящего о собственных употребляемых словах или выражениях [6, с. 7-8].

При функционировании в конструкциях с прямой речью в художественном тексте в качестве таких метаорганизаторов, метаоператоров текста [6, с. 8] могут выступать *глаголы речи*, выполняя метатекстовую функцию.

Для ввода чужой речи в предложениях с прямой речью часто используются нейтральные глаголы, в казахском языке это *айту, деу, сөйлеу*; в английском языке – *to say, to tell, to talk, to speak*; в русском языке – *говорить, сказать*.

Однако в художественной литературе встречаются весьма разнообразные случаи употребления глаголов речи. Так, предложение с прямой речью состоит из двух частей: слова автора, где устанавливается факт чужой речи и определяется источник, и прямая речь, где воспроизводится чужая речь [7]. Глаголы речи в конструкциях с прямой речью осуществляют связь между автором речи, действием произнесения речи и самой речью. Являясь структурно-семантическим центром, глаголы речи часто передают способ и характер речевого действия автора чужой речи, реализуя, таким образом, метатекстовую функцию.

Занимаясь исследованиями лексической семантики, Ю.Д. Апресян отмечает роль так называемых авторских «пометок на полях» для оптимального понимания текста читателем, осознания относительной информационной ценности его частей. Отдавая должное выполняемой ими метатекстовой функции, он называет эти авторские подсказки своеобразными прагматическими инструкциями, так как они помогают реципиенту ориентироваться в тексте и правильно распределять свое внимание на важных для понимания, ключевых фрагментах текста [8, с. 33]. Использование писателем тех или иных глаголов в художественном произведении для характеристики персонажа представляет собой действенный инструмент воздействия на адресата, чтобы добиться понимания им авторского замысла, и в связи с этим позволяет раскрывать особенности индивидуального стиля, художественный метод писателя, личность автора.

Описание материалов и методов

Исходя из особенностей метатекста, который вносит дополнительные нюансы речевых действий коммуникантов, обусловленных коммуникативной ситуацией и целями говорящего, в качестве материалов для анализа выступают как сами реплики действующих лиц, так и языковые единицы, вводящие их в ткань художественного произведения. Материалом для анализа являются произведения казахской, русской, английской литературы. Сопоставление глаголов речи в аналогичных коммуникативных ситуациях в текстах оригинала и перевода раскрывает новые грани метатекстовых возможностей изучаемой лексико-грамматической группы (см в таблице 1).

Таблица 1. Использование глаголов речи в казахском, русском, английском языках

в казахском тексте (и его переводе на русский язык)	1)- <i>Ағатай-ай!</i> - <i>dedi</i> біреу <i>ышқына сыбырлап</i> (Ж.Аймауытов «Ақбілек»), - <i>Дяденька...</i> – <i>прошелестел</i> <i>голосок</i> (пер. Ш. Кусаинов); 2) - <i>Жә, тіземсіп отырыңдар! Ұялатын үлкен кісі жоқ қой, – деп Ақберген де айтты</i> (Ж.Аймауытов «Ақбілек»), - <i>Ну, что сидите смущенные! Старших нет, ого можно было бы стесняться, – сказала Ақберген</i> (пер. Ш. Кусаинов).
в русском тексте	1) <i>Поглядывай, чтоб кто коней не увел! – сказал он Егорушке и тотчас же заснул</i> (Чехов. Степь); 2) <i>Гм!.. Хорошо...— говорит Очумелов строго, каиляя и шевеля бровями.</i> (Чехов.Хамелеон)
в английском тексте	1) <i>"I spend most of my time looking for a job", said Bobby</i> (Christie); 2) <i>"You sound like a correspondence in a Sunday paper", said Frankie</i> (Christie).

Если в казахском тексте все реплики героев сопровождаются глаголом речи *деу* (*dedi*, *dep edi*), то в русском его переводе в качестве эквивалентов использованы разные глаголы, которые зачастую могут не относиться к глаголам речи, но с помощью контекста очень близко к оригиналу передают состояние говорящего. Частотный в русском языке глагол речи *сказать* в казахском имеет два смысловых эквивалента *деу* и *айту*, первый из которых используется чаще второго. В то же время видовая пара *говорить* - *сказать* в переводе на казахский язык передаётся глаголом *деу*.

Результаты

Как показывает проведенный анализ, именно в художественной литературе проявляются самые разнообразные возможности употребления глаголов речи. Глаголы речи служат средством раскрытия психологических переживаний героев художественного произведения, помогают передать их состояние в момент коммуникации. Роль глаголов речи не ограничивается лишь характеристикой психоэмоционального состояния персонажа, в целом данная тематическая группа через речевой портрет героя, его манеру говорения и особенности коммуницирования в разных ситуациях и с разными коммуникантами способствует разворачиванию содержания, раскрывает замысел автора произведения,

выражает отношение автора к действующему лицу и содержанию его высказывания, позволяет автору оказать воздействие на эмоции читателя и его восприятие описываемых событий. Сопоставительный анализ показал, что и в казахском, и в русском, и в английском художественном тексте глаголы речи наделяются особой метатекстовой функцией, которая реализуется с помощью достаточно разнообразного арсенала языковых средств, способных высветить не только прагматический и лингвокогнитивный потенциал произведения, но и композиционное своеобразие, глубинную семантическую динамику смысла.

Обсуждение

Рассмотрим типичные случаи выражения метатекстовой функции глаголов речи в казахском, русском и английском языках.

Глаголы речи, как правило, являются прямым обозначением речевой деятельности говорящего лица, то есть субъекта речи, ее отправителя. Они называют процесс речи как таковой, без каких-либо дополнительных смысловых оттенков и качественных характеристик и соответственно используются в своем словарном, стилистически нейтральном значении. Это в казахском языке *айту, деу, сөйлеу*, в русском – *говорить, сказать*, в английском – *to say, to tell, to speak, to talk*, составляющие ядро данной тематической группы. И чаще других глаголов речи в сопоставляемых языках для передачи чужой речи используются, по нашим наблюдениям, казахский глагол *деу*, русский – *сказать*, английский – *to say*. В английском языке самой высокой частотностью (до 60%) среди глаголов речи в их основном значении при указании на чужую речь обладает *to say* [9, с. 98].

В художественном тексте глаголы речи зачастую организуют предложения с прямой речью либо диалоги героев, сопровождая чужую речь и указывая на ее субъекта. Их организующая роль обусловлена тем, что именно глаголы речи связывают в одно целое субъекта (отправителя) речи, его речевую деятельность (производство речи / говорение) и саму речь (продукт / результат говорения). Являясь структурно-семантическим центром, глаголы речи, в основном, передают способ и характер речевого действия говорящего персонажа, то есть чужой речи, как это видится писателю, реализуя, таким образом, метатекстовую функцию.

В предложениях с прямой речью глаголы речи наряду с основной функцией отражения того, как происходило речевое действие персонажа в описании автора произведения, зачастую выполняют дополнительные функции, обусловленные спецификой художественной речи. Например, функцию характеристики героя, его темперамента, душевного состояния,

коммуникативной ситуации, смыслообразующую, композиционную и др. функции (см. примеры в таблице 2).

Таблица 2. Примеры композиционно-характерной функции глаголов речи

в русском тексте	– Знаем мы вас, как вы плохо играете! – сказал Ноздрев, выступая шашкой. – Давненько не брал я в руки шашек! – говорил Чичиков, подвигая тоже шашку. – Знаем мы вас, как вы плохо играете! – сказал Ноздрев, подвигая шашку, да в то же время подвинул обшлагом рукава и другую шашку. – Давненько не брал я в руки!.. Э, э! это, брат, что? Отсади-ка ее назад! – говорил Чичиков. – Кого? – Да шашку-то, – сказал Чичиков... (Гоголь. Мертвые души).
в казахском тексте	Ал енді шыныңды айтышы, бауырым, сен сол жолы мені, дойбы ойнағанымыз есіңде ме, сол жолы мен ұттым гой, рас па?.. Иә, бауырым, сен менің аузымды ұрып кеттің. Бірақ мен, өзім де оңбаймын, ашулану дегенді білмеймін гой (Гоголь. Өлі жандар. Пер. на каз. язык).
в английском тексте	<i>I tried to tell them, and my father gave me my first thrashing for telling lies. When afterwards I tried to tell my aunt she punished me again for my wicked persistence. Then, as I said, everyone was forbidden to listen to me (Wells. The door in the wall).</i>

В диалоге на русском языке обыгрываются видовые различия глаголов *говорить* – *сказать*: реплики Ноздрева вводятся глаголом совершенного вида *сказал*, что передает его активность, уверенность в себе, напористость, а реплики Чичикова, который сначала занял выжидательную позицию пассивного сопротивления, мастерски переданы глаголом несовершенного вида *говорил*. Но дерзкая напористость оппонента начинает раздражать Чичикова, и он не просто *говорит*, а уже *сказал*, то есть завершил этот обмен репликами. Умелое использование видовых различий данной пары глаголов подчеркнуло глубину противостояния и перипетий коммуникантов, придало отрывку композиционную завершенность.

Отсутствие как таковой видовой противопоставленности глаголов в казахском языке при переводе компенсируется на лексическом уровне, путем использования глаголов конкретного действия. В переводе

на казахский язык динамика оригинала, напористость Ноздрёва и осмотрительность Чичикова переданы не глаголами речи (*сказал, говорил*), а лексемами *ұрып кеттің, ұттым ғой, ашулану дегенді білмеймін ғой*.

Своеобразную роль в художественном тексте играет повтор глаголов речи. Так, мастер слова с помощью повтора стилистически нейтральных глаголов речи делает диалог вялым, пустым, наводящим скуку из-за отсутствия движения, сопровождая ими реплики героев в словах автора, в таблице 3 (примеры А, Б), и, наоборот, создаёт напряжение, вводя повтор в виде переспроса-вызова собеседника, в таблице 3 (примеры В, Г).

Таблица 3. Метатекстовая роль повтора глаголов речи

в русском тексте	А. - Сделайте милость, не беспокойтесь так для меня, я пройду после, – говорил Чичиков. – Нет, Павел Иванович, нет, вы гость, – говорил Манилов, показывая ему рукою на дверь. – Не затрудняйтесь, пожалуйста, не затрудняйтесь. Пожалуйста, проходите, – говорил Чичиков (Гоголь. Мертвые души). Б. – Ры...рыбку ловим... – лепечет Ефим, не поднимая головы; – При господине барине и такие слова... – лепечет Ефим; – Знатный налим, – лепечет Ефим, почесывая под ключицами (Чехов. Налим).
в казахском тексте	В. - Сен жаңа не айттың? – деп сұрады ол. – Не дедім? – Дархан дедің ғой. – Дедім бе? Ғажап. Ол қалай аузыма түсті екен? (Райымқұлов. Жасыл белес). Г. Сонда уәзір отырып: «Қатыны буаз ба?» дегені – «еліңіздің есімі қалай?» дегені еді, «малы жуан тыша ма?» дегені – «шаруасы берекелі ме?» дегені еді. Сіз сол сөзін түсенбеген соң, кетіп қалды – депті (Аймауытов. Ақбілек).
в английском тексте	Д. I tried to tell them, and my father gave me my first thrashing for telling lies. When afterwards I tried to tell my aunt she punished me again for my wicked persistence. Then, as I said, everyone was forbidden to listen to me (Wells. The door in the wall). Е. Oh, Jack, don't let me hear you speak so! That is how he speaks – the other one!" "Baldwing – he speaks like that, does he?" (Conan Doyle. The valley of Fear).

Кроме того, нередко повтор в художественном тексте служит цели сфокусировать внимание читателя на слове, которое представляется важным при создании художественного образа персонажа, в таблице 4 (примеры Б, В). Так, выбор слова *лепечет* и его многократный повтор, сопровождающий речь Ефима, создают облик не уверенного в себе, незрелого человека с невнятной, несвязной речью. Настойчиво повторяющееся *дегені* в приведенном отрывке также является характеристикой человека, далекого от понимания иносказаний и игры слов.

Способность глаголов речи служить одним из основных средств создания напряженности проявляется не только при их повторе в диалогах героев. Так, в английском рассказе «Пестрая лента» из «Записок о Шерлоке Холмсе» описывается разговор Холмса с доктором Гримбси Ройлоттом, чье агрессивное речевое поведение как отражение внутреннего психоэмоционального состояния заставило сомневаться и подозревать его в убийстве своей падчерицы. Речь же Холмса, наоборот, свидетельствует о его спокойствии, уверенности в себе, расположенности к собеседнику и некоторой выжидательной тактике, которая оказывает психологическое давление на собеседника. Ср. глаголы речи, вводящие реплики коммуникантов, в таблице 4.

Таблица 4. Глаголы речи как маркеры психоэмоционального состояния героев рассказа А. Конан Дойля «Пестрая лента»

<i>Шерлок Холмс</i>	<i>Доктор Гримбси Ройлотт</i>
said quietly (спокойно сказал)	said (сказал)
said blandly (любезно сказал)	-
said (сказал)	-
-	screamed furiously (закричал злобно)
-	said shaking his hunting crop (сказал, размахивая хлыстом)
-	snarled and strode out the room (прорычал и вынужден был уйти)
said laughing (сказал смеясь)	-

Писатель, вводя реплики и Холмса, и его визави, неслучайно использует слова-распространители при глаголах речи. Они, сочетаясь с глаголами речи, которые применил писатель, тонкими мазками воссоздают эмоциональное состояние отправителя прямой речи, то есть говорящего героя, и поэтому служат своего рода показателями, или маркерами, способными сигнализировать о характере протекания коммуникативной ситуации.

Интересным в этом плане представляется разговор Порфирия Петровича с Раскольниковым в романе Ф.М. Достоевского. Читатель может наблюдать, как следователь постепенно нагнетает и доводит до

кульминации разговор с подозреваемым, вынуждая его от невнятного бормотания и показного спокойствия перейти на шепот в минуту сильного волнения, а затем сорваться на крик и в итоге почувствовать свое бессилие и опустошенность. Резкая смена глаголов речи, вводящих реплики героев, придает диалогу динамичность, отражая переход активности от одного коммуниканта к другому, пр.в таблице 6.

Таблица 5. Глаголы речи как маркеры психоэмоционального состояния героев романа Ф. Достоевского «Преступление и наказание»

<i>Порфирий Петрович</i>	<i>Раскольников</i>
вскричал	-
заговорил	пробормотал
вскричал	-
переговорил	прошептал было
пробормотал	-
прошептал	проговорил
-	-
-	прошептал
воскликнул	вскричал
-	произнес

Сравнительный анализ показывает, как развитие действия выражается в глаголах речи. В начале диалога активен следователь, Раскольников же пытается собраться с мыслями и постепенно начинает приходить в себя. Однако тут же Порфирий Петрович объявляет Раскольникову, что тот убийца (они переходят на шепот). Раскольников в смятении. Теперь он спорит больше с самим собой (перепады *прошептал* – *вскричал* – *спросил*). В конце диалога наблюдается внешний спад.

Нельзя не отметить эффект и силу воздействия художественного текста при использовании писателем слов с противоположной стилистической окраской в прямой речи героя на контрасте с глаголами речи, вводящими эту прямую речь в текст произведения.

Так, метатекстовая роль стилистического контраста в романе М. Булгакова “Театральный роман” видна в диалоге, пр: А. – *Впрочем, ваша пьеса также хорошая, – молвил Иван Васильевич...* Б: *Если находите, что я могу сказать что-нибудь... – начал мямлить с достоинством.* Вводное слово, характерное для устно-разговорной речи, в прямой речи персонажа, контрастируя с высоким слогом во второй части сложной конструкции, вводящей слова персонажа в текст, создает трагикомически-сатирический образ героя (пример А).

Высокому слогу в устах героя (ср. *находите* – думаете / считаете) также резко противостоит глагол речи *мямлить* в словах автора,

вводящих прямую речь персонажа в текст (пример Б). Эти контрасты не позволяют читателю воспринимать описываемое как реальность, а героя как достойного человека – он жалок в глазах читателя. В результате М.Булгакову удастся передать закулисы театральной жизни с большой долей иронии, переходящей в сатиру.

Представляя собой комментарии самого говорящего к основному тексту и выявляя его структурную организацию, глаголы речи могут выступать в функции вводных, метатекстовых включений относительно говорящего [10, с. 98], типа: *айтқандайын, дәлірек айтқанда; короче говоря, честно сказать, по правде говоря, так сказать, условно говоря, как уже было сказано; to tell the truth, we will say* и т.д.

Эти метатекстовые включения создают общий уверенный или, наоборот, неуверенный тон речи, см. примеры в таблице 6.

Таблица 6. Глаголы речи в функции вводных, метатекстовых включений

в казахском тексте	– Сол айтқандайын , не де болса тәуекел, мұны да бір байқайық (Аймауытов. Ақбілек). – Бірақ, дәлірек айтқанда , апат болған жылқылар үшін өзіңізді қылмыстымын деп білесіз бе? – деді (Райымқұлов. Жасыл белес).
в английском тексте	To tell the truth , my desire to fetch a doctor had somewhat weakened, for poor Holmes was so obviously delirious that it seemed dangerous to leave him (Doyle. The adventure of the dying detective); The attempt, whatever it may be, is to come off, we will say, before one o'clock (Doyle. A Reminiscence of Mr. Sherlock Holmes).
в русском тексте	Я об этом говорю и, как уже говорил, теперь повторяюсь. В общем так ... (Шолохов. Судьба человека); – Надо, как говорят доктора, индивидуализировать каждый отдельный случай (Чехов. О любви).

Такие метатекстовые элементы в основном тексте стоят особняком и могут быть опущены без ущерба его содержанию: *вообще / короче / иначе / строго говоря; говоря откровенно; кстати сказать, так сказать; скажем; словом сказать; с позволением сказать* (выражает извинение или отрицательное отношение); *по правде говоря (сказать), сказать (говоря) по правде; правду сказать* (подчеркивает истинность излагаемого и признание чужой правоты). Представляется интересным взгляд на подобные метатекстовые вкрапления известного исследователя

В.Г. Гака, который отметил их междометный характер, некоторую автономность, способность к лексикализации (*словом сказать, признаться сказать*) [11, с. 6]. Действительно, субъект/отправитель речи с их помощью выражает своё отношение к передаваемой информации (*честно говоря, скажу вам*), вносит уточнения в форму и содержание речи (*точнее сказать, можно сказать*).

Заключение

Таким образом, участвуя в структурно-композиционной организации текста, глаголы речи и казахского, и английского, и русского языков способствуют раскрытию идейно-художественного замысла литературного произведения и реализуют при этом метатекстовую функцию. Благодаря метатекстовости глаголов речи автор художественного произведения и его переводчик на другой язык получают совершенный инструмент, позволяющий углубить, сделать более увлекательным повествование и в то же время вовлечь читателя в это занятие по пониманию содержания, авторской идеи и их интерпретации. Удачное использование мастером художественного слова метатекстовых возможностей глаголов речи в казахском, английском, русском способствует прояснению самой сложной цепочки семантических связей и отношений в тексте, так как глаголы речи в конструкциях с прямой речью и диалогах действующих лиц, часто в сочетании с метатекстовыми маркерами, выступают своего рода опорами для читателя, выполняя в художественном тексте интегрирующую функцию на высшем уровне. Благодаря метатекстовости реципиент извлекает возможность корректно интерпретировать художественный текст, выявить стилистические и композиционные связи, на которые опирается повествователь, создавая целостный текст [12, с. 265].

Сопоставительный анализ метатекстовой нагрузки глаголов речи в казахском, русском, английском художественном тексте открывает дополнительные возможности для совершенствования межкультурного взаимодействия через конкретизацию заданной цели и овладение метатекстовым потенциалом глаголов речи.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Лотман Ю.М. Мозг — текст — культура — искусственный интеллект // Лотман Ю.М. Избранные статьи: В 3 т. – Т. I: Статьи по семиотике и типологии культуры. –Таллин, 1992. – С. 25—33.
- [2] Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – М.: Прогресс, 1992. – С. 179.
- [3] Фрикке Я. А. Фразовая номинация как средство выражения

языковой личности автора художественного текста: монография. – Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2004. – 211 с.

[4] Vezhbickaja A. Metatext in text // New in foreign linguistics. Linguistics of the text. – 1978. – pp. 402 -421.

[5] Лукин В.А. Художественный текст: Основы лингвистической теории и элементы анализа. – М.: Изд-во «Ось – 89», 1999. – 192 с.

[6] Эньюшай Л. Функционирование метатекстовых операторов с компонентами «говоря» и «сказать» в современном русском языке: автореф... канд. филол. наук. – Владивосток, 2022. – 25 с.

[7] Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Синтаксис сложного предложения // Современный русский язык. – М., 1988. – 163 с.

[8] Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. – М.: Школа «Языки русской культуры», Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – Т.1. – 472 с.

[9] Правикова Л.В. Прагматические свойства глаголов коммуникативной деятельности современного английского языка в актуальной и репрезентной речи: дисс. ... канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 1985. – 194 с.

[10] Федорова Л.Л. О двух референтных планах диалога // Вопросы языкознания. – 1983. – №5. – С. 97-101.

[11] Гак В.Г. Речевые рефлексy с речевыми словами // Логический анализ языка. Язык речевых действий. – М.: Наука, 1994. – 188 с.

[12] Кузнецова А.В. Метатекст в художественном тексте: прагматика и функции. Филологические науки. – Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2020. – Том 13. Выпуск 9. – С. 265-269.

REFERENCES

[1] Lotman Yu.M. Mozg – tekst – kul'tura – iskusstvennyy intellekt (Brain – text – culture – artificial intellect). Tallin, 1992. № I. S. 25-33 [in Rus.].

[2] Lotman Yu.M. Semiotika kul'tury i ponyatie teksta / Yu.M. Lotman. (Culture of semiotics and text meaning). Tallin, 1992. № I. S. 129-132. [in Rus.]

[3] Frikke Ya. A. Frazovaya nominatsiya kak sredstvo vyrazheniya yazykovoy lichnosti avtora khudozhestvennogo teksta: monographiya (Phrase nomination as the way of language personality expression in literary text: monograph). Pyatigorsk: 2004. 211 s.[in Rus.]

[4] Vezhbickaya A. Metatext in text // New in foreign linguistics. Linguistics of the text. 1978. pp. 402- 421.

[5] Lukin V.A. Khudozhestvennyy tekst: Osnovy lingvisticheskoy

teorii i elementy analiza (Literary text: basis of linguistics theory and analysis elements). М.: 1999. 192 s. [in Rus.]

[6] An'shuai L. Funktsionirovanie metatekstovykh operatorov s komponentami «govorya» i «skazat'» v sovremennom russkom yazyke (Functioning of metatext operators with components «говоря» and «сказать» in Russian language): avtoref... kand. filol. nauk. Vladivostok, 2022. 25 s. [in Rus.]

[7] Kryuchkov S.E., Maksimov L.Ya. Sintaksis slozhnogo predlozheniya (Syntax of compound sentence)// Sovremennyy russkiy yazyk . М., 1988. 163 s. [in Rus.]

[8] Apresyan Yu.D. Leksicheskaya semantika (Lexical semantics). М.: 1995. №1. 472 s. [in Rus.]

[9] Pravikova L.V. Pragmaticheskie svoystva glagolov kommunikativnoy deyatel'nosti sovremennogo angliyskogo yazyka v aktual'noy i representnoy rechi (Pragmatic properties of verbs of communicative activity of English language in actual representative speech): diss. ... kand. filol. nauk. Rostov-na-Donu, 1985. 194 s. [in Rus.]

[10] Fyodorova L.L. O dvukh referentnykh planakh dialoga (About two referent plans of dialogue)// Voprosy yazykoznaniya. 1983. №5. S. 97-101. [in Rus.]

[11] Gak V.G. Rechevye refleksy s rechevymi slovami (Speech reflexes with modern words), Logicheskiy analiz yazyka. Yazyk rechevykh deystviy . М.: Nauka, 1994. 188 s. [in Rus.]

[12] Kuznetsova A.V. Metatekst v khudozhestvennom tekste: pragmatika i funktsii (Metatext in literary text: pragmatics and functions), Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki . Tambov: Gramota, 2020. № 13/9. S. 265-269. [in Rus.]

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ СӨЙЛЕУ ЕТІСТІГІНІҢ МЕТАМӘТІНДІК ҚЫЗМЕТІ (ҚАЗАҚ, АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІ МЫСАЛЫНДА)

***Қушгалинова А.К.¹, Исмағұлова Б.Х.²**

^{*1}филол. ғ. к., асс. профессоры, Гуманитарлық мектеп директоры,
Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: assel.kuchshegalinova@narhoz.kz ,

²филол. ғ. д, профессор, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: bayan.ismagulova@narhoz.kz

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ, ағылшын және орыс тілдеріндегі сөйлеу етістіктерінің көркем мәтіндегі прагматикалық қызметтерінің

бірі – шығарманы түсіну және адекватты түсіндіру үшін аса маңызды болып табылатын метамәтіндік қызметке талдау берілген. Метамәтіндік мәлімдемеде қиылысатын сөйлеу етістіктері көркем мәтіннің құндылық кеңістігін аша отырып, оқырманға кейіпкерлердің сөйлеуі мен қарым-қатынасы арқылы автор ойын дәлірек қабылдауға мүмкіндік береді.

Мақаланың мақсаты – қазақ, орыс, ағылшын әдеби мәтіндеріндегі сөйлеу етістіктерінің метамәтіндік жүктемесін салыстырмалы талдау, ол зерттелетін тілдің сөйлеу етістіктерінің метамәтіндік әлеуетін меңгеру арқылы мәдениетаралық өзара әрекеттесуді жақсартуға қосымша мүмкіндіктер ашу болып табылады. Аталған тілдердің бірінде жасалған көркем шығармалардағы, яғни түпнұсқадағы, негізгі мәтін мен қосалқы, аударылған мәтіндегі сөйлеу етістіктерінің метамәтіндік қызметін талдау – реципиентті шығармаға тереңірек енуге және оны неғұрлым түсінуге алып келеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы аталған етістіктердің үш түрлі тілдік жүйенің элементтері және көркем шығарманың маңызды құрамдас бөлігі ретіндегі метамәтіндік қызметін салыстырмалы талдауда, яғни осы нақты контексте олардың ортақтығы және өзгешелігін көрсетудегі ерекшеліктері интерпретатордың прагматикалық және лингвокогнитивтік потенциалы мен композициялық-ұйымдастырушылық мүмкіндігі мен басқа да қызметтерін анықтауда құнды болып табылады. Оқырманның көркем мәтінді қабылдауы тұрғысынан алғанда, бұл етістіктер көбінесе белгілі бір маркерлермен тіркесіп, оның назарын автор берген композициялық байланыстарды ашуға бағыттайды және сол арқылы шығарманы адекватты түрде түсіндіруге ықпал етеді.

Жұмыста салғастырмалы, прагматикалық, семантикалық, контекстік талдау, филологиялық түсіндіру әдісі қолданылады.

Оның нәтижелерін көркем мәтінді зерттеп пайдаланудың практикалық маңыздылығы метамәтіннің құрылымдық-семантикалық және ұйымдастыру ықпалында болып табылады. Сөйлеу етістіктерінің метамәтіндік қызметін зерттеу барысында алынған қорытындылары салыстырмалы лингвистика, мәтін талдауы, тіл теориясы, аударма курстарын оқытуда және т.б. пайдалануға болады.

Көркем мәтіндегі кейіпкердің тілдік таңбасын, белгілі бір мәдениеттің тасымалдаушысы ретіндегі автор әлемінің құндылық бейнесін сипаттау үшін етістіктердің метамәтіндік жүктемесін салыстырмалы түрде зерттеу, перспективалы болып табылады.

Тірек сөздер: метамәтін, сөйлеуші, сөйлеу, айтылым, сөйлеу әрекеті, тура сөйлеу, сөйлеу етістіктері, прагматика, адресат.

METATEXT FUNCTION OF SPEECH VERBS IN LITERARY TEXT (ON THE EXAMPLE OF KAZAKH, ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES)

***Kuchshegalinova A.K.¹, Ismagulova B.Kh.²**

^{*1} Cand.of Sciences in Philology, ass.professor, Director of
School of Arts and Social Sciences, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: assel.kuchshegalinova@narxoz.kz,

² Doctor of Philology, professor, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: bayan.ismagulova@narxoz.kz

Abstract. The article presents the analysis of one of pragmatic functions of speech verbs in Kazakh, English and Russian languages - a metatextual function, significantly important for perception and text interpretation. Interspersed in metatext statement speech verbs allow the reader to accurately perceive the author's intention through speech and communication, opening the value of text.

The main purpose is to analyze comparatively the function of verbs of speech in the Kazakh, Russian, English literary text. They open additional opportunities for improving intercultural interaction through mastering of metatextual potential of speech verbs of the studied language. Analysis of metatextual function of speech verbs created in one of these languages lead the recipient to a deeper immersion in the text and, accordingly, to a more adequate interpretation of it.

The scientific novelty of the research lies in the comparative analysis of metatextual function of named verbs as elements of three different language systems and as an important component of text, that is, in particular context highlighting their common and different features, which is valuable, as it expands the ability of the text interpreter to identify them, pragmatic and linguo cognitive potential, compositional-organizing and other functions. From the point of view of the reader's perception of literary text, these verbs, often in combination with certain markers, focus attention on deciphering the compositional connections transmitted by the author, thereby contributing to an adequate interpretation of the text.

Comparative, pragmatic, semantic, contextual analysis, the method of philological interpretation are used in the article.

The practical significance of the study is to analyze the influence of metatext on its structural and semantic organization. The conclusion obtained in the process of studying the metatextual function of speech verbs can be used in teaching university courses of comparative linguistics, text analysis, language theory, translation studies, etc.

Comparative study of metatextual nature of verbs seems promising for describing the linguistic marking of an acting character in literary text, the value picture of the world of the author as a bearer of particular culture.

Key words: metatext, speaker, speech, utterance, speech act, direct speech, speech verbs, pragmatics, addressee.

Статья поступила 10.02.2023

ӘОЖ 81'42

XFTAP 16.21.33

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.010>

ДИСКУРСТЫҢ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

***Наурызбайқызы Г.¹, Садирова К.Қ.²**

***¹докторант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: nauryzbaikyzy.kz@gmail.com,**

**²ф.ғ.д., профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: kulzat.sadirova@mail.ru**

Аңдатпа. Лингвистиканың антропоэлекті парадигма аясында қалыптасқан дискурсология бағытының қарастыратын негізгі мәселесі – дискурс. Дискурста ақпаратты ұсынудың түрлі стратегиялары ғана емес, шындықты когнитивті тұрғыдан бейнелеудің ұлттық ерекшелігі де көрініс табады. Соған сай ғылыми зерттеудің мақсаты – қазақ, орыс, ағылшын тілді дискурстың ұлттық ерекшеліктерін бойтұмар, хан, байлық сөздері мен оларға қатысты мақал-мәтелдер, тұрақты сөз тіркестерін дискурстық бірлік сапасында салғастыра талдау арқылы анықтау. Негізгі бағыттары мен идеялары: қойылған мақсатқа қол жеткізу барысында ұсынылған мәселеге қатысты еңбектерге ғылыми-теориялық шолу жасалып, зерттеу материалдарына концептуалды және дискурстық талдау жұмыстары жүргізілді.

Жұмыстың ғылыми маңыздылығы ұлттық дискурстың ерекшеліктерін нақты тұжырымдаумен анықталады: 1) ұлттық дискурста тіл арқылы халықтың ұлттық мінез-құлқы тілді игеруші тарапқа сіңіріледі; 2) ұлттық дискурста тілдік тұлға өз халқының қоғамдық санасы, өмір сүру салты, мораль мен құндылықтары, әлемді сезінуі мен қабылдауы арқылы қалыптасады; 3) ұлттық тіл жүйесі ұлттық мінез-құлықты айқындайтын дереккөз қызметін дискурста

жүзеге асырады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы қазақ, орыс, ағылшын тіліндегі үш сөзді салғастыра әрі концептуалды талдаудың нақты үлгісінің ұсынылуымен, сол арқылы өзге де осындай бағыттағы жұмыста пайдалануға жарамдылығымен анықталады.

Зерттеу әдіснамасының қысқаша сипаттамасы. Зерттеу материалы сапасында алынған бойтұмар, хан, байлық сөздері мен оларға қатысты мақал-мәтелдер, тұрақты сөз тіркестері когнитивтік және лингвомәдени аспектіде зерттелді. Аталған бірліктердің түсіндірме, синонимдік, фразеологиялық сөздіктерде тіркелген мағыналары мен олардың ақпараттық мазмұны мен когнитивтік бейнесі сабақтастықта, концептуалды және дискурстық талдау әдісін қолдана отырып зерделенді.

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдауы, қорытындылары: әр тілдегі бір лексикалық бірліктің астарында оның тарихы мен мәдениетінің қойнауында туындайтын әртүрлі ұғымдар сақталған. Дискурстың ұлттық ерекшеліктерінің дамуына мәдени, лингвомәдени, тарихи, психологиялық, әлеуметтік факторлар тікелей әсер етеді. Талдау нәтижесі дискурстың ұлттық ерекшеліктерінің тікелей көрінуіне тіл және сол тілді сөйлеуші мәдениеттің шешуші қызмет атқаратындығын көрсетті.

Зерттеудің құндылығы дискурсты когнитивтік және лингвомәдени аспектіде, әрі қазақ, орыс, ағылшын тіл бірліктерін салғастыра талдау арқылы зерттеу дискурсологияның теориялық тұжырымдарын толықтырады, жетілдіреді. Жұмыс қорытындысын дискурсты когнитивті және лингвомәдени, салғастыра зерттеу мақсатындағы өзге де зерттеулерге пайдалануға болатындығы практикалық маңызын айқындайды.

Тірек сөздер: антропоэлекті парадигма, дискурстық бірлік, концептуалды талдау, ұлттық дискурс, мәдениет, тілдік ұжым, когнитивтік бейне, концепт

Негізгі ережелер

XXI ғасырда лингвистиканың жаңа бағыттары деген атау орнықты. Бұл атаудың қолданысы тілді зерттеу парадигмасының ауысуымен байланысты туындады. Қазіргі тіл білімі парадигмасының мақсаты – «тілді адамды тану» мақсатында зерттеу, сондықтан да ол «антропоэлекті» сипатқа ие деп саналады. Парадигманы зерттеуші ғалымдар оның негізгі белгілерінің бірі пәнаралық сипаты екенін көрсетеді [1, 28 б.]. Сонымен бірге ғылыми зерттеулерде антропоэлекті парадигмаға енетін лингвистиканың 24 бағыты көрсетіліп, олардың зерттеу пәнінің сипаттамасы беріліп жүр [2, 353-354 бб.]. Соның ішінде

қалыптасып, орныққан лингвистикалық бағыттың бірі – дискурсология немесе дискурс теориясы. Оның негізгі зерттеу пәні – дискурс, белгілі бір уақыт пен кеңістік мәнмәтініндегі коммуникативтік оқиға. Ол тілсіз жүзеге аспайды. Сондықтан дискурс пен тіл тығыз байланыста талданады. Дискурста қозғалысқа түскен тіл бірлігі дискурстық бірлік ретінде танылады. Біз ұсынып отырған мақаламызда осы бағыттағы тұжырымдарға сүйене отырып дискурстың ұлттық ерекшеліктерін қазақ, орыс, ағылшын тілі материалдарын, нақты айтқанда, *бойтұмар*, *хан*, *байлық* сөздеріне қатысты мақал-мәтелдері мен тұрақты тіркестерін дискурстық бірлік сапасында алыпталдау арқылы анықтадық.

Кіріспе

Дискурс түрліше түсіндіріліп жүр, оның 300-дей анықтамасы бар. Дискурсқа қатысты жиі қолданылатын анықтамалардың қатарына ғалым Н.Д. Арутюнованың пікірін жатқыза аламыз. Ол «Дискурс – экстралингвистикалық, прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және т.б. факторлардың жиынтығы негізінде байланысқан мәтін, мақсатталған әлеуметтік әрекет» [3, 136 б.] «Дискурс – қолданыстағы сөз» [3, 137 б.] деп көрсетеді.

Кең мағынада дискурс тілді белгілі бір жағдайларда қолдану процесі ретінде түсініледі. Дискурс – тілдік жағдаятқа, адресантқа, адресатқа тікелей байланысты ұғым. Ол белгілі бір уақыт пен кеңістікте сөйлеуші мен тыңдаушының арасындағы айтылымдардың жиынтығынан тұрады. Осы айтылымдар дискурсқа түсушілердің бәріне түсінікті, олардың танымдық біліміне сай келуі шарт. Мұндай шарттың орындалуын туғызатын – ұлттық тіл жүйесінің тілдік тұлғалар тарапынан толықтай игерілуі. Егер қолданылған тіл бірлігінің ұлттық мәдени мазмұнын дискурсқа түсушілердің бірі түсінбесе, қарым-қатынас сәтсіз, сөз әрекеті нәтижесіз болады. Ұлттық мәдени мазмұнға ие тіл бірліктері дискурстың ұлттық ерекшелігін танытады. Дискурстың ұлттық ерекшелігін зерттеу мәселесі қазақ тіл білімінде арнайы әрі жеткілікті зерттелмеген деуге болады. Жалпы тіл білімінде ұлттық дискурстық стиль, оның орыс және ағылшын тілді іскери дискурстағы көрінісі (Национальный дискурсивный стиль: англоязычный и русскоязычный деловые дискурсы (А.О. Стеблецова), ұлтшылдық дискурсы (М.С. Головин), қазіргі неміс қоғамындағы ұлттық дискурс мәселесі (Ольга Хауер-Тюкаркина. Дискурс национального в современном немецком обществе) т.с.с. мәселелер ғылыми зерттеулерде талданып жүр. Бірақ қазақ тіл білімінде бұл мәселенің арнайы зерттеу нысанына айналмағаны, сонымен бірге ұлттық тіл жүйесінің дискурста ұлттық ерекшелік сапасында көрінуі

мен ұлттық тілдік тұлғаны қалыптастыруға ықпалы, ұлттық болмыс пен білімді, дүниетанымды ұрпақтан-ұрпаққа тасымалдайтын ұлттық мәдени мазмұнға ие бірліктердің дискурстағы қолданысы мен мәні т.с.с. мәселелерді зерделеудің маңыздылығы ұсынылып отырған *зерттеу тақырыбының өзектілігін* негіздейді. Біз ұсынып отырған зерттеуіміздің мақсатын да осыған сай анықтадық: қазақ, орыс, ағылшын тілді дискурстың ұлттық ерекшеліктерін *бойтұмар, хан, байлық* сөздері мен оларға қатысты мақал-мәтелдер, тұрақты сөз тіркестерін дискурстық бірлік сапасында салғастыра талдау арқылы анықтау. *Бойтұмар* сөзінің ұлттық мәдени мазмұны қазақ тіліне ғана тән болса, ал *хан, байлық* сөзінің баламалары үш тілден табылғанымен, олардың семантикасында, ақпараттық мазмұны мен когнитивтік бейнесінде айырмашылықтар анықталды.

Ұлттық мінез-құлық мәселесі туралы С.Г. Тер-Минасова сөз қозғайды. Белгілі бір халыққа тән ұлттық мінез-құлықты айқындайтын дереккөздерге халықаралық анекдоттар, классикалық әдебиет, фольклор немесе халық ауыз әдебиеті, ұлттық тіл жүйесі жатады [4, 180 б.]. Расымен де, фольклор немесе халық ауыз әдебиеті ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, сол халыққа тән арман-қиял, мінез-құлықты қамтиды. Ал әрбір тілдің өзіндік жүйесі, фонетикалық, морфологиялық деңгейде болсын сол тілге тән ұлттық мінез-құлықты көрсетеді.

В.И. Карасик тұлға – концепт – дискурс арақатынасына тоқтала отырып, дискурсты үш түрлі аспектіде қарастырады [5, 199 б.]. Біріншісі: дискурсты – мәтін мен коммуникативті жағдайдың бірлігі деп, не туралы сөз қозғалып отыр немесе ақпарат қалай беріліп отыр деген мәселерді қамтиды. Екіншісі: дискурс – бұл санасында белгілі бір идеялары мен концептілері бар нақты бір адамдар типінің өзара арақатынасы. Үшіншісі: *қалай?* деген сұраққа жауап береді. Бұл тұрғыда ақпарат реңкіне мән беріледі.

Материалдар мен әдістерді сипаттау

Берілген мақаланың мақсаты түрлі мәдениеттердің өзіндік ұстанымдары мен ұлтаралық байланыстардың қарқындылығын ескере отырып, дискурстық бірліктердің ұлттық ерекшеліктерін көрсету болып табылады. Әрбір ұлттың дүниетанымы мен ерекшелігі оның ұлттық тілі арқылы дискурста танылады. Сондықтан зерттеу материалы сапасында қазақ, орыс, ағылшын тіліндегі *бойтұмар, хан, байлық* сөздеріне қатысты мақал-мәтелдер, тіркестер дискурстық бірлік ретінде алынды. Дискурстық бірліктерді талдауда келесі әдістерді пайдаландық:

Концептуалды талдау – концептінің ақпараттық және мәдени маңыздылығын анықтап, оның ментальды өрісін құрайтын компоненттердің құрамын анықтайтын когнитивтік лингвистиканың әдісі. Концептуалды талдаудың екі құрылымы бар: семантикалық және құрылымдық. Семантикалық құрылымында түсіндірме, синонимдік, фразеологиялық сөздіктермен жұмыс жасалса, құрылымдық деңгейде ақпараттық мазмұн мен когнитивтік бейнеге мән береді.

Дискурстық талдау барысында тіл формасы мен қызметі қарастырылады.

Дискурстың ұлттық ерекшеліктерін анықтау мақсатында таңдалған зерттеу материалдары когнитивтік және лингвомәдени аспектіде қарастырылады. Бұл бір мәдениеттегі тілдік бірліктермен концептілерді, олардың ұлттық құндылықтарын және ерекшеліктерін «тілден мәдениетке қарай» бағытында және танымдық білімге сай зерттеу деген сөз.

Нәтижелер

Ұлттық дискурстың өн бойында қоғамның мәдени және әлеуметтік құрылымының ерекшелігі мен көрсеткіші және тарихи ақпарат сақталады. Осы тілдік жүйенің тілде сақталуына дәлел ретінде ағылшын және орыс, қазақ тілдеріндегі «king», «царь», «король», «патша», «хан» дискурстық бірліктің берілуімен салыстырып көрелік. Айта кететін мәселе, «king» концептісі қазақ тіліне «патша», орыс тіліне «король» деп аударылғанымен, берілген тілдік ұжымдарда өзіндік өмір-салты мен мәдениетіне сай «хан» және «царь» ұғымдары кеңінен қолданылған.

Концептуалды талдаудың семантикалық құрылымына сәйкес алдымен, үш тілдегі берілген бірліктердің түсіндірмелі сөздіктердегі анықтамаларына тоқталайық:

Хан – 1) Билеушінің титулы [6, 597 б.]; 2) Байырғы хандық мелекеттегі ең жоғары лауазым, билік иесі, ел билеушісі [7, 152 б.].

Патша – 1 . Патшалық Ресейдің билік иесі; монарх. 2. Ең құдіретті, ең мықты адам [8, 328 б.].

Король – Один из титулов монарха, а также лицо, имеющее этот титул (Монархтың титулдарының бірі, сондай-ақ осы атаққа ие адам) [9, 421 б.].

Царь – Единовластный государь, монарх, а также официальный титул монарха; лицо, носящее этот титул (жалғыз өзі билейтін патша, монархтың ресми титулы, осы атаққа ие адам) [9, 693 б.].

King – a: a male monarch of a major territorial unit, especially: one whose position is hereditary and who rules for life (әсіресе, лауазымы тұқым

қуалайтын және өмір бойы билік жүргізетін ірі аумақтық бірліктің ер монархы); b: a paramount chief (жоғары басшы) [10, 751 б.].

Анықтамаларға сәйкес, хан қазақ тілінде билеуші, әмірші, орыс тілінде монарх титулдарының және сол титулға ие тұлға ретінде, ағылшын тілінде де монарх, бірақ сонымен қатар өмір бойы билік ететін деп түсіндіріледі.

Синонимдік сөздіктермен жұмыс жасау барысында қазақ тілінде хан ұғымына жақын ұғымдар ретінде *сұлтан, би, патша* сөздері, орыс тілінде *царь, король, государь, монарх*, ағылшын тілінде *monarch, Crown, Lord, majesty* ұғымдары анықталды. Демек, үш тілде де ел басқарушысы ретінде түсіндіріледі, тарихқа көз жүгіртсек Ресей мен Англияда монархиялық билік болғандықтан хан «монарх» ұғымымен теңдестіріледі.

Қазақ тілінде берілген дискурстық бірліктің қолданылу ерекшеліктеріне тоқталайық. Қазақ тілінде *ақ киізге көтеріп хан сайлау; хан көтеру, хан сайлау, хан сарқыты* тіркестері бар. А.И. Левшин қазақтардағы *Хан көтеруді* өз еңбегінде былай дейді [11, 126-127 бб.]: “Таққа үміткер сұлтандар мен ақсүйектердің көпшілігінің келісімін алған соң, хандықтағы ең беделді сұлтандар мен билер оны жұқа ақ киізге отырғызған, киіз шетінен ұстап үш рет көтеріп, бірнеше рет “Хан! Хан! Хан!” деп айқайлаған”. Бұл – қазақ халқы ханды ұлы әмірші ретінде қабылдап, оны пір тұтқандығының дәлелі. Осы дискурс не коммуникативтік оқиға өз кезегіндебұл тілде көрініс тауып отыр. Аталмыш дискурстық бірліктер қазір өзектілігін жоғалтқанымен, тарих пен мәдениеттің дәлелі болып табылады. Сол сияқты басқа да мысалдар келтірейік:

Хан соқыр болса, халық та соқыр болады;

Хан – қарақшы, халық – орақшы;

Хан халықтан үлкен емес;

Хан – ел иесі, жұрт тұлғасы.

Ресейде де, Англияда да ғасырлар бойы негізгі басқару жүйесі монархиялық билік болды. Бір қызығы, екі елде де монархия күшпен құлатылып, төңкеріс негізінде жойылды. Қазіргі таңда Ұлыбританияның басқару формасы парламенттік монархия болып табылады. Әлі күнге дейін халық санасында осы дискурстық бірлік даңқтың, патшалық пен корольдік асқақ биліктің, монархтың марапатталуымен бейнеленеді. Мысалы, ағылшын тілінен мынадай бірліктерді кездестіреміз.

The King can do no wrong;

The King’s words are more than another man’s oath;

God save the King.

Мұндай бірліктердің саны жетерлік. Бұларға ортақ нәрсе, патшаның заңнан әрдайым жоғары тұратындығымен түсіндіріледі және ол өзімен тікелей байланысты кез келген әрекеттерге жауап береді. Халық оған сенгендіктен Құдайдан оны аман сақтауын сұрайды.

Орыс тіліндегі мақал-мәтелдерге де назар аударсақ, патша бәрінен де жоғары тұрады. Оны әділ шешім қабылдаушы, билеуші ретінде қабылдайды. Орыс халқы үшін «царь» мемлекеттің ең ұлы тұлғасы болып саналды. Оның бейнесінің халық арасында үлгі болғандығы сонша, олар өздерінің билеушісінен ақылды адам жоқ деп есептеді. «Царь» бейнесін халық санасында дәріптеудің үлгілері мақал-мәтелдерден-ақ көрініп тұр және негізінен оң мағынаға ие: милосердный (қайырымды), справедливый (әділ), т.б.:

Боже, царя Храни;

Без царя народ сирота;

Где царь, тут и правда.

Концептуалды талдаудың құрылымдық деңгейінде қарастыралытн мәселелер: ақпараттық мазмұн мен когнитивтік образ.

1. Ақпараттық мазмұн. Үш тілде де таңдалып алынған «хан» концептісінің анықтамасы ақпарат пен мазмұннан құралады. Сөздіктердегі анықтамаларға сәйкес қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі анықтамалар бір-біріне сай келеді.

2. Концептінің құрылымындағы образ компоненті сезім мүшелерінің көмегімен шындықты бейнелеудің нәтижесі болып табылатын перцептивтібейнеден және шындықты метафорикалық пайымдаудың нәтижесі болып табылатын когнитивті (метафорикалық) бейнеден тұрады.

Талдау жұмыстары көрсеткендей, қазақ, орыс және ағылшын когнитивті сана-сезімі «хан» концептісін *қуаттылық, ақылдылық, жауыздық* сияқты көптеген адами қасиеттерменбайланыстырады. «Хан» концептісінің мазмұнын ашуда анықталған когнитивтіобраздар оның құрылымын құруға қатысатын когнитивті белгілер ретіндеқарастырылған. Берілген концептінің жалпы бейнесі үш тілде мынадай белгілермен көрсетілген (1-кесте):

1) **Қуаттылық.** Қай халықта болмасын хан әуелі билеуші, әмірші, билігі бар, зор күшке ие тұлға ретінде қабылданады. Сол себепті бірліктердің көп саны үш тілде де осы когнитивтік образдан табылып отыр.

2) **Ақылдылық.** Ең жоғары билік иесі болғандықтан, ханның беделін арттыратын қасиеті – оның ақылы. Халық ханның әрдайым әділ әрі дұрыс шешім қабылдайтындағына сенген.

3) **Жауыздық.** Өзін лайықты ұстап, әділдігімен халық арасында аса құрметке ие болған хандармен қатар, ашуы келсе ешкімді аямайтын, қатал мінезімен танылған билеушілердің бар болғандығын растайтын бірліктердің саны да аз емес.

1-кесте. «Хан» концептісінің мазмұнын ашуда анықталған когнитивті образдар

Образ	Қазақ	Орыс	Ағылшын
Қуаттылық	Хан – Алланың жердегі елшісі; Хансыз ел жетім. Хан екі айтпайды.	Всякая вещь перед царем не утаится; <u>Воля Божья, а суд царев.</u>	Kings have long arms; The King's words are more than another man's oath.
Ақылдылық	Ханда қырық кісінің ақылы бар; Хан ақымақ болса, халық күйзеледі.	<u>Народ - тело, царь - голова;</u> Без бога свет не стоит, без царя земля не правится.	The King can do no wrong; If every fool wore a crown, we should all be kings
Жауыздық	Хан істеген зұлымды, Жан істемес өмірде; Хан сырын білгеннің қаны төгіледі.	<u>Гнев царев - посол смерти;</u> Грозно, страшно, а без царя нельзя.	King of terrors; It is better to be without a king than [to have] a bad one
Сыйластық	Хан халықтан үлкен емес; Ханын сыйламаған ел азады.	-	-

1-кестеден көрініп тұрғандай үш ұлтқа да ортақ когнитивтік образдар: Жауыздық, ақылдылық және қуаттық. Дегенмен де, бірліктерді талдау барысында анықталған тағы бір образ *сыйластық* образы тек қазақ тілінде көрініс тауып тұр. Қазақтарда отбасында, жалпы қоғамда да қарым-қатынас «үлкен – кіші» қағидасы бойынша құрылады, соған орай «Үлкенге – құрмет, кішіге – ізет» деген сөз орныққан. Бұл қағида адам тәрбиесінің негіздерінің негізі болып табылады. Бала кезінен отбасындағы әрбір балаға: «Үлкенді құрметте, тыңда» деп өсиет айтылатыны сөзсіз. Ал бұл өз кезегінде тілде көрініс табады. Ханға қатысты тіркестердің өзінен тәрбиеде сыйластыққа үлкен мән берілетіні көрініп тұр.

Ұлттық дискурстағы тағы бір байқайтын деталь – ұлттық тіл жүйесінің ұлтты айқындауыш жүйесі. Ұлттық тіл жүйесі – белгілі бір халыққа тән ұлттық мінез-құлықты айқындауға септігін тигізетін,

сенімді әрі ғылыми тұрғыда дәйектеуге болатын дереккөздердің бірі. Ұлттық тілдің өн-бойында сол тілде сөйлейтін ұлт өкілдерінің мінез-құлқы бейнеленеді, ұлттық мінезді қалыптастыруға негіз болады.

Адамгершілік қасиеттердің жағымды не жағымсыз сипатқа ие болатын идиомалар жүйесін қарастыра отырып, сол халықтың ұстанатын этикалық нормаларын, қоғамдық тәртіп пен әлеуметтік өмір салтын ұстанудың ережелері, өз мәдениеті арқылы өзге мәдениеттерге көзқарастарын, қарым-қатынастарын тануға болады. Мәселен, орыс халқының байлық деген ұғымға қатысты көзқарасы мен соған қатысты «байлық» дискурсын қарастырып көрелік. Мәселен, орыс халық ертегілерінде бай болу – жаман, кедей болу – жақсы, өйткені орыстың барлық ертегілерінде байлар – жаман, кедейлердің бәрі керемет. Осыдан келіп-ақ орыс мәдениетіндегі байлыққа қатысты ұғым мен батыс мәдениетіндегі байлыққа қатысты ұғымның бір-бірімен мүлде астаспайтынын, орыс мәдениетіндегі материалдық байлықты менсінбеушілікті байқаймыз.

Түсіндірме сөздікте **богатство** лексемасына мынадай анықтамалар беріледі [8, 235 б.]: 1. Материалдық құндылықтардың көптігі (ақша, зергерлік бұйымдар, жылжымайтын мүлік және т.б.); 2. Табиғи материалдық құндылықтар, табиғи ресурстар; 3. Моральдық және мәдени құндылықтардың жиынтығы.

Орыс тілінде ежелден байлықтың өткінші дүние екенін паш ететін, оның адам санасына кері ықпалы мен зияны жайында мақал-мәтелдер, нақыл сөздер өте көп. Мәселен: *Лучше капля ума, чем вдоволь богатство* (Көп байлықтан бір тамшы ақыл артық); *Богатство вода, пришла и ушла* (Байлық – су, келді де кетті).

Орыс тілділердің байлыққа деген дәл осындай көзқарасын мақал-мәтелдері мен тұрақты тіркестерінен көруге болады. Орыс халқында байлықтың өткінші нәрсе екендігі, тіпті халықтың байлыққа ұмтылмайтындығының өзі «байлық» сөзінің ұлттық дискурстағы ерекшелігі десек те болады.

Қазақ тілінің байлық сөзі орыс тіліндегі «богатство» сөзімен теңбе-тең емес. Кезінде мың жылқысы бар адамның өзін бай деген, бай деп өз отбасына, шыққан жеріне қамқор болған адамды айтқан. Әйтеке бидің «Бай болсаң халқыңа пайдаң тисін, батыр болсаң дұшпанға найзаң тисін» деген сөздері осының дәлелі. Түсіндірме сөздікте *байлық* сөзінің үш мағынасы берілген: 1) денсаулық; 2) заттық байлық; 3) ақыл-ой байлығы [12, 485 б.].

Қазақ тілінде *байлық қолдың кірі, байлық қолға ұстаған мұз емес пе* деген айтылымдар кездеседі. Мұның өзі қазақ халқы әрқашан

дүниеқоңыздыққа түсіп кетпеу керектігін айтып отырғанының дәлелі. Сонымен қатар, «*бірінші байлық денсаулық*» дегенді жиі естиміз. Бұл заттық байлықтың бірінші орында еместігін көрсетеді.

Ал ағылшын тілінде байлық сөзінің эквиваленті болып *wealth* лексемасы табылады. Ағылшын тілінің сөздігіне сәйкес «байлық» лексемасы мынадай мағына береді [13, 1278 б.]: 1. белгілі бір ақшаның, мүліктің және т.б. көп мөлшері; молшылықтағы өмір; 2. бір нәрсенің көп мөлшері немесе сомасы». Сөздіктермен жұмыс жасау барысында ағылшын тілді қоғамдастық үшін байлық ең алдымен жайлы өмір сүруді қамтамасыз ете алатын материалдық құндылықтармен байланысты деген қорытынды жасауға болатындығы анықталды. *A heavy purse makes a light heart* (Қалтаң қалың болса, жүрекке жеңіл тиеді) *Never too much of a good thing* (Жақсы заттар ешқашан артық етпейді) деген мақалдардан ұғатынымыз ағылшын тілді этникалық топ үшін материалдық және қаржылық әл-ауқат маңызды мәселелердің бірі болып табылады және олар үшін байлық ешқашан да артық етпейді. Дегенмен де, сирек болса да, қазақ тіліндегідей ауыспалы мағынада кездесетін тұстары да бар: *Good health is above wealth* (Денсаулық байлықтан артық), *Better be born lucky than rich* (Бай болып туғаннан, бақытты болып туған артық).

Үш тілдің мақал-мәтел қорын салыстыру нәтижесінде *байлық*, *хан* ұғымдарының ортақ және әртүрлі белгілері бар деген қорытындыға келуге болады. Үш тілде де *хан* билеуші, жоғары күш иесі деп түсіндірілгенімен, әр тілде өзіндік лексеманың қолданылуының өзі ұлттық ерекшелікті көрсетеді. Сондай-ақ, халықтың когнитивтік сана-сезімдерінде де ерекшелік байқалды, қазақ тілінде *сыйластық* образы анықталды. Ал *байлық* дискурстық бірлігі ағылшын мәдениетінде материалдық құндылықтарға аса мән берілетіндігі анықталған болса, орыс тілі мен қазақ тілінде *байлық* көбіне ауыспалы мағынада қолданылатындығы байқалды.

Талқылау

Тіл мен мәдениет - дискурстың орындалуына қажетті шарт. Т.А. ван Дейк дискурсты элеуметтік мәдени әрекеттесудің маңызды құрастырушысы деп таниды. Дискурста менталитет пен ұлттық, жалпыхалықтық және жеке адами мәдениеттің көрініс беретіндігін атап көрсетеді [14, 12 б.]. Ал дискурс болса – тілдік әрекеттесу үрдісі мен оның нәтижесі, мұндағы тілдік әрекет үрдісі дегеніміз – коммуникация, ал тілдік әрекет нәтижесі – мәтін. Оған нақты мынадай мысалды келтірсек болады. Қазақ халқының танымында **бойтұмар тағу** деген дәстүр бар. «*Бойтұмар* – тіл-көзден сақтау үшін мойынға не киімге тағатын ерекше

қасиетті саналатын бұйым немесе дұға сөз жазылған үш бұрыштап сыртын матамен қаптап тіккен қағаз» [15, 331 б.]. Бойтұмар қазақ үшін жай ғана әшекей құралдың бірі ғана емес, ол бұл жерде мәдениет тасушы, сенімі мен танымын көрсетуші құрал. Оған қазақ халқының ауызша және жазбаша дискурсында сақталған дискурстық мәтіндер дәлел (туған жерінің топырағын бойтұмарға салып алу, балаға бойтұмар тағу, т.с.с). Бойтұмар – ол сенім. Сондай-ақ, ерекше қадір тұтатын нәрселерді де бойтұмар деп атап кеткен. Ал өзге ағылшын, орыс ұлт өкілдері үшін бойтұмар ешқандай мәнге ие емес. Олай болса дискурсты тіл жасайды және әлеуметтік тәжірибесі мен өмір сүрудің ұлттық үлгісі коммуникант бола алады. Ал тілдегі дискурстың жасалуы сол тілде сөйлеуші ұлттың мәдениеті мен күнделікті өміріне байланысты. Тіл – белгілі бір ұжымның қоғамдық санасының айқын дәлелі болатын құрал. Ұлттың ұжымдық, қоғамдық санасын, дәстүрін, мәдениетін жеткізе отырып, адамдардан этнос пен ұлтты қалыптастыратын қуатты мәдени қару боп саналады. Этностың негізгі ерекшелігінің басты айырымы – тіл. Тіл – болмысты танудан бөлек, болмысты бейнелеу құралы болып табылады. Ұлттық дискурстың ең басты ерекшелігі – оның коммуникативті жағдаятта қалыптасып, уақыт өткен сайын түрленіп, дамып отыруында. Бұл орайда тілдің қызметі коммуникативті жағдаятта көрінеді. Ал қарым-қатынас сол әрекеттесуші тараптың өмірлік қажеттілігіне сай пайда болады. Демек, ұлттық дискурстағы тілдік тұлға – адам мен оның айналасындағы шынайы өмір мен оның шарттары ғана емес, сонымен бірге сол халықтың қоғамдық санасы, ділі, өмір сүру салты, мораль мен құндылықтары, әлемді сезінуі мен қабылдауы арқылы қалыптасады. Мәселен, ежелгі орыс тілінде шетелдіктің бәрін «неміс» деп атады. XII ғасырдағы орыс мақалында «*Аглинские немцы не корыстные люди, да драться люты*» (*Ағылшындық немістер өзімшіл емес, бірақ сұмдық төбелеседі*) деген мысал кездеседі [4, 25 б.]. Бір қызығы, неміс сөзінің түбірі – нем, мылқау, яғни – сөйлей алмайтын адам сөзінен шыққан. Ал, қазіргі орыс тілінде де «неміс» сөзі бөтен, жат мағынасында қолданылады. Қазақ тіліндегі *неміс* сөзі де орыс тіліндегі *немец* сөзінен аударылған. Неміс халқы Ресей жеріне қоныс аударып бастағаннан кейін, қазақ жерінде де шоғырлана бастайды. Қазақ халқы оларды бөліп-жармай, оларға пана беріп, асымен бөлісті. Дегенмен де, екінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде фашизм орын алған уақытта оларға қатысты теріс пікірлер қалыптаса бастады:

Ел тозғанда талықсып «Жеңіс» келді,

Намыс жеңді **Фашистік немістерді.**

Жетім-жесір көбейді ауылымда,

Бітеу жара тым баяу тегістелді (Қ. Салықов)

Тіл – қатал ұстаз. Ол өзінде қалыптасқан идеяларды, пікірлерді, мәдени қабылдау модельдері мен іс-әрекеттерді таңудан танбайды. Белгілі бір тұрғыдан алғанда адам – өз ана тілінің құлы, нәресте шағынан ата-анасы сөйлейтін тілдің ықпалына түсіп, өз еркінен, қалауынан тыс түскен ұжымның тілімен бірге мәдениетін де бойына сіңіруге мәжбүр болады. Ұлттық дискурстағы тағы бір ерекшелік, ол – тіл арқылы халықтың ұлттық мінез-құлқын тілді игеруші тарапқа сіңіруі. Мәселен, қазақ халқының ежелден көшпенді салт ұстанғаны тарихтан белгілі. Халықтың өмір сүру кезеңінде оның жанындай біте қайнасқан дүние – төрт түлік. Тілдегі көптеген сөздер мен психологиялық, социологиялық, т.с.с. бірліктердің білдіретін мағыналары осы мәдениетпен астасып жатқанын көреміз. Оған *ат тонын ала қашу, желке жүндері үрпнису, жал біту, танауымен көк тіреу, көк ала қойдай сабау* секілді толып жатқан тіркестерді көре аламыз. Және осы арқылы қазақтың дүниетанымынтүсіне аламыз.

Бұдан ұғатынымыз: ұлттық дискурстың бір ерекшелігі – мәдениетпен, біз өмір сүретін қауымдастықпен тікелей байланысты болуы. Дискурс тек ақпарат беріп қана қоймайды, танымдық процесс ретінде дискурс ақпаратты ұсынумен қатар оны қабылдау ерекшеліктерін де қамтиды. Берілген ақпаратты дұрыс қабылдаудың негізгі шарттарының бірі – коммуникацияға қатысушылардың когнитивтік базасы, тілдік ұжымның айтылған мәселеге қатысты белгілі бір білімі мен түсінігінің болуы.

Тіл адамның жан-дүниесі мен мәдениетін бейнелеумен ғана шектелмейді. Мәдениетті сақтап, оның мазмұнын өзгертіп келесі ұрпаққа жеткізу – аса маңызды қызметтерінің бірі. Демек, ұлттық дискурсты зерттеуде бір ескеретін жайт – тілдің ұлттық мінезді қалыптастырушы фактор екендігі. Тілдік пен концептуалдықтың басты шарттарының қатарына уақыт категориясы жатады. Ұғымдардың сол халықтың ұжымдық мәдениетіне сай екендігі және сол дискурстың уақыт өте келе өз мәнін ауыстырып отыратындығына көз жеткіземіз. Тіркестерді зерттей отырып ұлттық дискурстың мазмұнынан ұлттың өзіне тән мінезін де байқаймыз.

Қорытынды

Мұстафа Шоқайдың «Кім қай тілде білім алса, сол ұлтқа қызмет етеді» деген сөзі бар. Дәл осы сөз ұлттық дискурстың алатын мазмұны мен қамтитын шекарасын анықтап береді. Халықтың мәдениетін – тіл көрсетеді, мәдениет тілді жасайды. Қорыта айтқанда, ұлттық дискурстағы барлық ерекшеліктерді тіл арқылыжәне сол тіл арқылы

берілген мәдениет арқылы ғана білеміз. Тіл – жалпы әлемді көрсететін экран ғана емес, сонымен қатар адамның дүние- танымдық әлемін бейнелейтін айна да. Бұл жағдайда әлем дегеніміз – адамды қоршаған шынайылық. Тіл – бір мезетте өз мазмұнына адамның өзін, оның өмір сүру салтын, оның мінез-кұлқын, өзгелермен қарым-қатынасын, жер-жаһандағы мәдениет пен құндылықтарды шоғырландырған жүйе. Тіл айна ретінде екі әлемді де: адамнан тыс, яғни оны қоршаған әлемді және адамның ішкі әлемін, яғни өзі жасаған әлемін танытады.

Тіл мен мәдениет дискурс барысында сөзге айналса, дискурс осы қозғалыстағы тілдің санаға әрекеттесу нәтижесін тілге мәтін күйінде қайта әкеледі. Сөйтіп әр тілдік тұлға мен тіл тұтынушысындағы тіл мен коммуникативтік мақсатына сай түзілген сөз дискурста өзара өріліп, қозғалыстан қалыпты күйге түскенде мәтінге айналады. Ол мәтін – тіл бірлігі, жазбаша, дискурста әріппен таңбаланса, ауызша дискурста ойда сақталған, естілген сөз мәтіні сипатында таңбаланады.

ӘДЕБИЕТ

[1]Демьянков В.З. Парадигма в лингвистике и теории языка// Горизонты современной лингвистики: Традиции и новаторство – Москва: Языки славянских культур, 2009. – С. 27-37.

[2]Сабитова З.К. Новые лингвистические направления XX-XXI вв.// <https://www.ejournals.eu>

[3]Арутюнова Н.Д. Дискурс. Речь. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 2002.

[4] Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 320 бет.

[5] Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

[6] Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы. Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. – 656 б.

[7] Жаңабекова А., Жанұзақ Т., Әбілқасымов Б. және т.б. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 15-том.– Алматы, 2011.– 828 б.

[8] Үдербаев А., Нақсбеков О. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том.– Алматы, 2011. – 752 б.

[9] Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. – М.: Мир и образование, 2011. – 736 с.

[10] Collins Cobuild Advanced Learner's English Dictionary. Glasgow: HarperCollins Publishers, 2003. – 1744 p.

[11] Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей // Этнографические известия. – СПб.: Тип. Карла Крайя, 1832. – 304 с.

[12] Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. – Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. – 856 б.

[13] Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – Oxford University Press. – 1995.

[14] Дейк Ван Т. Язык. Познание. Коммуникация. – Москва, 1989. – 312 с.

[15] Сүйеркұлова Б., Жанұзақ Т., Жұбаева О. және т.б. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. – Алматы, 2011. – 744 б.

REFERENCES

[1] Dem'yankov V.Z. Paradigma v lingvistike i teorii yazyka // Gorizonty sovremennoi lingvistiki: Traditsii i novatorstvo ((Paradigm in Linguistics and Theory of Language // Horizons of Modern Linguistics: Traditions and Innovation). Moskva: Yazyki slavyanskikh kul'tur, 2009. S. 27-37. [In Rus.]

[2] Sabitova Z.K. Novye lingvisticheskie napravleniya XX-XXI vv. (New linguistic directions of the XX-XXI centuries) // <https://www.ejournals.eu> [In Rus.]

[3] Arutyunova N.D. Diskurs. Rech'. Lingvisticheski entsiklopedicheski slovar' (Discourse. Speech. Linguistic encyclopedic dictionary). M.: Nauchnoe izdatel'stvo «Bol'shaya Rossiiskaya entsiklopediya», 2002. [In Rus.]

[4] Ter-Minasova S.G. Til және мәдениетаралық коммуникация (Language and intercultural communication). Almaty: Ұлттық аударма бюросы, 2018. 320 б. [In Kaz.]

[5] Karasik V.I. Yazykovoi krug: lichnost', kontsepty, diskurs (Language circle: personality, concepts, discourse.). Volgograd: Peremena, 2002. 477 s. [In Rus.]

[6] Mamyrbekova G. Qazaq tilindegi arab, parsy sözderiniñ túsındırme sözdıgı (An explanatory dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language.). Almaty. Memlekettik tildı damytu instituty, 2017. 656 b. [In Kaz.]

[7] Jañabekova A., Janūзақ T., Äbılqasymov B. және т.б. Qazaq әдеби тілінің sözdıgı (Dictionary of the Kazakh literary language). On bes tomdyq. 15-tom. Almaty, 2011. 828 b. [In Kaz.]

[8] Üderbaev A., Naqsbekov O. Qazaq әдеби тілінің sözdıgı (Dictionary of the Kazakh literary language). On bes tomdyq. 12-tom. Almaty, 2011. 752 b. [In Kaz.]

[9] Ozhegov S.I. Tolkovyj slovar' russkogo yazyka (Explanatory dictionary of the Russian language.). M.: Mir i obrazovanie, 2011. 736 s. [In Rus.]

[10] Collins Cobuild Advanced Learner's English Dictionary. Glasgow: HarperCollins Publishers, 2003. 1744 p.

[11] Levshin A. I. Opisanie kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei (Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes) // Etnograficheskie izvestiya. SPb.: Tip. Karla Kraiya, 1832. 304 s. [In Rus.]

[12] Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, üğymdar men ataularynyñ дәстүрлі жүйесі (Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names). Ensiklopedia. 1-tom. Almaty: TOO «Alem Damu Integrasia», 2017. 856 b. [In Kaz.]

[13] Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Oxford University Press. 1995.

[14] Deik Van T. Yazyk. Poznanie. Kommunikatsiya (Language. Cognition. Communication). Moskva, 1989. 312 s. [In Rus.]

[15] Süierqūlova B., Janūzaq T., Jūbaeva O. jāne t.b. Qazaq әдеби тілінің сөздігі (Dictionary of the Kazakh literary language). On bes tomдық. 3-tom. Almaty, 2011. 744 b. [In Kaz.]

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДИСКУРСА

*Наурызбайқызы Г.¹, Садирова К.Қ.²

*¹докторант, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: nauryzbaikyzy.kz@gmail.com,

²д.п.н., профессор, Актюбинский региональный университет им.

К.Жубанова, Актобе, Казахстан,

e-mail: kulzat.sadirova@mail.ru

Аннотация. Дискурс является основной проблемой, рассматриваемой дискурсологией, направлением, сформированным в рамках антропоцентрической парадигмы языкознания. Дискурс отражает не только разные стратегии подачи информации, но и когнитивно отражает действительность, а это, в свою очередь, показывает, что можно говорить о национальной специфике дискурса.

Цель научного исследования: выявить национальные особенности казахского, русского, англоязычного дискурса путем сопоставления слов *бойтұмар*, *хан*, *богатство* и связанных с ними пословиц и поговорок, устойчивых выражений в качестве дискурсивной единицы. Основные направления и идеи: в ходе достижения поставленной цели был

проведен научно-теоретический обзор работ, связанных с предложенной проблемой, концептуальный и дискурсивный анализ материалов исследования.

Научная значимость работы определяется четкой формулировкой особенностей национального дискурса: 1) в национальном дискурсе национальное поведение народа усваивается через язык стороной, владеющей языком; 2) в национальном дискурсе языковую личность формируют общественное сознание, образ жизни, нравы и ценности, чувство и восприятие мира своего народа; 3) система национального языка выполняет функцию источника, определяющего национальное поведение в дискурсе. Практическая значимость работы определяется представлением четкой модели концептуального анализа трех слов на казахском, русском, английском языках, тем самым возможностью для использования в работе других подобных направлений.

Краткая характеристика методологии исследования. Изучены слова *бойтұмар*, *хан*, *богатство* и связанные с ними пословицы, устойчивые выражения в когнитивном и лингвокультурном аспекте, взятые в качестве материала исследования. Изучены значения указанных единиц, зафиксированные в толковых, синонимических, фразеологических словарях, их информационное содержание и познавательный образ в преамбуле, с использованием метода концептуального и дискурсивного анализа.

Основные результаты и анализ, выводы исследовательской работы: за одной лексической формой в каждом языке могут скрываться различные понятия, возникающие на фоне его истории и культуры. Поэтому культурные, лингвистические, культурно-исторические, психологические и социальные факторы напрямую влияют на развитие дискурса. Результаты анализа показали, что не только язык, но и культура носителей этого языка играет решающую роль в непосредственном выражении национальных особенностей дискурса.

Ценность исследования заключается в том, что изучение дискурса в когнитивном и лингвокультурном аспектах, а также путем сопоставления единиц казахского, русского и английского языков дополняет, совершенствует теоретические выводы дискурсологии. Тот факт, что результаты работы могут быть использованы для других исследований в целях когнитивного и лингвокультурологического, сопоставительного исследования дискурса, определяет ее практическую значимость.

Ключевые слова: антропоцентрическая парадигма, дискурсивная единица, концептуальный анализ, национальный дискурс, культура, языковой коллектив, когнитивный образ, концепт.

NATIONAL FEATURES OF DISCOURSE

*Nauryzbaikyzy G.¹, Sadirova K.K.²

¹PhD student, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan, e-mail: nauryzbaikyzy.kz@gmail.com,

²Doctor of Philological Science, Professor, Aktobe Regional University
named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan,
e-mail: kulzat.sadirova@mail.ru

Abstract. Discourse is the main problem considered by discursology, formed within the anthropocentric paradigm of linguistics. The discourse reflects not only different strategies of presenting information, but also cognitively reflects reality, and this, in turn, shows that it is possible to talk about the national specifics of the discourse.

The purpose of the scientific research: to identify the national characteristics of the Kazakh, Russian, English-language discourse by comparing the words бойтұмар (amulet), хан (king), wealth and related proverbs and sayings, set expressions as a discursive unit. Main directions and ideas: in the course of achieving the set purpose, a scientific and theoretical review of works related to the proposed problem, a conceptual and discursive analysis of the research materials were carried out.

The scientific significance of the research is determined by a clear formulation of the features of the national discourse: 1) in the national discourse, the national behavior of the people is assimilated through the language by the side that knows the language; 2) in the national discourse, the linguistic personality is formed by public consciousness, way of life, customs and values, feeling and perception of the world of its people; 3) the system of the national language performs the function of a source that determines national behavior in discourse. The practical significance of the work is determined by the presentation of a clear model of the conceptual analysis of three words in Kazakh, Russian, English, thereby suitability of its usage in other similar areas.

Brief description of the research methodology. The words boytumar, khan, wealth and related proverbs, stable expressions in the cognitive and linguocultural aspect, taken as research material, are studied. The meanings of these units, recorded in explanatory, synonymous, phraseological dictionaries, their informative content and cognitive image in continuity, are studied using the method of conceptual and discursive analysis.

The main results and analysis, conclusions of the research work: behind one lexical form in each language, various concepts can be hidden that arise against the background of its history and culture. Therefore, cultural, linguistic,

cultural-historical, psychological and social factors directly influence the development of discourse. The results of the analysis showed that not only the language, but also the culture of the speakers of this language plays a decisive role in the direct expression of the national characteristics of the discourse.

The value of the study lies in the fact that the study of discourse in the cognitive and linguocultural aspects, as well as by comparing the units of the Kazakh, Russian and English languages, complements and improves the theoretical conclusions of discourse studies. The fact that the results of the work can be used for other studies for the purpose of cognitive and linguoculturological, comparative research of discourse determines its practical significance.

Key words: anthropocentric paradigm, discursive unit, conceptual analysis, national discourse, culture, language collective, cognitive image, concept.

Статья поступила 01.11.2022

UDC 81'33

SRSTI 16.31.02

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.011>

THEORY AND METHODOLOGY OF THE WORLD'S NATIONAL LINGUISTIC CORPORA

*Pirmanova K.K.¹, Turekhanova A.², Ashimova N.³

*¹PhD postdoctoral student at Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: kunsulu.pirmanova@mail.ru,

²Master-teacher of Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty,
Kazakhstan, e-mail: akmaral.turekhanova@mail.ru,

³A senior-teacher of Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty,
Kazakhstan, e-mail: 05nurg@gmail.com

¹<https://orcid.org/0000-0003-3783-3199>

²<https://orcid.org/0000-0002-9925-227X>

³<https://orcid.org/0000-0002-1524-9429>

Abstract. A comprehensive study of the stages of formation and development of corpus linguistics has been carried out. The aim of the article is to analyze the scientific approaches to the issue of scientific significance of the considered linguistic discipline, as well as to identify a set of concepts and

criteria that constitute the foundation of this direction. The relevance of the article is determined by the fact that linguistic corpora have great potential, which has not yet been fully comprehended by the scientific community, if only because the text the main object of corpus linguistics in its various forms of implementation is one of the main components of the language system and the speech activity of a modern speaker. The principal novelty of the results of this study allows us to speak of the legitimacy of creating corpus dictionaries and corpus grammars of a new generation, designed and verified in relation to a particular fixed corpus. The novelty of the analysis lies in the fact that the appropriateness of corpus research as an essential requirement of the time, associated with the new quality of linguistic reality and meeting the needs of modern society is confirmed. The article examines the main stages in the formation of corpus linguistics as a scientific field, describes scientific ideas and approaches, peculiar to each of these stages, and provides an overview of the main principles of corpus linguistics in domestic and foreign linguistics. We analyze in detail the debate between representatives of different scientific schools and identify the advantages of one or another approach, tracing the similarities and differences between the approaches to the study of corpora at different historical stages of the formation of the studied scientific field.

Key words: corpus linguistics, national corpus, methodology, representativeness, linguistic analysis, meta-information, classification, criteria.

Basic provisions

Corpus linguistics still only provides a very rough guide to a theory that can link individual texts to a corpus of texts, which can use what is common to the corpus to identify typical features of the language, while allowing the linguist to use inferences about frequent patterns to build a theory that combines the routine (everyday) use of language and the creative approach of linguistic analysis.

Introduction

The history of the development of any national language is accompanied by a change in ideas about its nature, essence, structure, social significance, and functioning on a global scale. This situation is relevant and understandable, as the evolution of the scientific linguistic paradigm is in principle characterized by a change of points of view, approaches, and aspects of research. Whereas for 19th-century linguistics language was interesting in itself, for 20th and 21st-century linguistics it is not so much the theoretical knowledge but rather its applied aspect that becomes relevant. In modern linguistics, text and then discourse as an object of study have defined the problem of the

labor-intensiveness of research material, which required optimizing the handling of linguistic material. As a consequence, corpus linguistics emerged at the interface between linguistics proper and programming, which is becoming increasingly popular among contemporary linguists. Due to the rapid development of information technology, the collection and analysis of practical material and the whole variety of texts in different languages acquire a new meaning and require carefully developed principles and mechanisms, taking into account the main provisions of corpus linguistics. Professor G.P. Melnikov considers the collection of practical material in different languages to be new. G.P. Melnikov believes that any research carried out by a linguist should be guided by at least the following steps of activity:

- 1) selection of principles and bases (“etalons”) of classification of studied objects;
- 2) the process of assigning objects to classes according to these bases (“etalons”);
- 3) comprehension, interpretation, interpretation of results of objects assignment to classes, and explanation of reasons for the such assignment [1, p. 29].

The problem of creating a linguistic corpus is one of the topical problems of Kazakh language education, which has not yet been fully solved. Using the achievements of computer (applied) linguistics in the field of world languages for the needs of our national language is a responsible task facing specialists in this field. The research and creation of linguistic corpora are very important not only for specialists but also as a social problem. There is information in the works of foreign and Russian scholars about the reconstruction and rewriting of academic dictionaries and grammar after corpus creation. The research potential of the field of corpus linguistics is enormous. Therefore it is necessary to consider the possibilities of using corpus linguistics for research works on the texts of the Kazakh literary language and to create the scientific-theoretical rationale for the implementation of these possibilities. After all, the implementation of the results obtained in compiling linguistic corpus, in particular, their use in compiling various dictionaries, rewriting scientific grammars, or defining certain linguistic phenomena, is relevant not only for the further development of corpus linguistics but also for the formation of new technology of scientific research.

The users of the corpus, especially journalists, are usually more interested in their meta-textual information and examples of certain linguistic elements and their structural uses than in the context of real texts. The first linguistic studies carried out using corpora were limited to determining the frequency of use of various linguistic elements in a text. Statistical methods include

machine translation, speech recognition, synthesis, spelling and grammar checking, etc. They are used in solving complex linguistic problems. For example, using statistical methods on corpus material, it is possible to find out which words are always used together, indicating that they can be classified as regular phrases. From a semantic point of view, regular phrases constitute an integral (unbreakable) semantic unit, and this provision is very important to consider in the field of lexicography and automatic text processing systems.

In addition, the corpus is a rich source in the study of lexicography and grammar. Lexicographic research and research in the field of semantics are closely related. Based on observing the context of any linguistic unit in the corpus, it is possible to determine the semantic features that characterize such a linguistic unit.

Corresponding theorists use corpus as a tool to test their assumptions and prove their theories. Applied linguists (teachers, translators, etc.) use the corpus to teach languages and solve their professional tasks. Computational linguists are a special group of users of corpora: their goal is to identify and use statistical and linguistic patterns found in texts to build computer language models. Other language professionals (writers, editors) can get satisfactory answers to their questions by using corpora. Social scientists (historians, sociologists) can study their objects of study through language, i.e. through the parameters of a text called period, author, or genre. Literary scholars use the corpus for scholarly research that studies features of styles. Corpus is used to study various automated systems (machine translation, speech recognition, and information retrieval).

The founder of the applied direction in Kazakh linguistics, Professor A.K. Zhubanov, characterizes corpus linguistics as [2] a "computer linguistic base". A priori corpus linguistics has great research potential, however, as the works of Kazakh and foreign authors show, differences in approaches to the creation and use of corpus in Kazakhstan and abroad are evident.

Today, corpus linguistics can be called one of the main resources for the study of language and language descriptors. If we talk about computer linguistics, corpus formation should be considered the foundation of this linguistic discipline, allowing the creation of automated applications for processing texts and other linguistic and speech manifestations [3, p. 147-227].

Material and research methods

Methods for introducing grammatical labels into the text, linguistic-statistical, analysis and summarization methods, logical-semantic, distributive, algorithm theory, methods for creating computer databases, etc.

Regarding the question of how corpus data can contribute to theoretical linguistics, of course, they cannot replace speakers' judgments of vocabulary and grammar, but they provide specialists with a wealth of representative empirical material. Ultimately, corpora can provide three types of data that can be used in language research: *empirical support*, *frequency information*, and *extra-linguistic information (meta-information)*. Let us consider these mentioned types of data in as much detail as possible.

1. Empirical support. Many reporters use the corpus as an “example bank”, that is, they seek empirical support for the assumptions, principles, and rules of their research in the corpus. Of course, the examples found may be far-fetched or found by chance, but the corpus linguistics approach provides a search tool that allows for representative and balanced linguistic material as well as user choice of any corpus.

It also allows for material that proves certain scientific hypotheses correct, i.e. that it demonstrates the veracity of scientific theories. Even in the works of authors who make extensive use of corpora, conclusions from linguistic data contradict corpus data.

At every linguistic level, from the sounds of words to entire conversations and texts, the evidence can be found in corpora [4]. Situations not possible with self-observation can be re-analyzed from the corpus structure and the results can be replicated.

2. Information on frequency.

The qualitative method of using corpus is reflected in empirical support, and at the same time corpora can provide information on the frequency of use of words, phrases, and expressions for quantitative research. Quantitative studies (of course, often based on qualitative analysis) are used in many areas of theoretical and computational linguistics. They show similarities and differences between different groups of speakers or different types of texts and allow the frequency of data to be determined for psycholinguistics and other studies.

3. Metadata. In addition to the linguistic context, a corpus of texts includes the age or gender of the speaker or writer, the genre of the text, the temporal or spatial context in which the text appears, etc. provides extralinguistic information or meta-information about Such metadata allows comparison between different types of texts and different groups of speakers.

According to many scholars, corpus linguistics is not a separate paradigm of linguistics, but rather its methodology (methodology). For example, many well-known English corpora have been compiled and used for ad hoc research by representatives of different areas of linguistic science. For example, the *CHILDES* corpus has been widely used in psycholinguistic

research by scholars interested in children's language acquisition through transcripts of children's spoken language in various communicative situations. The *Helsinki corpus* of various types of written texts from the earliest stages of English language development is used to study the process of language history development. The (*Bergen Corpus of London Teenage Language*) COLT collects oral speech texts of 13-17-year-olds and is used to study the languages of youth groups known in the field of sociolinguistics [5]. The rationality of linguistic analysis conducted on "real" linguistic material, allowing for qualitative results of their research, increases reporters' interest in the use of corpus [6].

Literary review

The research work takes as its methodological basis several directions of studying the world language with the help of computer technologies. In particular, 1) theoretical direction of foreign and Russian scholars in the field of computer and corpus linguistics (works of A.K. Zhubanov, G.P. Melnikov, N. Chomsky, D.N. Ushakov, etc., as well as the first Brownian Corpus created in America in 1960, the Corpus of texts created at Uppsala University in Sweden in 1980, the Czech National Corpus created at Charles University in Prague, the Spanish National Corpus, the "National Corpus of the Russian Literary Language" created in 2001 and placed on the Internet in 2004, etc.); 2) K.B. Bektaev, A. Akhabaev, A.K. Zhubanov, S. Myrzabekov, D. Baitanaev, K. Moldabekov, A. Belbotaev, etc. who conducted lingua statistical research related to the field of morphology in Kazakh linguistics. The lingua statistical direction and practice of creating frequency dictionaries founded by scientists; 3) as I. Khamdamova, A. Akabirov, V. Mesgudov, S. Altayev, D. Tachmuradova, M. Ismailova, S. Omuraliyeva, N. Sufyanova, M. Ravshanov, J.M. Guzev regarding the practice of lexicographic research, the scientific works of Turkologist, Kazakh lexicographers-specialists such as S. Zhienbaev, I. Kenesbaev, K. Akhanov, A. Bolganbaev, B. Suleimenova, B. Kaliev, S. Bizakov and M. Malbakov on issues of lexicography.

Results

- a description of the concept of notation in a corpus, types of notation;
- defined the theoretical and practical foundations of the creation of a linguistic corpus;
- the development of the implementation of linguistic notation of the world's largest national corpus is analyzed;
- the basics of creating linguistic directories, which are the basis for creating an algorithm of automatic recognition of words in the corpus, are mentioned;

Expected socio-economic effectiveness:

- introduction of a computer program service of linguistic designations into the internet system for the general public;
- introduction of various dictionary databases into the Internet system for the general public;
- learners (pupils, students, masters, doctoral students), educators (school teachers, methodologists, textbook authors, university professors), journalists, scientists, etc. accessibility of educational language materials, etc.

Application of the scientific results obtained:

- The implementation of the automatic linguistic text analysis program primarily contributes to solving many linguistic phenomena in the field of linguistics, facilitating linguistic research, knowing the language from a new angle, creating effective linguistic practical tools;
- the implementation of the automatic linguistic analysis of the text has a major impact on the production of various teaching aids, textbooks, and tutorials, creating lexical minimums and compiling frequent dictionaries, increasing the efficiency of linguistic analysis;
- since the implementation of an automatic text processing program is closely linked to the field of computer science, it allows for the development of computer programming.
- The implementation of the automatic text processing program has its function in the public social sphere, as it opens the way for the activation of all kinds of social activities carried out through the Kazakh language.

The target consumers of the obtained results are students and teachers of higher educational institutions, graduate and postgraduate students, school teachers, researchers, lexicographers (dictionaries), programmers, etc.

Discussion

The use of corpus to study linguistic phenomena is considered an empirical working methodology based on the use of evidence, samples of language, and speech use. A corpus of data is what is usually understood as a corpus in the broadest sense of the word. For example, the Dictionary of the Royal Spanish Academy, Spain's main "linguistic" institute, defines a corpus as follows: "the most extended and ordered set of data or set of technical, literary and other texts that can serve as a basis for research". [4]. The Explanatory Dictionary of the Russian Language (ed. by D.N. Ushakov) defines a corpus as a coherent set of texts [7].

The use of computer technology for the collection, organization and processing of data was a success factor that gave the task of creating corpora a modern look, transforming individual experiments into a coherent scientific

methodology and discipline, the so-called corpus linguistics.

Let us outline some of the milestones that laid the foundation for corpus linguistics and contributed to its development and consolidation as a scientific field. Thus, the Spanish researcher M. Villandre Llamares [8, p. 329-349] notes that until the XIX century, corpus in linguistics was defined as:

- a) a set of written texts (data);
- b) an object studied in terms of dead languages (Latin, Sanskrit);
- c) an object which could only be approached by linguists through the corpus method, as it was impossible to collect linguistic data through living speakers.

In the nineteenth century and until the middle of the twentieth century, this research methodology continued to be applied and was based on the collection of large numbers of texts to:

- 1) explaining the process of language acquisition by children (transcription of child-parent interaction);
- 2) establishing orthographic norms;
- 3) compiling vocabulary lists for second language learning;
- 4) conducting comparative studies of languages;
- 5) developing descriptive grammar.

These lines of research have been noted by such authors as McEnery [9, p. 448-463]; McEnery, Wilson [10, p. 13-176]; McEnery, Wilson [11, p. 103-106]; McEnery, Xiao, Tono [12].

In the first half of the 20th century, American structural linguistics laid the foundations for corpus linguistics as an empirical methodology based on observation of language data, although the term corpus linguistics itself came much later, in the early 1980s. Researchers of that period believed that the corpus was the only tool suitable for the study of languages, arguing that the corpus itself could provide the necessary data for an exhaustive description of a particular language. This new conception of the corpus, the so-called 'structural corpus', was characterized by the following features:

- 1) a set of oral samples or written transcriptions (data);
- 2) the definition of the purpose – the study of living languages, but those not previously recorded in written form (American Indian languages);
- 3) necessity, as collecting oral speech samples was the only way to "access" these languages;
- 4) focusing the work on the phonetic and (morpho-)phonological aspects as those levels where an "inventory" of all elements can be made, taking into account their complete nature;

5) ignoring the factor of representativeness of the results: as the data analysis was carried out visually and manually, it was not possible to operate

with a large amount of data (which is why this methodology was criticized and considered biased) [8, p. 333].

The work on the creation of the corpus, which began in Kazakhstan at the beginning of the 21st century, is mainly based on the experience of creating a national corpus of the Russian language. At present in the country, it has been created at the Artificial Intelligence Center of L.N. Gumilev Eurasian National University, at the Department of General Linguistics and European Languages at Al-Farabi Kazakh National University, and the A.Baitursynuly Institute of Linguistics.

In Kazakh linguistic education, scientific directions related to our independence have begun to spread their wings. In the field of linguistics, the study of language from the human factor perspective has raised the possibilities of language to new horizons. Along with cognitive linguistics, psycholinguistics, and functional linguistics, the field of applied/computer linguistics, which studies language in continuity with the fields of mathematics and computer science, began to develop in the anthropolinguistic paradigm.

The field of statolinguistics in Kazakh linguistics was developed in the 1970s under the leadership of the famous mathematician Kaldybai Bektaev and Professors Askar Zhubanov, Amankesh Zekenova, Almasbek Belbotaev, and others. It starts with the experience of our statisticians in creating frequency dictionaries.

Professor Askar Kudaibergenuly Zhubanov, who for many years headed the Applied Linguistics Department at our institute, conducting research in the field of applied linguistics, such as statolinguistics, formal modeling, computer linguistics, and lecturing at universities in these areas, also stressed the need for a national corpus of the Kazakh language. he was able to discern from an early age.

The scientist A. Zhubanov explains it: “The nature of the development of the global corpus linguistics requires taking national complete texts as a special object of research. stylistic, structural, semantic, functional, etc of the Kazakh texts. Therefore, the creation of a computer database of the automated corpus of texts in the Kazakh language is also a very valuable issue from a scientific and practical point of view.

The Department of Applied Linguistics has focused its research on this problem.

The first steps in creating a national corpus of the Kazakh language have been made by placing small texts in the database and supporting morphological features in the text. In particular, between 2009 and 2011:

- the text units (*150,000 words*) were “supported” by morphological markup (manual markup) of selected texts (fiction style) from the works of

famous Kazakh writers A. Kunanbaev, M. Auezov, A. Kekilbaev, M. Magauin, M. Makataev, entered into the corpus database.

Based on this small database, a morphological notation was made for the other texts included in the corpus.

However, due to the small size of the database with "maintainable" morphological labels, it became necessary to create a morphological analyzer capable of automatically assigning morphological labels to the texts. This morphological analyzer had to automatically divide the texts included in the corpus into root and suffix, describe their relationship to the word class, and the transformation of word forms (grammatical/morphological).

At the same time, the topic "*Annotated National Corpus of Kazakh Literary Language*" (2012-2014) was presented. Professor Zhubanov A.K.:

- register words of all volumes of the 15-volume Dictionary of Kazakh Literary Language were supplemented with words from the one-volume Dictionary of Kazakh language, grammatical marks indicating their relation to the word class were checked and corrected, electronic dictionary database (register) of basic words of Kazakh language was created;

- a computer database of word-formation (word-formation) applications for each word class characteristic of the Kazakh language was created.

In addition, the structure of the word complements was predefined at the grammatical level in the database. The notation symbol was written in abbreviated form for each word complement, i.e. grammatical designations were designated by an abbreviation for word complements. A list of the word-change affixes of individual word classes was compiled according to tables compiled by A. Zhubanov according to the endings of the final sounds of the word bases (vowel, consonant, strict, shy, etc.);

- word-form database, created based on the mentioned base word base and morphological denotation database of conversion applications;

- a morphological analyzer was created based on the database of word forms created from the base words (register) and the conversion table, automatically assigning grammatical labels to corpus texts or selected texts of any volume.

- the dictionaries of anthroponyms and toponyms of the Kazakh language, compiled by the staff of the Onomastics Department, were included in the corpus and the software was able to show whether the onyms occurring in the texts of the corpus are anthroponyms or toponyms according to this list.

A corpus is first and foremost a large volume of texts for linguistic research. Research work is known to follow a certain system. Since language is a means of communication, a complex system with a very wide scope, language research is based on the works of famous authors or monuments

of art, print, or history published in a certain period, as well as on a certain genre, style, topic or issue. It is subdivided into branches. If such widely scattered materials are not simply introduced into corpus memory but are subordinated to a certain system, this will greatly facilitate effective research work. At the same time, the Department of Applied Linguistics, given the need to provide meta-text (extra-linguistic) information to the texts included in the corpus, launched a research project “*Metatext Label Positions in the National Corpus of the Kazakh Language*” (2015-2017) in order to study the practice of introducing metatext information in global corpora and introducing it into the corpus of Kazakh language. Collected from 5 styles of poetry and the Kazakh language.

a) fiction prose (*1 million words* from the works of M. Auezov, A. Kekilbayev, J. Aimaurov, O. Bokeev, G. Musirepov, B. Mailin);

b) poetry (M. Makataev, A. Baitursynuly, J. Moldagaliev, K. Akhmetov, M. Otemisuly, M. Zhumabaev, M. Shakhanov, T. Moldagaliev, T. Aibergenov, H. Ergaliev, Sh. Kudaiberdiev, K. *1 million words* by Amanzholov, etc)

c) scientific-humanitarian texts (from Tiltanym magazine published in 2012-2014, texts of collections of scientific conferences published in recent years (2010-2015) in the field of philology, scientific collections published in Uly dala vysyasty series (“K. Zhubanov”, “I. Kenesbaev”, “A. Baitursynuly”, etc. *1 million words*))

d) publicist texts (“Native Language”, “Egemen Kazakhstan”, “Young Alash”, “Aikyn”, “Kazakh Literature”, “Zhetisu”, “Astana Money”, “Field and City”, “Akikat”, etc. *1 million words* from newspapers);

e) official (business) style texts (business documents from Internet sites, *1 million words*);

f) speech style (*1 million words* from interview texts taken from Internet sites), etc;

- studied the theoretical and practical methods of staging meta tags in the world linguistics and determined effective methods of their introduction in the national corpora of the Kazakh language; as a result, a semi-automatic computer program (with 9 parameters) for staging meta tags was created;

- meta tags (text author; text title; time and place of text writing; text size; text type; text source, etc.) were added to the texts selected from the above 5 styles;

- a 6 million word corpus of Kazakh language texts (89.250.84.132) from the 5 styles of the Kazakh language was created by the Department of Applied Linguistics;

- a monograph (ISBN 978-601-7293-43-7) / textbook on research experience “Corpus Linguistics” (by A. Zhubanov, A. Zhanabekova) was published.

Many linguists, in particular N. Chomsky [13, p. 53-58; 6, p. 41; 153; 171], who professed rationalism in the study of language, promoted that the empirical methodology of the American corpus structuralism in the 1960-the 70s gave way to the other approach: the so-called rationalism, according to N. Chomsky, "intuition of a linguist". [13, p. 558]. Chomsky criticized corpus linguistics from the theoretical point of view. He thought that the only resource of a linguist in the study of language was his intuition, which was the only meaningful criterion [13].

The difference between the concepts of the initial period of corpus linguistics and N. Chomsky's theories can be presented in the following sequence:

1 – The difference between the concepts

Corpus linguistics:	N. Chomsky:
1) focuses on phonetics and phonology	1) focuses on syntax
2) language is seen as a complete phenomenon	2) language is an entity without boundaries
3) the corpus is capable of explaining all phenomena contained within itself	3) the linguist's intuition is the only way of descriptor
4) the corpus is complete and perfect	4) the linguist's intuition is the only way of descriptive

Along with a critical analysis of Chomsky's theoretical ideas, several researchers have noted the practical problems of the first experiments in corpus linguistics. Data processing was extremely slow, expensive, and often erroneous. Thus, D.Abercrombie called corpus research a «pseudo-technique» contributing to the unreliability of analysis [14, p. 22].

It was the emergence of computer technology that gave a new impetus to this scientific trend. Some researchers refer to this period as the corpus linguistics of the new generation [8, p. 340]. The main characteristics of this period of corpus research (60-the 70s) were:

a) availability of computers: only in this period did computers become powerful enough to analyze data (although already in the late 40s R.Busa carries out the first experiments in computer processing of corpus data referring to T.McEnery) [9, p. 451];

b) representativeness of the data: most of the projects were aimed at collecting written texts whose analysis would allow us to characterize the state of the language in a given period.

In the 50s A.Joyland, based on the work of T. McEnery [9, p. 459], established framework criteria for language samples:

a) representativeness and balance;

- b) tendency not to use spoken language samples due to technical difficulties and difficulties in transcribing, so written text corpora prevail;
- c) size: million words [15, p. 320-339].

Justifying the need for a representative corpus, D. Barber points out that if the concept of «common language» is an abstract category and language functions as a system of different genres and/or styles, then the reference corpus should include all styles and genres of speech as well as territorial dialects. Speaking of the social representation of language, D. Barber argues that corpora should include dialects, sociolects, and professional languages, or languages for special purposes. Barber specifies [15, p. 209-213] that a language is to be presented from a historical perspective, i.e., include the texts of all known historical epochs. Thus, D. Barber thinks that the representativeness of corpus is connected with the balance, proportional representation of language genres and styles of all strata of society, which corresponds to the existing reality [15, p. 243-227]. In general, representativeness is seen by D. Barber as the representation of a wide range of functional styles and genres in a corpus of texts. P. Baker writes that the concept of representativeness is closely related to the concept of validity or the correspondence of the received data to the real state of language in the given sphere of use [6], here, as researchers believe, full representativeness in corpora is unattainable and impossible. As E.A. Krasina notes, the verbal image, and complex image structures are governed by deep associative links, which are found at different levels of the dynamic structure of the fiction text [8, p. 337].

Recall that the first significant corpus in English appeared in the 1960s. In 1959 in the UK, R. Kirk (University College, London, UK) laid the theoretical foundations for the Survey of English Usage Corpus (SEU), the first European corpus project set up for descriptive and analytical analysis of language. The corpus consisted of 200 texts of 5000 words each, and the collection of material began in 1961. It was an attempt at a systematic description of British English, 1955-1985, based on transcriptions of spoken and written texts. This project defined the basic norms and procedures of future corpus linguistics.

Corpus linguistics as an independent discipline finally took shape in the 1990s. It was during this period that electronic corpora became an indispensable resource for language research, creating linguistic hypotheses, and building natural language processing systems. The revival of corpus linguistics (CL), in our opinion, was greatly influenced by several scientists, among whom we would like to mention J. Leach [10, p. 105-122], who began a polemic with the criticism of the theoretical and practical ideas of N. Chomsky and D. Abercrombie (see above). If in the 1960s this criticism was partly objective,

now, according to J. Leach, due to the evolution of computer technologies, the following main arguments are made in defense of corpus creation

1) Corpus is a scientific methodology and therefore has an undeniable advantage over intuition since it can be controlled and disregard patterns invented by linguists interested in the predicted outcome. Furthermore, in the area of quantitative data such as frequency, intuition is an unacceptable tool - our perception of frequency is subjective;

2) the grammatical nature of corpus texts, so that corpus reflects linguistic competence (with N. Chomsky arguing that because the corpus is patterns of speech manifestations and patterns of language use, they do not reflect linguistic competence. However, the work of V. Labov [6, p. 1-44] has proved a high percentage of grammatical sequences in corpora);

3) the importance of quantitative data: corpora are an incomparable source of obtaining this kind of data;

4) if the structure of a corpus is scientifically rigorous, then data relating to the frequency of use will be representative of the language as a whole;

5) the use of a computer disproves the claim that "pseudoscientific" methods are used;

6) computer processing of large volumes of information at low cost and high speed avoids subjective human errors [1, p. 111-115].

The term "corpus linguistics" entered scientific usage after 1984 when J. Aarts and W. Meijs published the paper "Corpus Linguistics In Recent Developments in the Use of Computer Corpora" [12]. From this moment the term begins to be used in its modern meaning. In our opinion, the following factors contributed to the formation of this scientific trend:

1) the flowering of applied linguistics in general and computer linguistics in particular, which made obvious the need to collect and study data on the use of language means in speech activities by both native and non-native speakers. This need is explained by the fact that, on the one hand, corpora reflect the variability of language and, on the other hand, can capture new structures or those constructions which do not correspond to theoretical descriptions. Moreover, in situations with non-native speakers, corpora are a true model of possible uses of the language in speech;

2) the eclecticism and ambiguity of the concept and its application: the use of corpus in the modern understanding of the concept does not contradict the analytical opinion of the linguist; in itself, neither corpus (American structuralist position) nor the intuition of the ideal speaker (listener) (according to N. Chomsky) is self-sufficient for explaining linguistic phenomena. It is now recognized that studying a corpus as a set of texts is impossible without the intuition and interpretative ability of the scholarly analyst who uses his

knowledge of the language (as a native speaker or competent non-native speaker), and also without his knowledge of the linguistic structure (as a linguist);

3) the considerable availability of electronic corpora thanks to the Internet;

4) the development of new technologies of informatization of texts, such as optical character recognition, automatic dictation, etc.;

5) the importance of quantitative data in the study of certain linguistic aspects;

6) The need for more extensive glossaries and dictionaries to support computer systems that can deal with texts of all kinds, sub-languages, jargon, and varieties of language for special purposes (topics) (e.g. medical or legal texts) [2].

This period of the 1990s also includes the creation of scientific conceptual apparatus. J. Sinclair defines a corpus as a set of texts in a natural language chosen to characterize a variety of languages [14, p. 171]. The above definition emphasizes the main criterion for the creation of corpus: natural, that is, the pristine unprocessed text in oral or written form, the natural speech manifestation of the language form. Later, the notion of a corpus is expanded. M. Stubbs sees a corpus as a collection of texts intended for some purpose, usually research or teaching. A corpus is not something the speaker does or knows, but something constructed by the researcher. It is a record of the cumulative activity of a significant number of language users, structured for study and created to reveal characteristics of the most typical language use [14, p. 239-240]. M. Stubbs thought that computer research of large corpora might show the way out of the paradoxes of the dualism of language. Several researchers discussed whether corpus linguistics should be regarded as a theory or methodology only [10, p. 25-26]. Thus, R. Simpson and J. Swales call corpus linguistics a technique or technology of corpus creation and analysis [9, p. 449]. Most researchers conclude that the discipline of linguistics we are considering is the implementation of an empirical approach to observable data stored in the form of electronic corpora, a kind of methodological tool for the study of languages, providing innovative opportunities for language descriptions, analysis, and teaching. Also, corpus linguistics is an empirical basis for the creation of learning and teaching materials such as grammar, dictionaries, etc., both based on general discourses and specialized discourses with an oral or written record. Thus, the Chilean scholar G.Parodi [12] supposes that corpus linguistics is a set of methodological principles for the study of any linguistic field, serving the purposes of language research in its usus based on the material of linguistic corpora and relying on computer

technologies and ad hoc programs. Therefore, corpus linguistics cannot be treated as a field of linguistics similar to phonology, semantics, or syntax, but as a research method applicable to all disciplines of linguistics, at all levels of language, and in terms of various theoretical approaches. Let us give several other definitions of corpus linguistics as "the field of linguistics which specializes in obtaining results from the study of corpora" [12, p. 63-66]; "the study of language based on a text corpus". [12, p. 1]; "the use of a vast collection of accessible texts in the computer-processed form" [2, p. 7]; "a set of texts which are supposed to be representative of a given language, dialect or another dialect of the language to be used for linguistic analysis" [2, p. 13]; "a set of selected and ordered fragments of a language according to explicit linguistic criteria to be used as a sample language". [2, p. 14]; "a set of machine-readable texts of finite size, selected for maximum representativeness of the considered linguistic diversity". [2, p. 15]; as: "a corpus is a sample of language which is built based on the selection of texts made according to deterministic criteria and purpose of the research" [2, p. 151]; "a corpus is a sample of language which is built based on the selection of texts made according to deterministic criteria and purpose of the research". [2, p. 151]. But the term "corpus" should be properly applied only to the well-organized collection of data collected within a sampling frame which is intended to study a particular linguistic characteristic (or set of characteristics) through the collected data" [1, p. 49]; "A corpus is a collection of natural language texts collected in a homogeneous electronic format, selected and ordered according to explicit criteria, serving as a model of the contemporary or diachronic state or level of a particular language for scientific research" [1, p. 49]. A corpus, as a term used in modern linguistics, can best be defined as a collection of selected texts, whether written or spoken, in machine-readable form, which can be annotated with various forms of linguistic information. [10, p. 4].

As for the usability of the language, according to E.A. Krasina [1], when Latin is more expanded (utterance-quote), it acquires usual meanings. On the contrary, with the dehumanized content of Latinism, it gravitates to the index signs and performs the functions of textual fasteners and discursive markers.

If we talk about scholars representing domestic linguistics, here we also see several non-contradictory definitions of the concept of "corpus". For example, V.P. Zakharov believes that a corpus is a large, electronically represented, structured, and marked, philologically representative array of linguistic data intended to solve specific linguistic problems [1, p. 13]. N.V. Kozlova defines a corpus as a collection of texts of one or more languages connected by certain parameters, as a collection of written and spoken utterances. In this case, the components of the corpus, texts, consist of data,

and possibly metadata describing this data, and the linguistic annotations that organize this data [1, p. 83].

So, summarising the different definitions, some general criteria can be highlighted:

a) the texts should be contained in electronic media or on the Internet;
b) the size of corpora should be progressively larger, to reach 100 million words, although smaller corpora can be created for special purposes (note that previously there was a view that the larger the corpus, the more opportunities a researcher has to reflect the actual functioning of the language in all its variability, nowadays the specific focus of researchers is (the Cervantes Corpus, etc.);

c) openness: the corpus is constantly being updated, the so-called monitor corpus;

d) data authenticity: the texts must be real examples of the use of the target language;

e) selection criteria: the texts should not be chosen arbitrarily but according to the linguistic and/or extra-linguistic objectives the corpus is pursuing. This is the main criterion that distinguishes a corpus from other collections of texts, such as archives or digital libraries;

f) representativeness: the selection of texts must meet statistical parameters which will ensure that the text represents the kind of language which is the object of study (the representative sample). This type of language can refer to the work of a particular author, to a particular historical period, to a particular genre, etc.;

g) commercial orientation: corpora are not the domain and prerogative of research centers alone, many projects can be carried out within the framework of commercial entities, such as publishing concerns;

h) expanding the repertoire of languages for which corpora are being developed, as well as creating multilingual corpora;

i) the widening of the scope of the study of different linguistic aspects, from grammatical to discursive, with wide consideration of historical, psycholinguistics, and culturological factors;

j) the presented linguistic data should have a certain marking for the linguistic analysis (by marking, V.P. Zakharov understands the attributing of special marks to the texts and their components: external, extralinguistic, structural, and linguistic proper, describing the lexical, grammatical and other characteristics of the text elements [2, p. 37];

k) the analysis performed implies the possibility of classifying the obtained material, taking into account the subject matter of the text, the degree of specialization, genre characteristics, etc.

One of the most important criteria is the availability of the corpus

electronically. The second important point is, of course, its representativeness. According to A.E. Kibrik, representativeness can be assessed "by the change in the relative frequency of the phenomenon in question as the sample increases. If the relative frequency of a phenomenon changes less and less with each subsequent text fragment, it means that the corpus as a whole is representative" [1, p. 21]. We believe that the representativeness of a corpus is a prerequisite that allows us to give the set of different texts the status of a corpus of texts which allows us to carry out a linguistic analysis. However, the question of unconditional representativeness of a corpus should be recognized as still open, since the linguistic activity of the human society is characterized by extreme diversity, which makes it difficult to objectively reflect all language variants, national and cultural variants of the language in a corpus. This, in our view, explains some of the subjectivity of the results of the analysis of corpora of texts.

Let us turn to examples of the best-known and most significant corpora today:

1. 'The Bank of English' – more than 524 million words, samples of speech usage in oral and written form from different national variants of the English language: British, American, Canadian, and Australian). The texts are marked according to grammatical categories and more than 200 million words have been analyzed in terms of syntax. An important feature is the continuous updating of the corpus. At present, the project is called Project COBUILD and is carried out at the University of Birmingham under the leadership of the already mentioned J. Sinclair in collaboration with Collins COBUILD. The corpus was initiated in 1991, but since 1980 COBUILD has been collecting electronic texts for its dictionaries. All the data is publicly available on the 'Collins Word Web', a database of over two and a half billion words, to which 35 million are added each month. It is the most extensive resource of its kind in the world.

Another important corpus resource for the English language is the 'British National Corpus (BNC)', with 300 million words of modern British English in written and spoken form. The project is being carried out under the auspices of a scientific and industrial consortium led by Oxford University Press, together with other publishers specializing in dictionaries, Lancaster University, Oxford University, and the British Library. The corpus was created between 1991 and 1994 and is an example of a closed corpus to research late 20th-century British English to develop reference materials (consisting of 90% written texts and 10% oral texts).

2. 'Corpus de Referencia del Español Contemporáneo' (CREA), a databank of modern Spanish (from 1975 to the present) developed by the Royal Spanish Academy (la Real Academia Española). It contains over 200

million words. 90% of the samples are written texts, the rest are oral. The corpus takes into account geographical, thematic, and chronological criteria as well as the source from which the text was obtained. The data bank is considered a monitor corpus - new texts are periodically added to increase the representativeness of the corpus. It is the most significant corpus of Spanish, serving both for academic research and for the creation of commercial products.

3. Corpus Diacrónico del Español (CORDE), a databank of Spanish from a diachronic perspective, a collection of texts from the formation of Spanish until 1975. This corpus is the historical complement of the CREA, with a total of over half a million words.

An important aspect in the theory of the study of linguistic corpora can also be considered their different types. N.V. Kozlova believes that all the existing multitude of corpora of texts can be divided into three categories: 1) freely accessible; 2) partially accessible and 3) commercial [10, p. 76-89]. J. Sinclair and J. Torruella and J. Listeri [6, p. 45-77] have developed parameters for classifying texts (note that in practice this typology is not always explicit)

- 1) the kind of language;
- 2) the number of languages to which the texts belong;
- 3) the boundaries of the corpus (a corpus whose purpose is to describe a sublanguage (legal, informatics language, etc.) may be of limited size);
- 4) the general or specialized nature of the texts;
- 5) the temporal cross-section the texts cover;
- 6) the data analysis and processing techniques applied to the corpus.

In most cases, these criteria are determined by the purpose for which the corpus is designed: the study of an author's work (e.g. Abai's poems) or a literary work of a specific historical period, a description of the national language in general (modern Kazakh) or a specific variety of language, a territorial dialect, a language for a specific purpose, or a specific linguistic aspect (e.g. Kazakh cultural norms, medical texts, etc.), a particular commercial product (e.g. tourist dissemination, a travel agency, etc.), and the acquisition of knowledge.

Depending on the period covered by the texts, corpora are divided into:

A) diachronic, or historical corpus: it includes texts from different periods, allowing us to analyze the evolution of language over a long period and to investigate the historical development of a language phenomenon or of the whole language system, which distinguishes them from the monitor corpus, which does not cover such long periods (the CORDE corpus we mention);

B) synchronous corpus: the presentation of textual material to consider the state of a language as a system at a certain point in time (British National Corpus).

It is also possible to classify corpus according to their existing mark-up, namely as unmarked and marked-up. An unlabelled corpus is an array of texts that contain a certain number of mentions of the item searched for. However, the search results provided by unlabelled corpora can be used in linguistic research, but only from a purely statistical point of view. The corpora marked in terms of morphological, syntactic, prosodic, and other characteristics provide much more opportunities for linguistic analysis.

Of course, this list of possible typological criteria listed is neither closed nor does it claim to be a strict boundary for delineating corpus types.

Conclusion

Thus, a corpus, which is a reflection of a language, is, like a language itself, a dynamically evolving system and implies all new criteria and approaches to describing and analysing linguistic material and developing new methodological procedures. A corpus can provide detailed information about a particular language, but it is impossible to collect a corpus covering an entire language because it is impossible to collect all the samples of that language use, so it should always be assumed that a corpus is just some finite collection of samples of the infinite universe of a language.

We can conclude that a corpus is an electronically represented, usually marked for linguistic analysis, provided with a relatively easy-to-use search engine, representative array of unedited texts representing the maximum number of variants of a language. Whereas in the infancy of corpus linguistics researchers pointed out that linguistic variation could be neglected, with the advent of electronic corpora the diversity of language forms has become more evident and the possibilities of language data research have expanded. The extensive typology of corpora created with different criteria and their diversity allows both the linguist and the lay user to choose the one that suits the aims and objectives of a particular and specific scientific study.

The corpus is now a unique resource for any linguistic research in general and computer linguistics in particular. Its main advantages lie in the fact that it consists of real language samples, ensures the objectivity of the obtained results and conclusions, and makes it quite easy to verify the validity of this or that theory, its merits and demerits. Thanks to the introduction of computers with ever-increasing storage capacity and data processing speed, access to language and speech samples has become fast and reliable, as has data extraction, processing and analysis. On the other hand, corpora provide statistical and quantitative data that would otherwise be inaccessible due to high costs or impossible due to unreliable results obtained by "manual" processing, given the large size of individual corpora. Thanks to the development of corpus linguistics methodology and techniques, descriptive studies of languages are

available to researchers and any other user, supported by corpora at any of the linguistic levels: phonetic-phonological, grammatical, semantic, pragmatic and others. The exceptional value of the use of corpora as a source of data is revealed in the teaching of mother tongues and foreign languages or in the development of didactic materials, dictionaries, grammars, other products related to machine translation or speech technology, etc.

Having studied some of the conditions of the “background” of corpus linguistics, as well as the current state of this scientific discipline, having analysed the data available today, as well as the continued creation and replenishment of corpora, we can conclude that the evolution, the dynamics of this promising scientific field is relevant to linguistic theory and practice and, according to G. Parody, is reaching boiling point, but the mechanisms of computer linguistics undergo a process of constant changes and adjustments, allowing to significantly enrich and make.

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP15473441)

REFERENCES

[1] Mel'nikov G.P. Sistemnaja tipologija jazykov: Principy, metody, modeli. (System typology of languages: Principles, methods, models.). M.: Nauka, 2003. 395 s.[in Rus.]

[2] Jūbanov A.Q. Korpustыq lingvistika (Corpus linguistics). Almaty: «Qazaq tılı» baspasy, 2017. 336 b. [In Kaz.]

[3] Moure T., Llisterri J. Lenguaje y nuevas tecnologías: el campo de la lingüística computacional” // M. Fernández Pérez (coord.) Avances en Lingüística aplicada. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, Servicio de Publicacións e Intercambio Científico, 1996. P. 147-227.

[4] Real Academia Española. Diccionario de la lengua española. Madrid: Espasa, 2001. Access mode: <https://dle.rae.es/corpus> (date of application: 10.11.2020).

[5] Aijmer K., Altenberg B. (eds.) English Corpus Linguistics. Studies in Honour of Jan Svartvik. London: Longman, 1991.

[6] Chomsky N. Language and mind. Cambridge, 2006.

[7] Ushakov D.N. Tolkovyj slovar' russkogo jazyka (Explanatory dictionary of the Russian language.) Rezhim dostupa: <https://gufo.me/dict/ushakov/korpus> (data obrashhenija: 29.10.2020).

[8] Villayandre Llamazares M. Lingüística con corpus // Estudios humanísticos. Filología. 2008. № 30. P. 329-349.

[9] McEner T. Corpus Linguistics // The Oxford Handbook of

Computational Linguistics / R. Mitkov (ed.). Oxford: Oxford University Press, 2003. P. 448-463.

[10] McEnery T., Wilson A. Corpus Linguistics. Edinburg: Edinburgh University Press, 1996.

[11] McEnery T., Wilson A. Corpus Linguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001.

[12] McEnery T., Xiao R., Tono Y. Corpus-Based Language Studies. An advanced resource book. London – New York: Routledge, 2006. Access mode: <https://www.lancaster.ac.uk/fass/projects/corpus/ZJU/xCBLS/chapters/B03.pdf> (date of application: 29.10.2020).

[13] Chomsky N. Quine's empirical assumptions // Words and objections. Essay on the Work of W.V Quine / D. Davidson & J. Hintikka (eds.). Dordrecht: D. Reidel, 1969. P. 53-68.

[14] Abercrombie D. Studies in Phonetics and Linguistics, London: Oxford University Press, 1965. Access mode: <http://www.davidcrystal.com/Files/BooksAndArticles/-4896.pdf> (date of application: 06.11.2020).

[15] Juilland A.G., Brodin D.R., Davidovitch C. Frequency dictionary of French words. Hague – Paris: Mouton, 1970.

ӘЛЕМДІК ҰЛТТЫҚ ТІЛДІК КОРПУСТАРДЫ ҚҰРУ ТЕОРИЯСЫ МЕН ӘДІСТЕМЕСІ

*Пірманова К.Қ.¹, Туреханова А.², Ашимова Н.³

*¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD
постдокторанты,

Алматы, Қазақстан, e-mail: kunsulu.pirmanova@mail.ru,

²магистр, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға
оқытушысы, Алматы, Қазақстан, e-mail: akmaral.turekhanova@mail.ru,

³магистр, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, e-mail: 05nurg@gmail.com

¹<https://orcid.org/0000-0003-3783-3199>

²<https://orcid.org/0000-0002-9925-227X>

³<https://orcid.org/0000-0002-1524-9429>

Аңдатпа. Корпустық лингвистиканың қалыптасуы мен даму кезеңдеріне кешенді зерттеу жүргізілді. Мақаланың мақсаты қарастырылып отырған лингвистикалық пәннің ғылыми маңыздылығы мәселесіне ғылыми көзқарастарды талдау, сондай-ақ осы бағыттың негізін құрайтын ұғымдар мен критерийлер кешенін анықтау болып табылады. Ұсынылған мақаланың өзектілігі лингвистикалық корпустарда үлкен әлеует бар екендігімен анықталады, оны ғылыми қауымдастық әлі толық түсінбейді, тек мәтін — корпустық лингвистиканың негізгі объектісі — оны жүзеге асырудың әртүрлі формаларында тіл жүйесінің

негізгі компоненттерінің бірі және қазіргі ана тілінің сөйлеу әрекеті. Осы зерттеу нәтижелерінің түбегейлі жаңалығы белгілі бір бекітілген корпусқа қатысты әзірленген және тексерілген жаңа буынның корпусық сөздіктері мен корпусық грамматикаларын құрудың заңдылығы туралы айтуға мүмкіндік береді. Жүргізілген талдаудың жаңалығы корпусық зерттеулердің орындылығы лингвистикалық шындықтың жаңа сапасымен байланысты және қазіргі қоғамның қажеттіліктеріне жауап беретін уақыттың маңызды талабы ретінде расталғандығында. Мақалада корпусық лингвистиканың ғылыми бағыт ретінде қалыптасуының негізгі кезеңдері қарастырылады, осы кезеңдердің әрқайсысына тән ғылыми идеялар мен тәсілдер сипатталады, отандық және шетелдік лингвистика шеңберіндегі корпусық лингвистиканың негізгі тұжырымдамалық ережелеріне шолу жасалады. Біз әртүрлі ғылыми бағыттардың өкілдері арасындағы қайшылықтарды егжей-тегжейлі талдаймыз және зерттелетін ғылыми бағыттың қалыптасуының әртүрлі тарихи кезеңдеріндегі корпустарды зерттеу тәсілдерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын қадағалай отырып, белгілі бір тәсілдің артықшылықтарын анықтаймыз.

Тірек сөздер: корпусық лингвистика, ұлттық корпус, әдістеме, репрезентативтілік, лингвистикалық талдау, метаақпарат, классификация, критерийлер.

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ СОЗДАНИЯ МИРОВЫХ НАЦИОНАЛЬНЫХ КОРПУСОВ ЯЗЫКА

*Пирманова К.К.¹, Туреханова А.², Ашимова Н.³

^{*1} PhD постдокторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: kunsulu.pirmanova@mail.ru,

² магистр, старший лектор Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан,
e-mail: akmaral.turekhanova@mail.ru,

³ магистр, старший лектор Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан,
e-mail: 05nurg@gmail.com

¹<https://orcid.org/0000-0003-3783-3199>

²<https://orcid.org/0000-0002-9925-227X>

³<https://orcid.org/0000-0002-1524-9429>

Аннотация. Проведено комплексное исследование этапов становления и развития корпусной лингвистики. Целью статьи является анализ научных подходов к вопросу научной значимости рассматриваемой лингвистической дисциплины, а также выявление

комплекса понятий и критериев, составляющих фундамент данного направления. Актуальность представляемой статьи определяется тем, что в лингвистических корпусах заложен огромный потенциал, который еще не в полной мере осмыслен научным сообществом, хотя бы в силу того, что текст — основной объект корпусной лингвистики — в различных формах своей реализации представляет собой одну из главных составляющих системы языка и речемыслительной деятельности современного носителя языка. Принципиальная новизна результатов данного исследования позволяет говорить о правомерности создания корпусных словарей и корпусных грамматик нового поколения, разработанных и верифицированных по отношению к конкретному фиксированному корпусу. Новизна проведенного анализа заключается в том, что подтверждена целесообразность корпусных исследований как сущностное требование времени, связанное с новым качеством лингвистической реальности и отвечающее потребностям современного общества. В статье рассматриваются основные этапы становления корпусной лингвистики как научного направления, характеризуются научные представления и подходы, присущие каждому из этих этапов, представляется обзор основных понятийных положений корпусной лингвистики в рамках отечественного и зарубежного языкознания. Мы подробно анализируем полемику между представителями различных научных направлений и выявляем преимущества того или иного подхода, прослеживая сходства и различия между подходами к изучению корпусов на различных исторических этапах становления изучаемого научного направления.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, национальный корпус, методология, репрезентативность, лингвистический анализ, метаинформация, классификация, критерии.

Статья поступила 07.11.2022

ӘОЖ 811.512.112

XҒТАР 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.012>

КОГНИТИВТІК МЕТАФОРАНЫҢ ЛИНГВОТАНЫМДЫҚ ӘЛЕУЕТІ (ономастикалық материалдар негізінде)

*Рысберген Қ.Қ.¹

*¹филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан,
e-mail:ms.rysbergen@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4205-9655

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – қазақ ономастикалық атауларының номинациясындағы когнитивтік метафора феномені мен оның лингвотанымдық әлеуетін айқындау және мәдени репрезентативтілігі жоғары тілдік категория екендігін көрсету. Ұлттық топонимдердің мазмұндық межесінде халықтық көптеген этномәдени білімдер жүйесі мен ақпараттар шоғырланған. Когнитивтік метафораның түрлері мен іргелі сипаттары мен топоним жасауға қатысатын метафоралық аталым механизмі дәйектеледі. Сондай ақ метафораның когнитивтік санада топонимдік атаулардың жасалуының концептуалдану механизмі мен этномәдени ерекшеліктері сөз болады. Метафораның лингвотанымдық әлеуеті соматикалық атаулардан жасалған географиялық терминдер мен тұрмыстық зат атауларының қатысуымен жоғары белсенділікке ие екендігі дәйектелетіндігі зерттеудің жаңалығын айқындайды. Мифоним семантикасындағы кодқа салынған имплицитті ақпарат аксиологиялық мазмұнға ие, халықтың моральдық-этикалық құндылықтар мен антиқұндылықтардан хабардар ететіндігі туралы тұжырымдар лингвокогнитология, когнитивтік ономастика, ұлттық ономастикалық ғылымның теориялық базасын кеңейте түседі. Топонимдік атау жасау барысында когнитивтік метафораның концептуалдану ерекшеліктері арнайы когнитивтік құрылымдар (фрейм, субфрейм, слот) арқылы құрылымдалатындығы нақты мысалдармен көрсетілгендігі зерттеу тақырыбының құндылығы мен зерттеу әдістерін айқындайды. Метафоралау әдісінің ономастиканың өзге де сала атауларын зерттеуде, олардың семантикалық өзегінде, концептуалдық-ассоциативтік өрісінде шоғырланған, кодталған мәдени ақпараттарды, халықтық білімдерді айқындауға, қолжетімді етуге ықпалы зор, болашағы бар бағыт екендігі жөнінде қорытынды жасалды.

Зерттеуде концептуалдық компоненттік талдау, когнитивтік модельдеу әдістері қолданылды. Бұл әдістер когнитивтік метафора

арқылы жасалған ономастикалық атаулардың концептуалды семантикасын түсіндіруге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижесін лингвомәдениеттану, когнитивтік ономастика курстарында, практикада Қазақ тілінің ұлттық корпусының ономастикалық ішкорпусындағы ономастикалық бірліктердің этномәдени семантикасын айқындауға, жалпы мәдени репрезентативті ішкорпустарды әзірлеуде қолдануға болады, сондай ақ лингвомәдениеттану, когнитивтік ономастика арнайы курстарындағы дәрістерде қолдануға болады.

Тірек сөздер: когнитивтік метафора, ономастика, топоним, мифоним, этномәдени ақпарат, метафоралық аталым, географиялық терминдер, соматикалық метафоралар

Мақала ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің BR08555303 «Қазақ тілінің лингвомәдени сөздігі: этносемантикалық талдау» гранттық жобасы аясында дайындалды

Негізгі ережелер

Ұлттық ғаламның тілдік бейнесіндегі аса тұрақты да маңызды құбылыс – метафоралық номинация. Өз кезегінде метафоралық номинация тілдегі бар құралдардан өзге затқа байланысты екінші ұғым, мағына жасайтын болғандықтан, *екіншілік жанама номинация* түріне жататыны белгілі. Аталмыш метафора типтерінің ішінен зерттеу нысанамызға сәйкестендіргіш немесе индикативті метафора түрі сай келеді. Адамның тұрмыс-тіршілігіндегі эмпирикалық әрекетімен байланысты физикалық тұрғыдан қабылдауға болатын объектілер үшін метафорада осы сәйкестендіргіш немесе индикативтік функция басым келеді.

Бұл метафора түрі дескриптивтік (нақты, портреттік) мағына түрін туғызады. Қатаң десигнацияға бағытталған бұл метафора түрінің ерекшелігі оны белгілеуші мен метафоралық мағынаның ішкі формасына айналатын бейненің ұқсастығы жатады. Индикативтік метафорадағы сәйкестік оған негіз болған заттардың ақиқат, шынайы түрде ұқсауында. Яғни бұл жерде күрделі абстрактілі метафора жасағандай синтездеу операциялары жүрмейді, тек салыстырылатын заттардың қызмет, пішін, тығыздық дәрежесі (консистенция) ұқсастықтары негізге алынады.

Сөйтіп, сәйкестендіруші метафораның мағынасы жаңа нысана туғызуға әкелетін семантикалық синтездің жемісі емес, бұрыннан бар реалийдің қасиеттерін көрсету.

Байырғы қазақ жер-су атауларының көпшілігі метафораға негізделгендігі, номинацияға уәж болған халықтық географиялық

терминдердің қатысуымен жасалғандығы метафоралық аталымның ұлттық топонимжасамның ең өнімді тәсілі екендігін көрсетеді және ғаламның тілдік бейнесін айшықтайтын, халықтық этномәдени феномен екендігі талдау барысында расталды.

Кіріспе

Қазіргі когнитивтік лингвистика метафораны мәтіннің образдылығын арттыратын жай көркемдеуіш троп қана емес, адамның ойлау әрекетінің жемісі деп түсіндіреді. Адам әлемді метафоралық категориялармен концептуалдау барысында ұлттық ұжымның тілдегі танымдық, эстетикалық, бағалауыштық әлеуеті айқындала түседі. Метафоралаудың негізінде когнитивтік сенсомоторлық әрекеттер жатыр. Өйткені адам қоршаған дүниені бес қабылдау сенсорлы арналары арқылы санада өңдейді, яғни мұнда ұжымдық тәжірибе жатыр. Мәселен, ақпаратты қабылдауға қатысты менталды операциялар көру, иіс сезу, дәм сезу, есту, тактильді сезу перцептивтік домендердің кейбіреуін проф.Н. Уәлиев *иісбейне, дәмбейне, тәнбейне* деген қазақыланған терминдермен белгілейді: [1, 13 б.]. Мәселен, перцептивтік функциясы бір-бірімен мүлдем сәйкеспейтін екі ақпарат қабылдау домендерінің тоғысуынан басқа (жаңа) абстрактілі ұғым, яғни төл метафора пайда болады: *жұмсақ дауыс, ащы дауыс, жылы көңіл, суық қабақ, ыстық сезім*.

Лингвофилософияда метафоратану (метафорология) ілімі қалыптасқан. Бұл ілімде метафора табиғаты рационалдылық пен бейрационалдылық тұрғысынан қарастырылады. Бір жақ метафора о бастан бейрационалды құбылыс десе, қарсы жақ метафораның өзі рационалды ойлаудың нәтижесі деп түсіндіреді.

Метафора феномені антикалық дәуірдегі Аристотель негізін қалаған риторикадан бастау алып, ұзақ уақыт бойы дәстүрлі классикалық философиялық ілімдерде көркемдеуіш құрал, тілдік тәсіл, троп ретінде қарастырылып келді. Метафораны антикалық авторлар ұқсастық негізінде сөздің ауыспалы мағынасын тудыратын тәсіл (Аристотель), Квинтилианның пайымдауынша бір де бір зат атаусыз қалмауына ықпал етеді, ал Цицерон метафора тілде жетпей тұрған мағынаны қарастырудың жолы деп санаған.

Когнитивтік лингвистика аясында метафораны ойлау тәсілі ретінде зерттеген Э. Маккормак метафораның пайда болу себебін бір-бірімен сәйкеспейтін семантикалық концептілерді адам санасында тоғыстыру, салғастыру әрекеттерімен түсіндіреді [2, 360 б.].

Метафоралану әрекеті негізінде жатқан менталдық және танымдық аспектілер оның когнитивтік сипаты мен концептуалдық теориясын қалыптастырушы америкалық лингвистер Дж. Лакофф пен М.

Джонсонның классикалық еңбегінде: «Метафоры пронизывают всю нашу повседневную жизнь и проявляются не только в языке, но и в мышлении и действиях. Наша обыденная понятийная система, в рамках которой мы мыслим и действуем, метафорична по самой своей сути», – деп көрсетеді [3, 387-415 бб.]. Яғни басқаша айтсақ, когнитивтік метафора жаңа ұғым қалыптастыратын, онсыз жаңа білім алуға болмайтын, жаңа білімдерді қалыптастыратын когнитивтік үрдіс [4, 55 б.]. Метафораның тілдегі іргелі сипаты (қызметі емес) екі құбылысты және екі құбылыстың (алшақ жатқан) белгілерін салыстыру, ұқсату, сәйкестендіру арқылы жаңа ұғым, жаңа білім туғызудан көрінеді. Н.Д. Арутюнованың пайымы бойынша, метафораның семантикалық механизміне төрт компонент қатысады: нысаналық екі категория мен олардың жеке-жеке қасиеттері, образды субстантивті метафорада қосалқы нысан ретіндегі салыстыратын термин мен оның сипат-белгілері, сондай ақ, салыстырылып отырған басты нысанның қасиеттері. Сонымен метафора осы аталған екі нысанның айрықша белгілері арқылы қалыптасады [5, 355 б.].

Алайда Ж. Фоконье метафораның аталмыш когнитивтік теориясын жаңаша импульс беріп, менталдық кеңістік теориясы негізінде дамытады. Әдеттегі қосдоменді метафора моделіне альтернативті көпкеңістікті метафора моделін (many-space model) ұсынады. Сөйтіп Дж. Лакофф пен М. Джонстың метафора теориясына қосымша екі домен қосады: ортақ кеңістік (generic space) және аралас кеңістік (blended space) немесе (blend), домендердің өзара араласу нәтижесінде жаңа ұғым пайда болады [6].

Метафораның феномені туралы Н.Д. Арутюнова: «Метафора – это вызов природе. Источник метафоры – сознательная ошибка в таксономии объектов. Метафора работает на категориальном сдвиге», – дейді [7, 19 б.].

Когнитивтік метафора, сөйтіп қандай да бір концептілерді эталон ретіндегі өзге бір концептіге сүйене отырып түйісуге мүмкіндік береді. Метафораның типтерін айыруда В.Н. Телия олардың мағынасына қарай модустың түрін емес, дәстүрге сәйкес қызметіне сүйенеді, сөйтіп сәйкестендіргіш (идентифицирующая) немесе индикативті метафора (белгілері), бағалауыш немесе эмотивтік (бағалауыш-экспрессивтік) метафора және көркем метафора (бейнелі немесе бейнелі-эстетикалық) деп жіктейді [8, 190 б.].

Материалдар мен әдістер сипаттамасы

Зерттеуге қажет материалдар Ұлттық картографиялық-геодезиялық қоры әзірлеген 32-томдық Қазақстан Республикасының географиялық атауларының мемлекеттік каталогынан іріктелініп алынды (2014), сондай-ақ, 15-томдық Қазақ әдеби тілінің сөздігі материалдары негіз

болды. Зерттеу жұмысының бағытына қарай тиімді болғандықтан негізінен мына әдістер қолданылды: тілдік сипаттама, концептуалдық компоненттік талдау әдістері. Бұл әдістер когнитивтік метафора арқылы жасалған ономастикалық атаулардың концептуалды семантикасын түсіндіруге мүмкіндік береді. Америкалық ғалымдар метафораның негізгі үш түрін: *құрылымдық, онтологиялық және бағдарлық* түрлерін айырады. **Құрылымдық метафорада сала-нысана (сфера-мишень)** когнитивтік топологиясы осы сала-нысананың түсіндіру моделі болады. **Онтологиялық метафоралар** абстрактілі мәнділіктерді кеңістікте олардың шекарасын айқындау арқылы категоризациялайды, *бағдарлық метафоралар* біздің әлемдегі кеңістікті бағдарлау тәжірибеміз тіркелген оппозицияда Дж. Лакофф пен М. Джонстың пайымдаулары бойынша – *жоғары-төмен* ұғымдарында көрініс табады. Когнитивтік метафоралану тәсілі бойынша біз топоним семантикасындағы *ат беруші нысана* – донор мен *атты, заттың қасиетін иемденуші, өзіне көшіруші нысана* – реципиент когнитивтік құрылымдау, схема-модельдер арқылы сипаттаймыз.

Нәтижелер

Географиялық кеңістікте орналасқан нысаналарды номинациялауда соматикалық сипат айқын көрініс тауып, кодталады. Ономастикалық атаулар жүйесіндегі, әсіресе, антропонимдік, космонимдік атаулар когнитивтік метафора аталымы арқылы жасалған. Ал жер-су атаулардың метафоралық аталымы негізінен үлкен екі топта өтеді: оларға тұрмыстық, материалдық зат атаулары мен соматикалық атаулар арқау болады.

Зерттеу нәтижесінде соматикалық атаулардан жасалғанхалықтық географиялық терминдер өте көне сезіле бермейтін генетикалық метафоралар түріне жататындығы көрсетілді: *төбе, маңдай, қабақ, мұрын, иек, қолтық, иық, аяқ, табан* т.б. Сондай ақ дәстүрлі мәдениеттегі материалды артефакт зат атаулары (сандық, шара, қауға, кебеже, найза т.б.) метафоралану арқылы жер-су атауларын жасаудағы белсенділігі жоғары екендігі анықталды. Топонимдердің метафоралық жолмен жасалу механизмі когнитивтік құрылымдар (фрейм, слот) арқылы айқындалды.

Мифотопонимдердің уәжіндегі екіншілік семантикалық деңгейдегі кодқа салынған эксплицитты (жасырын) мәдени ақпараттың адами құндылық, ұлттың моральдық-этикалық ұстанымдарымен байланыстылығы көрсетілді (Келіншектау).

Антропонимдер мен космонимдердің жасалуына когнитивтік метафораның орны айрықша. Ғаламның тілдік бейнесінің ұлттық

нақышын, метафораланудың, қоршаған дүниені қабылдаудың қайталанбайтын бірегей этникалық ерекшелігін паш етеді.

Ұлттық «метафоралық ғалам бейнесін» құрылымдауда метафоралық номинация табиғи тілдің іргелі сипаты ретінде оның лексика-семантикалық, морфологиялық, сөзжасамдық, синтаксистік деңгейінде көрініс табады. Ұлттық когнитивтік базада менталитет ерекшелігін айқындай түсетін, ұлттық нақышы қою метафоралық категорияларға фразеологизмдер, тұрақты тіркестер, мақал-мәтел, жұмбақтар, терминологиялық, ономастикалық атаулар жүйесі жатады.

Топонимдік объектілер «метафораланған ғалам бейнесін» құрылымдауда этномәдени кеңістікте орналасқан заттық, геофизикалық нысаналарға жатады. Қазақ тіліндегі жер-су атауларының метафоралануы арқылы өтетін аталым (номинация) үдерісіне арнайы тоқталамыз.

Талқылау

Кез келген тіл мен этномәдениетте вербалдық, семантикалық код әмбебаптық сипатқа ие болады. Қоршаған дүниені қабылдау, оның тілдің өзімен шартталатындығы, тілде көрініс табатындығы да антропоэзектік табиғатымен айқындалып жатады. Ғаламның өзегі Адамның өзі болғандықтан, адамның тәні мен дене мүшелері кеңістікті бастапқы категоризациялау (мағыналық тараптарға бөлшектеу) үшін негізгі арқау болады. Қоршаған ортаны адам өз өлшеміне қарай өз тәніне сай проекциялайды. Бұл географиялық ландшафты антропоморфтау жолы халықтық географиялық терминдерде кең көрініс тапқан. Мәселен, қазақ тілінде соматикалық терминдерге негізделген адамның төбесінен бастап, табанына дейін 70 халықтық географиялық терминдермен аталғанын байқадық. Олар: *төбе, маңдай, қас, көз, қабақ, жақ, бет, ауыз, иек, мойын, қолтық, бауыр, баурай, бел, сан, аяқ* т.б. белсенді түрде жер-су атауларын жасауға қатысады: *Басайрық, Құмтөбе, Милысай, Аймаңдай, Қарақас, Ақкөз, Тікқабақ, Шекелі, Бетүйеңкі, Құрбеткөл, Қарамұрын, Мұрынсу, Тасмұрын, Құлақтыкөл, Шұбартарауыз, Қызауыз, Кендірсақал, Көлтабан* т.б.. Соматикалық метафоралар мал-жануар дене мүшелерінің атауынан да жасалған, мысалы, *жал, тұмсық, жон, сауыр, құйрық* т.б.

Бұл атаулардағы географиялық терминдер, яғни апеллятивтер өте көне, алғашқылық метафораларға жататындықтан, олардың метафоралық әлеуеті байқала бермейді, көмескіленген деуге болады. Халықтық географиялық терминдердің соматикалық мазмұндағы атауларының метафоралық сипаты бір көргенде анық сезілмеуі мүмкін, сезілмейді де. Біріншіден, олар ерте кездегі, архетиптік ой-сана,

танымның жемісі. Мәселен, *иненің көзі, қазанның құлағы* т.б. сынды тіркестердің метафоралық әлеуеті бәсеңдеп, көмескіленген, алайда біз олардың тарихи семантикасына үңілмей-ақ, оңай түсінеміз.

Ресей Ғылым академиясының География институтында географиялық терминдерді талдау барысында зерттеушілер олардың таза метафора екендігіне көз жеткізген [9, 104 б.].

Қазақ танымында түр-түске қатысты көптеген метафоралық конструкциялар бар, оның ішінде окказионалдық тіркестер, мәселен, *қоңыр* түсінің ұлттық поэзияда, прозадағы ауқымды көркемдеуіш, эстетикалық әлеуетіне тоқталмай, тек оның киелі семантикасын бір ғана мысалмен атап өтеміз.

Қоңыр аң. м и ф. *Киелі аң.* Тау тағылары, дәстүрлі түсінікті белгілі уақыт өткен соң өлген адамның қайта жанданған рухы арқар, бұғы, тау ешкі, елік қатарлы тағыларға көшеді, оларды қоңыр емес киелі аң деп атайды. “Мұндай киелі аңдарды қазақта “*Қ о ң ы р а ң,*” “Құдайдың малы” деп сенген (Қаз. әдет-ғұрып.). Бұл кезде елік, күдір сияқты *қ о ң ы р а ң д а р* етекке, ұсақ адырлы тепсеңге түседі (С.Бегалин, Шығ. жин.) [10].

Қазақ халқының ежелгі космогониялық танымындағы *Құс жолы, Темірқазық, Қырыққарақшы, Қарақұрт жұлдызы, Теке Сүмбіле, Есекқырған, Сұлусары, Құсқанаты, Жеті қарақшы, Үркер, Кемпірқосақ, Ақбозат* т.б. сынды аспан әлемі, ғарыш кеңістігіндегі жұлдыз, шоқжұлдыз атаулары–метафоралық аталымның нәтижесі. Эстетикалық тұрғыдан көркем де әсем ғарыш атаулары қазақ халқының ерте кезден қалыптасқан қайталанбас көркем ойлау қасиетін паш етіп тұр. Мәселен, *Жеті қарақшы* астронимі өзге тілдерде басқаша бейнелермен метафоралнаған екен, орыс, славян және бірқатар еуропа тілдерінде тілдерінде *Большая медведица, Великий медведь, Big Dipper, Great Bear, Ursa Major*, ал монғол тілінде *Үлкен үзеңгі* дейді екен. Кейбір тілдерде Жеті қарақшы жұлдызын соқаға, төңкерілген шөмішке теңеген екен. Яғни космонимдердің әрбір халықтың аспанға көз тіккенде өз дүниетанымына сай, өзінің ғалам бейнесінде бар образдарға, сол халықтың көркем ойлау жүйесіне тән және мифтік танымына сай жасалғандығын баса айтқымыз келеді. Сондай ақ халықтың астрономиялық танымындағы *күн тоқырау, ай тұтылу, ай жаңарды* т.б. көптеген тұрақты тіркестер–метафоралық аталымның жемісі. *Ботагөз, Айсұлу, Күнсұлу, Айгерім* сынды т.б. көптеген антропонимдер де метафоралану арқылы жасалған. Қазақ лингвотанымында сұлулық символына айналған бұл есімдерді, жалпы кейбір қазақы мәдени стереотиптерді өзге лингвомәдениет өкілі адекватты түрде қабылдамауы, түсінбеуі мүмкін.

Топонимдік лексика деңгейіндегі метафоралану әрекеті сәйкестендіргіш (идентификация) метафора түріне жатады. Оларды біз негізгі екі топқа бөліп қарастырамыз: 1) семантикалық (адам және жануар анатомиялық терминдері) атаулардың метафоралануы, 2) материалдық және рухани мәдениет лексикасының екінші метафоралануы. Екінші топқа жататын атаулар: *Сандықтас, Сандықтау, Кебежетас, Керегетас, Астауқобы, Табақбұлақ, Қоржынбұлақ, Саптыаяқ, Шоқпартас, Үйтас, Текшебұлақ, Қазаншұңқыр, Қойтас, Құрықсай, Шаракөл, Шымылдықсай*, қосымша мифологиялық метафора үстемеленген *Келіншектау, Оқжетпес, Жекебатыр* т.б.

Байқап отырғанымыздай, екіншілік метафоралық номинацияға негіз болған (сфера-источник) дереккөздік сала – қазақ тіліндегі этнографиялық лексика, яғни этномәдени мазмұндағы халықтың өткен өмірінен ақпарат беріп тұр. Олар: *сандық, табақ, қоржын, кебеже, текше, саптыаяқ, науа, астау, қазан, құрық, шара, шоқпар, қой, босаға, найза, бәйге, шымылдық* сынды лексемалар.

Екіншілік метафоралық номинацияның семантикалық транспозиция нәтижесі ретінде метафораның автономдық және бейавтономдық түрлерін айыруға болады. Метафораның автономдық немесе автономдық емес сипатын мәтінде ғана айыруға болады. Мәселен, автономдық метафора *жота* болса, бейавтономдық метафора *таудың жотасы*.

Екіншілік метафоралық номинация тіл мен сөйлеу деңгейлерінде тілдік және көркем метафоралар түрінде көрініс табады. Тілдік метафора (метафоралық номинация) деп мына талаптарға сай екіншілік номинация түсініледі: 1) қазіргі тілдік ұжым білетін түрлі денотаттарды салыстыруға мүмкіндік беретін семантикалық екіұдайылықтың болуы; 2) (тұтас қабылдауды) салыстырылып отырған мәнділіктерді тұтас, көру-сезіну арқылы қабылдауды қамтамасыз ететін мағынаның бейнелі элементінің болуы, ол оларды баламалаған сайын әрдайым логикалық операцияға жүгіне беруге мүмкіндік береді.

Тілдік метафоралық номинация жүйелілік сипатқа ие және объективті болады (ұжымның заттық-ұғымдық байланысын көрсетеді, коммуникативтік қызмет атқарады). Ал көркем метафора, керісінше, жүйелі болмайды, субъективті сипатта болады (әлемге деген жеке көзқарасты көрсетеді) және эстетикалық қызмет атқарады.

Метафораға мынадай аса маңызды сипаттар тән: ол (қазіргі әлемде) ойлау мен танымның, іргелі мәдени құндылықтардың көрінісі, өйткені ол ұлттық-мәдени менталитетке, дүниені қабылдауға негізделген.

В.Н. Телияның пайымдауынша, метафора адамның әлемді қабылдау

призмасы рөлін атқарады, өйткені метафора тілдің ішкі формасында, сондай-ақ мифологиялық архетиптерде т.б. ұлттық спецификалық тұрғыдан көрініс табады [8, 195 б.]. Сөйтіп метафора – бұрынғы ескі білімдер мен түсініктерді қолдануға арналатын, жаңа нәрсені түсінуге бағытталған және ол тілде көрініс тапқан әмбебап механизм немесе әлем туралы ойлаудың жолы.

Ұлттық жер-су атауларында материалдық зат атаулары «жаңа» мазмұндағы оним жасаудағы метафоралық номинация механизмінің ерекшелігі қандай дегенге жауап іздеп көрелік. Ұлттық мәдениетті қоршаған әлемді қабылдау, тану барысында менталдық құрылымдар түрінде, яғни «символдық ғалам» ретінде елестетуге болады

Халқымыздың өткен өміріндегі этномәдени кеңістігіндегі күнделікті тұрмыстағы заттары, артефактар әлемі «бұрыннан» атауға ие *сандық, кебеже, табақ, шара, шоқпар, таға, қауға, шелек, қазан, аша, ақыр, науа, қазық, кереге, шаңырақ* т.б. сынды метафоралық номинация операция нәтижесінде *жер-су, тас төбе, тау, өзен, су, бұлақтарға* ат қоюға негіз болған.

Бұл метафоралық номинацияның сәйкестендіруші түріне жатады. Санада аса бір жоғары абстрактілі менталдық операциялардың өтуін қажет етпейді. Салғастырылатын екі объектіні физикалық визуалды қабылдау арқылы олардың белгілерінің сәйкестігін, ұқсастығын табу арқылы тікелей номинациялау. Яғни логикалық-рационалдық тұрғыдан бұл менталдық операцияның өту ретін мынадай деп түсінеміз: нысана-сала, нақты физикалық объект: *тау, төбе, бұлақ, су* т.б. → адам жадындағы *көру арқылы қабылдау* доменіндегі *niшін* фреймі өзектеледі → адамның өмір тәжірибесі, қоршаған артефактілер, тұтынатын таныс заттардың (*сандық, кебеже, текше, кереге, табақ, найза*, т.б. сынды) ішінен ойша іріктеу операциясы өтеді → географиялық реалийге сырттай мейлінше (максималды) ұқсас заттың ой бейнесін елестету, салғастыру операциясы → артефакт ойбейнесінде географиялық реалийдің ортақ белгісін табу (накладывание, наложение) → номинация актісі аяқталады.

Зерттеушілер метафораның концептуалдық теориясына сәйкес метафоралану негізінде білімдер құрылымдарының (фрейм, сценарийлер) екі концептуалдық домендері – *дереккөз саласы* (сфера – источник – *souns domain*) және *нысана саласы* (сфера – мишень – *target domain*) жатады [3, 387- 415 бб.].

Топонимдердің метафоралану номинациясының когнитивтік моделін қарастырып көрелік.

Этнографиялық бұйым мен географиялық нысананың ортақ белгілерін салыстыру, салғастыру барысында метафоралық номинация нәтижесінде табиғи нысана атауы – оним пайда болады. Мұны біз

топонимиялық артефактік метафоралану нәтижесі деп қараймыз. Оның метафоралану процесіне төрт компонент атсалысады екі категорияға жататын нысаналар: 1.(бұйым) сандық және тау; 2. әрқайсысының жеке (салыстырылатын) белгілері.

Сандықтас топонимінің метафоралық номинация үрдісі: 1. дереккөз-сала (донор) нысанасы – сандық; 2. нысана-сала (реципиент) нысанасы – тас; 3. дереккөз саланың ортақ белгісі – *пішін, форма* фреймі; 4. нысан - саланың ортақ белгісі – *пішін, форма*; 5. субфрейм *тікбұрышты*; 6. субфрейм немесе *тікбұрышты* слотындағы уәж – *ұқсастық*.

Топонимдік атау туғызуға негіз болған уәж – «ұқсастық». Ұқсастық өз кезегінде екі нысанаға тән ортақ белгілері – «пішін, форманы» салғастыру процесінде, оның ішінде *тікбұрышты* субфреймі өзектелуі арқасында өтеді.

Шаракөл гидронимінің жасалуына ұйытқы болған уәж салғастырылатын екі нысананың ортақ белгілеріндегі *пішін* фреймінің *дөңгелек* слоты (субфреймі) өзектеліп, метафоралық номинация үдерісіне арқау болып тұр.

Сол сияқты *Табақбұлақ, Қазанишұңқыр, Шаңырақтас* т.б. атауларда салыстырылатын нысаналардың *пішін* ортақ белгісі фрейміндегі шеңбер сияқты *дөңгелек*, субфреймі өзектеледі.

Ал *Қаузақұдық, Шымылдықсай* атауларында екі нысананы салыстыру процесі функционалдық сипатқа ие, яғни дереккөз-нысандар – *қауға, шымылдық* пен нысана-салалар *құдық, сай* ортақ белгі қауғаның – *сыйымдылығы*, яғни *өлшем* фреймі, шымылдықтың – бөліп тұру, яғни *қызметтік* (функционалды) фреймі өзектеледі.

Алқауғаның сыйымдылығы, *өлшем* фреймінде малдың баст терісінен жасалған ыдыстың (малдың жасына қарай) 3, 5, 10 литр мөлшерде болуы мүмкін, қауғаның нақты сыйымдылығы тиісті субфреймде өзектеледі.

Өз кезегінде жоғарыда айтылғандар экстралингвистикалық сипаттағы халықтық білімдер жүйесіне жатады, яғни бір қарағанда семантикасы айқын, түсінікті болып көрінгенімен, бұл атаулар негізінде кодталған танымдық этномәдени ақпарат жатыр. Оларды атауларға қажетті концептілік, фреймдік талдаулар жүргізу арқылы айқындауға болады.

Мағынаның метафоралануы бір семантикалық категория аясында өте алады. Сондай-ақ, метафоралану үшін бір семантикалық топқа жататын ұғым лексикалық кедергілерден оп-оңай екінші семантикалық топқа секіріп өте алады да, бұрынғы, бастпақы мағынаға қосымша жетпей жатқан жаңа мағына үстейді.

Қорытынды

Когнитивтік метафора ономастиканың ең өнімді атау жасауға қатысатын тілдік құрал. Әсіресе, халықтық географиялық терминдерінің барлығы дерлік метафоралану нәтижесінде пайда болған алғашқылық генетикалық метафора түріне жататындығы дәйектелді. Зерттеу нәтижесінде қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіндегі күнделікті тұрмыстық тұтыну зат атаулары топоним жасауға белсенділігінің жоғары екендігі байқалды. *Шаракөл, Сандықтас, Қауғақұдық* т.б. сынды топонимдердің аталымындағы когнитивтік метафораның концептуалдану механизмі көрсетілді. Метафораның әлем тілдеріндегі әмбебаптық сипаты адамзаттың биоәлеуметтік қасиеттерінің ортақтығы, ұқсастығы. Алайда қоршаған дүниені қабылдау барысында әр халықтың қалыптасқан этникалық, өмір тәжірибесі, шаруашылық ерекшелігі мен табиғи-географиялық фактор, эстетикалық қабылдау ерекшеліктері ономастикалық атаудың аталым уәжіне тікелей ықпал ететіндігін көреміз. Оны *Жеті қарақшы, Ақбозат, Құс жолы, Үркер* т.б. космонимдерінен ақ байқауға болады.

Сондай ақ метафора тек жаңа ұғым тудырушы тілдік құрал ғана емес, онда мифонимдердің екіншілік семантикалық деңгейінде жасырын, кодталған халықтық білімдер мен құндылықтар, антиқұндылықтар жүйесі жатыр. Сол білімдерді аршып, айқындау, түсіндіру жұмыстары тіл иелменінің лингвотанымдық құзыретін арттыруда, жас ұрпақты тәрбиелеуде маңызды дидактикалық материал бола алады.

Н.Д. Арутюнованың пайымдауынша, заттың метафоралық номинациясы образдылықтың тез бәсеңдеуіне әкеліп соғады. Бұл автордың: «Метафора вырывает словотворчество: непрерывное производство все новых и новых слов отяготило бы человеческую память неимоверным грузом», - деген дәйекті ойы әрбір жаңа ұғымға жаңа сөз ойлап табудан, тілдегі сөздерді шамадан тыс көбейте беруден құтылудың амалы – таныс сөздердің тіркесуінен жаңа ұғым тудыру, метафоралау жолы екендігін дәлелдей түседі [5, 361 б.].

Зерттеу нәтижесін лингвомәдениеттану, когнитивтік ономастика курстарында, практикада корпустық линвистиканың ономастикалық ішкорпусындағы ономастикалық бірліктердің этномәдени семантикасын айқындауға, сондай ақ, жалпы мәдени репрезентативті ішкорпустарды әзірлеуге, материалдарын лингвомәдени сөздіктерді әзірлеуге қолдануға болады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл.докт. автореф....: 10.02.02. Алматы. – 2007. – 51 б.

- [2] Макормак Э. Когнитивная теория метафоры // Теория Метафоры / подред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 358–386.
- [3] Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем / пер. с англ.; под ред. и с предисл. А.Н. Баранова. – М.: ЛКИ, 2008. – 256 с.
- [4] Краткий словарь когнитивных терминов. // Под общей редакцией Кубрякова Е.С. – М., 1996. – 340 с.
- [5] Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
- [6] Фоконье Г., Тернер М. Концептуальные интеграционные сети // Когнитивная наука. – 1998. – № 2. Вып. 22. – С. 133–187.
- [7] Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка. Культурные концепты. – Москва, 1991. – 204 с.
- [8] Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины // Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. – Москва, Наука, 1988. – С. 173–203.
- [9] Харченко В.К. Функции метафоры. – Воронеж, 1992.
- [10] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық (2011). Т.10/ Құраст.: М.Малбақов, Н.Оңғарбаева, А.Үдербаев және т.б. – Алматы. – 752 б.

REFERENCES

- [1] Uäli N. Qazaq söz мәдениетінің теориялық негіздері: (Theoretical foundations of Kazakh word culture). Filol.ğyl.dokt. avtoref...: 10.02.02. Almaty. 2007. 51 b. [in Kaz.]
- [2] Makkormak Je. Kognitivnaja teorija metafory // Teorija Metafory (Cognitive Theory of Metaphor // Metaphor Theory) / podred. N.D. Arutjunovoj i M.A. Zhurinskoj. M.: Progress, 1990. S. 358–386. [in Rus.]
- [3] Lakoff Dzh., Dzhonson M. Metafory, kotorymi my zhivem (Metaphors we live by) / per. s angl.; pod red. i s predisl. A.N. Baranova. M.: LKI, 2008. 256 s. [in Rus.]
- [4] Kratkij slovar' kognitivnyh terminov (A brief glossary of cognitive terms). // Pod obshhej redakciej Kubrjakova E.S. M., 1996. 340 s. [in Rus.]
- [5] Arutjunova N.D. Jazyk i mir cheloveka (Language and the human world). M.: Jazyki russkoj kul'tury, 1999. 896 s. [in Rus.]
- [6] Fokon'e G., Terner M. Konceptual'nye integracionnye seti (Conceptual integration networks) // Kognitivnaja nauka. 1998. № 2. Vyp. 22. S. 133–187. [in Rus.]
- [7] Arutjunova N.D. Logicheskij analiz jazyka. Kul'turnye koncepty (Logical analysis of language. Cultural concepts). Moskva, 1991. 204 s. [in Rus.]

[8] Telija V.N. Metaforizacija i ee rol' v sozdanii jazykovoј kartiny // Rol' chelovecheskogo faktora v jazyke: jazyk i kartina mira (Metaphorisation and its role in creating a language picture // The role of the human factor in language: language and world picture). Moskva: Nauka, 1988. S. 173–203. [in Rus.]

[9] Harchenko V.K. Funkcii metafory (Functions of metaphor). Voronezh, 1992. [in Rus.]

[10] Qazaq әдеби тілінің сөздігі. On bes tomdyq (Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes) (2011). T.10/ Qūrast.: M.Malbaqov, N.Oñğarbaeva, A.Üderbaev және т.б. Almaty. 752 b. [in Kaz.]

ЛИНГВОПОЗНАВАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КОГНИТИВНОЙ МЕТАФОРЫ (на основе ономастического материала)

*Рысберген К.К.¹

*¹Доктор филологических наук, Институт языкознания
им.А.Байтурсынова, Алматы, Казахстан,
e-mail: ms.rysbergen@mail.ru
ORCID: 0000-0002-4205-9655

Аннотация. Цель статьи – определение феномена когнитивной метафоры в номинации казахских ономастических названий, ее лингвокогнитивного потенциала, а также культурной семантики географических названий, которая представляет собой языковую категорию с высокой степенью репрезентативности. В содержании национальных топонимов сосредоточена система народных знаний с разнообразной этнокультурной информацией. В статье указаны виды и фундаментальные характеристики когнитивных метафор, а также механизмы метафорической номинации, участвующих в топонимообразовании. Рассматриваются пути концептуализации метафоры в процессе топонимообразования в когнитивном сознании и их этнокультурные параметры. Новизна исследования заключена в том, что выявлена высокая активность лингвокогнитивного потенциала метафоризации географических названий, образованных от соматических терминов и названий предметов материальной культуры.

Выводы о том, что закодированная имплицитная информация в семантике мифонимов аксиологически насыщена, информирует о морально-этических ценностях и антиценностях этноса, расширяют теоретическую базу лингвокогнитологии, когнитивной ономастики, отечественной ономастической науки. На конкретных примерах показано, что особенности концептуализации когнитивной метафоры

определяются особыми когнитивными структурами (фрейм, подфрейм, слот) в процессе создания онима, что предопределяет ценность темы исследования и использованные методы исследования. Сделан вывод о том, что исследование особенностей метафорической номинации является перспективным направлением в изучении онимических единиц и в других отраслях ономастики, оказывающей существенное влияние на выявление закодированной культурной информации, народных знаний, сосредоточенных в их семантическом ядре, концептуально-ассоциативном поле.

В исследовании использовались концептуальный компонентный анализ, методы когнитивного моделирования. Эти методы позволяют объяснить концептуальную семантику ономастических имен, образованных путем метафоризации.

Результаты исследования могут быть использованы для определения этнокультурной семантики ономастических единиц ономастического подкорпуса Национального корпуса казахского языка, в элективных курсах по лингвокультурологии, когнитивной ономастике, а также для разработки культурно-репрезентативных подкорпусов.

Ключевые слова: когнитивная метафора, ономастика, топоним, мифоним, этнокультурная информация, метафорическая номинация, географические термины, соматические метафоры.

Статья подготовлена в рамках грантового проекта Министерства культуры и спорта РК ВР08555303 «Лингвокультурологический словарь казахского языка: этносемантический анализ»

LINGUO-COGNITIVE POTENTIAL OF COGNITIVE METAPHOR (based on onomastic material)

*Rysbergen K.K.¹

*¹Doctor of Philology, Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: ms.rysbergen@mail.ru
ORCID: 0000-0002-4205-9655

Abstract. The aim of the article is to determine the phenomenon of cognitive metaphor in the nomination of Kazakh onomastic names and its linguistic and cognitive potential, and that the cultural semantics of place names is a linguistic category with a high degree of representation. The content of the national toponyms concentrates the system of folk knowledge with a variety of ethno-cultural information. The article specifies the types and fundamental characteristics of cognitive metaphors, as well as the mechanisms

of metaphorical nomination involved in toponymic formation. The ways of metaphor conceptualization in the process of toponymic formation in cognitive consciousness and their ethnocultural parameters are considered. The novelty of the study is predetermined by the fact that the high activity of linguocognitive potential of metaphorization of geographical names, formed from somatic terms and names of objects of material culture is revealed.

The conclusions that the coded implicit information in the semantics of mythonyms is axiologically rich and informs about the moral and ethical values and anti-values of the ethnic group, expand the theoretical basis of linguocognitology, cognitive onomastics and the national onomastic science. Specific examples show that peculiarities of cognitive metaphor conceptualization are determined by the special cognitive structures (frame, sub-frame, slot) in the process of creation of the imagery, which predetermines the value of the research topic and used research methods. It is concluded that the study of the features of metaphoric nomination is a promising direction in the study of onimic units in other branches of onomastics, which has a significant impact on the identification of encoded cultural information, folk knowledge, concentrated in their semantic core, the conceptual and associative field.

The study used conceptual component analysis, cognitive modelling methods. These methods make it possible to explain the conceptual semantics of onomastic names formed by metaphorization.

In practice, the results of the study can be used to determine the ethno-cultural semantics of onomastic units of the onomastic subcorpus of the National Corpus of the Kahachi language, in special courses on linguoculturalism and cognitive onomastics, as well as to develop cultural representational subcorpus.

Key words: cognitive metaphor, onomastics, toponym, mythonym, ethnocultural information, metaphorical nomination, geographical terms, somatic metaphors.

The article was prepared within the framework of the grant project of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan VR08555303 “Linguistic and cultural dictionary of the Kazakh language: ethnosemantic analysis”

Статья поступила 31.01.2023

ӘОЖ 81'3; 811.512.122

XFTAP 16.31.00.

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.013>

ПРОФЕССОР Қ. ЖҰБАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ СТАТИСТИКАЛЫҚ ӘДІСТЕР

Садуакас Н.А.¹, *Кушкимбаева А.С.², Абдрахманова Ж.М.³, Асанов Ж.⁴

¹ф.ғ.к., доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: sadu_ngd@mail.ru,

*²PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің доценті,
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: alitok@mail.ru,

³ф.ғ.к., доцент, Х. Досмухамедов атындағы Атырау университеті,
Атырау, Қазақстан, e-mail: azhm63@mail.ru,

⁴ф.ғ.д., профессор, С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті, Ақтөбе,
Қазақстан, e-mail: Shalkar1900@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қолданбалы тіл білімінде тіл элементтерін есептеудің сандық мәселелері, тілді зерттеудегі статистикалық әдіс-тәсілдердің қолданылуы, қазақ тіл білімінде статистикалық лингвистиканың алғашқы қалыптасу кезеңіндегі зерттеушілердің еңбектері, қазіргі лингвостатистикалық зерттеулердің бағыты, т.б. туралы айтылған.

Ғылыми зерттеудің мақсаты, негізгі бағыттары мен идеялары: тіл білімінің барлық саласы бойынша өзінің ғылыми озық ойларын жазып, осы еңбектері арқылы кейінгі ұрпаққа талантымен танылған профессор Қ.Жұбанов еңбектерінде қазақ тілін зерттеуде статистикалық әдіс-тәсілдерді қолданудың алғашқы үлгілері көрініс тапқандығы нақты деректер негізінде баяндалған.

Статистикалық әдістерді қазақ тіліндегі дыбыстардың фонетика-фонологиялық мәнін таныту, фонемалар құрамын, әліпбиге алынатын әріп санын білу, сөз бен буын саны мен буын құрамындағы дыбыс санын есептеу, сөз мағынасының фонема саны мен оның сөз құрамындағы орнына қатысын, әр фонеманың сөз ішіндегі тіркесуі мен позициясының есебін анықтау үшін қолданғаны дәлелденген. Жұмыстың ғылыми-практикалық маңыздылығы да осында.

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдауы, қорытындылары: қазақ тілі дыбыстарының тіркесім заңдылықтарын, буынға бөліну ерекшелігін, тасымалдану-тасымалданбау жағдайларын анықтау орфографияның басты қажеттіліктерінің бірі болып табылатынын ескерген ғалым Қ. Жұбанов жазу емлесін бір жүйеге түсіру

мақсатындағы зерттеулерін статистикалық ізденістермен ұштастыра жүргізген.

Бір тілдегі сөйлемді екінші бір тілге аударуда кездесетін қиындықтардың бірі – сөздің мағынасын дәл беру, яғни, бір сөздің жеке тұрғандағы мағынасы мен сөйлем құрамында басқа сөздермен байланысқа түскендегі аударма мағынасының тура келе бермейтінін статистикалық әдістер арқылы көрсетілген деректерге тілдік талдау жасалған.

Бұл жұмыстың нәтижелері Сандық лингвистика, Қазақ тілі фонетикасы саласындағы сандық технологияға қатысты тақырыптарды өту кезінде пайдалануға болады.

Қ. Жұбановтың еңбектерінде қолданылған алғашқы статистикалық деректерді қазіргі сандық лингвистика пәндерін оқу барысында пайдаланып, тіл элементтерінің сандық мәселелерін, жиілік сөздіктердің түрлерін, кері әліпби-жиілік сөздік, сөзнұсқағыш әліпби-жиілік сөздік, мәтіндегі грамматикалық бірліктер санын есептеу, компьютер көмегімен сөздердің алгоритмін жасау, қазақ мәтіні бойынша түзілген жиілік сөздіктерге сандық есептеулер сипаттамасын беру, т.б. жұмыстарды практика жүзінде жасай білуге қол жеткізіледі.

Тірек сөздер: тіл білімі, статистикалық әдістер, дыбыс саны, әріп саны, буын, сөз саны, сөз тіркесі, сөйлем.

Негізгі ережелер

Қазіргі тіл білімінде статистикалық лингвистика бойынша зерттеулер болғанымен, осы саладағы алғашқы ізденістерді анықтау, тілдік бірліктерді сандық есептеулермен байланыстыра зерттеудің жолдарын көрсету, тілді зерттеуде математикалық есептеулердің артықшылықтарын таныту және профессор Қ. Жұбанов еңбектеріндегі статистикалық әдістерге талдау жасауға назар аударылды. Қазақ тілін зерттеуде Қ. Жұбанов еңбектерінде көрініс алған алғашқы статистикалық әдістерді нақты деректер арқылы көрсету, ғалым қолданысындағы статистикалық зерттеудің негізгі бағыттарын анықтау және тілдік категорияларды теориялық тұрғыдан кеңірек танытуда сандық өлшемдерді пайдалануға талдау жасау мақсат етілді.

Кіріспе

Тілді зерттеу математикалық есептеулермен де байланысты болып, тілдегі коммуникациялық ақпараттар түрлі есептеулер мен сандық деректерге де мүдделі болып табылады. Осы қажеттіліктер статистикалық лингвистиканы дүниеге әкелгенін білеміз. Статистикалық лингвистика

тілдің грамматикалық категорияларын, тілдегі барлық деректерді сандық тұрғыда тексеруді, тіл элементтерін өлшеудің сандық мәселелерін қарастыратын қолданбалы тіл білімінің бір жаңа саласы болып табылады. Тілдегі түрлі жиілік сөздіктер, сөздерді компьютер арқылы алудың алгоритмін жасау, т.б. да жұмыстар сандық есептеулер арқылы жүзеге асырылады. Ауа райы болжамында, табиғат құбылыстарында, тарихтың сан-алуан кезденінде, салт-дәстүрді де көркем тіл құдыретті арқылы сипаттайды [1, 46 б.]. Сол сияқты тіл деректері есептеу, сандық мәселелермен де байланысты қарастырылады. Қазіргі тіл білімінде статистикалық лингвистика саласында тілдегі сөз тұлғаларының құрамын сандық есептеу әдісімен зерттеп, оның формалды жақтарын айырып, сөз бөлшектерін сегментті ерекшеліктеріне қарай бөлшектей қарауға, сөз құрамын автоматты түрде талдау ісіне ерекше назар аударылады. Қазір қазақ тіл білімінде статистикалық лингвистика бойынша зерттеулер қарқынды түрде дамып келеді. Осы бағыттағы зерттеулердің алғашқы бастаулары А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбанов еңбектерінен көрініс табады. Қазіргі тіл білімінде статистикалық лингвистика, лингвистикадағы модельдеу бағыттарының кейбір алғашқы бастамалары профессор Қ. Жұбанов еңбектерінде сандық деректер мен сапалық өлшемдерді таныту мақсатында қолданыс тапқаны кейінгі зерттеушілер тарапынан жиі айтылып келеді. Қолданбалы лингвистиканың осы аталған салаларының басын қосатын корпустық лингвистика, яғни, компьютерлік технологияларды қолдана отырып, тілдік мәліметтердің лингвистикалық корпусын құрастыру мен оны қолданудың жалпы принциптерін зерттеумен айналысатын сала бүгінде қарқынды дамып келеді [2].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Осы аталған мақалада профессор Қ. Жұбанов еңбектеріндегі статистикалық әдістер жөнінде жан-жақты мәлімет беріп, лингвистикалық тұрғыда талдау жасау барысында зерттеудің сипаттамалы және тарихи әдістері негізінде қажетті деректер сұрыптап алынып, жинақталған деректер бойынша статистикалық әдістермен қатар, салыстыру, талдау, қорыту әдістері де қолданылды. Қазіргі тіл білімінде статистикалық әдістердің күрделі түрлері қолданылатын болса, алғашқы шыққан еңбектерде сандық өлшемдерді қолдану әдістері қарапайым мысалдармен көрсетілгеніне сипаттама берілді.

Статистикалық әдістер қазір тіл үйрету барысында да ескеріледі, сонымен қатар, тілді үйрену сол тілдің сөздік құрамындағы барлық лексиканы түгелдей білумен өлшенбейді. Бастапқыда үйренетін

тілдің сөздік құрамындағы ең қажетті лексикалық минимумдарды сұрыптап, таңдап ала білу керек. Лексикалық минимумды топтастырудың өзіндік қағидаларының біріне статистикалық принциптер жатады десек, сандық есептеулер сөздердің қолданылу жиілігі мен таралу өрісін негізге алатын сандық мөлшерге қатысты болса, әдістемелік қағидалар оқыту бағдарламасы мен алынған тақырыптарға сүйенеді [3, 165 б.].

Талқылау және нәтижелер

Алғашқы болып ана тіліміздегі сөздерді қолдана отырып, қазақ тіл дыбыстарына ғылыми зерттеу жасаған Ахмет Байтұрсынұлы екен. Ғалымның еңбектерінде тілдің дыбыс жүйесі, дыбыстық құрамы, әртүрлі ерекшеліктеріне қарай олардың топтастырылуы, әріп, әліпби және жазу мәселелері жоғары деңгейде талданған. Зерттеуші 1920 жылы қазақ мұғалімдеріне арналған Баяншы деген еңбегінде ана тілімізде барлығы жиырма төрт дыбыс бар екенін айтып, “Оның бесеуі дауысты, он жетісі дауыссыз, екеуі жарты дауысты”, – дейді [4, 479 б.]. Бұл жерде дауыстылардың жуан түрін ғана көрсетіп, ал дауыссыздардың төл тілімізге қатыстыларын ғана алып, у мен и табиғаты жарты дауысты деген атаумен таныстырылған. Бес дауысты деп оның е-ден басқаларының тек жуан түрін көрсеткенін, ал жіңішкелерін дәйекшемен танытатынын есептегенде, осы бес жуан-жіңішкелі үні басым айтылатындар, дауысты дыбыстар, саны тоғыз болады. Сонда барлық дауысты-дауыссыздар санын қоса есептегенде, қазақ тіліне тән тоғыз дауысты, он тоғыз дауыссыз, барлығы жиырма сегіз төл дыбысымыз бар екенін көрсеткен. Бұдан А. Байтұрсынұлының тіл дыбыстарының құрамы мен фонемалық мәнін түсіндіруде санмен есептеп көрсетуге ерекше мән бергенін байқаймыз.

Ғалым қазақ тіліндегі осы 24 түрлі дыбыстың фонемалық сипаты бар екенін төмендегідей сандық есепке құрылған мысалдар арқылы көрсетіп, бұл дыбыстардың ішінде қ һәм ғ ылғи жуан айтылады, к, г һәм е ылғи жіңішке айтылады. Өзге 19 дыбыстардың һәр қайсысы бірде жуан, бірде жіңішке айтылады. Егерде бұл 19 дыбыстың жуан айтылуы үшін бір белгі, жіңішке айтылуы үшін бір белгі керек десек, онда 19 дыбысқа 38 белгі керек болар еді. Бұған дайым жуан айтылатын қ мен ғ-ны қосқанда, дайым жіңішке айтылатын к, г, е- лерді қосқанда, бәріне 43 белгі керек, – дейді [4, 479 б.]. Қазақ тілінің сингармониялық табиғатына сай сөйлесім кезіндегі қасиеттерін жазылым үдерісінде дұрыс таңбалау жолын тауып, 43 түрлі дыбысты толық қамтып, оларды дәйекшіні қосқанда 25 таңбамен белгілеп, қазақы жазу техникасын ойлап тапқан Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми құнды жаңалығын алғаш

рет ғылыми ортада ғалым М. Жүсіпұлы өз зерттеуінде дәлелдеген еді. Қазақтың сингармониялық сөйлесімінде 24 әріптен және 1 дәйекшіден тұратын алфавиттегі таңбалар саны жеткілікті [5, 22 б.]. Осы деректер арқылы дыбыс пен фонеманың ортақ және айырым белгілерін тереңірек түсіндіру үшін А. Байтұрсынұлы статистикалық әдістерді қолданып, сандық есепке жүгінген.

Өзінің ғылыми зерттеулерінде профессор Қ. Жұбановта сандық есепке құрылған статистикалық әдістерді өз орнымен қолданған. Мәселен, Қ. Жұбанов қазақ тілінің фонетикасына арналған еңбегінде дыбыстың саны мен сапасы туралы түсіндіру барысында ақындардың өлең жолдарынан да мысалдар алып отырған. Мысалға, Ілияс Жансүгіровтың “Қойшы ойы” деген он екі жол өлеңінде төрт жүз сексен сегіз дыбыс бар екенін айтып, бірақ мұнда осыншама түрлі дыбыстың жоқ екенін, бұл жерде не бары жиырма сегіз ғана түрлі дыбыс бар екенін мысалға келтірген. “Өлеңде келтірген сөздердегі әртүрлі дыбыс саны жиырма сегіз болса, олардың “бірі – 10, бірі 50 рет қайталап барып 488 болған”, - дейді [6, 172 б.]. Осы мысалында мәтіннің көлемін, яғни, он екі жол екенін, ондағы дыбыстың барлық саны мен дыбыс түрлерін ажырата көрсету арқылы олардың мәтінде қайталанып қолдану жиілігі туралы да ой қозғаған. Ғалымның бұл талдауларынан қазіргі статистикалық лингвистиканың амал-тәсілдерін, дыбыстың, сөздің қолданылу жиілігін, сан мен сапаның айырмашылығын анық көреміз. Фонема аллофондары туралы теориялық түсініктерге жүгінетін болсақ, саны 28 түрлі болып тұрған дыбыс фонологиялық қызметіне байланысты мәтіндегі қолданысы барысында саны 488 болғанымен, олар не бары 28 түрлі фонема екенін түсіндірген. Бұл жерде тіл дыбыстарының фонемалық қасиеті мен фонологиялық қызметі деген түсінікті қалыптастыру мақсатында статистикалық әдістердің тиімділігі анық байқалады.

Осындай есеп-қисаптан кейін, Қ. Жұбанов мынандай тұжырым жасаған: Қазақ тілінде де сапасы әртүрлі болатын дыбыстардың арнаулы саны бар [6, 172 б.]. Бұл деректер қазақ тіл біліміндегі статистикалық әдістің профессор Қ. Жұбанов еңбектерінде мақсатты түрде ерекше білгірлікпен қолданылғанын айна-қатесіз дәлелдейді. Бұл жөнінде тіл білімі жүйесін математикалық есептеулермен байланысты зерттеудің алғашқы маманы, профессор Қ.Б. Бектаев естелік мақаласында: Бүгінде лингвистикалық статистика деп аталып жүрген тіл білімінің жаңа саласының алғашқы нышандары мен белгілері. Қазақ тіл білімінің бұл саласының бастауында да проф. Құдайберген Жұбанов тұрды. Осы бағытта қазақ тіл біліміндегі көптеген мәселелердің Әліппесін ғалым өзі бастап, өзі жазып кеткен болатын. Осылайша, біз сөз етіп отырған тілді

зерттеудегі сандық мәліметтер мен деректерді пайдалану әдісі де аты аталып, түсі түстеліп, арнайы түрде қарастырылмағанмен, ол жөнінде жанама болса да сөз етіліп, белгілі бір игі мақсаттың жолын дәл мегзеп берген еді,-деп жазған болатын [7, 109-110 бб.]. Осы айтылғандай, әліпби құрастыру үшін алдымен тілдегі фонемалар құрамын анықтап, одан кейін жазу барысындағы емле ережелерін дұрыс көрсету үшін де дыбыстардың жазылымдағы фонологиясын нақты сандық деректер арқылы талдап алуға мән берген. Фонетика мен фонологиялық танымның арасындағы айырым белгісін түсіндіру үшін де сандық есептеулерге жүгінеді. Дыбыс пен мағына арасындағы байланыс пен олардың ерекшеліктерін танытудағы Қ. Жұбановтың өз сөзін келтірсек, ол сөздегі дыбыстардың біреуі көп не аз, не саны өзгеше болып тұрса, немесе дыбыстар саны мен түрі бірдей болып келсе де, “дыбыстарының тек тізілу тәртібі басқа болса да, сөздер бірінен-бірі басқа болады”, -дейді [6, 171 б.]. Зерттеуші фонема атауы мен оның ерекшелігін таныту үшін бұл ойын одан әрі тереңдете түсіп, дыбыстың сапасы мен санының арасындағы өзгешеліктерді, сапасы бірдей болса да, саны әлденеше бола беретінін де сандық мысалдармен баяндайды. Осы сөздерін зат-сат, ат-сат, сат-тас деген сөздердегі дыбыстардың саны мен орналасуындағы ерекшеліктерін, баба, бөле деген сөздерде төрт-төрттен дыбыс болса да, бірінде сапасы екі түрлі, екіншісінде сапасы төрт түрлі дыбыс бар екенін айтады. Дыбыстардың өзіндік ерекшелігі және оның орналасуы, яғни, тіркесу қабілеттері де арнайы сандық есептеулермен де ұштасып жататынын байқауға болады. Қазіргі кезде қолданбалы және теориялық тіл білімінде көрші дыбыстардың бір-біріне ықпалын анықтауда міндетті түрде статистика-комбинаторлық әдістер арқылы талдау жасалады [8]. Мұндай әдістерді Қ. Жұбанов та өз зерттеулерінде тиімді жолдардың бірі ретінде қолдана отырып, тілдегі сөзден келесі сөздің өзгешелігі оның ішкі құрамын құрап тұрған барлық дыбыстың бірдей келуі, не сапасы басқаша болуы міндет емес, сондағы тек бір ғана дыбыстың өзге сапада болғаны, сондай-ақ, нысанаға алған сөз бен екіншісі құрамындағы дыбыс саны, дыбыстардың көрші тұрып, тіркесу тәртібі басқаша болуы жеткілікті, олардың екі бөлек фонема болуын танытатынын айта келіп, “яғни, тіл дыбыстарының табиғатын тани білуде фонология заңдылықтарына сүйенген” [9, 50 б.]. Ғалымның осы секілді дыбыс табиғатына байланысты айтқан пікірлерінде статистикалық әдістерді ретті жерінде орынымен қолдана біліп, дыбыс заңдылықтарын мақсатты түрде сандық есептер арқылы баяндау жолын көрсеткен деп білеміз. Қ. Жұбанов ана тіліміз үшін орфография мәселесіне ерекше қарап, осы жазу заңдылықтарын таныту үшін сандық деректер арқылы

терең түсіндіруге болатынын байқатып, келгенін, жазу емлесін ғылыми тұрғыда қалыптастыру, дамыту мақсатында қолданған. Әліпбидегі дыбыс санын есептеуге, жазуда өз тілімізге тән дыбыстар санын дәл анықтауға, қазақ тіліндегі барлық фонеманы өз орнында қолдану үшін олардың санын да есептеп отыруға, іс жүзінде әр дыбыстың қажеттігіне, қолданыс жиілігін белгілеуге мән берген екен. Қ. Жұбанов өзі редакторлық еткен мемлекеттік терминологиялық комитетінің №4 Бюллетенінде емле туралы жарияланған мақаласында бұрынғы әріптермен жазғанда 1532 әріп-таңбадан тұратын мәтінді мысалға алып, оны әліпбидің жаңа жобасы бойынша жазғанда тиімділігі қысаң ы, і 126 жерде, ә, ө 33 жерде кем жазуға болатынын есептеп шығарған [10, 30 б.]. Бұл да статистикалық әдістің тиімді тұстарын көрсетеді. Ғалым өзінің айтпақ ойын осындай цифрлық деректермен байланыстыра түсіндіруі арқылы тілдік талдауды статистикалық деңгейге жеткізуге ұмтылған.

Тіл теориясы, қай тіл болмасын, оның дыбыс жүйесіндегі фонемалар санын нақты анықтауды қажет етеді. Фонемалардың саны мен сапасын анықтау – әліпби құрастыру жұмысында маңызды мәселе, сондықтан сандық есептеу әдісі – барлық тілде де қолданылатын зерттеу әдістерінің бірі болып табылады. Мысалы, орыс тілінде 5 дауысты (и-э-а-о-у) бар, ал ы фонема емес. Орыс тілінің сөйленісінде и-ы дыбыстары бірдей фонетикалық қоршауда кездеспейді, и тек жіңішке дауыссыздардан кейін ғана келсе, ал ы, керісінше, тек жуан дауыссыздардан кейін ғана келеді. Басқаша айтқанда, бұлар бір фонеманың варианты болатындықтан и болатын жерде ы кездеспейді, ал ы болатын жерде и болмайды. Сондықтан орыс тіліндегі и фонемасының жуан дауыссыздан кейін келетін варианты ы болып табылады [11, 19 б.]. Тілдегі фонема санын оның аллофондарынан ажырата тану керек десек, олардың сандық құрамын да біліп, статистика жүргізудің мәні зор деп есептейміз. Әр тілдің фонемалық құрамы да әртүрлі болады. Мысалы, ағылшын тілінде 26 әріп, оның ішінде 6 дауысты, қалғаны дауыссыздың таңбасы болса, барлық фонема саны – 44, оның ішінде 20 дауысты, 24 дауыссыз бар [12, 11 б.]. Ал осы ағылшын тіліндегі 20 дауыстының 12-сі – жалаң дауыстылар, 8-і – дифтонгтар болып табылады [12, 21 б.]. Қ. Жұбанов өз кезіндегі 33 әріптен тұратын латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін жетілдіру барысында 25 әріп пен 1 белгіден тұратын өзі құрастырған жаңа әліпбиін ұсынған екен [6, 495 б.]. Міне, осы фонемалардың сапалық құрамымен қатар сандық есебі де тілдің теориялық ерекшелігін таныта түсуге септігі бар. Сондықтан сан мен сапаны қатар ескеруі арқылы зерттеуші Қ. Жұбанов статистикалық

тұрғыдағы әдістердің қажеттілігін, оны қолданудың дұрыстығын біліп, көрегендікпен танып, цифрлық әдістердің болашағын да терең сезінген деп есептейміз.

Фонетист Қ. Жұбанов өз тіліміздің ерекшеліктерін, яғни фонологиялық табиғатын терең түсініп, дұрыс түсіндіре білген ғалым еді. Сөйлеу дыбыстарының сөз бен буын ішіндегі орналасуын қарастырған, кезінде ұ-у, ү-у, ы-й, і-й қосынды дыбыстар екендігін көрсеткен, осы қосар тіркестерді қолданыста жалаң түрде бір ғана у және и әріптерімен таңбасымен беру арқылы жазу сауаттылығын арттыруға шақырған ұсынысын да кейіннен қабыл алғанымызды, жазуда осы көзқарас басшылыққа алынып келгенін де жоққа шығара алмаймыз. Бұл ұлттық жазудың алғашқы балаң кезеңі үшін тиімді болған еді. Сауатты жазу үшін сол кезеңдегі алғашқы латын таңбасын иеленген әліпбиімізде дауыстылар таңбасы 13 әріппен (17 таңба) арқылы белгіленген, ғалым енді оны (ұу, үу, ый, ій әрбіреуі 2 әріптен, яғни 8 таңбадан тұратын тіркесімдерді) жазу барысында бұрынғыдан да қысқартып, тіліміздің дұрыс таңбалануына кедергі келтірмей, дыбыс пен әріпті бірдейлестіріп таңбалауға болатындығын орысша мақаласында “7 букв, 7 знаков” деп нақты статистикалық есеппен көрсеткен [6, 494 б.].

Статистикалық мәселелер, Қ. Жұбанов еңбектерінде ескерілгендей, қазіргі әліпби құрастыру барысында да көңіл аударуды қажет ететін маңызды жұмыстардың қатарында болып қала береді. Мысалы, қазақ әліпбиін бұрынғы жазуын латын таңбасына өткізу мәселесі қозғалғанда әліпбидің бірнеше нұсқасы ұсынылғанын білеміз. Сол әліпбилердің алғашқы нұсқасында әріп – дыбыс бірде-бір деген ұстанымға сай келмей, әсіресе, қазақ тіліндегі төл дауысты дыбыстардың қосарланған әріптермен (диграфпен) берілген болатын. Батыс елдерінің, яғни роман, герман, славян тілді елдердің тілдері флективті тілдерге жатады. Олардың тілінде сөздің құрамы да, сыртқы тұрқы да қысқа келіп, түрленіп айтылуға бейім келеді. Бұл тілдердегі сөздер сөйлеу барысында қанша өзгеріске түсіп, дыбыс құрамы өзгерсе де, құбылса да, сыртқы көрінісі қысқа күйін сақтайды. Солай болғандықтан мұндай құрылымды тілдерге дыбыс пен таңба саны бір-біріне тең келуі міндетті болмай, оларда бір дыбыс және олар екі таңбамен де берілетіндіктен, жазуда диграф ұстанымы кедергі болмайды. Осы топтағы тілдер жазуда опонай қосар әріпті пайдалана береді. Ал өзіндік табиғаты, құрылымы жалғамалы болып келетіндіктен, қазақ және басқа түркі тілдерінде сөздің түбірінен кейін қосымшалар көп жалғанады, сондықтан қосымшалар арқылы сөздің сырты да созыла түсіп, мағынасы да өзгереді. Егер жазу кезінде жалғыз дыбысты қос әріппен, диграфпен, алатын болсақ, сөздің

сыртқы құрылымы да өсіп, әріп саны көбейе түседі. Бұндай өзгерістер ана тіліміздің дұрыс жазылуына кедергі келтіріп, жазуға ауыртпалық түсіруі мүмкін деп есептейміз. Сол себепті әліпби құрастыруда дыбыс - әріп байланысының статистикалық жағына да назар аударылып отыр. Осы орайда, ғалым А. Шәріпбай өз зерттеуінде қазақ әріптері мен әріп тіркестерінің жиілігін қазақ жазуын латын графикасына көшірудегі емле ережелеріне қажетті статистикалық мәліметтер ретінде негізге алған [13].

Зерттеудің құндылығы. Қазіргі таңда қазақ тіл білімінде статистикалық лингвистика талаптары бойынша тілдегі сөз тұлғаларының құрамы мен оның формалды жақтарын есептеу негізінде айырып зерттеу жүйелі түрде іске асырылып келеді. Қазақ тілі құрылымы жағынан агглютинативті тілдер қатарына жататындықтан оның сөз байлығын лексикалық және морфологиялық талдау барысында әр бөлшегін сегменттік ерекшеліктеріне қарай жіктеп отырамыз. Сондықтан қазақ сөздерін буын жігіне қарай сегменттеу, қазақ тіліндегі буын жүйесінің фонетикалық және фонологиялық ерекшеліктерін білу маңызды болып табылады. Сөз құрамындағы буын санын есептеп, олардың аражігін ажырата білу, сандық құрамы мен әр бөлшектің грамматикалық мағынасы мен тілдік қызметін тануымыз білім беру ісінде, оқулықтар жазуда да маңызды болып табылады. Бұл жұмыстың нәтижелері Сандық лингвистика, Қазақ тілі фонетикасы саласындағы сандық технологияға қатысты тақырыптарды өту кезінде пайдалануға болады. Буын тақырыбын қарастырған кезде де Қ. Жұбанов статистикалық әдістерді өз зерттеулерінде жүйелі түрде пайдаланғанына назар аударып көрейік. Ғалымның 1934 жылы жазған “Буын жігін қалай табуға болады?” деген еңбегінде қолданған әдістерін статистикалық теорияның алғашқы базасы деп білуге болады. Буын жүйесін тіліміздегі сөздердің қолданысын, олардың көркемдігін тани түсу үшін де маңызы ерекше деп есептейміз. Ғалым буынды жете зерттеуге алуының себебі де оның қызметі қазақ тілінің ерекшелігін танытатындығын көрсетуге негізделген еді. Буынның қызметі мен жалпы құрылымын бірлікте қарай отырып, буынды білмесе, тілді де терең игере алмайтынымызды түсіндірген. Буын арқылы жазу емлені де жақсы білуге болады, жалпы морфологиялық заңдылықтар да буынмен байланысы бар екенін, сол сияқты сөз екпін, интонация секілді сөйлем жүйесіне қатысты тіл құбылыстарын да жете білуде буынның маңызын түсіну керектігін жазып кеткен. Ажарлап сөйлеу, әсерлеп оқу сияқты сабақтарды да дұрыс буын жайына қанық болғанда терең түсінеміз деген ой білдірген. Өлең құрылысын да буынмен өлшеп, сол арқылы

мәнерлі жеткізуге болатынын айтқан. Қазақ сөздерінің де табиғаты осыған қатысты болатынын айта келе, “буын жүйесін жете білу керек”, – деген еді [6, 349 б.].

Қ. Жұбанов қазақ сөздеріндегі буынның алты түрін көрсетіп, оларға теориялық анықтама беріп, мысалдар арқылы сипаттама жасап, осы буындардың өзара жігін айырудың өзіндік формалды әдісін көрсеткен. Ғалым қазақ тіліндегі буындардың алты белгісін анықтап, қазіргі ғылыми ортадағы компьютерлік лингвистика тілімен айтқанда, буындардың жігін айырудың алгоритмін жасап берген еді. Қ. Жұбанов қазақ тілінің төл сөздерінде бір буынның құрамында дыбыстардың саны төрттен аспайтынын да атап көрсеткен. Сөздің соңынан бастап, кері қарай санағанда ұшырасатын әрбір дауысты дыбыстың алдында тұрған дауыссыз дыбыс қосылып барып, буын жігіне ажыратылуы тиіс деп есептеген. Ғалым дауыссыз дыбысты буынның жігін танытатын, буын жігін нұсқайтын сегмент ретінде танытқан. Сонымен бірге Қ. Жұбановтың қазақ сөзінің сегменті, яғни, сөздің буын жігін ажыратуды сөздің соңында тұрған буыннан бастауды ұсынғанын да атап айту керек. Осы деректерге сүйене отырып, ғалым зерттеулерінде буын құрамын, ондағы дыбыстар санын сапасына қарай ажырата отырып, буын құрылымын алты түрге бөліп, статистикалық әдіспен талдап түсіндірген. Оның осы алты түрлі буында санамалап тұрып белгілеу әдісі қазіргі қолданбалы тіл білімінің жаңа саласының статистикалық талаптарына сай келеді. Қазақ тіліндегі буын құрылымдарының (Д-ты; Д-сыз+Д-ты; Д-ты+Д-сыз; Д-сыз+Д-ты+Д-сыз; Д-сыз+Д-ты+Д-сыз+Д-сыз) алты вариантын шартты белгілермен таңбалау алгоритмін жасаған деуге болады [6, 87 б.]. Ғалым

Қ. Жұбановтың Буын жігін қалай табуға болады? мақаласының ғылыми әрі практикалық маңыздылығы – тек сол өз кезеңі үшін ғана емес, қазіргі кезде де, ертеңгі күн үшін де қажет екендігі. Қазақ тіліндегі буын жігін табу, буынға бөлу, буын құрылымына фонетикалық сипаттама беруде профессор Қ. Жұбановтың осы мәселеге қатысты ғылыми талдаулары бүгінгі күні де өзекті болып тұрса, оның сан мен есепке құрылған анықтамалары қазіргі статистикалық талдаулармен ұштасып жатқанын да ескеруіміз керек. Қазіргі таңда санды лингвистикада буынның цифрлық мәнін жете зерделеу қажет болып отыр. Буын теориясы – фонетикадағы ең күрделі мәселелердің бірі болып табылады, ал оның корпустық лингвистикаға қатысты жағы одан да маңызды деп білеміз. Қ. Жұбановтың статистикалық есепке құрылған теориялық талдаулары буын модельдерінің түрлерін анықтап, буындарды таңдау алгоритмдерін жасауға негіз болды. Бұл буынның бөліну алгоритмдері тек қазақ тілінің ғана емес, сонымен бірге туыстық

түркі тілдерінің де барлық сөздерді автоматты құру жүйелерінің негізін құрайтын болып табылады [14, 60 б.]. Өз ана тілімізді зерттеу тарихында цифрлық деректерге көңіл аударған тұңғыш маман Қ. Жұбановтың қалдырған мұрасы туралы зерттеушілер айтқан пікірлерге қарағанда, ол тілді есептеу, санау сияқты амалдар арқылы зерттеуге жүгінгенін, есептеу мен тіл заңдылықтарын бір мақсатқа пайдалану арқылы есеп-санаққа ерекше мән берген. Оның осы мәселеге қатысты еңбектері “ретті жерінде математиканың тәсілдеріне сүйенгендігіне” дәлел бола алады [15, 23 б.].

Тіл дыбыстарының акустикалық табиғатын, өзіндік ерекшеліктерін бір-бірінен ажырата көрсету үшін ғалым оларды бір-бірінен арасын ажырату үшін кесіп тастау қиын екенін айтып, оны есеп сандарын мысалға алып түсіндіреді. Ол сандарды ретімен санайтынымызды, дыбыстарды айтуда да олардың осы секілді тәртібі барын айтып, санды ретімен “тәртібін сақтамақ болғанда 3,1,4,2,5 деп жазбайтынымыз сияқты”, -деп түсіндірген [6, 64 б.]. Одан әрі дыбыстың жеке сапасы мен қызметі, оның сөз ішіндегі тіркесі, орнына қарай сөз мағынасын да өзгертуге себі тиетінін, “семсер деген сөздегі дыбыстар саны – 6, сапасы – 4”, -деп сандық есептеулер арқылы талдаған [6, 65 б.]. Сандық есептеулер статистикалық зерттеулердің маңызды бөлігі десек, осы әдістің алғаш тіл саласында қолданылуына ғалым Қ. Жұбановтың да үлесі бар деп есептеуге болады.

Статистикалық әдістер қазір тіл үйрету барысында да ескеріледі, сонымен қатар, тілді үйрену сол тілдің сөздік құрамындағы барлық лексиканы түгелдей білумен өлшенбейді. Үйренетін тілдің сөздік құрамындағы алғашқы кезекте ең қажетті лексикалық минимумдарды сұрыптап, тандап ала білу керек. Лексикалық минимумды топтастырудың өзіндік қағидаларының біріне статистикалық принциптер жатады десек, осы сандық есептеулер сөздердің қолданылу жиілігі мен таралу өрісін негізге алатын сандық мөлшерге қатысты болса, әдістемелік қағидалар оқыту бағдарламасы мен алынған тақырыптарға сүйенеді [3, 165 б.]. Профессор Қ. Жұбанов тілді терең меңгеру үшін оның тарихына да терең үнілуге шақырады, бұған көп дәлелдер келтіре келіп, “арабтың мән деген сөзі, орыстың меня дегені, қазақтың мен, өңге түркілердегі бән, біз, бәрі дегендерді айырып тастау қиын” – дейді [6, 86 б.]. Сонымен бірге сөздерді таптастыру мәселесінде де жауаптылықпен қарау керектігін, әр сөз табының өзіндік ерекшелігін ескермей, оларды бірдей қарауға болмайтынын айтып, бұған “кісі” мен “үшін” сөзінің біреуі түбір, біреуі шылау болса, оларды қатар қойып талдау, сөздің бір табы демеу-деу – қарыс пен құлашты қосып санағандай болып шығатынын айтады. Егер

“2 құлаш пен 3 қарыстың жиыны 5-еу дегенмен бір есеп”, “бір сом мен 50 тиынды қосып 51 шығарғанмен есеп бола ма?” дейді [6, 130 б.]. Осы мысалдарды санмен көрсету арқылы теориялық мәселелерді түсіндірудің тиімді жолы ретінде сандық есептеулерге жүгінгенін байқаймыз.

Қ. Жұбанов сөйлемдегі сөздердің орын тәртібін көрсету үшін де санмен есептеу арқылы түсіндіруге жүгінген. Ол сөйлем мүшелерін санмен белгілеп, олардың байланысуын сандардың орын ауыстыру арқылы танытады. Ғалым сөйлем мүшелерінің орын-орны туралы да нақты айтып кеткен. Сөйлемде баяндауыш соңында келсе, ал оның бастауышы өзімен қиысатын баяндауышынан бұрын тұратынын айтады. Сол сияқты анықтауыш, толықтауыш пен пысықтауыш та өздерінің байланысатын сөздерінен бұрын келеді, “анықтауыш өзінің анықтаған сөзінен, толықтауыш өзінің толықтаған сөзінен бұрын келеді”, -деген анықтама береді [6, 151 б.]. Қ. Жұбанов статистикалық тұрғыда төмендегі сөйлемді санмен белгілеп көрсетеді: Бұл (1) – мал(2) күткен(3), малға(4) ықылас(5) берген(6) бейілдің(7) көрмесі(8). Осы сөйлемдегі сөздердің байланысы төмендегіше көрсетілген: Бұл(1) – көрмесі(8); малға(4) ықыласты(5); бейілдің(7) көрмесі(8); берген(6) бейілдің(7); күткен(3) бейілдің(7); Малды (2) күткен(3); малға(4) берген(6); ықылас(5) берген(6); Осы сөз тіркестерінің санмен берілуі сөз тіркесі мен сөздердің байланысу ерекшелігі туралы терең түсінік береді. Ғалым Қазақ тіліндегі сөздердің тіркесу түрлері туралы деген мақаласында да 15 сөзден құралған сөйлемді алып, оның ішінде қосымша жалғанған 3 сөз, қалған 12 сөз түбір не туынды түбір күйінде тұрғанын айтып, төмендегі сөйлемді әр сөзін санмен белгілеп көрсетеді: “Сен(1) көрген(2) қымбат(3) алпауыттан(4) да(5) Қызыл(6) Құрт(7) Ертай(8) ұстанын(9) Темірбайдан(10) алған(11) торы (12) бесті(13) аты(14) жақсы(15)” [5, 450 б.]. Осы сөйлемді орыс тіліне аударған кездегі сөздердің орын тәртібінің өзгерісін де санмен көрсетіп, қазақ тіліндегі сөздің мағынасы мен тіркесімі басқа тілде өзгеше болатынын, сондықтан оны басқаша құрастыруды қажет ететінін бір-бірінен өзгеше 5 түрлі сөйлем етіп құрастырып көрсеткен [6, 455 б.]. Қ. Жұбанов өзінің статистикалық ізденістерінде осы сөйлемдердегі сөздердің басқа тілде орындары өзгеріп кететіндігін сөздеріне қарап жатпай-ақ, сандардың тіркесу реті араласып кеткенінен-ақ байқауға болатынын дәлелдеген. Сонымен қатар аударма жұмысында да сөздің баламасын таба білуде статистикалық нақтылық қажеттігін байқауға болады. Жоғарыдағы сөйлемді орыс тілінің ыңғайына қарай аударғандағы сандардың тізілу ретінің өзгерісі төмендегіше болған: “Чему(4) дорогой(3) помещику(4) виденный(2) тобою(1), лучше(15) и(5) гнедой(12) пятилетний(13)

мерин(14), полученный(11) кузнецом(9) Ертаем(8) кызыл-куртовцем (6) от (7) Темирбая(10)" [6, 451 б.]. Аударма барысында бір сөздің бірнеше баламасын көрсетіп, құрт сөзін орысша курт, творг, червь сөздерінің қайсысына сәйкес келетінін, ал қымбат сөзіне бұл жерде орыс тіліне аударылғандағы дорог, дорогой, дороже сөздерінің қайсысы дәл келетінін талдап түсіндірген. Ғалым мақаласы соңында сөздердің орын тәртібі мен сөз тіркесінің маңыздылығын, осы мәселені арнайы зерттеу керектігін айтып, осы ойын әр сөзді санмен белгілеп, статистикалық әдістер арқылы дәлелдей білген.

Құдайберген Жұбанов өзінің "О построении речи на казахском языке" еңбегінде сандық ұғымдарға жүгініп, мысалға 16 сөз қолданыстан құралған сөйлемді келтіріп, олардың формалды белгілерін көрсетіп, әрбір сөзге тікелей қатысты параллель тіркестердің орын тәртібіне назар аударып, логикалық екпінге құрылғандығын танытатын сызбаны ұсынған екен [6, 458 б.]. Алынған сызбалар статистикалық лингвистикада сөйлемнің синтаксистік модель үлгісіне айқын дәлелі бола алады. Ал аударма жұмысының синтаксистік және семантикалық көрінісінің үлгісі ретінде "Этюды к переводу трех стилей" деген еңбегін тануға болады, ғалым осы еңбегінде ғылыми, газет-журнал стиліндегі бір-бірінен өзгеше үш түрлі алынған мәтінді бір-бірімен салыстыра-салғастыра талдап, әр мәтіннің өзіндік айырмашылықтарына қарай сөйлем ішіндегі сөздердің өзара бір-бірімен қатысын 5 түрлі өрнекті сызбалармен көрсетіп, орысша берілген сөйлемді тікелей қазақшаға тәржімалауға керекті өзіндік семантика-синтаксистік модель-үлгі жасаған еді [6, 504 б.]. Ғалым еңбектеріндегі синтаксистік қатысты атаулар "сөйлем мүшелері", "жетек сөз", "жетекші сөз", "сөйлем мүшелерінің орын- тәртібі" туралы шағын тақырыптарда, сөздердің тіркесуі, тіркесу тәртібі, аударма туралы орысша жазылған еңбектерінде де бой көрсеткен 12 түрлі сурет бейнесімен алынған сызбалар үлгісі, қолданбалы лингвистика атаулары мен айтқанда, қазақ сөйлемдерінің синтаксистік модельдерінің үлгілері ретінде тануымызға негіз болады.

Профессор Қ. Жұбанов статистикалық талдауларды әдеби шығармалардың мәтіндерін зерттеу ісінде де пайдаланғанын байқаймыз. Ол Қожа Ахмет Яссауидың туған жылын анықтау мақсатында да сандық есептеулер жасайды. Хожа Ахметтің өмір сүрген кезін есептеп, мұсылмандардың ай санау календарын қазіргі күн санау календарына айналдыра есептей келе, Хожа Ахметтің қайтыс болған жылын, яғни 1166 жылы қайтыс болғанын айтады. Ахметтің 1041 жылы туған адам екенін де есептеп шығады. "Демек, ол Науайдан аттай 400 жыл бұрын туған",-деп жазған [6, 291 б.]. Қожа Ахмет Яссауидың қалдырған жыр

толғауының мәтініне талдау жасау барысында: Диуани хикмәт ішіне 4400 жолдық жыр-толғау сидырған кітап,-деп жыр жолдарының да статистикалық есебін шығарғанын көреміз [6, 310 б.]. Демек, барлық саладағы сияқты, тіл білімінде де статистикалық әдістердің қажеттігін Қ. Жұбанов еңбектерін оқыған сайын көз жеткізуге болады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, лингвосандық есептеу әдіс-тәсілдері тілдік деректерге ықтималды немесе дедуктивті болжамдар жасауға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда профессор Қ. Жұбанов еңбектерінде алғашқы бастаулары көрініс бергенқазақ тіл біліміндегі статистикалық лингвистиканың мүмкіндіктері арқылы тіл элементтерін өлшеудің сандық мәселелерін, жиілік сөздіктердің түрлерін, кері әліпби-жиілік сөздік, сөзнұсқағыш әліпби-жиілік сөздік, мәтін мен оның жиілік сөздігі бірліктерімен арақатынасы, сөздерді компьютер арқылы алудың біріккен және іріленген алгоритмін жасау, қазақ мәтіні бойынша түзілген жиілік сөздіктерге сандық есептеулер қолдану, мәтін және оның жиілік сөздігі ішіндегі сөздің ақпараттық сипаттамасын беру, т.б. ұғымдарға қатысты зерттеулерге қол жеткізілді. Сондықтан бүгінде, күрделі технологиялар мен коммуникация заманында, әлемдік ғылым мен техника қарқын алып, онымен қатар тіл білімі де жаңа теориялық жаңалықтармен толыға түскен кезеңде, сандық технология, статистика, автоматтандыру бағыты кең етек алып, дами түсті. Қазақ тілтанымы саласы да статистикалық ізденістерге кең жол ашып, қазақ тілінің осы бағыттағы заманауи әдіс-тәсілдермен зерттелуіне ықпал етті. Соңғы кезеңде Қ. Бектаев, А.Қ. Жұбанов, Ә. Ахабаев, Қ. Молдабек, т.б. еңбектерінде цифрлар арқылы деректер келтіріліп, математика мен тіл деректерін ұштастыра алып, статистикалық есептерді келтіріп, тіл заңдылықтарды ашуға мүмкіндік беретін әдіс-тәсілдер белсенді пайдаланылды. Қазіргі зерттеу деректеріне қарағанда, қазақ тіл білімінде статистикалық лингвистика саласының бастауында Құдайберген Жұбановтың алғашқы ізденістерінің ізі сайрап жатқаны байқалады. Қазақ тілтануында алғаш рет Қ. Жұбановтың еңбектерінде көрініс тапқан қолданбалы тіл білімінің статистикалық лингвистикасы бүгінгі таңда әр алуан сипатта жедел түрде дамып келеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры, 2018. – 320 б.
- [2] Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А. Корпустық лингвистика. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2017. – 336 б.

- [3] Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. Оқу құралы. – Қарағанды, 2014. –184 б.
- [4] Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640 б.
- [5] Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 216 б.
- [6] Құдайберген Жұбанов. Шығармаларының толық жинағы. – Ақтөбе: «Жұбанов университеті», 2019. – 584 б.
- [7] Бектаев Қ., Белботаев А., Смайылов Т. Қ.Б. Қазақ тіл біліміндегі лингвистикалық статистиканың алғашқы көріністері // Құдайберген Жұбанов және қазақ совет тіл білімі. –Алматы: «Ғылым», 1990. – 108-116-бб.
- [8] Андреев Н.Д. Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языкознании. – М: Наука, 2017. – 403 с.
- [9] Садуақас Н.А. Профессор Қ.Жұбановтың фонетика-фонологиялық зерттеулері. Монография. – Алматы: Эверо, 2018. –216 б.
- [10] Бюллетень гостерминкома КазССР, №4. –Алма-Ата, 1935.
- [11] Камчатнов А.М., Николина Н.А. Введение в языкознание: учеб. пособие филологических факультетов университета и педагогический вузов. 2-е изд. – М.Флинта: Наука, 2000. – 232 с.
- [12] Баданбекқызы З. Ағылшын тілі фонетикасы. – Алматы: Эпиграф, 2016. – 264 б.
- [13] Шәрипбай А. Проблемы перевода казахской письменности на латинский алфавит. – Астана, 2017. – 138 с.
- [14] Сиразитдинов З.Ә. Қазақстанда қолданбалы лингвистиканы қалыптастыруда Жұбановтардың үлесі туралы //«Ұлы дала тұлғалары: Жұбановтар тағылымы және жазу реформасы» / ҚР БЖҒМ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Абай атындағы Қазақ ҰПУ, Еуразия ғылыми-зерттеу институты ұйымдастырған профессор Құдайберген Жұбановтың туғанына 120 жыл және оның ұлы ф.ғ.д., профессор Есет Жұбановқа 90 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары (19.XII.2019). – Алматы: «Қазақ кітабы» баспасы, 2019. – 59-63 бб.
- [15] Жұбанов А.Қ. Қолданбалы лингвистика: Қазақ тілінің статистикасы. Оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2007. – 210 б.

REFERENCES

- [1] Ter-Minasova S.G. Til zhane madenietaralyk kommunikaciya (Language and intercultural communication). Almaty: Ulttyk audarma buyrosy kogamdyk kory, 2018. 320 b. [In kaz.]

- [2] Zhubanov A.K., Zhanabekova A. Korpustyk lingvistika (Corpus Linguistics). Almaty: “Kazakh tili” baspasy, 2017. 336 b. [In kaz.]
- [3] Orazbaeva Ph. Tildik Katynas (Linguistic relationship). Oku kuraly. Karagandy, 2014. 184 b. [In kaz.]
- [4].Baitursynuly A. Kazakh til biliminin maseleleri (Problems of Kazakh language education). Almaty: “Abzal-Ai”, 2013. 640 b.[In kaz.]
- [5] Zhussipuly M. Akhmet Baitursynov zhane kazirgi Kazakh tili fonologiyasy (Ahmet Baitursynov and the phonology of the modern Kazakh language). Almaty: Gylym, 1998. 216 b. [In kaz.]
- [6] Kudaibergen Zhubanov. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy (Complete collection of works). Aktobe: “Zhuabnov University”, 2019. 584 b. [In kaz.]
- [7] Bektayev K., Beltobaev A., Smaiylov T.K. Kazakh til bilimdegi lingvistikalyk statistikanyñ algashky korinisteri//Kudaibergen Zhubanov zhane Kazakh sovet til bilimi (The first manifestations of linguistic statistics in Kazakh language education // Kudaibergen Zhubanov and Kazakh Soviet language education). Almaty: “Gylym”,1990. 108-116 b. [In kaz.]
- [8] Andreev N.D. Statistiko-kombinatornye metody v teoreticheskom I prikladnom yazykoznanii (Statistical combinatorial methods in theoretical and applied linguistics). M: Nauka, 2017. 403 s.[In Rus.]
- [9] Saduakas N.A. Professor K.Zhubanovtyn fonetika-fonologiyalyk zertteuleri (Phonetics and phonological studies of Professor K. Zhubanov). Monographiya. Almaty: Evro, 2018. 216 b. [In kaz.]
- [10] Buylleten gosterminkoma KazSSR (Phonetics and phonological studies of Professor K. Zhubanov). №4. Alma-Ata, 1935. [In kaz.]
- [11] Kamchatnov A.M., Nikolina N.A. Vvedenie v yazykoznanie: uchebnoe posobie philologicheskikh fakultetov universiteta I pedagogicheskii vuzov (Introduction to language learning: ucheb.posobie philological faculties of the university and pedagogical universities). 2-e izd. M.Phlinta: Nauka, 2000. 232 s. [In Rus.]
- [12] Badanbekkyzy Z. Agylshyn tili fonetikasiy (English phonetics). Almaty: Epigraph, 2016. 264 b. [In kaz.]
- [13] Sharipbai A. Problemy perevoda kazakhskoi pismennosti na latinskii alfavit (The problem of translation of Kazakh writing into the Latin alphabet). Astana,2017. 138 s. [In Rus.]
- [14] Sirazitdinov Z.A. Kazakhstanda koldanbaly lingvistikany kalyptastyruda Zhubanovtardyn ulesi turaly// “Uly dala tulgalary: Zhubanovtar tagylymy zhane zhazu rephormasy” / KR BzhGM A.Baitursynuly atyndagy Til Bilimi instituty, Abai atyndagy Kazakh UPU, Eurasia gylymi-zertteu instituty uymdastyrgan professor Kudaibergen Zhubanovtyn tuganyna 120 zhyl zhane onyn uly ph.g.d., professor Eset Zhubanovka 90 zhyl toluyna arналган khalykaralyk gylymi-teoriyalyk konpherenciya materialdary (About the contribution of the Zhubanovs

in the formation of applied linguistics in Kazakhstan // "Great steppe personalities: the teaching of the Zhubanovs and writing reform") (19.XII.2019). Almaty: «Kazakh kitabi», 2019. 59-63 b.[In kaz.]

[15] Zhubanov A.K. Koldanbaly lingvistika: Kazakh tilininstatistikasy (Applied linguistics: Statistics of the Kazakh language). Oku kuraly. Almaty: "Kazakh universiteti", 2007. 210 b.[In kaz.]

СТАТИСТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ В ТРУДАХ ПРОФЕССОРА К. ЖУБАНОВА

Садуакас Н.А.¹, *Кушкимбаева А.С.², Абрахманова Ж.М.³, Асанов Ж.⁴

¹к. ф.н., доцент, Актюбинский региональный университет имени
К. Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: sadu_ngd@mail.ru,

^{*2}PhD., доцент Актюбинского регионального университета имени
К. Жубанова, e-mail: alitok@mail.ru,

³к.ф.н., доцент, Атырауский университет имени Х. Досмухаммедова,
Атырау, Казахстан, e-mail: azhm63@mail.ru,

⁴д.ф.н., профессор, Актюбинский университет имени С. Байшева,
Актобе, Казахстан, e-mail: shalkar1900@mail.ru

Аннотация. В статье речь идет о количественных проблемах исчисления элементов языка в прикладном языкознании, применении статистических методов, подходов в изучении языка, трудах исследователей на начальном этапе становления статистической лингвистики в казахском языкознании, направлении современных лингвостатистических исследований.

Цель, основные направления, идеи научного исследования: на основе фактических данных отражены первые примеры применения статистических методов, приемов при изучении казахского языка в работах профессора К. Жубанова, признанного своими передовыми научными идеями во всех областях языкознания.

Доказано, что статистические методы использовались для выражения фонетико-фонологического значения звуков в казахском языке, знания состава фонем, количества букв, заимствованных в алфавите, подсчета количества слов, слогов, определения значения слова для определения количества фонемы, ее места в слове, определения комбинации, положения каждой фонемы в слове. В этом научная и практическая значимость работы.

Основные результаты и анализ, выводы исследовательской работы: учитывая, что определение закономерностей сочетания звуков казахского языка, специфики деления на слоги, условий транспортабельности-нетранспортабельности является одной из главных потребностей орфографии,

ученый К. Жубанов провел исследования орфографии в сочетании со статистическими изысканиями.

Одной из трудностей, с которыми мы сталкиваемся при переводе предложения с одного языка на другой, является точная передача значения слова; языковой анализ данных, представленных статистическими методами, показывает, что словарное значение слова, значение отдельного слова и значение слова в определенном контексте, контактирующего с другими словами в составе предложения, не совпадают.

Результаты данной работы могут быть использованы при изучении тем, связанных с цифровыми технологиями в области цифровой лингвистики, фонетики казахского языка.

Практическая значимость итогов работы заключается в том, что первые статистические данные, представленные в трудах К. Жубанова при изучении современных дисциплин цифровой лингвистики, можно использовать при решении следующих задач: численные задачи элементов языка, типы частотных словарей, обратный алфавит-частотный словарь, дублирующий алфавит-частотный словарь, вычисление количества грамматических единиц в тексте, разработка алгоритма слов с помощью компьютера, предоставление описания численных расчетов по частотным словарям, сформированным по казахскому тексту. В целом достигается умение выполнять работы на практике.

Ключевые слова: лингвистика, статистические методы, количество звуков, количество букв, слоги, количество слов, словосочетание, предложение

THE STATISTICAL METHODS IN THE WORKS OF professor K. ZHUBANOV

Saduakas N.A.¹, *Kushkimbayeva A.S.²,
Abdrakhmanova Zh.M.³, Assanov Zh.⁴

¹Candidate of Philological Sciences, associate Professor

K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Aktobe, Kazakhstan, e-mail: sadu_ngd@mail.ru,

*² PhD, associate professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Aktobe, Kazakhstan, e-mail: alitok@mail.ru,

³Candidate of philological sciences, associate Professor
Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan,
e-mail: azhm63@mail.ru,

⁴Doctor of philology, professor, S. Baishev Aktobe University,
Aktobe, Kazakhstan, e-mail: shalkar1900@mail.ru

Abstract. Article describes calculating linguistic elements in applied linguistics quantitative problems, statistical methods use, language-learning

approaches, achievements of first researchers in statistical linguistics in Kazakh linguistics formation, contemporary linguistic statistics research directions.

Scientific research's aims, main directions, ideas: First use of statistical methods, techniques based on real data in Kazakh linguistic research is reflected in Professor K. Zhubanov's work, known for his high scientific ideas in all areas of linguistics.

Scientific and practical significance of the work. Statistical methods have proven to represent the phonetic meaning of Kazakh sounds, knowledge of phoneme composition, the number of borrowed letters of the alphabet, the number of words, syllables, word meanings, phonemes number, phonemes position in a word, phoneme combinations determination.

Main results, analysis, conclusions of study. Scientist K. Zhubanov conducted study of spelling in conjunction with statistical research, main needs of spelling are combination pattern of Kazakh sounds determination, determination of their division into syllables, movement and transfer conditions determination.

Research methodology. Difficulty in translating a text from one language to another is to convey exact words' meanin. Linguistic analysis of the data presented by the statistical method shows that the meaning of a word is in a different context and the translated meaning is not in direct contact with other words in the sentence.

Value of research (research's contribution to relevant knowledge field). Digital technology can be used to study problems related to Kazakh phonetics in digital linguistics field.

Research results' practical significance. In modern digital linguistics research, using initial statistical data used in K. Zhubanov's research, numerical problems of linguistic elements, types frequency dictionaries' types, reverse alphabetic frequency dictionaries, duplicate alphabetic frequency dictionaries, textual grammatical units number calculation, computer algorithm development, numerical calculations description, frequency dictionaries provision built on words in Kazakh texts basis, ability to work in practice.

Key words: linguistics, statistical methods, sound number, letter number, syllable, word number, phrase, sentence.

Статья поступила 08.10.2022

ӨОЖ 81.33

XFTAP 16.01.29

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.014>

ЕТІСТІКТІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ТОПТАРЫНЫҢ ІШКОРПУСТА БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

*Солтанбекова А.А.¹, Рамазанов Т.², Жолшаева М.С.³, Қалибекұлы Т.⁴

¹филол.ғ.к., А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан, e-mail: madina-258@mail.ru,

²2-курс докторанты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан, e-mail: take_kzz@mail.ru,

³филол.ғ.д., профессор, С. Демирель университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: maira_zhanian@mail.ru,

⁴филол.ғ.к., профессор Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық
қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru

Аңдатпа. Бүгінгі таңда қазақ тіліндегі зерттеулер, ғылыми еңбектер, тіл білімінің жекелеген салалары бойынша жұмсалатын тілдік категориялар қатарын цифрландыру кеңістігінде пайдалану мүмкіндігіне ие боп отырмыз. Лингвистикалық білімдер жүйесін, тілтанымдық ресурстарды автоматтандыру жұмыстарын яғни корпуста енгізу мәселелерін А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары дайындаған болатын. Қазір институттың сайтында «Қазақ тілінің ұлттық корпусы» деген платформа жұмыс істейді. 21 млн. сөзқолданыстан тұратын мәтіндер базасында тіл білімінің морфология, сөзжасам, лексика, фонетикаға қатысты білімдер жүйесі автоматтандырылған.

Ұлттық корпусының өзі іштей ішкорпустарға бөлінеді. Сондай ішкорпустардың бірі сөз таптары бойынша лексика-семантикалық белгіленімін енгізу жұмыстары қарқынды жүріп жатыр. Мақалада етістіктердің лексика-семантикалық, лексика-грамматикалық белгі-кодтары анықталып ірі және ұсақ мағыналық топтарға жіктеу жұмыстары жөнінде айтылады. Мысал ретінде алынған етістіктерге лексика-семантикалық белгіленім қою арқылы қалай автоматтандырылады деген мәселе төңірегінде жазылады. Етістіктің лексика-семантикалық ішкорпусын дайындау үдерісі ең алдымен жинастырылған етістіктердің семантикалық ерекшелігіне қарай макро мен микро топтарға бөлуден басталады. Одан кейін барып лексика-грамматикалық, морфологиялық, сөзжасамдық, коннотациялық белгіленімдер әзірлемесін дайындаудың жолдары көрсетіледі.

Сонымен қатар осы уақытқа дейін ірі грамматист ғалымдардың етістіктің лексика-семантикалық топтарға жіктеу үлгілері сараланады. Қазіргі таңда соңғы сұрыпталған классификация үлгісі ғалымдардың мағына бөлінісімен салыстырыла отырып белгіленім енгізу үшін толықтырылады. Лексика-семантикалық белгіленім бағдарламасын жасауға қажетті етістіктің мағыналық топтарының классификациясы жасалып, сол арқылы Институтта етістік сөз табының лексика-семантикалық белгіленімдерін ішкорпусқа енгізу жолдары сөз болады.

Мақалада лексика-семантикалық белгіленім ішкорпусына енетін етістіктерге лингвистикалық белгіленімдер әзірлемесін жасауда компьютерлік-бағдарламалық әдістер, корпусық лингвистиканың теориялық және практикалық жаңа білімдер жүйесімен толықтыруда сипаттамалы әдістер, сондай-ақ ішкорпусқа енгізілетін етістіктерге морфологиялық, сөзжасамдық, лексикалық талдау жасау әдісі кеңінен қолданылды. Ұсынылған зерттеу жұмысын келешекте кез келген тіл үйренуші, студент, тіл маманы, жалпы қауым етістіктің лексика-грамматикалық, сөзжасамдық қызметін анықтау үшін және лексика-семантикалық тобын анықтау үшін пайдалануға болады. Мақалада осы мақсатқа сәйкес белгіленім қою жолдары берілді. Бұл жұмыстың құндылығын арттыра түседі.

Тірек сөздер: ұлттық корпус, метабелгіленім, белгі-код, етістік, лексика-семантикалық белгіленім, лексика-грамматикалық ерекшелік, цифрландыру, ішкорпус.

Мақала BR11765619 «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі Қазақ тілінің Ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту интернет ресурсы» атты зерттеу жобасының аясында жазылды.

Негізгі ережелер

Лексика-семантикалық ішкорпус базасына енгізуге 18 200 етістік жинақталып, мағыналық реңктері анықталады. Gmail платформасында етістіктердің лексика-семантикалық белгіленімін әзірлеу үшін алты түрлі белгі-код енгізу жұмыстарынан ақпарат беріледі. Бірінші: морфологиялық белгіленім бойынша сөздің құрамы мен сөз табы анықталады, екінші: сөзжасамдық сипатына қарай дара, күрделі; негізгі, туынды, үшінші: лексика-грамматикалық белгіленім негізінде салт, сабақты; болымды, болымсыз; төртінші: коннотативтік сипатына қарай жағымды, жағымсыз, бейтарап деп жіктеледі, бесінші: етістіктердің лексика-семантикалық бөлінісі іштей ірі және кіші топтарға бөлінеді, алтыншы етістіктің мағынасын дұрыс анықтау мақсатында мысалы яғни иллюстрациясы қоса беріледі.

Жекелеген сөз таптарына лексика-семантикалық белгіленім енгізу тақырыбы қазіргі қазақ тілінің салалық дамуында, қазақ тілін автоматтандыруда, қазақ тілінің ұлттық корпусын оның ішінде жекелеген ішкорпустар базасын құрудың негізінде өзектілігін жоғалтпайды.

Кіріспе

Қимыл-қозғалыстың, іс-әрекеттің, қалыптың жай күйдің, көңіл-күйдің динамикалық үдерісін, түрлі құбылыстардың қозғалысын білдіретін сөз табын етістік деп атаймыз. Кез келген құбылыс, әрекет мезгілсіз, уақытсыз жүзеге аспайды. Уақыт, субъекті, объекті және қимылдан құралған құбылыстар күнделікті айналамызда болып жатады. Кез келген сөз табы секілді етістік те дара күйінде жалаң тұрып ешқандай грамматикалық та, лексикалық та мағына бермейді. Белгілі бір сөзбен тіркесіп, сөйлем ішінде, құрмалас сөйлемдерді байланыстыруда түрлі грамматикалық мағынаға ие болады. Сөз таптарының ішіндегі грамматикалық мағына мен формаға бай сөз табының бірі болып саналады. Етістік басқа сөз таптарына қарағанда күрделісі, қолданыс аясы мен өрісі өте кең, себебі етістіктің лексика-семантикалық және лексика-грамматикалық сипатын анықтауда қатысатын субъектінің іс-әрекеті ғана емес субъекіден тыс қоршаған ортадағы, қоғамдағы тілдік аядағы, ситуациялық жағдаяттарда орын алып жатқан сан түрлі қоғалыс, қимыл, әрекет, құбылыс, жай, күй сияқты үдерістер толық қатысады, сонымен қатар әр етістіктің семантикасын ашуда мезгіл, шақ ұғымдарын тыс қалдыруға болмайды. Себебі кез келген іс-әрекет белгілі бір уақыт шеңберінде жүзеге асып жатады. Ал лексика-грамматикалық сипатын анықтауда етістіктің грамматикалық формалары арқылы туындайтын грамматикалық мағыналарды айтамыз.

Мақалада етістіктердің лексика-семантикалық, лексика-грамматикалық белгі-кодтары анықталып ірі және ұсақ мағыналық топтарға жіктеу жұмыстары жөнінде айтылады. Мысал ретінде алынған етістіктерге лексика-семантикалық белгіленім қою арқылы қалай автоматтандырылады деген мәселеге төңірегінде сөз болады.

Материалдар мен әдістерді сипаттау

Мақалада лексика-семантикалық белгіленім ішкорпусына енетін етістіктерге морфологиялық, сөзжасамдық, лексика-грамматикалық белгіленім қою принциптеріне қатысты лингвистикалық материалды gmail платформасында электронды пішінге келтіру, лингвистикалық белгіленімдер әзірлемесін жасауда компьютерлік-бағдарламалық әдістер, корпустық лингвистиканың теориялық және практикалық жаңа білімдер жүйесімен толықтыруда сипаттамалы әдістер, сондай-

ақ ішкорпусқа енгізілетін етістіктерге морфологиялық, сөзжасамдық, лексикалық талдау жасау әдісі кеңінен қолданылды.

Әдебиетке шолу

Тіліміздегі метабелгіленім, белгіленім корпус, ішкорпус ұғымдары корпусстық лингвистика саласының негізгі ұғымдары саналады. Жалпы корпус мәселесі әлемдік тіл білімінде неше жыл бұрын зерттеліп кеткен. Корпус ұғымына анықтама беріп статикалық талдау жүргізген шетелдік ғалымдар Ч.Ф. Мейердің, М. Кито мен М.А. Риссаненнің, Мак Энери және Э. Вильсонның еңбектерінен көруге болады [1], [2], [3]. Корпусты қолдану, құрастыру жайында мәліметті Э. Финеганның зерттеулерінен [4], корпус ұғымын тар мағынада жұмсалуын В.П. Захаровтың еңбегінен [5], корпусстық лингвистиканың негізін мәтін құрайтындығын В.В. Рыковтың зерттеулерінде [6] сөз болады. Ал қазақ тілінің ұлттық корпусының негізін салған А. Жұбановтың зерттеулерінен [7] компьютерлік лингвистика, метабелгілегім, белгі-код деген негізгі ұғымдарды көреміз. Ғалым қазақ сөздерінің картотекалық базасының негізінде автоматтандырылған сөз қорын жасауда, қазақ тілінің статистикалық мәліметтерін сөздіктер түрінде шығаруда, қазақ тілінің ұлттық корпусының негізін салуда аянбай еңбек етті. А. Жұбановтың бастамасын ары қарай дамытып қазіргі ұлттық корпусдың ішкорпустарын автоматтандыру ісіне белсене қатысып, корпусқа енетін мәтіндерге метабелгіленім енгізу жұмыстарын ұйымдастырып, белгіленім қою мәселесіне зерттеу жүргізіп жүрген ғалым, профессор А. Жаңабекованың еңбектерінде [8], осы мәселелер кеңінен сипатталады. Сондай-ақ, жас ғалым докторант М. Иманғазина корпусқа қатысты мақалаларында [9], семантикалық белгіленім мен лексика-семантикалық белгіленімнің арасын ажыратып, күрделі тұстарын анықтап береді.

Нәтижелер

Қазақ тілінің грамматикасының тарихында етістіктің жұмасалу өрісін, қолданысын, лексика-семантикалық топтарын анықтауда, зерттеуде А. Байтұрсынұлынан бастау алып, кейіннен А. Аманжолов, Н. Сауранбаев, Ы. Маманов, М. Оразов, А. Ысқақов, Н. Оралбаева, А. Қалыбаева т.б. ғалымдардың еңбектерінде егжей-тегжейлі жан-жақты қарастырылып зерттелді.

Қимыл-қозғалыстың қалпын, қарқындылығын, өту сипатын, анықтау үшін грамматикалық формалардың қатары да көп деп айтамыз. Сондықтан етістік сөз табы грамматикалық мағынаны анықтайтын грамматикалық формаларға өте бай сөз табы.

Жоғарыда аты аталған ғалымдардың зерттеулерінде етістіктің лексика-семантикалық топтарын мағынасына қарай бөліп берудегі негізгі ғылыми ұстаным түрліше сипат алды. Ал 1967 жылғы ұжымдық

еңбек «Қазақ грамматикасында» [10], мағынасына қарай етістіктерді 6 ірі топқа бөледі және іштей кіші мағыналық бөліністерге бөледі. Ескертетін жайт, бұл ұжымдық еңбекте іс-әрекеттің, амалдың, жай-күй мен қалыптың қарқындылығын білдіретін етістіктер түбір күйінде еш қосымшасыз салт пен сабақтылық категориясына қарай ажыратып берілген және көмекші етістіктерді де мағыналық топтың алтыншы түріне енгізген екен. Жалпы саны 6 топтан тұратын етістіктің лексикалық әрі мағыналық жігін ажыратып көрсеткен.

Қазақ тілінде етістіктер әртүрлі қалыпты, жағдайды, алуан түрлі әрекетті, қозғалысты білдіреді. Белгілі бір етістіктің мағынасын тек мәтін арқылы анықтай аламыз. Бір етістіктің өзі мәтіндегі мағыналық қолданысына қатысты әртүрлі ұғымды тура мағынасымен қатар ауыспалы мағынада жұмсалатынын білеміз. Мысалы *кел* етістігінің лексика-семантикалық тобын анықтайық: *Жарқыным, айып емес кел дегенің, Өзің келсін деген соң, мен де келдім. Келсем де досты танып, дұшпан көріп, Қасымнан алыста тұр, келме дедім, (Айтыс). Жастар, сендердің білімдерің көп. Оған дауым жоқ. Дегенмен біз алпысқа келдік. Сендер жиырмаға келдіңдер, соны ұмытпаңдар (Ж. Молдағалиев). Жас балалар үлкен адамдарға қарағанда әлдеқайда намысшыл, менменшіл келеді («Халық мұраты»). Үндемей кіріп келдің тайпақ қара, Өзің қандай, мен қандай байқап қара (Жамбыл, Шығармалар жинағы).* Бірінші сөйлемде *кел* етістігі тура мағынасында белгілі бір орыннан бері қарай жүру, жақындау мағынасында яғни қимылдың субъектіге қатысын, қозғалысын білдіретін топқа жатады. Екінші сөйлемде *кел* етістігі ауыспалы мағынада, адам жасының белгілі бір мөлшерге жетуі, толуы сияқты ұғымды білдіреді. Келесі сөйлемде *бол* етістігінің мағынасында ауыспалы мағынада жұмсалса, соңғы сөйлемде негізі етістіктің жетегінде жұмсалып көмекшілік, қимылдың сипатын білдіріп тұр. Яғни тілде етістіктер өз мағынасынан бөлек ауыспалы мағынада да жұмсала береді, етістіктің лексика-семантикалық топтарын анықтау өте қиын, мүмкін емес, өйткені қимылды білдіретін сөз табы лексикалық мағынаға өте бай. Сондықтан ғалымдар ортақ мағынадан туатын сөздерді лексика-семантикалық сипатын анықтай отырып ірі топтарға, ірі топтарды ішінен микро топтарға ажыратып берген нұсқаларынан әртүрлілікті байқаймыз. Өйткені барлық етістіктерді мағынасына қарай ажырату өте қиынға соққан, дегенмен басты ерекшеліктерін анықтай отырып топтарға бөліп көрсеткен.

1962 жылы жарық көрген «Қазақ тілі» мен 1967 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің грамматикасы» еңбектерінде етістіктің лексика-семантикалық топтарға бөлінісі бірдей десек болады. Тек атауларында ғана өзгешелік бар. 1967 жылғы еңбекте етістіктің мағыналық бөлінісін салт пен сабақтылық қатынас негізінде анықтаса, 1962 жылғы еңбекте

етістіктің жай-күйіне, қалпына, нысанына қатысты анықтағандығын және бұл еңбекте 7 топқа бөлгендігін байқаймыз [11]. Екі еңбекте де мағына жағынан бөлініс бірдей, тек 1962 жылығы еңбектегі *дерексіз мәнді етістіктер* 1967 жылғы *объектімен тікелей байланысты іс-әрекетті білдіретін сабақты етістіктермен* пара пар келеді. Екі еңбектегі етістіктердің қолданысы, семантикасы бірдей.

Ы. Маманов етістік категориясын негізгі етістік, функциялық етістік тұлғалар деп екіге бөледі. Негізгі етістіктің өзін өзара түбір етістік пен модификациялы етістіктер деп тағы екіге бөледі. Түбір етістік деп барлық етістіктің грамматикалық формаларына негіз болатын, лексикалық мағынаға ие сөздер, ал жасалу жолына қарай тағы да бірнеше түрге бөлінетіндігін айтады. Ғалым «Етістіктерді мағыналық ерекшеліктеріне қарай топтастырып бөлу өте қиын, тіпті мүмкін де емес. Дегенмен, оларды мағынасы жағынан басты ерекшеліктеріне қарай топтастыруға болады деп 8 топқа бөліп береді (1-кесте). Бірақ түбір күйінде етістіктерді мағынасына қарай топтастырып берудің грамматика үшін ешқандай практикалық мәні жоқтығын алға тартады. «Грамматика үшін түбір етістіктерді сыртқы тұлғалық бірлігіне қарай топтастырып бөлу қажет. Өйткені олар сыртқы тұлғалық бірлігі әртүрлі типтес сөздер тобын жасайды» – дейді [12]. Яғни түбір етістік өзі ғана тұрып лексика-семантикалық топ құрай алмайды, оған жалғанатын қосымшалардың негізінде («морфологиялық және синтаксистік тәсілдер») грамматикалық мағынаның үстіне лексикалық мағына жасау арқылы ғана мағыналық топқа бөлуге болатындығын айтады.

1-кесте. Ы.Мамановтың бөлінісі

1	Іс-әрекеттік қимылды білдіретін етістіктер	жазу, сызу, қазу, жұлу, көтеру, тазалау, кесу, шашу
2	Қозғалыс қимылын білдіретін етістіктер	жүгіру, еңбектеу, домалау, жорғалау, өрмелеу, қозғалу, жылжу, қашу, жүзу
3	Қалып-күй процесін білдіретін етістіктер	ауыру, ұйықтау, тұру, отыру, жату, тынығу, жүдеу, жабығу, арықтау, семіру т.б.
4	Көңіл күйін білдіретін етістіктер	қайғыру, мұңаю, қуану, ренжу, күлу, жылау, ашулану, қызғану, т.б.
5	Сапалық белгінің өзгеру процесін білдіретін етістіктер	ұзару, қысқару, сарғаю, ағару, көбею, азаю, жұқару, қалыңдау, т.б.
6	Еліктеу, бейнелеу етістіктері:	жымындау, қылмындау, пысылдау, ыңкылдау, гүрсілдеу, жылтылдау, бұртию, күржию, т.б.
7	Туу, өсу қимылын білдіретін етістіктер:	балалау, құлындау, қоздау, боталау, күшіктеу, жұмыртқалау, т.б.
8	Субъективтік ренді етістіктер. Бұлар сөйлеушінің қимылға субъективтік көзқарасын көрсетеді.	азсыну, көпсіну, кісімсу, ұлықсыну, білгішсіну, т.б.

М. Оразов «Қазақ тілінің семантикасы» атты еңбегінде сөздерді лексика-семантикалық жүйеге түсіру үшін олар парадигмалық қатынасқа негізделеді, осы топты құрайтын әрбір мүше (тілдік бірліктер) өзіндік мағыналық дербестікке ие болып, сол жүйеде белгілі бір қызмет атқару қажет деп жазады [13]. Ғалым сема деген ұғымды қолданады. «Әр сөздің мағыналық құрамы іштей семалардан тұрады. Лексика-семантикалық топ құрау үшін, топ мүшелерінің лексикалық мағынасын анықтауда семаларға сүйенеміз» дейді. В.Г. Гак семаларды үшке бөледі: архисема, дифференциалды сема, потенциалды сема. Архисема сөздерді белгілі бір лексика-семантикалық топқа біріктірсе, дифференциалды сема сөздердің лексикалық мағынасына негіз болады деп көрсетеді. М. Оразов аты аталған семаларға қатысты қағидатты қолдай отырып, сөздерді лексика-семантикалық топқа топтастыруда сөздердің ортақ семасы жалпылауыш сема (архисема) дегенді, ал сөздерді лексика-семантикалық топтың басқа мүшелерінен ажыратып тұратын, сөздердің жеке дербестігін қамтамасыз етіп тұратын семаны айырушы (дифференциалды) сема деген атауды қолдайтындығын жазады.

Жалпылаушы семалар мен айырушы семалар сөздің лексикалық мағыналық тобын құрайды дедік, ал кейбір тілдік жағдаяттарда біреуі жетекші сема, екіншісі қосалқы көмекші сема қызметін атқарады дейді ғалым. Яғни М. Оразов сол кездің өзінде фуункционалды грамматика ұғымдарын, теориялық мәселелерін білген. Ядро, периферия сияқты ұғымдарды негізге алған. Сөз таптарын лексика-семантикалық топтарға топтастырғанда негізгі өзек (негізгі сема), периферия деп (қосалқы сема) деп қарағандығын байқаймыз. Ғалым етістік сөз табын лексика-семантикалық топтарға бөлу мәселесінде осы жалпылауыш семаны негізге алғандығын көреміз. «Жалпылаушы сема тематикалық, лексико-семантикалық топтарға сөздерді топтастыруға негіз болады, ал айырушы сема сол топтың мүшелерінің жеке-дербес жасауына жағдай жасайтын сема болып есептелінеді» – дейді. [13]. М. Оразов аты аталған еңбегінде қазақ тіліндегі етістіктерді жалпылауыш семаларына қарай 12 топқа бөледі, атауыштық семасы қарай 45 топқа бөледі (2-кесте).

2-кесте. М.Оразовтың топтастыруы

	Ірі мағына-лық топтар	Ішкі мағыналық топтар
1	Амал-әрекет етістіктері	Қоректенуді білдіретін етістіктер: іш, же, ұртта, аса, дәм тат, сорапта, жалма, т. б. Жасау, өндіру етістіктері: жаса, соқ, жарат, тік, сал, құрастыр, қабы, т. б. Қирату, бүлдіру етістіктері: қират, бүлдір, бұз, сындыр, күл талқан ет, күлін көкке ұшыр т. б. Бөлу, ажырату етістіктері: бөл, ажырат, айыр, сұрыпта, т. б. Өлшеу етістіктері: метрле, қарыста, білемде, литрле, адымда, т. б. Белгілі бір құралмен орындалатын амал-әрекетті білдіретін етістіктер: балтала, бауызда, бұрғыла, пышақта т. б.

2	Қозғалу етістіктері	Жердегі қозғалысты білдіретін етістіктер: жүр, кел, еңбекте, сырғана, жорғала, т. б.
		Судағы қозғалысты білдіретін етістіктер: жүз, сүңгі, малты, жалда, т. б.
		Ауадағы қозғалысты білдіретін етістіктер: ұш, самға, қалықта т. б.
		Белгілі бір бағытқа қаратылған қозғалысты білдіретін етістіктер: кел, кет, бар, жақында, т. б.
		Бағытсыз қозғалысты білдіретін етістіктер: арала, шарла, кез, қыдыр т. б.
		Объектіден алыстауды білдіретін етістіктер: кет, алыста, ұза, без, т. б.
3	Қарым-қатынас етістіктері	Теңестіру мәнді етістіктер: қос, теңестір, салыстыр, бала, т. б.
		Меншіктеу, тәуелдеу етістіктері: иемде, меншікте, жіп тақ, ие бол, т. б.
		Амандасу, қоштасу етістіктері: амандасу, сәлемдесу, көрісу, танысу, қоштасу, қайырласу, т. б.
		Құрметтеу, қадірлеу етістіктері: құрметте, қадірле, ізетте, құрмет көрсету, т. б.
		Бастыру, бағындыру етістіктері: басқар, әмір жүргізу, сөз өткізу, т. б.
		Бағыну етістіктері: көну, бас иіу, ыркына көну (журу), бағыну, т. б.
4	Сезіну етістіктері	Жалпы сезіну мәнді етістіктер: сөз, байқа, абайла, аңғар, пайымда, т. б.
		Көру етістіктері: көр, көз сал, үңіл, т. б.
		Дәм сезу етістіктері: кермектену, ащылтымдану, т. б.
		Иіс сезу етістіктері: бықсы, мұңкі, аңқы т. б.
		Терімен байланысты сезіну етістіктері: сыздау, ашу, қышу, тызылдау, т. б.
		Есігу етістіктері: тыңда, есіт, құлақ сал, т. б.
5	Ойлау етістіктері	жалпы ойлау мәнді етістіктер (ойла, байымда, ой жүгірт т. б.),
		жорамалдау, болжау етістіктері (болжа, бағдарла, тұспалда, межеле, т. б.),
		қорытындылау етістіктері (қорытындыла, шешімге кел, бел байла, тәуекел ет, т. б.)
		сенім етістігі (сен, дос деп сана, дос көр, жақын сана, т. б.)
		еске сақтау етістіктері (еске ал, зердеңде сақта, жадына алу, т. б.
6	Сөйлеу етістіктері	хабарлау етістіктері (айт, жеткіз, хабарла, т. б.).
		сөйлеу етістігі (сөйлесу, әңгімелесу, әзілдесу, т. б.),
		сұрау-жауап етістіктері (сұра, жауап бер, жауап қайтар, т. б.)
		эмоционалды сөйлеу етістіктері (мыңқылда, көкі, отта, т. б.),
7	Дыбыс-сес етістіктері	тарсылда, сатырла, тырс етті, гүрсілде.
8	Эмоционалды етістіктер	Таңдану етістіктері: таңдану, таңырқау, аузы ашылу, т. б.
		Қуану етістіктері: шаттану, қуану, мәз болу, т. б.
		Қанағаттану етістіктері: рахаттану, қанағаттану, көңлі толу, т. б.
		Қайғы-мұң етістіктері: қапалану, қайғыру, қабырғасы қайысу, т. б.

9	Қалып-сапа етістіктері	Созылыңқы амалды білдіретін етістіктер: отыр, тұр, жатыр, жүр, т. б.
		Заттардың түсінің өзгеруімен байланысты қолданылатын етістіктер: қарай, сарғай, қызар, т. б.
		Заттардың көлемінің өзгеруімен байланысты қолданылатын етістіктер: шөк, тапалдану, мықыраю т. б.
		Заттардың сандық мөлшерінің өзгеруімен байланысты қолданылатын етістіктер: азай, көбей, молай т. б.
		Адамның не заттардың ішкі қасиеттерінің өзгеруімен байланысты қолданылатын етістіктер: ірі, шірі, үгіл, тоз, т. б.
		Әдеттенуге байланысты етістіктер: әдеттену, үйрену, дағдылану т. б.
10	Өсіп-өну етістіктері	ту, төлде, қозыла, ботала, т. б.
11	Субъектив реңктерді білдіретін етістіктер	кісімсі, адамсы, аспанда, баласын т. б.
12	Табиғи құбылыстарға байланысты етістіктер	азына, гуілде, борандату, найзағай түсу, т. б.

Етістіктің лексика-семантикалық топтастыру жайында зерттеу жүргізіп, ғылыми негіздеп берген профессор А. Ысқақовтың тұжырымдамасын ерекше атауға болады. Ғалым түбір етістіктердің семантикалық жүйесін мағына жақындығына сай 11 топқа бөледі (3-кесте). Қимыл атауын білдіретін етістікті лексика-грамматикалық белгілері жағынан бірыңғай жеке сөз табы ретінде саналатындықтан олардың өздерін іштей бір-біріне мағына жағынан жақындықтарына, өзара қызметі жағынан байланысына орай топ-топқа бөлуге болатындығын жазды.

А. Ысқақов та профессор Ы. Мамановтың сөзін қолдағандай. Себебі етістік те басқа сөз таптары сияқты мағыналық бөлініске бөлуге болады. Бірақ грамматика үшін етістікті лексикалық мағынасына қарай бөлу «сондайлықты ұтымды бола қоймайды» деген еді. Себебі етістік жалаң күйінде, дара, түбір күйінде тұрып, ешбір синтетикалық, аналитикалық тәсілдерсіз оның грамматикалық формасы мен мазмұны осы тәсілдер арқылы анықталмай, семантикалық құрылымына орай жіктеп алмай лексика-семантикалық топқа бөлуге болмайтындығын айтады. Өйткені грамматикалық мағына грамматикалық формалар арқылы жасалатындықтан әрі сөздің құрылысы мен құрамына байланысты болғандықтан лексикалық семантикасын анықтау мүмкін емес. Ы. Маманов секілді А. Ысқақов та түбір күйіндегі етістіктерді мағына мен өзара қызметі жағынан орайластырып топтастырады [14].

3-кесте. А. Ысқақовтың бөлінісі:

1	амал-әрекет етістіктері	(босат, көтер, күрес, ки, сыз, өлше т. б.
2	қимыл-қозғалыс етістіктері	ауна, аудар, домала, жыт, қаш, секір т. б.

3	қалып-сапа етістіктері	жат, жантай, тұр, тос, күт, ұлғай т. б.
4	ойлау-сөйлеу етістіктері	айт, сөйле, де, ескер, жатта т. б.
5	өсу-өну етістіктері	балала, жапырақта, гүлде, өс, өн т. б.
6	бағыт-бағдар етістіктері	бар, кел, кет, найт, әпер, әкет т. б.
7	көңіл күйі етістіктері	жыла, қайғыр, өкін, күл, нуан т. б.
8	бейнелеу-еліктеу етістіктері	жарқыра, күркіре, дүркіре, тарсылда, сыр- тылда, сырқыра т. б.),
9	дыбыс-сес етістіктері	
10	көру-есту етістіктері	
11	мінез-құлық етістіктері	

Зерттеуші А. Хасенова да етістіктерді әр жақты қарап, түбір етістік дейтін межеге сыйғызуға келетін сөздерді іс-әрекет, амал, қалып процесінің динамикасын білдіруі жағынан төмендегіше 6 лексика-семантикалық топқа жіктеп көрсеткен [15]. Олар: *объектімен тікелей байланысты іс-әрекетті білдіретін етістіктер; субъектінің қозғалысының беталысын, бағытын білдіретін етістіктер; субъектінің қалпының сапасының өзгеру процесімен байланысты айтылатын етістіктер; бейнелеу етістіктері; ішкі объектілі салт етістіктер; көмекші етістіктер*. Жоғарыда аты аталған ғалымдардың бөлінісі бір-бірімен мазмұндас. Лексика-семантикалық ішкорпусқа етістіктің мағыналық бөлінісін осы ғалымдардың классификациясын салыстыра отырып, іріктеп, макро және микро топтарға жіктеу арқылы белгіленім әзірлемесіне материал ретінде дайын сұрыпталған нұсқасын ұсынамыз.

Талқылау

Қазіргі таңда етістіктің лексика-семантикалық тобын анықтауда Тіл білімі институтының ғалымдары дайындаған, зерттеу жүргізе отырып, бұрынғы ғалымдардың еңбектері негізінде етістікті мағына мен қызметі жағынан 16 топқа бөліп метабелгіленімін енгізуде жұмыс жасап жатыр. Осы бөліністі негізге ала отырып «Етістіктің лексика-семантикалық ішкорпусы» атты міндет бойынша етістіктер тобын макро мен микро мағыналық топтарға жіктей отырып белгі-кодтарын, метабелгіленімін енгізу жұмыстары жасалу үстінде.

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты 2022-2023 жылдар аралығында «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі Қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту интернет-ресурсы» атты бағдарламалық-қаржыландыру жобасы аясында Қазақ тілінің ұлттық корпусының ішкорпустарын жасап жатыр. Грамматика бөлімі 18200 етістіктің лексика-семантикалық белгіленімін енгізу жұмыстарын қолға алды. Лексика-семантикалық белгіленім бағдарламасын жасауға қажетті қазақ тіліндегі етістіктердің лексика-семантикалық топтарының тізімін жинақтап берген профессор

Б. Момынованың 72 түрлі классификациясын негізге ала отырып етістіктерді морфологиялық, сөзжасамдық, лексика-грамматикалық, лексика-семантикалық белгі-кодтарға жіктеп, автоматты бағдарламасын әзірлеу үстінде. Мысалы, «ызалану, ашуға булығыу» мағынасында жұмсалатын *доңайбаттан* етістігінің лексика-семантикалық метабелгіленімін ішкорпусқа енгізіп, лингвистикалық автоматтандыру жұмысының тілтанымдық ресурсын жасап көрсетсек. Жалпы етістіктің лексика-семантикалық белгіленімін 6 параметрлер бойынша анықталады.

1. *Морфологиялық белгіленім: сөз табы – етістік.*
2. *Сөзжасамдық белгіленімнің өзі іштей төрт белгі-код арқылы анықталады:*

а) *сөздердің морфемалық құрамы: доңайбат+тан;*

ә) *сөзжасамдық тәсіл: синтетикалық;*

б) *тұлғасына қарай – дара;*

в) *құрамына қарай – туынды.*

3. *Лексика-грамматикалық белгіленімнің өзі іштей екі белгі-код арқылы жасалады:*

а) *іс-әрекеттің болымды/болымсыздығы – болымды;*

ә) *салттылық/сабақтылық қатынасқа қатысты – салт.*

4. *Лексика-семантикалық белгіленім бойынша екі белгі-кодпен өлшенеді:*

а) *макротоп – көңіл күй етістіктері;*

ә) *микротоп – адамның сезім-күйін білдіретін етістіктер* тобын құрайды.

5. *Коннотациясы – жағымсыз.*

6. *Иллюстрациясы – «Қанша елемейін деп сырттай доңайбаттанғанмен, іші құрмағыр тағат таба алмайды» («Қазақ әдебиеті»).* Осындай үлгіде әр етістіктің лексика-семантикалық, лексика-грамматикалық белгіленімін енгізіп шығамыз. Етістік күрделі сөз табы екендігін ескере отырып, көпмағыналы қимыл атауларының метабелгіленімін қою ерекшелігін қарастырсақ. Мысалы, үш түрлі мағынада жұмсалатын *егіл* етістігінің лексика-семантикалық белгі-кодтарын кесте түрінде берсек. 1. Бір нәрсенің отырғызылып, өсірілуі мағынасындағы *егіл* етістігінің жұмсалуды. 2. Белгілі бір аурудың таяқшасын қанға жіберіп індеттен сақтандыру деген мағынадағы медициналық термин ретінде кездесетін *егіл* етістігінің ерекшелігін атауға болады. 3. Іші-бауыры елжіреу, көңілі босау, езілу ұғымында жұмсалатын *егіл* етістігінің үшінші коданысын атап кетуге болады.

4-кесте. Көп мағыналы етістіктердің ішкорпуса берілу үлгісі

Белгіленім түрлері	Ішкі белгі-кодтар	ЕГІЛ 1	ЕГІЛ 2	ЕГІЛ 3
--------------------	-------------------	--------	--------	--------

Морфологиялық белгіленім	Сөз табы	<i>етістік</i>	<i>етістік</i>	<i>етістік</i>
	Сөздің морфемалық құрамы	<i>Ек+іл</i>	<i>Ек+іл</i>	<i>Егіл</i>
Сөзжасамдық белгіленім	Сөзжасамдық тәсіл	<i>синтетикалық</i>	<i>синтетикалық</i>	<i>синтетикалық</i>
Лексика-грамматикалық белгіленім	Тұлғасы	<i>туынды</i>	<i>туынды</i>	<i>негізгі</i>
	Құрамы	<i>дара</i>	<i>дара</i>	<i>дара</i>
	Іс-әрекеттің болымды/болымсыздығы	<i>болымды</i>	<i>болымды</i>	<i>болымды</i>
	Салттылық/сабақтылық	<i>салт</i>	<i>салт</i>	<i>салт</i>
Лексика-семантикалық белгіленім	Макротоп	<i>күнделікті тұрмыста орындалатын әрекеттер</i>	<i>ауру, емдеу// емделуге байланысты етістер</i>	<i>адамның жай-күйі, қалып етістіктері</i>
	Микротоп	<i>Құрал-сайман, жабдықтар арқылы орындалатын әрекеттер мен мөлшерді білдіретін етістіктер</i>	<i>Ем-дом қабылдау</i>	<i>Адамның бір күйден екінші күйге ауысуы, біреудің екінші біреуді әлдебір күйге түсіруі, күй-қалыптың ауысуы</i>
	Коннотациясы	<i>бейтарап</i>	<i>бейтарап</i>	<i>бейтарап</i>
	Иллюстрация	<i>Ауа райы бүгін шынында да рақат, жайлы еді. Емхана ауласындағы асфальт жолдар бойына егілген қара ағаштар қанатын жайып, айналасына салқын саясын түсіріп тұр (О.Сәрсенбаев, Жиде).</i>	<i>Мұның үстіне бруцеллезге қарсы шығарылған вакцина адамға мезгіл-мезгіл егіліп тұрса, нұр үстіне нұр (Ә.Дайырбеков, Малдан адамға жұғатын аурулар).</i>	<i>Елжіреп, егіліп сөйлегенде анаға пар келетін, оған жететін пенде жаралмаған (С.Хайдаров, Жүрек сыры).</i>

Бірнеше мағына білдіретін етістіктер қатарын 1, 2, 3 деген рет санын бере отырып, белгіленімін сол рет бойынша жеке-жеке енгіземіз (ЕГІЛ 1, ЕГІЛ 2, ЕГІЛ 3). Ең бірінші өзінің тура өз мағынасында жұмсалыуына мән береміз келесі екінші, үшінші ұғымдарын мағына жақындығына сәйкес ажыратамыз .

Қорытынды

Байқағанымыздай, етістіктердің лексика-семантикалық классификация мен белгі-кодтар арқылы одан ары тереңдей анықтау үшін әр етістіктің макро, микро топтары яғни семантикасы анықтала отырып, олардың лексикалық мағынасын, омонимдік, ауыспалы, синонимдік қатарын ажырату мақсатында иллюстрациялық материал бір сөйлеммен берілді. Морфологиялық белгіленімде етістіктің құрамын (түбір мен қосымшасын) анықтау, тұлғасына қара дара/күрделі, болымды/болымсыз, негізгі/туынды, субъектінің қатысына қарай салт/сабақты, коннотациясына қарай жағымды/жағымсыз, бейтарап екендігін анықтау әрі сол негізде белгіленім қою бұрын-соңды атқарылмаған жұмыс. Тек біраз етістіктерге морфологиялық талдау жасалынынып ұлттық корпусқа белгіленімі енген болатын. Бұл жаңа белгіленім түрі болып саналады. Етістіктер тек мағыналық жағынан ажыратылып, бір-біріне жақын ұғымдағы, бірдей қызметтегі қимыл атаулары ірі және кіші мағыналық топтарға жіктеліп қана қойылмайды, сонымен қатар әр етістіктің лексика-грамматикалық белгіленімі, морфемдік белгіленімі, құрамы мен тұлғасына қарай бөлінісі, етістің қатыстылығына қарай яғни субъектінің ырықсыз, ортақтық, өзгелік семасының берілуіне байланысты субъектінің тікелей өзі не субъектісіз атқарылуына қарай белгіленім қойылады. Сөзжасамдық белгіленім де қойылады. Әріп ретімен берілген етістіктердің синтетикалық, аналитикалық тәсіл арқылы жасалуы да ескеріледі.

Грамматика бөлімінде лексика-грамматикалық → лексика-семантикалық→сөзжасамдық сипаттағы етістіктің белгі-кодтарын қою арқылы жалпы ұлттық корпусның ішкорпусында автоматты бағдарламасы дайындалып жатыр. Бұл тілді цифрландыру, автоматтандыру мақсатында үлкен жетістік саналады. Лексика-семантикалық белгіленім енгізу жалпы тілші қауымға, ЖОО ұстаздары мен мектеп мұғалімдері, филологтарға грамматикалық білімдер жүйесін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік туғызары анық.

ӘДЕБИЕТ

- [1]. Meyer Ch. F. English Corpus Linguistics & An Introduction. Cambridge, 2002. P.168.
- [2]. Kytö M., Rissanen M. A Language in transition: the Helsinki Corpus of English texts, ICAME Journal, 1992. Pp.7-27.
- [3]. McEnery T., Wilson A. Corpus Linguistics. Edinburgh, 2001. 235 p.
- [4]. Finegan E. Language: its structure and use. N.Y.: Harcourt Brace College Publishers, 2004.

[5]. Lüdeling A., Kytö M., eds. *Corpus Linguistics. An International Handbook. Volumes 1,2.* Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2008. – <http://alknyelvport.nytud.hu/muhelyek/elte.../HSK-Corpus-Linguistics.../file>.

[6]. Рыков В.В. Корпус текстов как реализация объектно-ориентированной парадигмы // Труды Международного семинара Диалог-2002. – М.: Наука, 2002. – С. 12-13

[7]. Захаров В.П. Корпусная лингвистика: Учебно-метод. пособие. – СПб., 2005. – 48 с.

[8]. Жұбанов А. Компьютерлік лингвистикаға кіріспе: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 204 бет.

[9]. Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А.Ә. Корпустық лингвистика. – Алматы, 2017. – 336 б.

[10]. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1962. – 510 бет.

[11]. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 бет.

[12]. Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1971. – 307 б.

[13]. Қазақ тілі грамматикасы. Морфология. – Алматы, 1967. – 647 бет.

[14]. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – 2-басылымы. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 бет.

[15]. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы, Рауан, 1991. – 216 бет.

REFERENCES

[1]. Meyer Ch. F. *English Corpus Linguistics & An Introduction.* Cambridge. 2002. P.168.

[2]. Kytö M., Rissanen M. A Language in transition: the Helsinki Corpus of English texts, *ICAME Journal*, 1992. P.7-27.

[3]. McEnery T., Wilson A. *Corpus Linguistics.* Edinburgh. 2001. 235 p.

[4]. Finegan E. *LANGUAGE: its structure and use.* N.Y.: Harcourt Brace College Publishers. 2004.

[5]. Lüdeling A., Kytö M., eds. *Corpus Linguistics. An International Handbook. Volumes 1, 2.* Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2008. – <http://alknyelvport.nytud.hu/muhelyek/elte.../HSK-Corpus-Linguistics.../file>.

[6]. Rykov V. V. *Korpys tekstov kak realizatsiya obektno-orientirovannoi paradigmy* (Corps of texts as the implementation of the object-oriented

paradigm). Trudy Mezhdunarodnogo seminara Dialog-2002. M.: Nauka, 2002. 12-13 s. [In Rus.]

[7]. Zakharov V. P. Korpýsnaja lingvistika (Corpus linguistics). Uchebno-metod. posobie. SPB. 2005. 48 s. [In Rus.]

[8]. Zhubanov A. Kompúterlik lingvistikaǵa kirispe (Introduction to computer linguistics: a manual). Oqu qúraly. Almaty: Qazaq universiteti, 2007. 204 b. [In Kaz.]

[9]. Zhubanov A. K., Zhanabekova A. A. Korpýstyq lingvistika (Corpus Linguistics). Almaty. 2017. 336 b. [In Kaz.]

[10]. Qazirgi qazaq tili (Modern Kazakh language). Almaty. 1962. 510 b. [In Kaz.]

[11]. Mamanov Y. Qazaq til biliminiń máseleleri (Problems of Kazakh linguistics). Almaty: «Abzal-Ai» baspasy, 2014. 640 p. [In Kaz.]

[12]. Khassenova A. Etistiktiń leksika-gramatikalyq sıpaty (lexico-grammatical nature of the verb). Almaty: Nauka, 1971. 307 b. [In Kaz.]

[13]. Qazaq tili gramatikasy (Grammar of the Kazakh language. Morphology). Almaty. 1967. 647 b. [In Kaz.]

[14]. Isakov A. Qazirgi qazaq tili (Modern Kazakh language). 2-basylymy. Filologia fakúltetteri studentterine arnalǵan oqulyq. Almaty: Ana tılı, 1991. 384 b. [In Kaz.]

[15]. Orazov M. Qazaq tiliniń semantikasy (Semantics of the Kazakh language). Almaty. Rauan. 1991. 216 b. [In Kaz.]

ПУТИ ПЕРЕДАЧИ СЕМАНТИЧЕСКИХ ГРУПП ГЛАГОЛОВ В ПОДКОРПУСЕ

*Солтанбекова А.А.¹, Рамазанов Т.², Жолшаева М.С.³, Калибекулы Т.⁴

¹к.фил.н., Институт языкознания имени А. Байтурсынулы,
Алматы, Казахстан, e-mail: madina-258@mail.ru,

²докторант 2-курса, Институт языкознания имени А. Байтурсынулы,
Алматы, Казахстан, e-mail: take_kzz@mail.ru,

³д.фил.н., профессор, Университет Сулеймана Демиреля,
Алматы, Қазақстан, e-mail: maira_zhania@mail.ru,

⁴к.фил.н., профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан,
e-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru

Аннотация. В статье автором рассматриваются возможности использования языковых категорий, в частности лингвистических разметок, в современном цифровом пространстве, которые могут использоваться в отдельных областях языкознания, в научных трудах и исследованиях на казахском языке. Внедрение системы лингвистических

разметок и все работы по автоматизации языковых ресурсов подготовлены учеными Института языкознания имени А. Байтурсынова. Следует отметить, что сейчас на сайте института работает платформа «Национальный корпус казахского языка». Автоматизированы база текстов, состоящая из 21 миллиона словоупотреблений, и вся система языкознания, состоящая соответственно из таких разделов, как морфология, словообразование, лексика, фонетика.

В статье рассказывается о работе по классификации глаголов на макро- и микросмысловые группы с определением лексико-семантических, лексико-грамматических разметок-кодов. В качестве примера можно привести автоматизацию лексико-семантических разметок заимствованных глаголов. Процесс подготовки лексико-семантического подкорпуса глагола начинается прежде всего с деления собранных глаголов на макро- и микрогруппы в зависимости от их семантической специфики. Далее идет подготовка разработки лексико-грамматических, морфологических, словообразовательных, коннотационных разметок.

В то же время дифференцируются модели классификации глаголов на лексико-семантические группы крупными учеными-грамматистами. В настоящее время последняя отсортированная модель классификации дополняется для введения разметок с учетом значений, выделенных различными учеными. Разработана классификация семантических групп глаголов, необходимая для создания программы лексико-семантических разметок, необходимой для введения Институтom лексико-семантических разметок классов глагольных слов в подкорпус.

В статье широко использовались компьютерно-программные методы разработки лингвистических обозначений глаголов, входящих в подкорпус лексико-семантического обозначения, описательные методы в дополнение к новой системе теоретических и практических знаний корпусной лингвистики, а также метод морфологического, словообразовательного, лексического анализа глаголов, вводимых в подкорпус. Предлагаемая исследовательская работа может быть использована в дальнейшем любым изучающим язык студентом, лингвистом для определения лексико-грамматической, словообразовательной деятельности глагола и его лексико-семантической группы. В статье даны способы постановки разметки в соответствии с указанными целями. Это повышает ценность работы.

Ключевые слова: национальный корпус, метаразметка, знак-код, глагол, лексико-семантическая разметка, лексико-грамматическая специфика, цифровизация, подкорпус.

Статья написана в рамках исследовательского проекта BR 11765619 «Разработка Национального корпуса казахского языка как информационно-инновационной базы государственного языка: научно-исследовательский и обучающий интернет-ресурс».

WAYS OF TRANSMITTING SEMANTIC GROUPS OF VERBS IN THE INTERNAL CORPUS

*Soltanbekova A.A.¹, Ramazanov T.², Zholshayeva M.S.³, Kalibekuly T.⁴

^{*1}Candidate of Philological Sciences, The Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: madina-258@mail.ru,

²2st-year doctoral student, The Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan, e-mail: take_kzz@mail.ru,

³Doctor of Philology, professor, Suleiman Demirel University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: maira_zhania@mail.ru,

⁴Candidate of Philological Sciences, professor, KazUIR&WL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru

Abstract. In the article, the author examines the possibilities of using language categories, in particular linguistic markup, in the modern digital space, which can be used in certain areas of linguistics, in scientific papers and research in the Kazakh language. Implementation of the linguistic markup system all works on the automation of language resources have been prepared by scientists of the A.Baitursynov Institute of Linguistics. It should be noted that now the platform “National Corpus of the Kazakh language” is working on the institute’s website. The database of texts consisting of 21 million word uses and the entire system of linguistics, consisting respectively of such sections as morphology, word formation, vocabulary, phonetics, has been automated.

The article describes the work on the classification of verbs into macro and micro semantic groups with the definition of lexico-semantic, lexico-grammatical markup codes. As an example, we can cite the question of how this is automated by labeling lexico-semantic markings on borrowed verbs. The process of preparing the lexico-semantic subcorpus of a verb begins primarily with the division of the collected verbs into macro- and micro-groups, depending on their semantic specificity. Next are the methods of preparing the development of lexico-grammatical, morphological, word-formation, connotational markings.

At the same time, first of all, the models of verb classification into lexico-semantic groups are differentiated by major grammarians. Currently, the latest sorted classification model is being supplemented to introduce

markup with a comparison with the values of scientists. A classification of semantic groups of verbs has been developed, which is necessary to create a lexico-semantic markup program, through which the Institute will discuss ways to introduce lexico-semantic markup of a class of verb words into the subcorpus.

The article widely used computer-software methods for the development of linguistic designations of verbs included in the subcorpus of lexico-semantic notation, descriptive methods in addition to a new system of theoretical and practical knowledge of corpus linguistics, as well as the method of morphological, word-formation, lexical analysis of verbs introduced into the subcorpus. The proposed research work can be used in the future to determine the lexico-grammatical, word-formation activity of any language learner, student, linguist, universal verb and to determine the lexico-semantic group. The article describes the ways of setting the markup in accordance with this goal. This increases the value of the work.

Key words: national corpus, meta-markup, sign-code, verb, lexico-semantic markup, lexico-grammatical specificity, digitalization, subcorpus.

The article was written within the framework of the research project BR11765619 «Development of the National Corpus of the Kazakh language as information-innovation state language base: research and training internet resource».

Статья поступила 21.02.2023

УДК 81'42; 81'37
МРНТИ 16.21.51.
DOI 10.48371/PHILS.2023.69.2.015

**КОНЦЕПТ «КРАСНЫЙ» В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ, ЕГО
СОДЕРЖАНИЕ, ФУНКЦИИ И ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ
(НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО
«БРАТЬЯ КАРАМАЗОВЫ»)**

**Тойшибаева Г.К. ¹*

**¹к.ф.н., ст. преподаватель кафедры теоретического и прикладного
языковедения Казахского университета международных отношений и
мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан,*

e-mail: gulzhan-toishiba@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается содержание, структура, функции, языковая репрезентация концепта «красный» в

художественном тексте на материале произведения Ф.М. Достоевского «Братья Карамазовы». Актуальность исследования объясняется неугасающим интересом во всем мире к творчеству великого художника, а также необходимостью и возможностью рассмотрения творчества Достоевского в свете достижений современных наук, таких как: когнитивная лингвистика, лингвокультурология, дискурсология и др.

Целями исследования являются определение места концепта в концептосфере писателя, описание индивидуальных особенностей его содержательной структуры и языковых средств выражения, а также факторов, способствующих индивидуализации содержания концепта «красный».

В научной литературе концептосфера Достоевского изучена достаточно подробно, при этом предметом рассмотрения являлись как концепты отдельных его произведений: «Братья Карамазовы», «Идиот», «Преступление и наказание», так и в целом творчества. Открыто или завуалированно выражается мысль о том, что концептосфера писателя есть отражение ментальности русского народа. Интерес исследователей всегда вызывают колоративы писателя, являющиеся одним из ярких средств выражения мировосприятия писателя и создания им образной картины мира.

Однако, несмотря на все многообразие работ, можно заметить отсутствие специальных работ, исследующих концепты и субконцепты цвета в творчестве писателя. В связи с этим постановка указанных целей в нашей работе и достижение их и обуславливают научную значимость исследования.

Для достижения поставленных целей в статье используются общенаучные методы сбора материала, наблюдения, описания, а также элементы лингвоконцептуального анализа, дискурс-анализа для выявления особенностей содержания и выражения исследуемого концепта.

Самые общие выводы работы: «красный» в творчестве Достоевского является одной из доминант цветовой парадигмы писателя. Концепт «красный» имеет очень большое значение в создании образной картины мира писателя, при этом в его содержательную структуру входят индивидуальные смыслы, которые актуализируются под влиянием определенных факторов, например, приемов цветописи Достоевского.

Практическая значимость работы в том, что выводы работы могут быть использованы в практике составления словарей языка писателя, словаря концептов, изучения творчества писателя в образовательных учреждениях и в других сферах.

Ключевые слова: Ф.М. Достоевский, красный, концепт, семантика, цветовая парадигма, концептосфера, цветовая картина мира, символическое значение слова

Основные положения

В статье рассматривается концепт «красный» в художественном тексте на материале произведения Ф.М. Достоевского «Братья Карамазовы».

Учитывая многообразие подходов к толкованию термина «концепт» в научной литературе, определим наше понимание термина в настоящем исследовании. Под концептом мы понимаем, вслед за И.А. Стерниным, «дискретное ментальное образование, являющееся базовой единицей мыслительного кода человека, обладающее относительно упорядоченной внутренней структурой, представляющее собой результат познавательной (когнитивной) деятельности личности и общества и несущее комплексную, энциклопедическую информацию об отражаемом предмете или явлении, об интерпретации данной информации общественным сознанием и отношении общественного сознания к данному явлению или предмету» [1, с.24]. Исходя из этого определения и адаптируя его к предмету нашего исследования, можно предварительно определить концепт «красный» как дискретное ментальное образование, являющееся одной из базовых единиц мыслительного кода человека (автора, народа), которым он пользуется, отражая и создавая цветовую картину мира, обладающее относительно упорядоченной внутренней структурой, имеющее определенную структуру в виде ядерной зоны (красный) и периферии (розовый, багровый, алый; кровь, пламя, заря), заключающее в себе энциклопедические знания о красном цвете, знания о его интерпретации и отношении к нему общества и самого автора (символика красного цвета).

Цвет в целом и красный цвет в частности составляют, на наш взгляд, важнейшую часть концептосферы писателя, то есть упорядоченной совокупности всех концептов, являющихся результатами познания мира, его категоризации и концептуализации, в данном случае автором художественного произведения. Значимость этого концепта в том, что он, как отмечают многие исследователи, обладает изобразительностью, что является очень важным в создании образной картины мира писателем, в отражении им своего цветового видения мира.

Введение

В научной литературе концептосфера Ф.М. Достоевского изучена достаточно глубоко. В последние десятилетия были защищены диссертации, посвященные анализу не только отдельных концептов,

но и в целом концептосферы писателя. Долбина И.А. отмечает, что «ключевой концепт *брат* напрямую связан с основной проблемой романа (человеческого единения) и ее художественным разрешением» [2, с.17].

В диссертации Бондаревской О.А рассматриваются два ключевых концепта: *братья и Карамазовы*, различные топонимы и антропонимы, языковые репрезентации концептов в так называемых сильных позициях текста (эпиграф, начало, финал), ключевые слова текста, входящие в ядерную или периферийную зоны концептосферы писателя [3].

Бадалова Е.Н. отмечает повторяемость концептов во всем творчестве писателя, называя их концептами-доминантами, и раскрывает содержание концепта *идиот*, который формируется из индивидуально-авторских концептов *Христос, жертва, юродивый, дурак, шут*. Автор диссертации перечисляет также концепты Достоевского, исследованные другими учеными: *время, женщина, дом, Петербург, сон, смерть закон, право, Бог, Христос, жизнь, болезнь, свет, тьма и др.* [4]. В различных научных работах изучались также концепты *беспорядок, детство* и множество других.

С.М. Колесниковой рассмотрены изоглоссы: *дети, семья, жизнь*, то есть ментально-когнитивные категории и их языковые репрезентации, в том числе лексические единицы и их фоносемантические характеристики, в произведении Достоевского, показана роль изоглосс в формировании основных концептов романа «*Братья Карамазовы*» [5].

Что касается изучения цветовой картины мира, представленной в произведениях Ф.М. Достоевского, то, особенно в литературоведении XX века, к этому вопросу обращались многие крупные ученые-достоеведы, существовал разброс мнений от отрицания интереса писателя к цвету и шаблонности использования цветowych деталей до мнения о том, что цвет играет в произведениях Достоевского исключительно важную роль, прежде всего в создании психологизма образной картины мира в художественном произведении. Одной из первых работ лингвопоэтического характера, показавших значимость цвета в творчестве писателя, является монография С.М. Соловьева, в которой автор последовательно описывает, интерпретирует цвета, используемые писателем на протяжении всего творчества, отмечает глубокую психологическую обусловленность обращения Достоевского к тому или иному цвету [6]. Изучению состава, семантических преобразований, описанию функций цветономинаций в художественном тексте на материале произведений писателя в семантическом, лингвопоэтическом аспектах посвящена и авторская работа [7].

Интерес к цветописи писателя не утихает по сегодняшний день. Лишь за последние два-три года появилось несколько литературоведческих научных статей, посвященных этому вопросу. Однако все эти статьи рассматривают цветопись Достоевского, во-первых, в литературоведческом аспекте, во-вторых, рассматривают в целом, не акцентируя внимание на одном цвете. Выводы, сделанные авторами работ, представляют интерес для нашего исследования и открывают перспективы в исследовании красного цвета как одного из важнейших концептов Достоевского. Так, например, Кравченко З.А., описывая цвет в произведениях Достоевского, отмечает, что «красный часто символизирует концентрацию неоднозначной энергии и напряжение сил» [8, с. 916]. А.В. Сокольникова и В.В. Филимонова, опираясь на статистические данные С.М. Соловьева и его вывод о том, что человек у Достоевского дан преимущественно в красном цвете, на примере романа «Идиот» раскрывают также широкую символику красного цвета в описаниях портретов персонажей, интерьера [9]. Р.Р. Сугирбекова, рассматривая цвет в романе «Преступление и наказание», подчеркивает, что для Ф.М. Достоевского красный цвет был глубоко символичен: он является цветом крови, пролитой Раскольниковым, это цвет болезни Катерины Ивановны, это цвет лихорадки, в которую впадает Раскольников после убийства [10, с. 1044].

Настоящая статья ставит целью рассмотреть красный цвет как самостоятельный концепт, выявить индивидуально-авторские особенности содержания и отражение его в языковых средствах, а также описать функции концепта в создании образного строя того или иного произведения. Особое внимание автором уделяется способам трансформации семантики слов, выражающих значение красного цвета, которые обеспечивают индивидуальную интерпретацию цвета Достоевским.

Описание материалов и методов

В работе рассматривается концепт «красный» на материале романа Ф.М. Достоевского «Братья Карамазовы» [11]. В этом итоговом произведении наиболее полно и ярко проявились особенности цветовой картины мира писателя. Текст произведения может служить благодатной основой для полного представления красного цвета как концепта в содержательном отношении, в плане языковой репрезентации и функциональном аспекте.

В статье используются общенаучные методы сбора материала, его классификации, наблюдения, описания, а также лингвоконцептуальный анализ, дискурс-анализ для выявления особенностей содержания и выражения концепта «красный» в художественном тексте Ф.М. Достоевского.

Все примеры, анализируемые в статье, приведены из текста романа «Братья Карамазовы» [11].

Результаты и обсуждение

Известно, что красный цвет – один из основных цветов солнечного спектра. Для выражения этого значения в русском языке используются ряды лексико- семантических групп слов: красный, краснеть, красно, краснота и их производные. Красный цвет имеет оттенки, выражаемые группами слов: розовый, розоветь; румяный, румянить, румяна, румянец; бордовый; багровый, багроветь; алый, алеть; багряный, багрянец; рдеть; пунцовый. В то же время значение «красный цвет» выражают слова, связанные с ним ассоциативно: кровь, огонь, закат, заря, роза, краска и др. Особенностью цветовой лексики поля «красный» является то, что единицы этого поля могут, наряду с цветовым значением, выражать и эмоциональную реакцию: покраснеть, раскраснеться, побагроветь, разругаться, заалеть, зардеться и др. В выражении эмоциональной реакции важную роль играют устойчивые сочетания типа: покраснеть, как рак (от стыда); побагроветь от злости; зардеться от смущения; кровь закипела и др. В таких устойчивых сочетаниях выражается сложная семантика: с одной стороны, называется эмоция (смущение, радость, злость, возмущение и др.), с другой – называется физический (цветовой) признак, сопровождающий эмоцию.

Все указанные лексико-фразеологические единицы, группы со значением «красный цвет» можно рассматривать в качестве единиц семантического поля, которое является одним из методов представления концепта «красный цвет». Если допустить, что концепт «красный» представляет собою поле, то в ядерной зоне этого поля находятся лексемы, прямо выражающие красный цвет, то есть слово «красный» и его производные. В ближней периферии располагаются слова, выражающие оттенки красного цвета, при этом сюда же относятся сложные слова с частями *ярко, темно, светло, бледно* и другие, которые очень часто встречаются в колористической системе Достоевского (ярко-красный, темно-багровый, светло-розовый и др.) В дальней периферии находятся слова, выражающие значение красного цвета ассоциативно: кровь, огонь, заря, краска и др. Возможно, к этой же периферийной зоне можно отнести выражения типа *шкаф из красного дерева*, в котором слово «красный» выражает цвет ассоциативно, или выражения типа *кровавые слезы, кровь на руках, глаза налились кровью* и другие, с помощью которых создается определенный цветовой образ. Таким образом, если говорить о языковых средствах выражения концепта «красный», то они являются вполне традиционными. В романе Ф.М. Достоевского и в целом в творчестве писателя данные языковые средства широко используются для выражения красного цвета.

Однако концепт «красный» в художественном произведении Ф.М. Достоевского включает в себя не только понятие красного цвета как одного из цветов солнечного спектра, но и очень большие пласты семантики, связанной а) с народными представлениями о красном цвете: красный цвет для русского народа – это праздничный цвет, нарядный цвет, радостный цвет; б) с физиологией, медицинским знанием о том, что красный цвет – это цвет болезненного состояния, цвет крови, а кровь – это признак нездоровья, боли, смерти; в) с психологической оценкой красного цвета человеком: это цвет яркий, раздражающий, возбуждающий, вызывающий. Эта оценка возникает в сопоставлении красного цвета с другими цветами солнечного спектра. В содержание концепта «красный» в творчестве Достоевского включается и религиозная семантика, то есть красный – это цвет дьявольский, цвет наваждения. И наконец, в содержание концепта «красный», особенно реализуемого в художественном тексте, входит глубокая символика, основанная не только на психологической, физиологической, народной оценке красного цвета, но и обусловленная уже законами самого художественного текста, способами использования единиц поля «красный» в тексте, а также авторским видением, его цветовой картиной мира.

Особенностью концепта «красный» в творчестве Достоевского является его глубина, широта, обусловленная воплощением в нем самых разных оценок носителей языка, автора художественного произведения. Концепт, реализуемый в произведении писателя, да и во всем творчестве в целом, является доминирующим в авторском цветовом видении мира (наряду с черным, белым, желтым), единицы поля «красный» семантически емкие, амбивалентные, на их использовании строятся отдельные образы персонажей, образная картина мира, представленная в целом в произведении. Что касается языковой репрезентации концепта, то здесь особенностью является то, что, используя в основном традиционные номинации цвета, автор художественного произведения одному ему известными способами пробуждает в них глубокую символику. При этом важно отметить, что символика выражается не только единицами дальней периферии семантического поля «красный», но и ядерными единицами. Задачей автора статьи является проникнуть в художественную мастерскую писателя, понять, как автору удастся пробудить символические значения лексем.

Рассмотрим далее, что же является фактором актуализации эстетических, символических значений цветовой лексики в произведениях Ф.М. Достоевского, какое языковое выражение находит концепт «красный» в творчестве писателя. Приведем примеры использования цветообозначений в портретных зарисовках и в описании окружающей обстановки в таблице 1 и проанализируем их, учитывая особенности художественного дискурса.

Таблица 1. Примеры цветообозначений в романе Ф.М. Достоевского «Братья Карамазовы»

№	Примеры
1.	<i>Подходя, он взглядывался в румяные, оживленные личики... Алеша подошел и, обратясь к одному курчавому, белокурому, румяному мальчику ...заметил... – Он сам первый начал! – закричал мальчик в красной рубашке раздраженным детским голоском....</i>
2.	<i>Алеша в то время был статный, краснощекий, со светлым взором, пышущий здоровьем девятнадцатилетний паренек.... Скажут, может быть, что красные щеки не мешают ни фанатизму, ни мистицизму; а мне так кажется, что Алеша был даже больше, чем кто-нибудь, реалистом. Кто бы посмотрел на Алешу, стоявшего на шаг позади старца, тот заметил бы в его лице быструю краску, в один миг залившую его щеки. Алеша поднял потупленные глаза, опять вдруг покраснел и опять вдруг, сам не зная чему, усмехнулся.</i>
3.	<i>Сегодня утром она встала здоровая, она спала всю ночь, Посмотрите на ее румянец, на ее светящиеся глазки.. Лизе вдруг, совсем неожиданно, покраснела, сверкнула глазками, лицо ее стало ужасно серьезным, и она с горячею, негодующей жалобой, вдруг заговорила скоро, нервно.... Бумага, говорят, не краснеет, уверяю вас, что это неправда и что краснеет она так же точно, как и я теперь вся. – Да ведь я урод, меня на креслах возят! засмеялась Лиза с зардевшимися на щеках румянцем.</i>
4.	<i>Поднялась портьера, и...сама Грушенька, смеясь и радуясь, подошла к столу...Она была очень бела лицом, с высоким бледно-розовым оттенком румянца....Она глядела как дитя, радовалась чему-то как дитя ...Алеша ...с неприятным каким-то ощущением и как бы жалея, спрашивал себя: зачем это она так тянет слова и не может говорить натурально? ...Этот выговор и интонация слов представлялись Алеше почти невозможным каким-то противоречием этому детски простодушному и радостному выражению лица, этому тихому, счастливому, как у младенца, сиянию глаз!</i>
5.	<i>...Зоркий, острый ее взгляд так и впился в него. Взгляд был несколько воспаленный, лицо бледно-желтое. – В вас есть что-то злобное и в то же время простодушное, – улынулся ей Алеша. Бледно-желтое лицо ее вдруг исказилось, глаза загорелись. И она как-то злобно и воспаленно засмеялась Алеше в лицо. Секунд через десять, высвободив руку, она тихо, медленно прошла на свое кресло, села, вся выпрямившись, и стала пристально смотреть на свой почерневший пальчик и на выдавившуюся из-под ногтя кровь.</i>
6.	<i>Алеша вдруг криво усмехнулся, странно, очень странно вскинул на вопрошавшего отца свои очи.... Он не плакал, но лицо его выражало страдание, а во взоре виднелось раздражение. – Верил, верую и хочу веровать, и буду веровать...! – раздражительно прокричал Алеша. Алеша долго и как-то прищурив глаза посмотрел на Ракитина, и в глазах его что-то вдруг сверкнуло.... – Я против бога моего не бунтуюсь, я только «мира его не принимаю», – криво усмехнулся вдруг Алеша.</i>
7.	<i>Я знаю, что у него уже дней пять как вынуты три тысячи рублей, разменены в сотенные кредитки и упакованы в большой пакет, под пятью печатями, а сверху красною тесемочкой накрест перевязаны. (Слова Мити Карамазова)</i> <i>На конверте были три большие печати красного сургуча, но конверт был уже разорван и пуст: деньги были унесены; Нашли на полу и тоненькую розовую ленточку, которою был обвязан конверт. (Авторская речь).</i> <i>– Убью себя, а сначала пса. Вырву у него три и брошу тебе. ...Жди трех тысяч. ...У пса под тюфяком, розовая ленточка. (Митя)</i> <i>Осмотрел я: нет на мне крови, не брызнуло, пресс-папье обтер, за образа сходил, из пакета деньги вынул, а пакет бросил на пол и ленточку эту самую розовую подле. (Из речи Смердякова)</i> <i>За трое суток до исполнения своего страшного замысла подсудимый с клятвою объявлял, что если не достанет завтра деньги, то убьет отца, с тем, чтобы взять у него деньги из-под подушки, « в пакете с красною ленточкой», «только бы уехал Иван». (Из речи прокурора).</i>

8.	<i>Кровь лилась, лилась ужасно и мигом облила горячею струей дрожащие пальцы Мити; Платок (белый) мигом весь намок кровою; намокший кровою платок был сомкан у него в правом кулаке; А у того как раз к тому обе руки были запачканы в крови; ...на лбу, и на правой щеке остались красные пятна размазанной крови; Феня... дико смотрела на окровавленные руки его; Феня в ту же минуту сказала ему...: – Руки-то какие у вас, Дмитрий Федорович, все-то в крови! – Это кровь, Феня, – проговорил он...– это кровь человеческая и, боже, зачем она пролилась! Тот, увидев его и его запачканное кровою лицо, так и вскрикнул; Бумажки были все сторублевые, радужные, придерживал он их окровавленными пальцами...; – Как это вы так раскровенились; Но и платок оказался весь в крови; Тот как стал пред гостем, выпуча глаза на его красное лицо и окровавленные руки с пучком денег...так и стоял, разиня рот от удивления и страха; Вдруг опять вскрикнул: –Смотрите, у вас и стюртук в крови! ...Смотрите, весь облила правого рукава в крови...Да, в крови, – заметил Митя; – Дядька я ему, что ли? И не мог не подражаться, вся харя в крови. С кем бы это? Давеча, как летел сюда, сзади него стоял позор, совершенное, содеянное уже им воровство и эта кровь, кровь!.. – Старик! – вскричал Митя в испуге, – старик и его кровь! –...Отцеубийца и изверг, кровь старика отца твоего вопиет за тобою! – заревел внезапно... исправник... Ночью, пьяный, с беспутной девкой и в крови отца своего.</i>
9.	<i>...Захватил из ступки пестик, а воротился уже без пестика, но с руками окровавленными: «И кровь еще капала, так и каплет с них, так и каплет!» -воскликнула Феня...Но окровавленные руки видел и сам Петр Ильич, хотя с них и не капало; Стала я его спрашивать: отчего у вас, голубчик Дмитрий Федорович, в крови обе руки», то он будто бы ей так и ответил, что эта кровь – человеческая и что он только что сейчас человека убил, – так и признался. Руки же у него и лицо были все окровавлены, сам же казался как бы помешанным...</i>
10	<i>Вдруг он поднялся, вскинул вверх руки и громко прокричал: – Не повинен! В этой крови не повинен! В крови отца моего не повинен... – Груша, жизнь моя, кровь моя, святыня моя! – бросился подле нее на колени Митя ... – Не верьте ей, – кричал он, – не виновата она ни в чем, ни в какой крови, ни в чем! – Не виновен! Виновен в другой крови, в крови другого старика, но не отца моего... И тяжело отвечать за эту кровь другую кровою, страшную кровою, в которой неповинен! ...Хотел возвестить ей, что смыта, исчезла эта кровь...</i>

Как уже отмечалось, лексические единицы поля «красный» широко используются в портретных описаниях персонажей. Именно в портретных зарисовках реализуется амбивалентная семантика: когда описывается красный (или розовый, или румяный, или алый) цвет щек, лица, губ ребенка или взрослого героя, но такого же чистого, как невинный ребенок, то красный цвет здесь, помимо непосредственно цвета, выражает символику детства, здоровья, причем не только физического, но и нравственного, душевного. (См. пример №1 в таблице – описания детей, с которыми встречается Алеша). Если же красный цвет (красный, бордовый, багровый) используется в описаниях взрослых персонажей, то, скорее всего, это цвет грубой силы, насилия, греховности, преступления, убийства и др. Причем образ, характеризующийся этими признаками, создается на основе использования цветообозначения в прямом номинативном значении (*багровая шея, красные глаза* и другие детали изначально рисуют не совсем положительный образ персонажа). Иначе говоря, важную роль в актуализации дополнительных смыслов лексических единиц играет сочетаемость.

В примерах 2 и 3 в таблице 1 даны описания главного персонажа романа Алеши Карамазова и Лизы Хохлаковой в момент знакомства читателей с этими героями, в момент описания пробуждения у них первых чувств друг к другу. Красный цвет здесь имеет символику «цвет детства, здоровья». Эта символика поддерживается, а может, создается парадигматической соотнесенностью единиц лексического поля «красный» с единицами типа *смех, усмехнуться, смеяться, шалунья*; словами с суффиксами субъективной оценки *глазками*; со словами поля «румяный», а также с устойчивым выражением «пышущий здоровьем», эпитетом «краснощекий».

Интересно, что концепт «красный» в произведениях Ф.М. Достоевского включает и такую семантику, как «цвет детскости» в описаниях взрослых персонажей, что можно считать неким индивидуальным смыслом. В портретных описаниях некоторых персонажей используются лексико-фразеологические единицы, которые обычно у Достоевского встречаются в зарисовках детей, но, наряду с ними, в описаниях используются слова, имеющие пейоративную семантику, что ведет к общему пониманию образа персонажа как персонажа в маске ребенка. Таково описание Грушеньки (см. пример 4 в таблице).

Прием использования в портретных описаниях лексических единиц, выступающих сигналом несоответствия внешних портретных зарисовок внутреннему миру, моральной характеристике персонажа, используется Достоевским еще в раннем творчестве, вспомним, например, портрет Афанасия Матвеевича в «Дядюшкином сне». В приведенном описании Грушеньки устами Алеши семантизируется несоответствие внешнего облика, портрета, внутреннему содержанию персонажа (*дитя – ненатуральность*). В целом в творчестве Достоевского лексемы поля «румяный» (*румянец*) служат, особенно в сочетании со словами меры, степени (чересчур, слишком, очень и др.) для выражения смысла «масочность» (например, описание Свидригайлова в романе «Преступление и наказание»).

Очень важно отметить, что дополнительные смыслы цветовых слов создаются в результате парадигматической соотнесенности одной цветовой парадигмы с другой в рамках художественного целого. Так, с помощью изменения цветовой парадигмы писатель создает динамичные портретные зарисовки, которые способствуют углублению образа персонажа, обеспечивают всесторонность его изображения и разнообразие морально-психологических состояний. Так, цветовой парадигме изображения детей противопоставляются цветономинации,

используемые в изображении людей, больных физически или морально, нравственно, что является индивидуально-авторской особенностью. Такой цветономинацией, составляющей оппозицию цветовым словам *розовый, румяный, красный (щеки, губы)* в описаниях детей являются лексемы *желтый, бледный*. Сравним, с помощью каких языковых средств автор рисует образы Алеши и Лизы Хохлаковой, познавших горечь неверия, утраты ценностей, которые были когда-то у них (см. в таблице примеры 5 и 6).

В описании Лизы Хохлаковой (пример 5) ряд слов, выражающих радость, счастье, подвижность (смех, шалость, шутка), цветообозначения, выражающие эмоции радости, иронии, восторга, влюбленности и т.д., заменяются словосочетанием «бледно-желтое лицо», а также лексическими единицами, в которых на первый план выходят семы *злости, огня, резкости, болезни*. Слово «желтый» в сочетании со словами *лицо, глаза* приобретает здесь индивидуально-авторскую семантику «Цвет нравственной болезни человека». В оппозиционных отношениях находятся также слова, рисующие образ счастливого, чистого, невинного ребенка, и слово, ассоциативно выражающее сему красного цвета – *кровь*.

В описаниях Алеши (см. пример 6), после смерти старца Зосимы испытывавшего душевный перелом, также привычная цветовая парадигма с лексемой «красный» в роли средства выражения эмоциональной реакции стыда, смущения, радости заменяется одной цветовой деталью – *желтое лицо и бледный*, которые парадигматически соотносятся со словами, выражающими отрицательные эмоции раздражения, страдания, вызова; с оценочными словами, характеризующими речь (криво, странно), оценочными глаголами речи: прокричал, усмехнулся.

С.М. Соловьеву принадлежит мысль о том, что, когда в произведениях Достоевского розовый цвет и красный начинают перекликаться, перемежаться, актуализируются символические значения этих цветов. Прием одновременного использования цветовых слов «красный» и «розовый» и их производных в описаниях портретов персонажей и интерьера встречается еще в раннем творчестве писателя. В таком парадигматическом соотношении лексема «красный» и ее производные начинают выражать индивидуально-авторское символическое значение «цвет бесстыдства, греховной страсти», при этом общепозитическое значение «цвет любви, романтических чувств» лексемы «розовый» также трансформируется в силу того, что она включается в другую, нетрадиционную, цветовую парадигму. Данная символика актуализируется в результате использования

одного из индивидуально-авторских приемов цветописи – приема субъектной многоплановости в оценке цвета. Отчасти это один из способов выражения полифонии в творчестве писателя. Так, в романе «Братья Карамазовы» Федор Карамазов готовит пакет с деньгами для Грушеньки, перевязав его розовой лентой, но этот цвет по-разному описывается участниками событий (*см. пример 7*). Если вспомнить, что пакет, перевязанный розовой лентой, Федор Карамазов подготовил для женщины, из-за которой соперничает со своим сыном и которую хочет заманить деньгами, если вспомнить, как описывается сам Карамазов (сладострастник), детали его портрета, то можно отметить мастерство писателя в характеристике этого персонажа, его умение подчеркнуть несоответствие розового цвета – цвета любви, романтических отношений, чистоты в целом истинным намерениям Ф. Карамазова. Устами Дмитрия Карамазова дается оценка действий старика: его чувства греховны, действия неприличны, бесстыдны. И выражается эта оценка путем использования цветономинации «красный» вместо «розовый». Сравним такое использование цветономинации «розовый» с использованием ее в описании конвертика с розовой ленточкой, который вручает Лиза Алеше, признаваясь ему в любви.

Примером очень вдумчивого отношения писателя к цветовым деталям в портретных описаниях является использование им парадигматически противопоставленных друг другу единиц полей «красный» (*розовый, румяный*) и единиц групп *багровый, бордовый*. Так, слова *багровый, бордовый* используются обычно в описании грубых, злых, жестоких людей, пьяниц. То есть можно считать, что за каждым типом персонажей закреплена своя цветовая парадигма, изменение которой очень значимо в контексте творчества Достоевского.

Несколько иную символику помогает выразить парадигматическая противопоставленность лексем поля «красный» (*розовый, румяный*) и «бледный». Эти цветообозначения позволяют создать образы противопоставленных друг другу утонченных, гордых, глубоко чувствующих барышень типа Катерины Ивановны и женщин типа Грушеньки, играющих чувствами людей, не гнушающихся продать свои чувства. Так, в описаниях соперничающих друг с другом женщин – Грушеньки и Катерины Ивановны – важное значение имеет использование цветовых слов: *бледное лицо* Катерины Ивановны и *румянец с розовым оттенком* Грушеньки.

Устойчивый образ, о котором пишут многие исследователи – *красные пятна на щеках* (образ больной чахоткой Катерины Ивановны в романе «Преступление и наказание», образ Катерины Ивановны в романе

«Братья Карамазовы» и др.) Цветообозначение «красный» в данном словосочетании выражает не просто признак болезни или сильного эмоционального чувства, но и некую границу, предел, которые может переступить персонаж. И это символическое значение подтверждается развитием сюжетных линий произведений: Катерина Ивановна в романе «Преступление и наказание» умирает от чахотки, впад в состояние безумия, а Катерина Ивановна в романе «Братья Карамазовы» с ужасом понимает, что над ней посмеялась Грушенька, что она не уступит ей Дмитрия, который, как она убеждается, совсем ее не любит.

В творчестве Достоевского особую роль в актуализации символических значений лексем поля «красный» играет парадигматическая соотнесенность их с единицами поля «кровь». Это устойчивый прием цветописи Достоевского, особенно ярко представленный в романах «Бесы» (густо льющаяся кровь в сцене убийства одного из персонажей), «Преступление и наказание» (сцена убийства старухи-процентщицы), «Братья Карамазовы» (описание картины убийства Федора Карамазова и окровавленных рук Мити), когда использованные вначале в прямом номинативном значении слова, по мере их интенсивного повтора в поле одного персонажа, а затем и соотнесенности друг с другом в сознании читателей и персонажей, приобретают определенную символику. При этом сложное переплетение приемов цветописи осложняет семантику цветовых слов. Так, например, употреблены единицы поля «кровь» в описании Мити Карамазова.

В одном из кульминационных моментов романа – проникновении Мити в сад отцовского дома – описываются *красные ягоды калины*, в окно он видит комнату Федора Карамазова, разделенную *красными ширмочками*, на голове отца была *красная повязка*. Прием насыщения цветовыми словами минимального фрагмента романа, посвященного описанию этой ситуации, ведет к актуализации в цветообозначении «красный» потенциальных сем «цвет тревоги, опасности, предчувствия смерти»; «цвет жертвы»; «цвет предельный, пограничный». А далее автор описывает окровавленного Митю (См. пример 8). Достоевский и здесь применяет один из приемов цветописи – прием субъектной многоплановости, который можно назвать индивидуально-авторским, так, окровавленный Митя рисуется в восприятии автора и разных персонажей: Фени, Перхотина, мальчика Миши, старика Григория, самого Мити. При этом кто-то воспринимает его с ужасом, кто-то с удивлением и страхом, кто-то с любопытством, тревогой. Одна и та же цветовая деталь повторяется, и это создает картину насыщенной кровью ситуации (см. пример 9).

Можно отметить несколько особенностей использования Достоевским лексемы: кровь льется обильно (синтагматическая связь со словами *капает, залиты, промок, намок, струя*); кровь везде (*запачкаться, размазана; на обшлагах, на платке, на сюртуке; на лице, на пальцах, на руках*).

Писатель использует и другой прием цветописи: слово *кровь* употребляется как в прямом значении – биологическая жидкость, так и в переносном значении во фразеологических единствах *кровавые руки, запачкать руки в крови, намочить свои страшные руки кровью*, что ведет к актуализации символического значения «цвет смерти, цвет убийства», «цвет смертного греха» (см. пример 10). В данном контексте *кровь* приобретает в результате метонимизации символическое значение «смерть», в то же время это слово в составе фразеологической единицы «кровь моя» обозначает *родного человека*.

В описании убитого Федора Карамазова вновь образ обильной крови и в то же время актуализация символического значения «цвет смерти», «цвет жертвы»: *...Барин лежал навзничь на полу, без движения. Светлый халат и белая рубашка на груди были залиты кровью. Свечка на столе ярко освещала кровь и неподвижное мертвое лицо Федора Павловича (глазами Марфы Игнатьевны)*

В цветоописании кульминационной сцены используются слова поля «огонь», также усиливающие символические значения лексем поля «красный».

Заключение

Таким образом, концепт «красный» является одним из доминирующих в концептосфере Достоевского и в частности в романе «Братья Карамазовы». Его содержание отражает не только традиционные представления русского народа о красном цвете, фольклорную, психологическую, религиозную, общепозитическую символику красного цвета, но и обогащается индивидуально-авторскими смыслами, такими как: *цвет греха, цвет ложной детскости (масочности), цвет опасности, цвет жертвы, цвет пограничный, предельный*.

В актуализации в рамках художественного текста широкой символики единиц поля «красный», в том числе и индивидуально-авторской, большую роль играют приемы цветописи: прием насыщения портрета, интерьера цветовыми словами; прием использования в поле одного персонажа цветообозначений в прямом номинативном значении и в переносном; парадигматическая соотнесенность слов поля «красный» с единицами полей: *кровь, бледный, желтый, огонь*; прием

субъектной многоплановости в восприятии цвета разными персонажами; прием закреплённости цветовой парадигмы за определенным типом персонажей и др.

Функциональная значимость концепта в рамках художественного текста чрезвычайно широка: репрезентирующие его лексико-фразеологические единицы используются для создания образов персонажей, образной картины произведения в целом, ее психологизации, создания эффекта полифонии, многоголосия, в целом выражения авторского видения мира, его цветовой картины мира.

Можно заключить, что концепт «красный» в творчестве Достоевского в содержательном отношении очень объемный, широкий, глубокий, но в плане репрезентации он традиционен.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика/ Учебное издание. – М.: АСТ: «Восток-Запад», 2007. – 226 с.

[2] Долбина И.А. Художественный концепт *брат* и его языковая репрезентация в романе Ф.М. Достоевского «Братья Карамазовы». – Автореф. дис....канд. фил. наук. – Томск, 2004. – 20 с.

[3] Бондаревская О.А. Концептосфера романа Ф.М. Достоевского «Братья Карамазовы». – Автореф. дис....канд. фил. наук. – Тамбов, 2008. – 199 с.

[4] Бадалова Е.Н. Концептосфера романа Ф.М. Достоевского «Идиот». – Автореф. дис....канд. фил. наук. – Астрахань, 2017. – 20 с.

[5] Колесникова С.М. Средства репрезентации изоглосс «дети», «семья» «жизнь» в романе Ф.М. Достоевского «Братья Карамазовы». – М., 2020. www.volsu.ru. DOI: <https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2021.1.4>

[6] Соловьев С.М. Изобразительные средства в творчестве Ф.М. Достоевского. Очерки. – М.: Советский писатель, 1979. – 349 с.

[7] Тойшибаева Г.К. Цветовая лексика (состав, семантические преобразования, функции) в художественном тексте (на материале произведений Ф.М. Достоевского). Дис.....кандидата фил. наук. – М., 1990. – 240 с.

[8] Кравченко З.А. Философские идеи Ф.М. Достоевского в контексте цветовой символики его произведений. *Humanity space International almanac*. VOL. 8, No 7, 2019: 912-920

[9] Сокольникова А.В., Филимонова В.В. Цветовой код в романе Ф.М. Достоевского «Идиот». – Екатеринбург: Уральский федеральный университет. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/91735/1/978-5-91256-488-8_2020-17.pdf

[10] Сугирбекова С.Р. Оппозиции концептуальных цветовых обозначений в идиостиле Ф.М. Достоевского (на материале романа Ф.М. Достоевского «Преступление и наказание»)/ Славянская культура: истоки, традиции, взаимодействие. XXIII Кирилло-Мефодиевские чтения (24 мая 2022 г., Москва): Материалы Международной научно-практической конференции. Сборник статей. – С.1041-1047.

[11] Достоевский Ф.М. Братья Карамазовы. Собр. Соч. в 12 тт. М.: Правда, 1982.

REFERENCES

[1] Popova Z.D., Sternin I.A. Kognitivnaya lingvistika (Cognitive linguistics) /Uchebnoe izdanie. M.:AST: «Vostok-Zapad», 2007. 226 s. [in Rus.]

[2] Dolbina I.A. Hudozhestvennyj koncept brat i ego yazykovaya reprezentaciya v romane F.M. Dostoevskogo «Brat'ya Karamazovy» (The artistic concept of a brother and its linguistic representation in F.M. Dostoevsky's novel "The Brothers Karamazov") . Avtoref. dis....kand. fil. nauk. Tomsk, 2004. 20 s. [in Rus.]

[3] Bondarevskaya O.A. Konceptosfera romana F.M. Dostoevskogo «Brat'ya Karamazovy» (The conceptsphere of the novel by F.M. Dostoevsky "The Brothers Karamazov").Avtoref. dis....kand. fil. nauk. Tambov, 2008. 199 s. [in Rus.]

[4] Badalova E.N. Konceptosfera romana F.M. Dostoevskogo «Idiot» (Conceptosphere of F.M.Dostoevsky's novel "The Idiot"). – Avtoref. dis....kand. fil. nauk. Astrahan', 2017. 20 s. [in Rus.]

[5] Kolesnikova S.M. Sredstva reprezentacii izogloss «deti», «sem'ya» «zhizn'» v romane F.M. Dostoevskogo «Brat'ya Karamazovy»(Means of representation of the isoglosses "children", "family" "life" in F.M. Dostoevsky's novel "The Brothers Karamazov"). M., 2020. www.volsu.ru. DOI: <https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2021.1.4> [in Rus.]

[6] Solov'ev S.M. Izobrazitel'nye sredstva v tvorchestve F.M. Dostoevskogo. Oчерki.(Visual means in the work of F. M. Dostoevsky. Essays). M.: Sovetskij pisatel', 1979. 349 s. [in Rus.]

[7] Tojshibaeva G.K. Cvetovaya leksika (sostav, semanticheskie preobrazovaniya, funkcii) v hudozhestvennom tekste (na materiale proizvedenij F.M. Dostoevskogo) (Color vocabulary (composition, semantic transformations, functions) in a literary text (based on the works of F.M. Dostoevsky)). Dis.....kandidata fil.nauk. M., 1990. 240 s. [in Rus.]

[8] Kravchenko Z.A. Filosofskie idei F.M. Dostoevskogo v kontekste cvetovoj simvoliki ego proizvedenij (Philosophical ideas of F.M. Dostoevsky in the context of the color symbolism of his works.). Humanity space International almanac VOL. 8, No 7, 2019: 912-920. [in Rus.]

[9] Sokol'nikova A.V., Filimonova V.V. Cvetovoj kod v romane F.M. Dostoevskogo «Idiot» (The color code in the novel by F.M. Dostoevsky "The Idiot"). – Ural'skij federal'nyj universitet, g. Ekaterinburg. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/91735/1/978-5-91256-488-8_2020-17.pdf [in Rus.]

[10] Sugirbekova S.R. Oppozicii konceptual'nyh cvetovyh oboznachenij v idiostile F.M. Dostoevskogo (na materiale romana F.M. Dostoevskogo «Prestuplenie i nakazanie») (Oppositions of conceptual color designations in the idiostyle of F.M. Dostoevsky (on the material of the novel "Crime and Punishment" by F.M. Dostoevsky))//Slavyanskaya kul'tura: istoki, tradicii, vzaimodejstvie. XXIII Kirillo-Mefodievskie chteniya (24 maya 2022 g., Moskva). Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii Sbornik statej. S.1041-1047.[in Rus.]

[11] Dostoevskij F.M. Brat'ya Karamazovy (Brothers Karamazov). Sobr. Soch. v 12 tt. M.: Pravda, 1982. [in Rus.]

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ «ҚЫЗЫЛ» ҰҒЫМЫ, ОНЫҢ МАЗМҰНЫ, ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ ТІЛДІК КӨРІНІСІ (Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙДІҢ «АҒАЙЫНДЫ КАРАМАЗОВТАР» РОМАНЫ НЕГІЗІНДЕ)

*Тойшибаева Г.Қ.¹

*¹филология ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, e-mail: gulzhan-toishiba@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Ф.М. Достоевскийдің «Ағайынды Карамазовтар» шығармасы негізінде көркем мәтіндегі «қызыл» концептісінің мазмұны, құрылымы, қызметі, тілдік көрінісі қарастырылған. Зерттеудің өзектілігі бүкіл әлемде ұлы жазушы шығармашылығына деген шексіз қызығушылықпен, сондай-ақ Достоевский шығармашылығын қазіргі ғылымдардың жетістіктері тұрғысынан, мысалы: когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, дискурстану және т.б., қарастырудың қажеттілігі мен мүмкіндігімен түсіндіріледі,

Мақала мақсаты – концепттің жазушының концепт сферасындағы орнын анықтау, ұғымның мазмұндық құрылымының жеке ерекшеліктерін және оны білдіретін тілдік құралдарды, сондай-ақ Достоевский шығармаларындағы концепт бейнелеуді даралауға ықпал ететін факторларды сипаттау.

Ғылыми әдебиетте Достоевскийдің концепт сферасы жеткілікті түрде жан-жақты зерттелді, оның жеке романдарындағы концепттермен қатар, мысалы, «Ағайынды Карамазовтар», «Идиот», «Қылмыс пен

жаза», жалпы шығармашылықтағы концептілер қарастырылды. Жазушының концепт сфера аясы орыс халқының менталитетінің көрінісі деген ой ашық немесе жасырын түрде айтылады. Жазушының дүниетанымын танытудың, шығармаларындағы дүниенің бейнесін жасаудың жарқын құралдарының бірі болып табылатын колоративтер зерттеушілердің қызығушылығын қашанда оятады.

Дегенмен, зерттеулердің сан алуандығына қарамастан, жазушы шығармашылығындағы түс ұғымдары мен субконцептілерін зерттейтін арнайы ғылыми жұмыстардың жоқтығын байқауға болады. Осыған байланысты біздің жұмысымызда аталған мақсаттардың қойылуы және оларға қол жеткізу мақаланың ғылыми маңыздылығын анықтайды.

Мақалада қойылған мақсаттарға жету үшін материалды жинаудың жалпы ғылыми әдістері, бақылау, сипаттау, сонымен қатар лингвоконцептуалды талдау, дискурстық талдау элементтері зерттелетін ұғымның мазмұны мен көрінісінің ерекшеліктерін анықтау үшін қолданылады.

Жұмыстың ең жалпы қорытындылары: Достоевскийдің шығармашылығында қызыл - оның түс парадигмасының доминантасы. Жазушы әлемінің бейнесін жасауда «қызыл» ұғымының маңызы өте зор, оның мазмұндық құрылымына белгілі бір факторлардың әсерінен жаңаратын жеке мағыналар жатады, мысалы, Достоевскийдің түрлі-түсті бояу тәсілдері.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы – шығарманың қорытындыларын жазушы тілінің сөздіктерін, ұғымдар сөздігін жасау тәжірибесінде, оқу орындарында жазушы шығармашылығын зерттеуде және басқа да салаларда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: Ф.М. Достоевский, қызыл, концепт, семантика, түс парадигмасы, концепт сферасы, әлемнің түрлі-түсті суреті, сөздің символдық мағынасы

THE CONCEPT OF “RED” IN A LITERARY TEXT, ITS CONTENT, FUNCTIONS AND LINGUISTIC REPRESENTATION (BASED ON THE NOVEL “THE BROTHERS KARAMAZOV” BY F.M. DOSTOEVSKY)

*Toyshibayeva G.K.¹

^{*1}Candidate of Philology, Senior Lecturer of the Department of Theoretical and Applied Linguistics of the Kazakh University of International Relations and World Languages named after Abylai Khan, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: gulzhan-toishiba@mail.ru

Abstract. The article deals with the content, structure, functions, linguistic representation of the concept “red” in a literary text based on the

material of the work of F.M. Dostoevsky "The Brothers Karamazov". The relevance of the study is explained by the undying interest all over the world in the work of the great artist, as well as the need and possibility of considering Dostoevsky's work in the light of the achievements of modern sciences, such as: cognitive linguistics, linguoculturology, discourse studies, etc.

The aim is to determine the place of the concept in the writer's concept sphere, to describe the individual features of the content structure of the concept and the language means of its expression, as well as the factors that contribute to the individualization of the representation of the concept in Dostoevsky's works.

In the scientific literature, the concept sphere of Dostoevsky has been studied in sufficient detail, while the subject of consideration was both the concepts of his individual works, for example, the novel The Brothers Karamazov, Idiot, Crime and Punishment, and creativity in general. The idea is openly or covertly expressed that the writer's concept sphere is a reflection of the mentality of the Russian people. The interest of researchers is always aroused by the writer's colors, which are one of the brightest means of expressing the writer's worldview and creating a figurative picture of the world in his works.

However, despite all the variety of works, one can notice the absence of special works that explore the concepts and subconcepts of color in the writer's work. In this regard, the setting of these goals in our work and their achievement determine the scientific significance of the work.

To achieve the set goals, the article uses general scientific methods of collecting material, observation, description, as well as elements of linguo-conceptual analysis, discourse analysis to identify the features of the content and expression of the concept under study.

The most general conclusions of the work: red in the work of Dostoevsky is one of the dominants of his color paradigm. The concept of "red" is very important in creating a figurative picture of the writer's world, while its content structure includes individual meanings that are updated under the influence of certain factors, for example, Dostoevsky's color painting techniques.

The practical significance of the work is that the conclusions of the work can be used in the practice of compiling dictionaries of the writer's language, a dictionary of concepts, studying the writer's work in educational institutions and in other areas.

Key words: F.M. Dostoevsky, red, concept, semantics, color paradigm, concept sphere, color picture of the world, symbolic meaning of the word

Статья поступила 24.05.2023

Бөлім 2.
АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ
САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР
Раздел 2.
ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ
И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА
Part 2.
RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

UDC 81'253

SRSTI 16.31.41.

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.016>

LINGUOCULTURAL ADAPTATION STRATEGY
IN POLITICAL MEDIA DISCOURSE INTERPRETATION

***Aiov D.¹, Islam A.²**

***¹master of 2 course, Ablai Khan KazUIRandWL,**

Almaty, Kazakhstan, e-mail: urazovadana7@gmail.com,

²Doctor of Philology, Professor, Ablai Khan KazUIRandWL,

Almaty, Kazakhstan, e-mail: pedfak@ablaikhan.kz

Abstract. Political media discourse is full of language means that not only help to make the speech more expressive but also play a significant role in political relations between countries. Language means in political media discourse are replete with phrases, sayings and proverbs, metaphors that are closely related to the culture and values of the culture. The task of the translator is to convey and make clear the meaning and vision of one culture for another, and for this the translator uses the strategy of linguocultural adaptation. In this article, Russian, English and American media were analysed for the presence of language means that can create difficulties in translation, as well as in the transfer of cultural features. The scientific significance of the article is determined by the study of linguocultural adaptation in the political media discourse translation. The results of this study can be used to train simultaneous interpreters and specialists in the field of interpretation. Methods of review and analysis of linguocultural features in political media discourse were used. As a result, the methods of using the strategy of linguocultural adaptation were studied, in which the techniques of foreignization and domestication were used, and such methods as calque, concretization, functional analogue were

also used for transformation. After research and analysis, the main methods of interpretation were proposed and important factors and aspects of political media discourse interpretation that can be used by translators were described.

Key words: political media discourse, linguocultural features, transformations, strategy, simultaneous translation, calquing, functional analogue, foreignization, domestication.

Basic provisions

Almost all political goals, decisions, agreements that occur within the framework of political discourse are carried out through language. The language, in turn, stores a huge field of information, which includes culture, history, values, customs and traditions of the society of people. It is very important for translators to convey the linguistic picture of the world of one language to another, which requires linguocultural adaptation strategy and its techniques will be analysed in this article.

Introduction

Political discourse combines all communicative forms of speech aimed at solving political goals, ideas and plans, as well as retaining all the linguistic features associated with the culture and values of the society in the language of which the interaction takes place. All interlingual communications with a political orientation between different people are carried out thanks to the language, which stores the collective experience [1, p. 15]. Through language means, representatives of the authorities influence the masses of people with different goals, control their minds, and change their opinions. Most often, this process happens better and more efficiently when using understandable linguocultural measurements for society, thereby predisposing people to themselves. Such measurements show and connect the same vision of the world, since the language imposes it on a person [2, p. 48]. The language contains all the values of a person, from traditions to culture [3, p. 2].

Political texts are full of different lexical units that reflect certain features of different cultures, and in translation the interpreter must take into account not only the words themselves, but also the context, history and many other factors. For this reason, most political lexical units are difficult to translate because translator needs to adapt the features of one culture and make them understandable to another using the strategy of adaptation. Thanks to this strategy, the created correspondences have the same effect. [4, p. 12-13]

Factors associated with lexical units in a particular culture are also called precedent phenomena, they include texts, names and everything that is used by one linguocultural society. They help political figures to get closer

to the audience and the public for interaction [5, p. 89]. Linguistic culture in this case is described as a culture fixed in the signs of the language [6]. This kind of adaptation should take into account the worldviews of cultures, but there is a risk of losing specific elements of the original language. N.A. Fenenko notes that linguocultural features are most often taken into account when translating those texts and statements where cultural elements, customs, traditions are clearly expressed, namely in idioms, sayings, phraseological units, etc. [7, p. 70]

Taking into account all the factors of linguistic and cultural adaptation, it is important to choose the right method of translation. According to V.N. Komissarov, in addition to lexical transformations, the translation of such lexical phrases occurs by transcription, transliteration, calque, finding a functional analogue, descriptive translation, or omission [8].

To achieve an adequate translation interpreters use simultaneous translation strategies, a set of translation solutions, used during translation [9, p. 48]. Strategies for choosing translation techniques are divided into two main types: *foreignization*, which is literal translation and preserving the cultural features of lexical units, as well as *domestication* - semantic translation and the translator makes the translation as understandable as possible for the audience [10].

The choice of translation strategy may depend on the following factors:

- 1) lack of required equivalent units;
- 2) the original text may not be applicable or understandable to the target culture;
- 3) transition from one discourse to another;
- 4) a different type of audience, which requires changes in the translation [11, p. 26].

In this article, the linguistic and cultural features of the political media discourse were considered and the main techniques used in translation were analysed.

Description of material and methods

To analyse the ways of adaptation in the political media discourse, English, American media such as *bbc.com*, *deadline.com*, *politico.com*, *nbcnews.com* were used. The analysis consists of a step-by-step analysis of linguistic and cultural features, as well as lexical phrases that are difficult for simultaneous translation. Quotes from such well-known politicians as President of the United States Joe Biden, Ex-president of the United States Donald Trump, Ex-Prime Minister of Great Britain Theresa May and others were analysed. The main techniques in translation, as well as the transformations accompanying them, were considered.

Results

American, British media.

1) As you can hear the chants from the crowd, 'Let's go, Brandon'. (deadline.com)

This slogan is used in relation to Joe Biden. It shows the negative attitude of the audience towards him, which has the antonymous meaning. The slogan was first used on October 2 by reporter Kelli Stavast, who was interviewing *Brandon Brown*. He is an American racing driver who often races in NASCAR Series. However, the last years of his life were very unsuccessful and this race was his last chance to regain his glory and he succeeded. After his highly anticipated win, Brandon was interviewed by Kelly Stavast, NBS Sports Reporter. She misheard what fans were saying to Joe Biden and thought they were saying «Let's go Brandon». After interview the spoken phrase spread across all social networks, it was used in all media areas, such as television broadcasting, music, stand-up shows and others.

Translation: Как вы можете слышать толпа скандирует: "Вперёд, Брэндон!". (gazeta.ru)

Technique: foreignization.

Transformation: calque.

If the interpreter does not know the context, history, participants in the situation and other factors, it is quite possible to directly translate "Пойдем, Брэндон" or when Brandon's name is mentioned in jokes, the interpreter may become confused and not know who this person is. However, in order to preserve the original message and meaning, the structure of the phrase is preserved.

2) Putin will 'pay a price' for interfering in 2020 election. (politico.com)

A phrase, or rather an idiom, uttered by Mr. Biden in response to Mr. Putin with the threat of a response to any interference on their part. However, he did not talk about what kind of consequences would be. These words were heard after national intelligence published information about Putin's support Donald Trump's campaign.

Translation: Путин «заплатит» за вмешательство в выборы 2020 года. (golosameriki.com)

Transformation: functional analogue.

"To pay price" is used as an idiom in the political sphere. Often used idioms have analogues in Russian, but this requires the interpreter to have good knowledge in politics. If an idiom has no analogues, then the description method can be used that will help to explain the whole meaning of the message.

3) Welcome to the race *Sleepy Joe*. I only hope you have the intelligence, long in doubt, to wage a successful primary campaign. (nbcnews.com)

Donald Trump calls Joe Biden by this nickname in his speech during the election debate: “Nobody’s going to want to cover *sleepy Joe*.” The nickname refers to Joe Biden’s inability to carry out his duties. The phrase “Sleepy Joe” does not describe that Joe Biden has constant lack of sleep. It is used as a political move, which hides the meaning that the opponent is not worthy to be president. This phrase is used to describe a person in age. L.O. Ternova in her work describes the nicknames of statesmen and translates this phrase as a “Сонный Джо”.

1. Translation: Добро пожаловать в гонку, *Сонный Джо*. Я надеюсь, у тебя есть разум, в чем есть давние сомнения, чтобы провести успешную кампанию в первичных выборах. (nv.ua)

Technique: foreignization.

Transformation: calque.

In this case, the phrase translated using the calque method. G.A. Vildanova, in her article “Covid - Rhetoric of American Political Discourse,” translates this phrase as “Вялый Джо”, trying to convey more a semantic part to translated language.

2. Translation: Добро пожаловать на ринг, *Вялый Джо*. Надеюсь, у тебя хватит интеллекта, хотя на сей счет давно существуют сомнения, успешно провести праймериз. (vnovomsvete.com)

Technique: domestication.

Transformation: concretization.

4) Brexit negotiations are “*in the endgame*” but there will not be an agreement at any cost. (*politico.eu*)

Prime Minister (2016-2019) Theresa May describes the Brexit relationship as “*in the endgame*”. *Endgame* is described in various sources as the final game in chess, that is how Theresa May showed her attitude to the situation in Brexit.

1. Translation: В переговорах о Брексите начинается *эндишпиль*, однако никаких соглашений не будет. (forbes.kz)

Technique: functional analogue.

This translation is quite appropriate if it is used in a political meetings, due to its frequent use. Since the political game is often compared with the chess game. The translation itself belongs to the chess sphere, so people who have not met this word may not understand the meaning. For people who are not familiar with this phrase, interpreter can use calque.

2. Translation: Переговоры по Брекситу в *конце игры*, но никаких соглашений не будет.

Technique: calque.

5) Trump campaign encourages supporters to confront their ‘*snowflake*’ relatives. (*politico.com*)

A word used by the political right to insult the political left and anyone who protests against Donald Trump. Jessica Roy describes this in detail in her article. Comedian Neal Brennan called Donald Trump as "the biggest snowflake in America". Actor George Takei explained metaphor, saying: "They are beautiful and unique, but in large numbers become an unstoppable avalanche that will bury you" [12]. It also describes the generation that suffers from old view of life. The well-known news magazine gives the Russian equivalent "цветок в пыли", highlighting defenselessness, and something new in the struggle for life. However, this phrase is not suitable for translating a sentence, as it does not fit in a play on words.

1. Кампания Трампа призывает сторонников противостоять своим родственникам – «цветкам в пыли». (bbc.com)

Technique: domestication.

Transformation: functional analogue.

However, many newspapers and media sources retain a direct translation and most often use popular phrase "generation of snowflakes". Since this word has become popular in the political sphere, and was included in the Collins dictionary as a term, the use of direct translation is also appropriate in a political context.

2. Кампания Трампа призывает сторонников противостоять своим родственникам – «снежинкам». (rufabula.com)

Technique: foreignization.

Transformation: calque.

6) The fear of losing Obamacare has been exacerbated by a grassroots movement. (bbc.com)

We believe that such a foreign-language inclusion is not known to all representatives of the Russian-speaking culture. For the correct translation of the word *Obamacare*, let's take it apart: Obama (last name of the former president of the United States) + care (Cambridge dictionary 'the process of protecting someone'; Russian: *уход, внимание, забота*). Obamacare is the law on affordable medical insurance and protection of patients, also known as Affordable Care Act, but it received criticism from the Republicans, as it ordered to acquire medical insurance, which leads to great expenditures for social needs. This reform was also known as Hillarycare (Hillary Diane Clinton, American politician, diplomat, and former lawyer), which was proposed in 1993 and could not be realized. Republicans suggested American Health Care Act, which was called Trumpcare (Donald Trump, the 45th president of the United States). However, this reform also could not be realized. In politics, such combinations are often used, for example, there is also a combination of Abenomic: Abe (Shinzo Abe, former Prime Minister of Japan) + economic. It is used to describe the economic policy conducted by the Government of

Japanese Prime Minister Shinzo Abe, since 2012. The main measures of this policy were the artificial devaluation of the yen, but the reform did not receive the desired result.

1. Translation: Страх потерять *Здравохранение Обамы* усугубляется массовым движением. (zakon.kz)

Technique: domestication.

Transformation: description.

Since this term is rarely used in Russian-speaking culture more often news, articles use the description method. However, some media keeps the structure and use calque method in order to attract the audience with interesting headlines.

2. Страх потерять *Обамакэр* усугубляется массовым движением. (golosameriki.com)

Technique: foreignization.

Transformation: calque

Discussion

The analysis of the English, American media for the presence of linguocultural lexical phrases and units showed the widespread use of metaphors, proverbs, sayings and idioms.

To translate these words and phrases, the methods of calque, functional analogue, concretization were used. Several translation options were considered, which are most often used.

Since many proverbs and sayings are often used in everyday life and in political discourse, they have their functional equivalents in both languages. This proves that a simultaneous professional interpreter should have good background knowledge and develop vocabulary. While metaphors are most often translated using calque, which facilitates the translation process, it is very important to take into account the context, history and other extralinguistic factors that affect the meaning of the phrase. Phrases with the presence of linguoculturological features are translated by using modulation. They can also be translated by literal translation, but this may be cause of losing stylistic features in translation.

Conclusion

Political media discourse is an integral part of political negotiations, and can also affect the future situations in the political environment. The translation of political discourse causes great difficulty even for professional translators, as it can contain a wide range of linguocultural lexical units and phrases, which include proverbs and sayings, metaphors, idioms that are closely related and store the culture and values of society, which means that the

language accumulates a huge field of information. An inaccurate translation of these lexical phrases and units can lead to serious consequences, and that is why it is very important for a translator to choose the right strategies and techniques in translation. The analysis showed that most of these linguocultural phrases have their functional equivalents, however, this requires a wide vocabulary from the translator and background linguo-cultural knowledge. The translator must quickly navigate the context, and it is very important to know all extralinguistic factors. This analysis also showed that the language is very dynamic and depending on different political situations, new words and phrases appear that can lead the translator to difficulties, that is why the translator must expand knowledge and always be aware of political events.

REFERENCES

- [1] Malysheva O.P. Politicheskaja kommunikacija kak fenomen jetnokul'tury //Politicheskaja lingvistika (Political communication as a phenomenon of ethnoculture. Political linguistics.). 2008. № 3. S. 13–27. [In Rus.]
- [2] Ter-Minasova S.G. Jazyk i mezhkul'turnaja kommunikacija (Language and intercultural communication). M. : Jazykoznanie, 2000. 624 s. [In Rus.]
- [3] Baranov A.N., Kazakevich Je.G. Parlamentskie debaty: tradicii i novacii (Parliamentary debates: traditions and innovations.) M.: Znanie, 1991. 64 s. [In Rus.]
- [4] Neljubin L.L. Tolkovyj perevodcheskij slovar' (Explanatory translation dictionary). M.: Flinta: Nauka, 2003. 320 s. [In Rus.]
- [5] Shejgal Je.I. Semiotika politicheskogo diskursa (Semiotics of political discourse). M. : Gnozis, 2004. 324 s. [In Rus.]
- [6] Krasnyh V.V. Kul'tura, kul'turnaja pamjat' i lingvokul'tura: ih osnovnye funkicii i rol' v kul'turnoj identifikacii (Culture, cultural memory and linguoculture: their main functions and role in cultural identification). M.: MGU, 2012. 67-74 s. [In Rus.]
- [7] Fenenko N.A. Lingvokul'turologicheskaja adaptacija teksta v perevode: predely vozmozhnogo i dopustimogo (Linguistic and cultural adaptation of the text in translation: the limits of the possible and permissible). Voronezh, 2001. 70–74 s. [In Rus.]
- [8] Komissarov V.N. Sovremennoe perevodovedenie (Modern Translation Studies).M.: Vysshaja shkola, 2002. 157 s. [In Rus.]
- [9] Islam A. Ilespe audarma negizderi (Fundamentals of simultaneous translation). Almaty, 2012. [In Kaz.]
- [10][Schleiermacher F. On the Different Methods of Translating. Translation studies reader. London, Routledge, 2012. 43-63 p.

[11] Leushin I.A. Linguistic and cultural adaptation in the localization of comics. 2019.

[12] Peters M. Some 'snowflakes' can take the heat. Boston Globe, 2017.

САЯСИ БАҚ ДИСКУРСЫН ІЛЕСПЕ АУДАРМАДАҒЫ ЛИНГВО-МӘДЕНИ БЕЙІМДЕУ СТРАТЕГИЯСЫ

*Айов Д.¹, Ислам А.²

^{*12} курс магистранты, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,
Алматы, Қазақстан, e-mail: urazovadana7@gmail.com,

²ф.ғ.д, профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,
Алматы, Қазақстан, e-mail: pedfak@ablaikhan.kz

Аңдатпа. Саяси медиадискурста көптеген тілдік құралдар бар, олар сөйлеуді бейнелі етуге көмектесіп қана қоймай, сонымен қатар елдер арасындағы саяси қарым-қатынаста үлкен рөл атқарады. Саяси медиа дискурсында тілдік құралдар, халықтың мәдениеті мен құндылықтарымен тығыз байланысты тіркестерге, нақыл сөздер мен мақал-мәтелдерге, метафораларға толы. Аталмыш дискурстағы аудармашының міндеті – бір мәдениеттің ерекшелігін екінші мәдениет өкілдеріне жеткізу және нақты көрсету. Ол үшін аудармашы лингвомәдени бейімделу стратегиясын пайдаланады. Бұл мақалада орыс, ағылшын және американдық БАҚ материалдары негізінде, мәдени сипаттарды беруде аударма барысында қиындықтар тудыруы мүмкін тілдік құралдарына талдау жасалды. Мақаланың ғылыми маңыздылығы саяси медиадискурстағы лингвомәдени бейімделуді сиппатаумен байланысты. Бұл зерттеудің нәтижелерін ілеспе аудармашылар мен аударма саласындағы мамандарды дайындау үшін пайдаланылуға болады. Зерттеу үшін саяси медиадискурстағы лингвомәдени ерекшеліктерге шолу және талдау әдістері қолданылды. Нәтижесінде лингвомәдени бейімделу стратегиясын қолдану әдістері зерттеліп, форенизация және доместикация техникалары қолданылды, сөз және тіркестерді трансформациялауда калькалау, нақтылау, функционалдық аналог сияқты әдістер қолданылды. Аударманың негізгі әдістері ұсынылып, аудармашылар қолдана алатын аударманың маңызды факторлары мен аспектілері сипатталды.

Тірек сөздер: саяси медиадискурс, лингвистикалық және мәдени ерекшеліктер, трансформациялар, стратегия, ілеспе аударма, калькілеу, функционалдық аналог, форенизация, доместикация.

СТРАТЕГИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ АДАПТАЦИИ В СИНХРОННОМ ПЕРЕВОДЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО МЕДИАДИСКУРСА

*Айов Д.¹, Ислам А.²

*¹магистрант 2 курса, КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан, e-mail: urazovadana7@gmail.com,

²д.ф.н, профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай хана,

Алматы, Казахстан,

e-mail: pedfak@ablaikhan.kz

Аннотация. Политический медиадискурс полон языковых средств, которые не только помогают украсить речь, но также играют огромную роль в политических отношениях между странами. Язык политического медиадискурса изобилует фразами, поговорками и пословицами, метафорами, которые тесно связаны с культурой и ценностями людей, которые на этом языке говорят. Задача переводчика – передать и сделать понятными смысл и видение одной культуры для другой, и для этого переводчик использует стратегию лингвокультурной адаптации. В данной статье были проанализированы российские, английские и американские СМИ на наличие языковых средств, которые могут создавать трудность при переводе, а также при передаче культурных особенностей. Научная значимость статьи обусловлена изучением лингвокультурной адаптации в политическом медиадискурсе. Результаты данного исследования могут быть использованы для обучения синхронных переводчиков и специалистов в сфере перевода. В исследовании были использованы методы обзора и анализа лингвокультурологических особенностей в политическом медиадискурсе. В результате были изучены способы использования стратегии лингвокультурной адаптации, при которой были использованы техники форенизации и доместикации, также для трансформации использовались такие методы, как калькирование, конкретизация, функциональный аналог. В результате исследования и анализа были предложены основные способы перевода и описаны важные факторы и аспекты политического медиадискурса, которые могут быть использованы переводчиками.

Ключевые слова: политический медиадискурс, лингвокультурные особенности, трансформации, стратегия, синхронный перевод, калькирование, функциональный аналог, форенизация, доместикация.

Статья поступила 19.01.2023

UDC 81'253

SRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.017>

SIMULTANEOUS INTERPRETATION IN ONLINE MODE: CHALLENGES AND DEMANDS OF TIMES

*Kurkimbayeva A.M.¹, Yelubayeva A.A.²

*¹PhD, associate professor, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: aizhan--k@mail.ru,

²Master of philological sciences, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: aluanai96@gmail.com

Abstract. The article deals with the implementation of online interpreting. It presents the result of the teaching staff's work in the process of teaching interpreting in online mode and some advantages and disadvantages of distance learning interpreting. The aim of the article: to present some aspects of the forced transition to online interpreting and distance learning interpreting in a pandemic environment and to consider the problems and difficulties faced by teachers and students in the process of teaching interpreting. Scientific significance of the article: the results of a survey among active simultaneous interpreters from around the world who used various social networks and platforms were analyzed. The interpreters shared their experiences, in particular, what difficulties they encountered in the process of interpreting online during the pandemic. The article also presents step-by-step instructions from experienced simultaneous interpreter A. Chelpachenko on how to set up relay translation on the Zoom platform. It was found that interpretation in the online mode was carried out not only on the platform Zoom, but also on paid platforms such as Kudo, Verspeak, Speakus and others. The result of the research work: the study of the discipline of remote simultaneous interpretation and interpretation in online mode is a difficult process in view of the technical and managerial problems. A survey of interpreters showed that online or remote simultaneous interpretation leads to stressful and time-consuming work. The value of the study: for the first time the study was conducted in the implementation of simultaneous interpretation and interpreting training in the online mode. Practical significance of the article: the methods, strategies and techniques used by simultaneous interpreters and teachers, conducting disciplines on the practice of interpretation can be widely used in training sessions for the practice of interpretation in the traditional offline format.

Key words: online teaching, online learning, remote interpreting, translation strategies, online mode, relay interpreting, pandemic, cognitive strain.

Basic provisions

Worldwide lockdown has accelerated the process of transition to digital technologies. Due to pandemic over a short period of time, the role of information and technologies has been noticeably increased in our social life. Some areas of our life from education to negotiations smoothly shifted to remote or online work. This was an impetus to the creation of the online environment and now it has become as one of the inseparable parts of our life. The usage of digital practices dramatically has been risen due to lockdown in the life of humanity. Austrian researcher Mark Coeckelbergh [1] said that *digitalization process in the sphere of education, at the workplace was too slow*. Thanks too digital tools we have a great opportunity to interact with each other and be aware what happens around us. We are, in the world that depend on digitalization. He has written articles and books that are devoted to digital technologies that can be applied in various kinds of discourses. Immersion in the online environment caused some technical challenges at the workplace. During the pandemic all human beings were forced to switch into the online activity. Many spheres of activity such as educational process, trading, meetings moved to the online mode.

Introduction

In a pandemic situation online distance learning, e-learning and online meetings, negotiations began to increase. As well as oral translators and simultaneous interpreters who used to doing translation at their special sound proof booth they also had to adapt to work in online mode. Doing interpretation at home on special online platforms was a new challenge for them but interpreters acquired new skills in their profession. Not only interpreters worked from home and teachers who conducted their disciplines on oral translation faced some difficulties as well. Because oral translation and interpretation demand close contact and interaction with speakers. The vocabulary list of translators and teachers enlarged with such lexemes as online teaching, cognitive strain, remote interpreting etc.

Likely the universal transition to remote translation or interpretation in time of lockdown was a significant change for simultaneous interpreters. Moreover, remote interpreting and more online events are waiting for us in the future. Online translation will develop because it is very comfortable and cheaper for clients.

According to the researcher of University College London A. Krouglov in contexts of a pandemic and the technology advances, some new brand was appeared in the interpretation space. This is an interpreter, who performs online translation at his home but not in the special soundproof booth [2]. Here we totally agree with his concept. They are specialized to translate via video by special online platforms in such a short period. At this period, interpreters faced many hardships. To analyze those hardships is vital in modern translatology.

A survey was conducted among interpreters via social network from various countries. They shared their *remote interpreting* experiences and what challenges they have faced in a Covid World. One of the challenges was changing of working conditions. As we know majority of interpreters used to work in real conditions, in real conferences and everything was connected with travel and flights, work in different countries. In 2020, everyone has massively switched to online translation at full-time work-compliance with security measures.

For instance, we all know that simultaneous interpreters work in pairs in soundproof booth, but in the case of quarantine they worked alone. To participate in the negotiations, they were previously sent for a smear test for covid at the expense of the client. Oral translation in online mode has become reality of our time. We saw simultaneous interpretation in an empty hall, where, in addition to interpreters, only operators and sound engineers. We saw masked speakers on video call.

At the beginning, online-interpretation caused many difficulties for which students must be prepared. Online interpretation requires technical training from all who are engaged in interpretation. Online interpretation has its advantages as well. There is no need to spend money on travel, more opportunities to keep fit thanks to the Internet. Many technical devices like a writing pen, online dictionaries are available in the booth. Some interpreters say that machine translation would gradually become more and more a real competitor of translators. Increasingly, interpreters are using auto subtitles to enhance and simplify understanding of the source text. Zoom-the only common platform available that allows you to organize high-quality simultaneous interpretation, but only in the pay version. This platform has become a daily used tool and the only popular application by and among many companies, universities and governmental agencies during the lockdown. There are some professional commercial platforms for simultaneous interpretation such as Kudo, Microsoft Teams, Verspeak, SpeakUs, Interprefy, Voiceboxer, Interactio and etc.

Materials and methods

Online comments of interpreters and translators have been used as research material that are published on the ATA Chronicle website. Moreover, comments of Kazakhstani and Russian teaching staff on their experience of teaching interpretation in online mode has as well used as a material. In the course of research work, online comments of simultaneous interpreters on the remote interpreting experience during the pandemic have been analyzed. Results of survey were studied on the methods and approaches of teaching staff of KazUIR&WL named after Ablai khan on conducting the discipline as practice of interpretation during the lockdown.

Results and discussion

A lot of articles have been written worldwide which are related to online teaching process during Covid-19 the last few years. Kazakhstani scientists also have published various articles on this theme. The PhD, associate professor of our university Kurkimbayeva A.M. [3] has written an article, which is devoted to the application of information technologies in the process of teaching literary translation via Microsoft Teams. In 2021, many teachers also participated in an online master class on the topic "The specifics of remote simultaneous interpretation and how to learn it" organized by MGIMO University. Such kind of seminars are very helpful for all teaching staff.

Artyom Chelpachenko is an experienced simultaneous interpreter who usually translates the speeches of presidents and officials at negotiations and conferences. He is well trained during the pandemic on how to make a remote interpreting and how to configure relay interpreting in Zoom platform. Relay interpreting is provided in multiple languages like English, French, Spanish, Russian and Arabic.

Here is an instruction how to set up a relay interpreting in Zoom:

1. To login into zoom application using email that translator has given to the client to assign him as an interpreter in the first laptop.
2. In the second laptop interpreter logs in with the different email account that he has to create in advance a login. In this laptop interpreter is as a listener. With the headset an interpreter will be listening to the interpretation in Russian by pressing the Qazaq channel button.
3. In the first laptop he will be interpreting from Russian into English.
4. In this mode he will have to activate the one standalone microphone but turn off the sound by pressing button or by decreasing the volume level to the minimum.
5. The second laptop (Rus) shouldn't have the mic on. It should be muted. When someone is speaking for example in French (you don't know

French) you choose Russian language. And from the first laptop you are interpreting from Russian into English.

6. When interpreter uses two zoom apps at the same time with two laptops it's better that he doesn't use home Wi-Fi or mobile tethering.

7. It is better that interpreter connects either of these laptops with Wlan cable.

8. This allows to avoid any connection interruption [4].

Some examples are given below of working experiences of remote (online) simultaneous interpreters during the Covid-19. Remote simultaneous interpreting (RSI) is a modern type of technology for interpretation. In this case an interpreter is remotely at home using online interpreting platforms and translating the whole meeting that takes place far from them.

1. She worked on a platform Interprefy which is quite simple and easy to use, although there are some traps and pitfalls. The most difficult thing for her was the process of changing colleagues. It is different from what interpreters are used to work at a booth in a physical state. Interpreters not seeing each other face to face were obliged to conduct interpretation in different locations. They were able to interact with each other via chat of the platform they are working on. The platform on a sudden stop showing your colleague, it is incomprehensible whether your partner switch the microphone on, whether he\she is ready to interpret. In the process of interpreting, it is so challenging to type on the computer or any other messenger. There were some problems such as difficulties with sound quality and visibleness through the webcam is less well. It seemed like a guess work. Technology is in advance, there is just need to be mastered (Natalya Fedorenkova).

2. During the pandemic she was at my home and interpreting the patient who was wearing self-defense equipment. That was embarrassing to ask him to repeat and speak clearly (Lorena Ortiz Schneider).

3. Thanks to these experiences due to the coronavirus, she improved her skills remotely and effectively interpret from home and office. She gained new knowledge (Lucia Hernandez).

4. As far as she has a remote interpreting experience since 2017 interpreting in online mode was a piece of cake for her during the pandemic (Gio Lester).

5. Interpreters have faced multiple issues when lockdown was introduced. Connectivity was one of the main problems, power cut, poor sound quality were the biggest problems because due to unexpected transition to remotely working conditions. No one was prepared to that. In order to tackle the emerging issues, they minimized the duration of conferences and the number of meetings. The purpose of reducing stress and workload for

interpreters was important at that period (*Pedro-José Espinosa*) [5].

In 2020, due to the coronavirus pandemic, all interpreters switched to online learning and teaching. Educational institutions and families were not ready for such a dramatic and large-scale transition to online education. What is the difference or similarity between distance and online education? Distance learning is a form of education in which a teacher and a student interact at a distance with the help of information technology. Student studies independently according to the program, studies the recordings of webinars. They also do assignments, consults with the teacher in an online chat and sends his work for review. According to Nikolaeva M.V. [6] online learning is a kind of continuation of distance learning. This is the acquisition of knowledge applying a computer or any other device connected to the Internet in the "here and now" mode. It is well known as "e-learning".

Moscow State University's teachers conducted special survey in 2020, June on the experience of online teaching in the world. 72 university professors from 12 countries took part in this survey. According to the results of this survey, 74% of teachers already have more than 10 years of experience in online mode. 65% of respondents before spring 2020 had no experience teaching online. 16.7% respondents had experience limited to hosting a few webinars.

Unfortunately, online teaching has caused some difficulties during the quarantine time. They are managerial-methodological, technical and psychological problems. Interpreting is one of the most difficult types of translation, and teaching interpreting in online mode is much more difficult and unusual as well. These issues were mentioned in the spring of 2022. According to the answers of teachers in the survey there were managerial-methodological problems such as:

- it is difficult to convene students at the same time;
- students use the trick of being asked to record an interpretation of a given video. They shifted to machine translation of the subtitles in an attempt to prevent the complexity of the assignment.
- teaching beginners to interpret is not an easy task because they are less able to concentrate on what is going on;
- checking students' independent work online in interpretation classes;
- it takes up a lot of time to give feedback for each task;
- arrangement of graded examination on the theory and practice of oral and written translation.

According to the teachers' answers in the survey there were technical problems such as:

- inadequacy of the platform used by the university;

- training in consecutive and simultaneous translation using video recordings remotely;
- online format is not very effective for interpretation;
- technical issues for students (can't open links, the microphone does not work);
- lack of the necessary headset for students.

According to the answers of teachers in the survey there were psychological problems such as:

- no eye contact with students;
- inability to feel the personal presence of the student and teacher;
- the sharp transition to online learning and teaching has become a shock for teachers and students [7].

In online learning and teaching several programs have been used during the lockdown by universities. One of the most popular and frequently used platforms was Zoom. But not all universities were given permission to use it. Online teaching was conducted on platforms such as MS Teams, Pruffme, Skype. Recordings of translation were conducted on Audacity and online free of charge voice recorder Vacaroo.com.

Simultaneous interpretation teaching algorithm on the platform MS Teams:

1. Teacher sends the link to the video in chat.
2. Each student listens to it on their device through headphones and simultaneously translates into a microphone, recording the translation on a voice recorder.
3. Students send their audio recording to chat.
4. Group listens to their translations together, the teacher gives feedback and recommendations, mistakes and findings are discussed.

However, this platform is not intended for teaching consecutive and simultaneous translation. Teaching interpretation in online mode on such platforms causes challenges and was long over.

Another survey was conducted among the teaching staff of KazUIR&WL named after Ablai khan. They are not only teachers but also practicing translators and interpreters as well. One of them is Sayat Qanatuly, teacher who conducts practice of interpretation discipline for 3rd and 4th years students of the department of Translation Studies and intercultural communication. He shared his experience and teaching methods on the conducting of this discipline during the pandemic. As we know our university uses Moodle learning management system and all teachers and students as well are well trained in using this software. In fact, study materials and plans of practical classes are available for students on Moodle. Study materials include texts

and videos on the topic according to the calendar-thematic plan of discipline. When all educational institutions switched to online education our university used MS Teams platform to conduct its lessons. At the practical classes Sayat Qanatuly displayed his screen with video to the audience in a Microsoft Teams meeting. After watching the video with 5–10-minute range students worked with the translation of unknown active vocabulary from the video. Then they one by one and consecutively translated two or three sentences into target language. In addition to translation, he used a short ice-breaker activity with student as “Snezhny kom” or “Snowball” which improves students’ short-term memory. This quick and easy game is carried out to enrich vocabulary skills and guidelines of game are no brainer. One student makes up a sentence in accordance with the theme by using active vocabulary. Then next student has to repeat first sentence and adds second sentence. Third student has to repeat previous two and adds his/her own sentence and so on.

Teacher of the practice of interpretation discipline at the department of Translation Studies and intercultural communication G.K. Kozhbayeva used the different approaches at the lesson. For example, she created several rooms during the class meetings in MS Teams. Furthermore, she sent links of the different videos to each room with four or five students. Participants of first room watched the given video and made a summary translation to the participants of second room. Second room’s students made a summary translation of the given another video to the first room students. After that they swapped videos with each other and commented each other’s translation. Next exercises was carried out is this way: students had to make a shadowing of the video which was sent by teacher to their WhatsApp one by one.

Interpreter and teacher of the department of simultaneous interpretation R.K. Alshanov also shared his experience on how he conducted discipline of interpretation during the online education. He mostly focused on the sight translation and active vocabulary during the practical classes in online meeting at MS Teams. Some brain exercises for memory were proceeded during practical classes. As well as students carried out their simultaneous interpretation on Audacity then uploaded to Moodle and teacher gave feedback to their interpretation on Moodle.

As the result of this survey, the given tasks of this discipline the practice of interpretation mostly was carried out in Moodle. As for the study materials like videos, students had to translate orally, then record it on an Audacity and send it to the Moodle. Teacher gives feedback to each of them. To teach a number of students to an interpretation in online mode is a challenging as it takes up a lot of time. There is no close interaction with students. They used special technical devices such as computers and headphones.

Conclusion

The proverb “live and learn” is closely connected with the specialty of interpreters. Except rendering information from source text into target an interpreter should meet the demands of time by learning and acquiring something new for him. Teaching translation in online mood requires more experience and different teaching approaches as well. Urgent move to remote teaching and learning of interpretation was available only during the lockdown. However, as it has become comfortable both interpreters and clients it turned out to be a good opportunity to work in this way. Nevertheless, remote interpreting cannot replace the interpreting at soundproof booth in offline mode and teaching as well. Various information technologies and platforms are crucial to use in such kind of emergency cases in conducting interpretation disciplines. Overall, these tools make the teaching process more effective. Translation strategies that are usually used during simultaneous interpreting in offline period can easily be applied in online process too.

REFERENCES

- [1] Coeckelbergh, M. (2020). The Postdigital in Pandemic Times: a Comment on the Covid-19 Crisis and its
- [2] Political Epistemologies. Postdigital Science and Education. <https://doi.org/10.1007/s42438-020-00119-2>
- [3] Coeckelbergh, M. (2020). The Postdigital in Pandemic Times: a Comment on the Covid-19 Crisis and its
- [4] Political Epistemologies. Postdigital Science and Education. <https://doi.org/10.1007/s42438-020-00119-2>
- [5] Coeckelbergh, M. (2020). The Postdigital in Pandemic Times: a Comment on the Covid-19 Crisis and its
- [6] Political Epistemologies. Postdigital Science and Education. <https://doi.org/10.1007/s42438-020-00119-2>
- [7] Coeckelbergh, M. (2020). The Postdigital in Pandemic Times: a Comment on the Covid-19 Crisis and its
- [8] Political Epistemologies. Postdigital Science and Education. <https://doi.org/10.1007/s42438-020-1-2>
- [9] Coeckelbergh M. The Postdigital in Pandemic Times: a Comment on the Covid-19 Crisis and its Political Epistemologies // Postdigital Science and Education. 2020. № 2. P.547-550. URL: <https://doi.org/10.1007/s42438-020-00119-2> (Accessed: 28.12.2022).
- [10] Krouglov A. Emergency remote teaching and learning in simultaneous interpreting: Capturing experiences of teachers and students // Training Language and Culture 5(3). 2021. P. 41-56. URL: <https://www.>

researchgate.net/publication/354869512_Emergency_remote_teaching_and_learning_in_simultaneous_interpreting_Capturing_experiences_of_teachers_and_students (Accessed: 28.12.2022).

[11] Kurkimbayeva A.M. COVID-19 жағдайында шет тілін қашықтықтан оқыту үрдісінде ақпараттық технологиялардың қолданасы (Application of information technologies in the process of distance learning of a foreign language in the context of COVID-19) // Bulletin of Torayghrov uuniversity (Pedagogical series). 2021. №4. P. 184-192.). [In Kaz.]

[12] Chelpachenko A. How to configure relay interpreting in Zoom. URL: https://www.youtube.com/watch?v=0_cFhchGH7Q (Accessed: 29.12.2022).

[13] Official publication of the American Translators Association: *The ATA Chronicle*. How Interpreters Are Making the Switch to Remote Interpreting in a COVID World. 2020. August. URL: <https://www.ata-chronicle.online/highlights/how-interpreters-are-making-the-switch-to-remote-interpreting-in-a-covid-world/> (Accessed: 06.01.2023).

[14] Nikolaeva M.V. Distantcionnoye obuchenіye i prepodavaniye inostrannykh yazykov: podkhody i vozmozhnyye problem (Distance learning and teaching foreign languages: approaches and problems) // *Obrazovaniye i pravo*. 2020. №9. S.253-259. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/distantcionnoe-obucheniye-i-prepodavanie-inostrannykh-yazykov-podhody-i-vozmozhnye-problemy/viewer> (Accessed: 02.01.2023). [In Rus.]

[15] Programma pervoy zimney shkoly perevoda (Program of the first winter translation school). 2021. February 4-5. URL: <https://apppk.kz/news/programma-pervoj-zimnej-shkoly-perevoda/> (Accessed: 02.01.2023). [In Rus.]

ОНЛАЙН РЕЖИМІНДЕГІ СИНХРОНДЫ АУДАРМА: ЗАМАН ҚИЫНДЫҚТАРЫ МЕН ТАЛАПТАРЫ

*Куркимбаева А.М.¹, Елубаева А.А.²

¹PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: aizhan--k@mail.ru,

²филология ғылымдарының магистрі, оқытушы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: aluanai96@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада заман талабы мен қиындықтарына сай синхронды аударманың онлайн режимінде қалай жүзеге асырылатындығы қарастырылған. Сондай-ақ, мақалада синхронды аудармашылардың қашықтан синхронды аударма жасаудағы тәжірибелері мен жоғары

оқу орындарындағы оқытушылардың онлайн режимде ауызша аударма практикасын оқытуда қаншалықты тәжірибелі екендіктеріне сауалнама нәтижелері берілген. Зерттеу жұмысында қашықтан синхронды аударма жасау мен ауызша аудармаға онлайн режимде оқытудың кейбір артықшылықтары мен кемшіліктері көрсетілген. *Мақаланың мақсаты:* бірер жыл бұрын болған пандемия кезінде онлайн аударма жасауға және ауызша аударма практикасы пәндерін оқытуға шұғыл түрде көшу қалай жүргізілді, бұл тәжірибе оң болды ма және онлайн аударма барысында тап болған қиындықтарды анықтау. *Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы:* әлеуметтік желі арқылы әлемнің әртүрлі елдерінде жұмыс істейтін аудармашылар арасында сауалнама нәтижелері талданды. Олар өз тәжірибелерімен және пандемия кезінде онлайн режимде синхронды аударма жасаудың қиындықтарымен бөлісті. Сондай-ақ тәжірибелі синхронды аудармашы А.Челпаченко Zoom платформасында релелік ауызша аударма жасау үшін берген нұсқаулықтары мен қадамдарды мақалада талқыланды. Онлайн режимінде аударма тек Zoom платформасында ғана емес, сонымен қатар Kudo, Verspeak, Speakus ақылы платформалары арқылы жүргізілгендігі анықталды. *Зерттеу жұмысының нәтижесі:* зерттеу нәтижесі бойынша онлайн режимде қашықтан синхронды аударма жасау және ауызша аударма практикасы пәнін онлайн режимде оқыту техникалық және басқарушылық мәселелерге байланысты қиын болып табылады. Аудармашыларға жүргізілген сауалнама нәтижесінде онлайн немесе қашықтан синхронды аударма жасау күйзеліс пен жұмыстың көптігіне алып келетіндігі белгілі болды. *Зерттеу жұмысының маңыздылығы:* синхронды аударманы онлайн жасау және ауызша аударма практикасы пәнін онлайн режимінде оқыту бойынша бұл жұмыс алғаш рет зерттеліп отыр. *Зерттеудің практикалық маңыздылығы:* зерттеу жұмысында көрсетілген сауалнама нәтижесі бойынша синхронды аудармашылар мен ауызша аударма практикасын жүргізетін оқытушылардың әдіс-тәсілдері мен жаттығуларын ауызша аударма практикасы пәні барысында кеңінен қолдануға болады.

Тірек сөздер: онлайн оқыту, онлайн оқу, қашықтан ауызша аударма, аударма стратегиялары, онлайн режим, релелік аударма, пандемия, когнитивті жүктеме.

СИНХРОННЫЙ ПЕРЕВОД В ОНЛАЙН-РЕЖИМЕ: ВЫЗОВЫ И ТРЕБОВАНИЯ ВРЕМЕНИ

*¹ Куркимбаева А.М.¹, Елубаева А.А.²

¹ PhD, ассоциированный профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: aizhan--k@mail.ru,

² Магистр филологических наук, преподаватель, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: aluanai96@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена реализации процесса устного перевода в онлайн-режиме. Представлены результаты работы преподавательского состава вузов Казахстана в процессе обучения устному переводу в онлайн-режиме и результаты опроса переводчиков-синхронистов об их опыте проведения устного перевода в условиях пандемии, а также упомянуты некоторые преимущества и недостатки дистанционного обучения перевода. Цель статьи: представить некоторые аспекты форсированного перехода на онлайн-переводы и дистанционное обучение учебным дисциплинам по устному переводу в условиях пандемии, рассмотреть проблемы и трудности, с которыми столкнулись преподаватели и студенты в процессе обучения переводу. Научная значимость работы: проанализированы результаты опроса среди действующих синхронных переводчиков из разных стран мира, использовавших различные социальные сети и платформы. Синхронисты поделились своим опытом, в частности, с какими трудностями столкнулись в процессе перевода в онлайн-режиме во время пандемии. В статье также представлена пошаговая инструкция опытного переводчика-синхрониста А. Челпаченко по настройке релейного перевода на платформе Zoom. Установлено, что устный перевод в онлайн-режиме осуществлялся не только на платформе Zoom, но и на платных платформах, таких как: Kudo, Verspeak, Speakus и др. Результаты исследовательской работы: выявлено, что реализация практики удаленного синхронного перевода и устного перевода в онлайн-режиме является сложным процессом ввиду технических и управленческих проблем. Опрос переводчиков показал, что онлайн-перевод, или удаленный синхронный перевод приводит к стрессовому состоянию и трудоёмкой работе. Ценность проведенного исследования в том, что впервые исследование проведено в русле осуществления синхронного перевода и обучения устному переводу в онлайн-режиме. Практическая значимость статьи: по результатам опроса, отраженного в

исследовательской работе, методы, стратегии и техники, используемые синхронными переводчиками и преподавателями, ведущими дисциплины по практике устного перевода, могут быть широко использованы в ходе учебных занятий по практике устного перевода при традиционном офлайн-формате.

Ключевые слова: онлайн-преподавание, онлайн-обучение, дистанционный перевод, переводческие стратегии, онлайн-режим, релейный устный перевод, пандемия, когнитивная нагрузка.

Статья поступила 10.01.2023

UDC 81'25

SRSTI 16.31.41.

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.018>

PROBLEMS OF TRANSLATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN TEXTS OF MEDIA DISCOURSE AND CINEMATOGRAPHY

*Smagulova A.S.¹, Tastanova R.B.², Murzagaliyeva M.K.³

*¹Candidate of ph.sc. of Al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, Kazakhstan, e-mail: aigerim_0715@mail.ru,

²Master student of Al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, Kazakhstan, e-mail: rtsnva7@gmail.com,

³Candidate of ph.sc. of Al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, Kazakhstan, e-mail: maral0903@mail.ru

Abstract. Today, the English-language press is essential in the global information space. The number of texts in English media vastly exceeds the same volume in other languages. Published works in the English media cover not only the internal problems of the country but also the field of external relations and, therefore, constantly in close relationship with other languages. *The purpose of this article* is to study the characteristics and concepts of the problems of translation of phraseological units in the texts of media discourse and film discourse, as well as to analyze the features of the functioning of phraseological units in the modern English-language press, to study the methods of translation of phraseological units in the texts of English-language media into Russian. The *comparative and discursive* analysis methods made it possible to determine cross-culture-bound units in the mass media as examples “Fahrenheit 9/11” and “Orange is the New Black” and

explain the nature and reasons for the incorrectness of the Russian translation. The listed research methods are used along with the cognitive approach to consider the concept of moving, adding and deleting lexical units in the translation process. *The study's relevance* is due to insufficient knowledge of phraseological units in speech and the complexity of their translation from English in media texts and the film industry.

The practical significance is that the study results can be used in special courses and seminars on lexicology and phraseology of the English language, general linguistics, translation practice, the practice of oral and written speech, text interpretation and in diploma and term papers in linguistics.

Scientific significance consists of an attempt to comprehensively consider phraseological units in the English press and cinematography to determine their translation difficulties.

Key words: discourse, media industry, media text equivalent, phraseological unit, culture, multimedia, cinematography, mass media.

Basic provisions

The intensive development of phraseology over the past decades has put forward a variety of problems in the translation of phraseological units in media discourses. On the one hand, the task of phraseologists is to describe the phraseological material of individual languages with an emphasis on their specific features. On the other hand, the comparative study of phraseological systems of different languages is becoming increasingly important. At the same time, to start the analysis and translation of phraseological units in a media text, it is necessary to focus on applying the basic rules for the translation of phraseological units.

Introduction

"The media industry is what, daily and every second creates the information space around us; it is television, film, and radio production. The Internet, books, newspapers and magazines are already acquiring a new form of multimedia today" [1].

The work studies the difficulties of translating phraseological units in media texts and the film industry on English-language media and cinematography examples. The subject area of media discourse includes concepts that form its thematic and semantic "core". So, if the political media discourse develops "around" the concepts of authority, state and obedience so does the scientific one - with respect to the concepts of truth, knowledge and cognition.

The subject area is expressed in the media discourse not as a “pure idea” but in specific sign-symbolic forms, with the help of language units, speech acts and means of expression. At the same time, texts as units of media discourse have an ambiguous status in media discourse. On the one hand, they result from discursive practice; on the other, they are its tools [2].

The discursive analysis begins with the projection of psychological, political, national cultural, pragmatic and other factors onto the elements of the content-semantic and compositional-speech organization of the text [3].

Discourse is a way of ordering reality and seeing the world deposited and fixed in the language. Discourse (from the French *discours*, speech) is a coherent text in combination with extralinguistic (pragmatic, sociocultural, psychological and other factors; a text taken in the event aspect; speech considered as a purposeful social action, as a component, that is, discourse - it is speech immersed in life.

Considering the issue of the difficulties of translation in the media industry, it should be noted that, at present, cinema is one of the most demanded areas of our life.

Description of material and methods

In a practical sense, this means that the translator must first become a viewer, a recipient, while possessing certain skills and formulated principles of adequate translation as a re-creation of the original text in another language.

Many researchers consider movie translation as a particular type of translation activity since a film text is a complex message that is an element of a cinematic image.

The following translation problem occurs in cases where the translator needs to gain the necessary knowledge of the language and, therefore, cannot see the hidden meaning in the film's title since, for example, it is part of a proverb or a catchphrase. A native speaker of the original language will understand this meaning without further explanation, but the translator misses this fact, making the Russian version incomprehensible to the viewer. As an example, consider one of Michael Moore's films “Fahrenheit 9/11”, which domestic translators translated as «Фаренгейт 9/11».

The title of the film contains a reference to the novel by American science fiction writer Ray Bradbury «451 градус по Фаренгейту» («Fahrenheit 451»). The director ironically, using this kind of reference, draws an analogy between real events and the dystopian world of the writer, in which citizens are under the total control of the state. Due to the incorrect translation, the connection between the plot and the title remained a mystery. A Russian translation of Fahrenheit 9/11 would be more organic and understandable.

Watching movies in the original helps a lot in learning a foreign language. Sometimes the title of a movie is the same as an idiom, which is valuable for vocabulary building. Moreover, in some cases, movie titles become new idioms. Such cases, of course, complicate the work of translators.

So, consider a selection of films with idiomatic titles:

1. Let us start with the nearly Oscar-winning «La La Land». It is the name of Los Angeles, as well as a too-dreamy person prone to fantasizing.

2. Orange Is the New Black. The title of this series has been translated as «Оранжевый — хит сезона». Indeed, «new black» is an idiom meaning the most fashionable or popular colour at the moment.

3. Silver Linings Playbook. The idiom silver lining means optimism. Every cloud has a silver lining - native English speakers reassure themselves, implying that there is something good in every bad situation. However, the Russian translators decided not to mention the optimism in the film's title, and we know it as «Мой парень – псих» [6].

The title is a way to allow the viewer to orient at a glance whether the film should be watched. Based on this, the title should be characterized by the accuracy of expressing the meaning of the film, that is, the clarity and simplicity of the form - it should be understandable to any reader. To attract the audience's attention, any film title should be easily perceived and read without difficulty.

The header simultaneously performs the following functions:

1. signal (attracts the reader's attention);
2. informative (gives an idea of the meaning of the film);
3. substantive (conveys the central theme or idea) - determines the connection of the title with the entire content of the film;
4. thematizing (title - the main character or group of people; an event that is the centre of the action; time or place of action).
5. Emotional (sets the audience to a certain emotional tone).

There are various classifications of types of translation.

After analyzing a large amount of theoretical material on this issue, we came to the conclusion that the classification of types of translation can ultimately be reduced to three main ones:

1. Direct translation, tracing, transliteration (reproduction by letters) and transcription (reproduction by sounds) of proper names or literal translation (exact); English-language movie titles into Russian.

2. Transformation of the name, addition, omission or literary translation (paraphrase). Transformation - transformations with the help of which it is possible to carry out the transition from original units to translation units, i.e. add, omit and replace words in the title. When using this strategy, many

film titles are translated by expanding information by replacing or adding lexical elements, and entering the keywords of the film compensates for the semantic or genre insufficiency of the literal translation in the title. It also reflects the promotional function of movie titles. Along with the addition, the omission technique can also be used. (Saw – Пила: Игра на выживание, Interstate 60: Episodes of the Road – Трасса 60, American Gangster – Гангстер). An adequate (literary) translation is considered equivalent to the original. An adequate translation is a reproduction of the content and form of the original using another language, for example, «Die another day» - «Умри, но не сейчас». Thus, using a small paraphrase, the translators achieved the euphony of the name.

3. Replacement of movie titles or free translation. Despite the main requirements that the translator faces - the preservation of semantic-structural equality and equal communicative and functional properties - there are quite a lot of cases of changing the titles of films during translation (The Fast and the Furious – Форсаж, The Switch – Больше чем друг, Just Go with it – Притворись моей женой). Free translation is of the most significant interest when translating films. It is interesting in that in many cases, it differs from the original, for example, «The longest yard» (букв. Самый длинный ярд) – «Все или ничего», «The Cinderella Man» was translated as «Нокдаун». Furthermore, the past of the poor man was the reason for the appearance of his original nickname –Cinderella. However, Russian translators could not put the word Золушка in the masculine form (Золушкин, Золушкамен); therefore, they had to abandon the translation altogether and find a contextual replacement –«Нокдаун», «Lost» — «Остаться в живых», «Dark Kingdom: The Dragon King» – «Кольцо Нибелунгов» [7].

Already outdated, but very curious example of the discrepancy between the original title and its adapted translation. In 1988, an action film starring Bruce Willis called «Die Hard» was released, which can be translated as «Die Fighting.» Quite logical, given how famously John McClain single-handedly cracked down on a gang of political terrorists who took two dozen people hostage, including his wife. The premiere of the film in Russia took place in 1991, a turning point for our country, so the release of a film with that name could be considered a campaign. The distributors have chosen a neutral and very characteristic - «Крепкий орешек».All subsequent parts also came out under this name, which gave Bruce Willis also a middle name.

This comedy on the brink of a foul in Russia would have been initially biased. The original name of the film «Мальчишник в Вегасе» - «The Hangover», which translates only as «Похмелье» and does not mean anything funny. «Not the most attractive name, and certainly not aspiring to the title

of a movie masterpiece,» the film distributors thought. This time they were right. «The Hangover» was officially watched by three times as many viewers as «My Boyfriend Is a Crazy». When the continuation of «The Hangover Part II» was released in the USA, in Russia, they decided not to change the essence much: «Мальчишник 2: Из Вегаса в Бангкок» [8].

Results and discussion

When translating any text, the translator uses specific techniques that violate the formal similarity of the translation to the original but ensure the achievement of a higher level of equivalence. Komissarov V.N. highlights the most widespread techniques: moving, adding and omitting lexical units in the translation process [4].

- Various grammatical substitutions can often accompany the movement of a word in a sentence. The technique of moving lexical units in a statement allows using the closest match of the words of the original in another place of the statement if, for some reason, it cannot be used where it is in the original. An example of a movement technique is the advertising slogan for the film «Сладкий Ноябрь» *Sweet November (2001)*: «*She just needed a month to change his life forever*». The Russian version of this slogan - It only took her a month to change his life forever. In the sentence, the adverb refers to the verb. In Russian, such a ratio is impossible, so the translator replaced the components of the phrase, and it turned out - just a month, which is correct in Russian both grammatically and in meaning.

- The reception of lexical additions finds wide application in the process of translation. Many elements of meaning that remain unexpressed, implied in the original, must be expressed in translation with the help of additional lexical units. The translation receptor does not know the semantic features of texts in a foreign language, and the translator must reveal the implied meaning.

- *Forget everything you know, and open your eyes* (the slogan for the film *Vanilla Sky (2001)*). When translating this slogan into Russian, the translator clarified with the help of a lexical addition: Forget everything you knew about life and just open your eyes. In the English version of the words "life" and "just" no, when translating, they appear for a more accurate and complete understanding of the meaning of the slogan and, accordingly, the film [5].

The technique of omission is directly opposite to addition and involves the refusal to transfer semantically redundant words in the translation, the meanings of which turn out to be irrelevant or are easily restored in the context.

Only now, translations of English-language films have been considered

one of the sections of literary translation that is relatively easy and does not require any thoughtful study. This approach seems fundamentally wrong because mass cinematography successfully competes with the press and fiction. Nevertheless, there needs to be more literature on film translation, including scientific works.

In the vast majority of cases, the translation of a film is a translation of the speech, which means that such factors as prosody, time (timing) and, of course, the pragmatics of the statement begin to influence. Also, in the script of the film, there are always realities (or references to them) about which the domestic viewer either has no idea or has a superficial one, for example, linguistic realities (biblicisms, slang, poetic quotations, statements of famous people), as well as various cultural and social phenomena: the US social security system, the witness protection program, presidential elections, characters in popular culture, the status and prestige of a lawyer and dentist, country music, counterculture and its leaders. For an adequate translation, the translator must first understand what, why and for whom he is translating.

So, the translation versions differ from the originals semantically, syntactically or stylistically. Nevertheless, despite this, they can all exist, and even sometimes, one of them is more appropriate than the official English title of the film.

Thus, the translation must be equivalent; as entirely as possible, the text must convey all the information encoded in the source text, strictly observing the norms of the target language.

Table 1. Translation options for English-language film titles:

Film title	Russian version	Suggested version
Project X	Проект X: Дорвались	Проект X: Дорвались
Ted	Третий лишний	Третий лишний
LOL	Лето. Одноклассники. Любовь	ЛОЛ
21 Jump Street	Мачо и ботан	Мачо и ботан

Conclusion

It should be noted that, forming an integral part of media linguistics, *media discourse* is defined as a speech-thinking activity in the mass media space that forms a global picture of the world. A mixture of different styles characterizes the language of media discourse. It, therefore, is of considerable interest for stylistic analysis since it creates precise linguistic images that reflect political, economic and sociocultural realities.

We also showed the difficulties of transferring movie titles:

- Difficulty in choosing a convenient translation between many synonymous options;

- Difficulty that the Russian version is completely changed to make it closer to potential clients;
- The difficulty that the official translation is not suitable as one of the possible translation options;
- The difficulty that the official translation differs in language style from the original translation;
- Difficulty that the rendering of the titles of the works does not match the genre of the original title, and this must be adapted to this specific genre by some modifications.
- The difficulty that the translation is adapted to the audience with language expressions that are more understandable to people.

The theoretical significance of the work lies in the fact that the conclusions expand knowledge in linguistics, lexicology, and text interpretation.

The practical significance is due to the fact that the results of the study can be used in special courses and special seminars on lexicology and phraseology of the English language, general linguistics, translation practice, the practice of oral and written speech, text interpretation and in diploma and term papers in linguistics.

REFERENCES

- [1] Dobroklonskaja T.G. Mediadiskurs kak ob#ekt lingvistiki i mezhkul'turnoj kommunikacii (Media discourse as an object of linguistics and intercultural communication)// Vestnik Moskovskogo universiteta. 2006. № 2. S. 21. [In Rus.]
- [2] Komissarov V.N. Teorija perevoda (lingvisticheskie aspekty) (Theory of translation (linguistic aspects)). Ucheb. dlya in-tov i fak. inostr. yaz. M. Vysshaya shkola, 1990. 253 s. [In Rus.]
- [3] Kunanbaeva S.S. Konceptual'nye osnovy kognitivnoj lingvistiki v razvityh mnogojazykovyh lichnostjah (Conceptological foundations of cognitive linguistics in the development of a multilingual personality). Uchebnoe posobie/ Almaty, 2017. P. 18-29. [In Rus.]
- [4] Kunin A.V. Anglo-russkij frazeologicheskij slovar' (English-Russian Phraseological Dictionary): 4-e izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe. M.: Russkij jazyk, 1984. S.27. [In Rus.]
- [6] Litvinov P. P. Frazeologija. Povyshenie rechevoj gotovnosti na anglijskom jazyke (We increase speech readiness in English Phraseology). M., 2001. S.231. [In Rus.]
- [7] Kuz'michev S. A. Perevod kinofilmov kak otdel'nyj vid perevoda (Film translation as a separate type of translation). // Vestn. Moskov. gos. lingvist. un-ta. M. : IPK MGLU "Rema", 2012 . s. 45. [In Rus.]

[8] COCA. Corpus of Contemporary American English./ <http://corpus.byu.edu/coca> - (accessed 11/13/2022).

**МЕДИАДИСКУРС ЖӘНЕ КИНЕМАТОГРАФИЯ
МӘТІНДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ
АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

*Смагулова А.С.¹, Тастанова Р.Б.², Мырзағалиева М.К.³

¹ф.ғ.к, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: aigerim_0715@mail.ru,

²магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: rtsnva7@gmail.com,

³ф.ғ.к, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: maral0903@mail.ru

Аңдатпа. Бүгінгі таңда ағылшын тілді баспасөз әлемдік ақпарат кеңістігінде елеулі орын алады. Ағылшын тіліндегі бұқаралық ақпарат құралдарындағы мәтіндердің саны басқа тілдердегі ұқсас көлемнен едәуір асып түседі. Ағылшын бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған еңбектер елдің ішкі мәселелерін ғана емес, сонымен қатар сыртқы байланыстар саласын да қамтиды, сондықтан басқа тілдермен үнемі тығыз байланыста болады. Бұл мақаланың мақсаты медиадискурс және кинодискурс мәтіндеріндегі фразеологиялық бірліктерді аудару мәселелерінің сипаттамалары мен тұжырымдамаларын зерттеу, сонымен қатар қазіргі ағылшын тілді баспасөздегі фразеологиялық бірліктердің қызмет ету ерекшеліктерін талдау болып табылады, ағылшынтілді БАҚ мәтіндеріндегі фразеологиялық бірліктерді орыс тіліне аудару әдістерін зерттеу. Зерттеу әдістері: салыстырмалы талдау. Салыстырмалы және дискурсивті талдау әдістері «Фаренгейт 9/11» және «Маусымның қызғылт сары хиті» мысалдары ретінде бұқаралық ақпарат құралдарында мәдениетаралық байланысқан бірліктерді анықтауға, сондай-ақ қателік сипаты мен себептерін түсіндіруге мүмкіндік береді, сонымен қатар орыс тіліндегі аударманың қателігінің сипаты мен себептерін түсіндіріледі. Аталған зерттеу әдістері аударма процесінде лексикалық бірліктерді ауыстыру, үстемелеу түсінігін қарастыру үшін когнитивтік тәсілмен қатар қолданылады.

Зерттеудің өзектілігі сөйлеудегі фразеологиялық бірліктер тақырыбын білмеумен және медиамагнәтіндердегі және киноиндустриядағы олардың ағылшын тілінен аудармасының күрделілігімен түсіндіріледі.

Практикалық маңыздылығы зерттеу нәтижелерін ағылшын тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы, жалпы тіл білімі, аударма практикасы, ауызша және жазбаша сөйлеу практикасы, мәтіндерді түсіндіру, сондай-ақ тіл білімі бойынша дипломдық және курстық

жұмыстарда арнайы курстар мен арнайы семинарларда қолдануға болатындығына байланысты.

Ғылыми маңыздылық ағылшын тіліндегі баспасөзде, кинематографияда фразеологизмдерді аударудың қиындықтарын анықтау мақсатында жан-жақты қарастыруға тырысады.

Тірек сөздер: дискурс, медиаиндустрия, медиамәтін баламасы, фразеологиялық бірлік, мәдениет, мультимедиа, кинематография, БАҚ.

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ТЕКСТАХ МЕДИАДИСКУРСА И КИНЕМАТОГРАФИИ

*Смагулова А.С.², Тастанова Р.Б.¹, Мурзагалиева М.К.³

*¹к.ф.н., доцент, Казахский национальный университет
им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: aigerim_0715@mail.ru,

²магистрант, Казахский национальный университет
им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: rtsnva7@gmail.com,

³к.ф.н., Казахский национальный университет
им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
e-mail: maral0903@mail.ru

Аннотация. Сегодня англоязычная пресса занимает значительное место в мировом информационном пространстве. Количество текстов в англоязычных СМИ значительно превышает аналогичный объем на других языках. Публикуемые в англоязычных СМИ работы охватывают не только внутренние проблемы страны, но и сферу внешних связей, поэтому постоянно находятся в тесной связи с другими языками. Целью данной статьи является изучение характеристик и концепций проблем перевода фразеологизмов в текстах медиадискурса и кинодискурса, а также анализ особенностей функционирования фразеологизмов в современной англоязычной прессе, изучение приемов перевода фразеологизмов в текстах англоязычных СМИ на русский язык. Методы исследования: сравнительный анализ, а также компаративистский и дискурсивный анализы, которые позволили выявить кросс-культурные единицы в средствах массовой информации на примере «Фаренгейт 9/11» и «Оранжевый — хит сезона», а также объяснить природу и причины некорректности русского перевода. Перечисленные методы исследования используются наряду с когнитивным подходом для рассмотрения понятия перемещения, добавления и удаления лексических единиц в процессе перевода. Актуальность исследования обусловлена недостаточной изученностью тематики фразеологических единиц в речи и сложностью их перевода с английского языка в медиатекстах и киноиндустрии.

Практическая значимость заключается в том, что результаты исследования могут быть использованы на элективных курсах и специальных семинарах по лексикологии и фразеологии английского языка, общему языкознанию, в переводческой практике, в практике устной и письменной речи, интерпретации текстов, а также в дипломных и курсовых работах по языкознанию.

Научная значимость заключается в попытке всесторонне рассмотреть фразеологизмы в англоязычной прессе, кинематографии с целью определения трудностей их перевода.

Ключевые слова: дискурс, медиаиндустрия, медиатекстовый эквивалент, фразеологизм, культура, мультимедиа, кинематограф, средства массовой информации.

Статья поступила 18.01.2023

3 Бөлім.
ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚИТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 3.
НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ
Part 3.
SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN
LANGUAGE TEACHING

UDC 371.39

SRSTI 14.35.09.

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.019>

IMPLEMENTATION OF A SYSTEM-ACTIVITY APPROACH IN
TEACHING FUTURE PHILOLOGISTS

Kuzdybayeva A.A.¹, *Utelbayeva G.U.², Massalimova A.S.³

¹ PhD in Pedagogic Sciences, Docent Aktobe Regional University named
after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: upen@mail.ru,

*² candidate of pedagogical sciences, Docent, Aktobe Regional University
named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan,

e-mail: belgradesec@gmail.com,

³ Senior Tutor Aktobe Regional University named after K. Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan, e-mail: massalimova@list.ru

Abstract. This article reflects the results of a pedagogical study on the implementation of a system-activity approach in teaching future philologists of the K. Zhubanov Aktobe Regional University. The system-activity approach aims at the development of a professional personality, contributes to the mastery of a system of meta-subject knowledge, skills and abilities in the process of intensive professional and educational activities.

The purpose of the presented publication is to generalize the pedagogical experience of teachers of the Department of Russian Philology of the University. The scientific significance is indicated by the designated model of the activity of a philology student, justified by A.N. Leontiev. The research method is analytical and synthetic work with scientific and methodological literature.

Teaching the methodology of the Russian language in the context of the content of the updated education of the Republic of Kazakhstan provides for the formation of integrative skills among students, the establishment of interdisciplinary connections between linguistic and methodological disciplines on the example of disciplines “Modern Russian language” and “Russian language teaching methodology”. Both courses have the same object of study – language and speech.

The results of the study are the types of educational and professional activities presented in the article in the framework of the implementation of the system-activity approach: cognitive tactics, development of integrative skills, comparison of language units in the process of acquaintance with spelling concepts, training in the methodological method of comparison.

Key words: russian language, teaching methods, professional activity, competence, approach, cognitive tactics, language units, system-activity approach

Basic provisions

Modern professional education currently reflects all the global changes taking place in the world. For this reason, Kazakhstan has adopted a policy of updating the content of education. This has led to the actualization of theoretical and practical issues related to teaching students in philological and pedagogical specialties about the methodology of teaching the Russian language in various types of schools.

Introduction

The renewed vocational education is education is aimed at the formation and upbringing of the student’s personality, the development of his spiritual and moral qualities, creative abilities, familiarization with national and world culture, the preservation of national traditions and historical continuity of generations.

Chuvakin A.A. characterizes modern philology with such a set of objects that no other area of modern science is engaged in. These are natural language, text, and “a person who speaks in a broad sense.” In other words, modern philology is a collection of humanities and scientific disciplines that study natural language through analysis, text, and “homo loquens” [1]. In this context, philological education can be defined as a “commonwealth”, an integral system of educational subjects that study the spiritual culture of the people, expressed in language and literary creativity. This idea can be traced in the content of regulatory and program-methodological documents on the updated education of the Republic of Kazakhstan.

When planning an educational and methodological package for specialized disciplines, it is also necessary to rely on the recommendations outlined in Guidance Note for the 2021-2022 academic year from the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. So, in order to use different methods, technologies and strategies to successfully achieve learning objectives, it is recommended:

1) strategies: self-guided, experimental, critical, communicative, contextual;

2) technologies: work in small groups (team), learning cases (case analysis), role-playing and business games, modular training;

3) methods: problem-based learning, individual learning, interdisciplinary learning, experiential learning, project method [2].

Materials and methods

The research methodology is based on the psychological theories of personality of L.S. Vygotsky, A.N. Leontiev, D.B. Elkonin, P.Y. Halperin, V.V. Galperin. Such scientists-philologists as A.D. Deikin, A.Yu. Ustinov, E.V. Stashuk and others studied the organization of the practical part in the teaching of philological students. The research methods that formed the basis for writing this article are analytical and synthetic work with the scientific and methodological literature.

Results and discussion

In the process of teaching students of philological and pedagogical specialties one of the main purposes is the formation of professional communicative competence. It is expedient to define it as a dynamic system of knowledge, skills, and experience that provide the possibility of solving a certain cycle of professional objectives by means of speech communication. It is necessary to highlight the competency-based approach in this aspect, which is most consistently implemented in the standards of higher professional education in the Republic of Kazakhstan [3, p. 24].

In this regard, a distinctive feature of teaching students of philology at Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov should be noted the system-activity approach. It is aimed at developing a professional personality, mastering a system of meta-subject knowledge, skills and abilities in the process of intensive professional and educational activities. The system-activity approach is based on the theoretical provisions of the concept of L.S. Vygotsky, A.N. Leontjev, D.B. Elkonina, P.Ya. Galperin. Scientists reveal the basic psychological patterns of the process of training and education. In this case, it is necessary to reveal the essence of the system-activity principles.

So, the systemic principle in teaching involves a comprehensive study of the phenomena of language; identification of integrative system properties, qualitative characteristics of the units under study, constituting the system of elements. This principle determines the need to form a holistic system of knowledge and skills among students. In accordance with this provision, the language is considered as a systemic entity, which consists of interrelated elements of different structural levels, they are combined into a single whole. Also, the systemic principle has become the basis of a systematic approach in teaching the Russian language. Its structural, systemic and content characteristics of language units are analyzed in interaction.

The basis of the principle of activity is that the student becomes an active subject of the educational process. The student's activity takes place in an independent search for the discovery of knowledge, the construction of research, problematic and complex questions, and creative exercises. Obtaining knowledge on his own, he is aware of the content and forms of his activities. This contributes to the successful development of general cultural and activity abilities.

A.N. Leontjev proposed a model of activity based on the system of organization of learning activity of students. In it, the scientist distinguishes two interconnected lines: 1) activity - action - operation and 2) motive - purpose - condition. According to this model, any learning activity is, first of all, a process that is motivated and directed by a motive, a stimulus that gives it a personal meaning. The problem of self-determination of students in the educational process comes to the fore. The activity category in this approach is fundamental and significant for the whole learning process [4].

A characteristic feature of the system-activity approach is that the main result of education is the ability and willingness of the individual to use the acquired knowledge and skills in professional activities. This is expressed in the mastery of specialized competence, along with theoretical knowledge, professional skills and abilities, and creative abilities. These characteristic features are associated with the increased variability of students' educational and professional activities. They activate their cognitive psychological processes. It is also necessary to single out high-quality techniques in teaching students the methods of teaching the Russian language. They are aimed at enhancing the independent search for professional and special knowledge, organizing creative educational activities, developing skills in solving problematic problems and getting out of the created problem situations.

Deikina A.D. in his research highlights the cognitive nature in teaching the modern Russian language. It is based on scientific theories in the field of cognitive grammar, psychology, didactics, existing learning experience

and contemporary conditions. The philologist-researcher gives an example from his pedagogical experience on the teaching methods in the formation of the necessary entry in the workbook of the educational material from the textbook, as well as under the dictation of the teacher [5].

A striking example in the process of teaching philology students the methodology of the Russian language is the cognitive method. It is used when working with texts and using rationalization techniques. This applies both to working with mini-texts (ready-made, original and created by students), and to working on presentations in a compressed or expanded form, parsing a separate piece of text, drawing up a plan, etc.

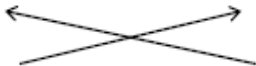
The technique of operating with concepts at the level of conscious knowledge is also an important technique and acts as a cognitive tactic for teaching the Russian language. This contributes to the fact that the educational and cognitive process becomes more interesting, high-quality and complete, mnemonics techniques are involved. Speaking about the "wrong rules" M.B. Uspensky suggests: "For non-algorithmic language units, there may be one recommendation: This must be remembered. And this is come to the aid of the student and teacher mnemonic techniques, or, in other words, the techniques of mnemonics" [6].

Teaching the methodology of the Russian language in the context of the content of the updated education of the Republic of Kazakhstan provides for the formation of integrative skills among students, establishing interdisciplinary links between linguistic and methodological disciplines on the example of disciplines "Modern Russian language" and "Russian language teaching methodology". Both courses have the same object of study - language and speech. They have close interdisciplinary connections, which make it possible to systematize knowledge and generalize the skills and abilities of students in related academic disciplines; supplement and translate the same educational material within the framework of their scientific field.

Ustinova A. Yu. singled out pedagogical conditions that contribute to the maximum implementation of integrative connections within the framework of training courses. These include the following: close professional orientation; continuity in teaching; performing complex exercises; use of a unified form of the educational process [7].

In addition, A. Yu. Ustinov, when teaching the methodology of teaching the Russian language to students, focuses on the study of the concepts of "diminutive" and "pejorative" through the following activities. Academic grammar of the Russian language" includes 20 formative suffixes. Ten of them express a subjective assessment of nouns, the other ten suffixes form nouns with a diminutive meaning [8].

Ustinov A.Yu. offers the following exercise. The lesson begins with the understanding of the term “diminutives”. Students are asked to find matches in the following pairs of words:

Diminutive		Cute
Petting		Small

Identified matches are indicated by arrows.

Scientific grammar

Diminutive (from lat. *Deminutus* — «umen'shennyj») — a word that conveys a subjective-evaluative meaning of a small volume, size, etc., usually expressed by diminutive affixes, for example: *shkafchik*, *domik*, *kljuchik*, *statujetka*, *ili laskatelnyh*, *napr.: dochurka*, *mamusja*, *babulja*, *koshechka*

Peyorative (from lat. *Pejorare* — «uhudshat'») — a word expressing a negative assessment of something or someone, disapproval, disdain, irony or contempt, for example: *disparaging*, *ljudishki*, *narodishko*

School grammar

Diminutive suffixes have the meaning of petting and diminutive.

Derogatory suffixes have the meaning of pejorative or

Next, is clarified the status of suffixes of diminutives and pejoratives. These are formative or word-forming affixes (forms of the same word or different words). In school grammar, these suffixes are classified as word-forming.

An important type of cognitive strategy in teaching the Russian language is the method of comparing language units. It is used in the process of getting to know spelling concepts. Researcher Stashuk E.V. confirmed the opinion of N.S. Rozhdestvensky that orthography is «a system of correlations of some spellings with other related and opposite spellings» [9; 10].

A philology student must have conceptual knowledge and practical skills for teaching schoolchildren various forms of spelling. So, during grammatical analysis during writing off and in dictations of various types, he should develop the ability to recognize certain spelling phenomena, knowledge of the application of spelling rules, develop spelling vigilance, the ability to translate rules from one case to another, distinguish methods between similarity and opposite. The success of work by the method of comparison can be achieved when this method permeates all school teaching of orthography. In school practice, a comparison is used mainly of single, consonant spellings, which are selected in pairs.

The comparison method enriches the process of teaching the spelling features of the Russian language, arouses interest in spelling lessons,

contributes to the saturation and expansion of students' active vocabulary, and develops the ability to meaningfully apply the acquired knowledge in practice.

In the process of educational and professional practice, a student-philologist encounters a didactic concept - «methodical device» [11]. In the process of teaching spelling rules to students of secondary schools, the student must master the methodological method of comparison. This technique makes it possible to single out two activities - the actions of the teacher and the student:

1) objects of comparison - the choice by the teacher or student (what to compare with), the selection of the goals of comparison: similarity or difference;

2) comparison of objects (mental or visual bringing them together for the purpose of subsequent comparison);

3) selection of features for comparison or lines of comparison of objects;

4) comparison of objects, i.e. establishing similarities or differences;

5) generalization of observations.

It is possible to compare only homogeneous, somewhat similar to each other and at the same time different objects and phenomena. Most often these are species concepts related to one generic concept.

In morphology objects of comparison are:

1) constituent parts of a word - morphemes:

a) base and end (difference and similarity);

б) prefix and suffix (difference and similarity);

в) ending (form-building), prefix and suffix (form-building and word-building morphemes); differences are established;

2) parts of speech:

a) nouns, adjectives and verbs; differences are established;

б) nouns and pronouns (difference and similarity);

в) nouns and quantitative numerals (difference);

г) adjectives and pronouns (difference and similarity);

д) adjectives, ordinal numbers, pronouns, adjectives and participles (difference and similarity);

е) adverbs and adverbs (difference and similarity);

ж) parts of speech independent and auxiliary;

3) word categories belonging to different parts of speech:

a) nouns of different types of declension (difference);

б) adjectives qualitative, relative and possessive (difference);

в) numerals cardinal and ordinal (difference), simple, compound, composite (difference);

- 4) forms of the same word;
- 5) objects of comparison in orthography - spelling rules of morphemes;
- 6) objects of comparison in syntax.

Compared features depend both on the nature of the language material itself and on the educational purpose. The linguistic phenomena studied in the grammar course are very diverse, hence the variety of their features.

Conclusions

Thus, both practice and theory clearly prove that the method of comparison should find the widest distribution and application in Russian language lessons in Kazakhstani schools in the context of the updated content of education.

In general, these approaches and cognitive strategies are aimed at the development of professional cognitive thinking among students of philology. This means that all activities for the most part should include active and interactive methods and techniques related to the future profession of a Russian language teacher.

Thus, the presented features of training in the formation of professional communication competence of students of philological and pedagogical specialties in the process of teaching the methodology of the Russian language reflect the didactic aspects of the updated content of education in the Republic of Kazakhstan. Such types of professional activity as a system-activity approach, cognitive tactics, development of integrative skills, comparison of language units in the process of getting acquainted with spelling concepts, teaching the methodical method of comparison - form students' critical thinking, creativity, professional vigilance.

REFERENCES

- [1] Chuvakin A.A. Osnovy filologii: ucheb. Posobiye (Fundamentals of Philology: textbook. Allowance) // ed. A.I. Kulyapin. 2nd ed., Erased. M.: Flinta: Science, 2012. 238 p. [In Rus.]
- [2] Ob osobennostyakh uchebnogo protsessa v organizatsiyakh obrazovaniya Respubliki Kazakhstan v 2020-2021 uchebnom godu: Instruktivno-metodicheskoye pis'mo. (On the features of the educational process in educational institutions of the Republic of Kazakhstan in the 2020-2021 academic year: Instructive and methodological letter). Nur-Sultan: National Academy of Education named after I. Altynsarina, 202 . 330 p. [In Rus.]
- [3] Desyayeva N.D. Vidy kommunikativnykh kompetentsiy i vozmozhnosti ikh formirovaniya v usloviyakh deystviya sovremennykh

obrazovatel'nykh standartov. Strategii razvitiya metodiki prepodavaniya russkogo yazyka v usloviyakh realizatsii sovremennykh obrazovatel'nykh standartov: kollektivnaya monografiya (Types of communicative competencies and the possibility of their formation in the context of modern educational standards. Strategies for the development of methods of teaching the Russian language in the context of the implementation of modern educational standards: collective monograph). M.: FORUM, 2016. P.24-29. [In Rus.]

[4] Alexandrova O.M. Seli obucheniya russkomu yazyku v kontekste sovremennogo rossiyskogo sotsiuma // Slavyanskiy mir v proshlom, nastoyashchem: sb.nauch.tr. Mezhdunarodnoy nauch.-prakt. konf., 2—22 maya 2015 g./otv.red. V.A. Lavrent'yev, Ye.V. Arkhipova (Objectives of teaching the Russian language in the context of modern Russian society // Slavic world in the past, present: collection of scientific articles. International scientific-practical. Conf., May 2-22, 2015 / ed. V.A. Lavrent'ev, E.V. Arkhipova). Ryazan State. University named after S.A. Yesenin. Ryazan, 2015. P. 174-179. [In Rus.]

[5] Deykina A.D. Kognitivno-semanticheskii podkhod v prepodavanii russkogo yazyka: metapredmetnost' rezul'tatov (Cognitive-semantic approach in teaching the Russian language: meta-subjectness of the results). RUDN Bulletin, series Educational issues: languages and specialty, 2015, No. 1. P.65-68 – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivno-semanticheskoe-napravlenie-v-obuchenii-russkomu-yazyku/viewer> [In Rus.]

[6] Uspensky M.B. Priyomy mnemotekhniki na urokakh russkogo yazyka (Techniques of mnemonics at the lessons of the Russian language). Russian language at school. M. 1996. № 6. P. 24-27. [In Rus.]

[7] Ustinov A.Yu. Integratsiya lingvisticheskikh i metodicheskikh distsiplin v professional'noy podgotovke studentov-filologov. Strategii razvitiya metodiki prepodavaniya russkogo yazyka v usloviyakh realizatsii sovremennykh obrazovatel'nykh standartov: kollektivnaya monografiya (Integration of linguistic and methodological disciplines in the professional training of students of philology. Strategies for the development of methods of teaching the Russian language in the context of the implementation of modern educational standards: a collective monograph). M.: FORUM, 2016. P. 53-58. [In Rus.]

[8] Grammatika russkogo yazyka. T. 1. Fonetika i morfologiya (Grammar of the Russian language. T. 1. Phonetics and morphology). M.: Publishing house of the Academy of Sciences of the USSR, 1960. 720 p. [In Rus.]

[9] Stashuk E.V. Izucheniye orfografii putom sopostavleniya smeshivayemykh yazykovykh yedinit. // Strategii razvitiya metodiki

prepodavaniya russkogo yazyka v usloviyakh realizatsii sovremennykh obrazovatel'nykh standartov: kollektivnaya monografiya (Learning spelling by comparing mixed language units. // Strategies for the development of methods of teaching the Russian language in the context of the implementation of modern educational standards: a collective monograph). М.: FORUM, 2016. P.210-215. [In Rus.]

[10] Rozhdestvensky N.S. K kharakteristike sovremennoy russkoy orfografii (On the characterization of modern Russian spelling). Russian language at school, 1996. No. 3. P. 66. [In Rus.]

[11] Sinichkina N. Ye. Student-filolog - uchitel'-slovesnik: stanovleniye professionala: monografiya (Student-philologist - teacher-language teacher: becoming a professional: monograph). SPb., 2009. 396 p. [In Rus.]

БОЛАШАҚ ФИЛОЛОГТАРДЫ ДАЙЫНДАУДА ЖҮЙЕЛІК- ҚЫЗМЕТ ТӘСІЛДЕРІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ

Куздыбаева А.А.¹, *Өтелбаева Г.У.², Массалимова А.С.³

¹ PhD, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: upen@mail.ru,

*² Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов
атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан,
e-mail: belgradesec@gmail.com,

³ аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: massalimova@list.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің болашақ филолог мамандарын оқытуда жүйелік-белсенділік тәсілін енгізу бойынша педагогикалық зерттеудің нәтижелері көрсетілген. Жүйелік-белсенділік тәсілі кәсіби тұлғаны дамытуға бағытталған, қарқынды кәсіптік және оқу іс-әрекеті процесінде метапәндік білім, білік және дағдылар жүйесін меңгеруге ықпал етеді.

Ұсынылып отырған басылымның мақсаты – университеттің орыс филологиясы кафедрасы оқытушыларының педагогикалық тәжірибесін жалпылау. Ғылыми маңыздылығын А.Н. Леонтьев негіздеген филология студенті қызметінің белгіленген үлгісі көрсетеді. Зерттеу әдісі – ғылыми-әдістемелік әдебиеттермен аналитикалық-синтетикалық жұмыс.

Қазақстан Республикасының жаңартылған білім беру мазмұнында орыс тілі әдістемесін оқыту әдістемесі білім алушыларға „Қазіргі орыс тілі” және “Орыс тілін оқыту әдістемесі” сияқты лингвоәдістемелік пәндер арасындағы пәнаралық байланыс орнату, интегралды білік қалыптастыру қарастырылған. Бұл екі курстың да зерттеу нысаны

бірдей, яғни тіл мен сөйлеу.

Жүйелік-белсенділік тәсілін жүзеге асыру аясында мақалада берілген оқу-кәсіби іс-әрекет түрлері: когнитивтік тактика, интегративті дағдыларды дамыту, орфографиялық ұғымдармен таныстыру барысында тілдік бірліктерді салыстыру зерттеу нәтижесі болып табылады, салыстырудың әдістемелік әдісіне үйрету.

Тірек сөздер: орыс тілі, оқыту әдістемесі, кәсіби іс-әрекет, құзіреттілік, тәсіл, когнитивтік тактика, тілдік бірліктер, жүйелік-әрекеттік тәсіл

РЕАЛИЗАЦИЯ СИСТЕМНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНОГО ПОДХОДА В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ФИЛОЛОГОВ

Куздыбаева А.А.¹, *Утельбаева Г.У.², Массалимова А.С.³

¹ PhD, доцент Актюбинского регионального университета им. К.

Жубанова, Актобе, Казахстан, e-mail: upen@mail.ru,

*² кандидат педагогических наук, доцент Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан,

e-mail: belgradesec@gmail.com,

³старший преподаватель Актюбинского регионального университета

им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан,

e-mail: massalimova@list.ru

Аннотация. В данной статье отражены результаты педагогического исследования по реализации системно-деятельностного подхода в обучении будущих филологов Актюбинского областного университета им. К. Жубанова. Системно-деятельностный подход направлен на развитие профессиональной личности, способствует овладению системой метапредметных знаний, умений и навыков в процессе интенсивной профессиональной и учебной деятельности.

Цель представленной публикации – обобщить педагогический опыт преподавателей кафедры русской филологии университета. На научную значимость указывает обозначенная модель деятельности студента-филолога, обоснованная А.Н. Леонтьевым. Метод исследования – аналитико-синтетическая работа с научно-методической литературой.

Преподавание методики русского языка в контексте содержания обновленного образования РК предусматривает формирование у обучающихся интегративных умений, установление межпредметных связей между лингвометодическими дисциплинами на примере дисциплин «Современный русский язык». язык» и «Методика преподавания русского языка». Оба курса имеют один и тот же объект изучения – язык и речь.

Результатами исследования являются представленные в статье виды учебно-профессиональной деятельности в рамках реализации системно-деятельностного подхода: познавательные тактики, развитие интегративных умений, сопоставление языковых единиц в процессе ознакомления с орфографическими понятиями, обучение методическому методу сравнения.

Ключевые слова: русский язык, методика обучения, профессиональная деятельность, компетентность, подход, познавательная тактика, языковые единицы, системно-деятельностный подход.

Статья поступила 05.11.2022

UDC 378

SRSTI 14.35.09

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.020>

LEARNING WITH A LANGUAGE PARTNER AS A WAY TO FORM INTERCULTURAL COMMUNICATION COMPETENCE

Seidikenova A.S.¹, *Rakhimova Yu.S.²

¹Candidate of ph.sc., Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: almash.seidikenova@kaznu.kz,

*²PhD student of Al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, Kazakhstan, e-mail: stym@mail.ru

Abstract. The article discusses the component composition of intercultural communicative competence and the conditions for the formation of the “subject of intercultural communication” personality. It is believed that intercultural communication contributes to the acquisition of the ICC. The purpose of the article is to trace the relationship between the frequency of interaction with representatives of another culture and the improvement of language and communication skills, as well as to analyze the data of a pilot experiment. The practical and scientific significance of the work lies in the proposed teaching methodology, which promotes natural language environment immersion, ICC formation, and overcoming the difficulties in intercultural communication. The article presents the results of a sociological survey. In total, 235 people from Kazakhstan, and countries near and far abroad took part in the study. The purpose of the survey was to determine 1) how often respondents interact with native speakers and how confident they feel when communicating in a foreign language and 2) how the practice/

study of a foreign language with a language partner (native speaker) affects the formation of ICC. The results of the study revealed the existing problem in the foreign language education of the Republic of Kazakhstan and the CIS countries. Most of the respondents have never had the experience of communicating with native speakers, or communicate extremely rarely and, if necessary, experience a language barrier, fear and uncertainty. Those respondents who practiced with a language partner (native speaker) felt confident and improved their language skills and knowledge of culture. The opinions of respondents about the benefits of studying with a language partner were also analyzed and presented in the article.

Key words: cultural awareness, intercultural communicative competence, linguistic competence, communicative competence, intercultural competence, language barrier, tandem, language partner.

Basic provisions

Modern reality contributes to the continuous interaction of people of different nationalities, cultures, and religions with each other, but often the dialogue of cultures causes difficulties, misunderstandings, and conflicts. It became obvious that to conduct successful intercultural communication, it is not enough to possess only the knowledge of a foreign language, it is necessary to be able to communicate effectively with people of other views and cultures. That is why the work of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization studied the issues: "How can we better understand other people, especially those whose beliefs and actions may be completely different from ours? And what can be done to help people purposefully develop the ability to live and work together despite the differences that divide us and sometimes lead to conflicts and even wars?" [1, p.14].

As a result, in 2006, intercultural communicative competence was identified as the central competence of this century and one of the ultimate goals of teaching a foreign language [2, p. 38]. In this regard, the leading scientists of Kazakhstan, headed by Kunanbayeva S.S. carried out a comprehensive modernization of foreign language education with the transition to a new cultural-forming system. According to the new paradigm, the finite goal of foreign language education in Kazakhstan is the formation of a secondary linguistic personality, which is ready and capable of intercultural foreign language communication, using a foreign language with a parallel and interconnected study of language and culture, with an emphasis on the linguistic and ethnic culture of the student [3, p. 7].

It is worth noting that the modernization of education has complicated the task of teachers of foreign languages. Research by Gonen and Sağlam (2012) shows that teachers do not understand how to teach culture, moreover how to measure the level and progress of students' ICC [4, p. 26]. This is

due to the lack of an unambiguous definition of intercultural communicative competence, its component composition, and a specific teaching methodology.

Introduction

Having studied numerous definitions of intercultural communicative competence, we agree with Tran (2015) and understand it as “the ability that allows a person to effectively and appropriately interact in a language other than their first language with others from different linguistic and cultural backgrounds. It consists of linguistic competence (linguistic, sociolinguistic, and discursive competence) and intercultural competence (attitudes, knowledge, skills, and awareness) that help a person successfully integrate into a multicultural society [5, p. 30]. This ICC component composition was proposed by M. Bayram in 1997, who took the structure of Jan Van Eck (1986).

Thus, in a foreign language class, teachers should teach: - Vocabulary and grammatical structures (linguistic competence); - the use of language forms by the situation (sociolinguistic competence); - understanding and logically building individual statements for semantic communication (discourse competence) [6, p.107], as well as to develop cultural awareness and intercultural communication skills. However, very often in traditional classes, students receive a non-ideal language model and limited knowledge about culture due to insufficient language preparedness and low cultural awareness of many teachers who are not native speakers, and students also do not have authentic communication in natural sociolinguistic conditions, respectively, have fewer opportunities for the application of the language being studied [7, p. 26]. Although back in the 80s, E. Hall argued that it is not enough just to talk about intercultural communication, it needs to be practiced, i.e., for the formation of intercultural competence, interaction with representatives of another culture is necessary. Similar to language competence, it also requires practice with native speakers to improve it. Zhang Y. (2017), who conducted a study of the ICC level of language teachers, concluded that the experience of immersion in an authentic environment and the frequency of interaction with native speakers affect the level of intercultural competence of teachers [8, p. 233]. Therefore, to develop intercultural communicative competence among students, it is necessary to create conditions for immersion in the language environment.

The purpose of this study is to identify:

- 1) how often do language learners have contact with native speakers and how confident do they feel during intercultural communication
- 2) how the practice/study of a foreign language with a language partner (native speaker) affects the formation of the ICC.

Materials and Methods

To analyze the language skills and intercultural awareness of foreign language learners, a study was conducted with the participation of 235 respondents over 18 years old from Kazakhstan, Russia, Turkmenistan,

Belarus, Uzbekistan, Ukraine, the USA, Turkey, India, Cameroon, Egypt, South Korea, Guatemala, and Vietnam. The online survey was chosen as the main research method. For the study, a Google form was developed and translated into three languages: Kazakh, Russian and English.

The survey included a preamble, information about the respondents, and the main part, consisting of 15 questions. The questions were of various types: open, closed, both dichotomous and multivariate, as well as nominal and semantic differentials. The results of the questionnaire were analyzed using descriptive statistics of both general and various sub-samples in the context of relevant characteristics.

Results

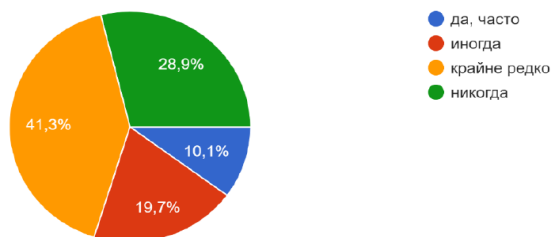
In total, 235 people took part in the online survey: 145 of them were aged 18-25, 53 people were in the age category 26-40, 33 people were aged 41-60, and 4 respondents were over 61 years old. The data was collected through Google Forms voluntarily. 47% of respondents are citizens of Kazakhstan, 43% are from the CIS countries, and 10% are representatives of far-abroad countries. According to the answers of the survey participants regarding the level of language proficiency, 16% have an advanced level (advanced and proficiency), 46% - intermediate (intermediate and upper-intermediate), and 38% - elementary (elementary and beginner). Table 1 below shows that most of the respondents studied FL traditionally in schools and universities, also in language courses and on their own, and only 18% (43 people) studied with a native speaker teacher and 20% (47 people) practiced with a language partner.

Table 1 Where do (did) you study a foreign language?

at school	at university	at language courses	on your own	with a native speaker -teacher	with language partner
193	164	76	96	43	47

According to Figure 1, when asked “how often do you communicate with native speakers”, 12% (28 people) answered “often”, 23% (53 people) “sometimes”, 39% (91 people) “very rarely”, and 27% (63 people) have never communicated with native speakers of the target language.

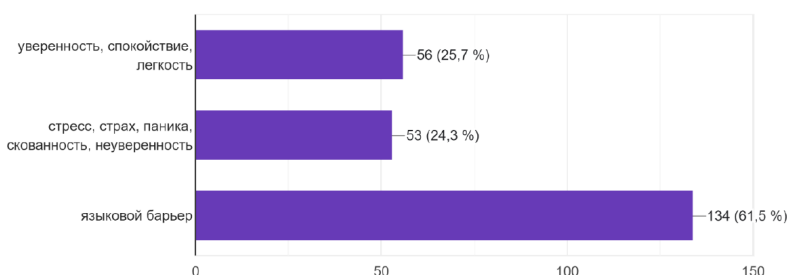
7. Часто ли Вы общаетесь с носителями ИЯ?
 218 ответов

Picture 1 - Frequency of communication with native speakers

As can be seen from Figure 2, during communication or the need to communicate with native speakers, most of the respondents 58% (137 people) experience a language barrier, and 25% (58 people) of all respondents also experience negative emotions such as stress, fear, panic and uncertainty, and only 29% (67 people) during foreign language contact feel confident and calm. These results were quite expected since according to Figure 1, most of the respondents (66%) have practically no experience in communicating with representatives of the language being studied.

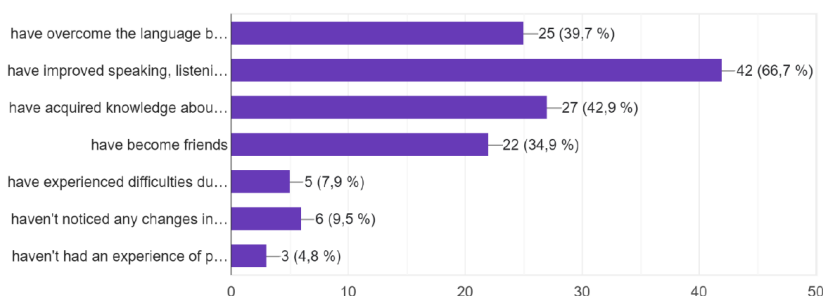
8. При общении на иностранном языке с носителями языка или необходимости общения с носителями языка Вы испытываете
218 ответов

Picture 2 - Emotions experienced during communication in a foreign language

Figure 3 shows the changes that respondents noticed after learning/ practicing FL with language partners, 98 people improved their language skills, 58 respondents overcame the language barrier, 61 participants acquired knowledge of another culture, and 50 informants became friends, and only 18 people did not notice any changes. 38 respondents had difficulties due to a lack of understanding of the language and culture. Thus, most of the respondents showed a positive trend.

9. After studying or practicing a foreign language with a language partner-native speaker (pen pal/game friend/social media friend; foreign student, colleague, etc.) you
63 ответа

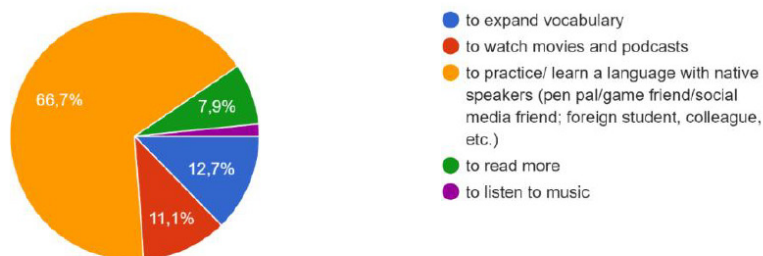

Picture 3 Experience in studying/practicing a foreign language with a language partner

From the diagrams below in Figure 4, it can be seen that a larger number of respondents - more than 60% believe that the best way to improve language skills and knowledge about the culture of the language being studied is to study and practice the language with a native speaker, and almost all of the respondents answered that they would like to have such an opportunity.

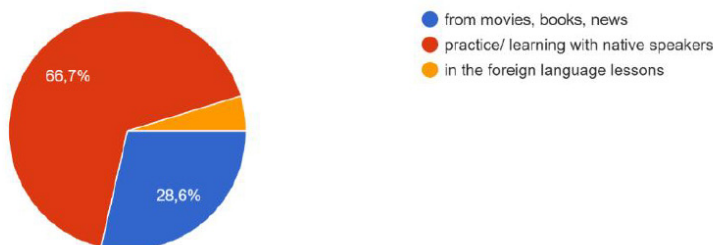
6. In your opinion, the best way to improve your language skills is

63 ответа

13. The best way to improve cultural awareness of the target language country is

63 ответа

Picture 4 Ways to enhance ICC

Discussion

According to the study, it is possible to trace a directly proportional relationship between the frequency of communication with representatives of the target language and emotions during language contact. 89% of respondents interact with native speakers sometimes, very rarely, or never, and 83% experience foreign language anxiety and communication difficulties. Thus, the less often immersion in the language environment, the greater the uncertainty, lack of confidence, and communication difficulties.

Also, the answers of respondents (47 people) who had the experience of practicing the language with language partners (pen pal/game friend / foreign student, colleague, etc.) were separately selected and analyzed,

71% of them feel confident and calm, 96% improved their language skills and cultural awareness, as well as overcoming the language barrier. In addition to overcoming communication difficulties, informants identified the following advantages of gaining knowledge with language partners outside of school hours: *“immersion not only in the language, but also in the culture of the native speaker; real dialogue, with all the features such as accent, constructions, slang; the opportunity to hear a living and modern language; more informal atmosphere, fun, plus you learn new words; instant feedback, the ability to simultaneously improve the skills of both your speech and listening comprehension; only a native speaker can convey the nuances of the native language that are not described in any book, plus cultural differences, without understanding which you will never be able to start speaking fluently; in classes with a native speaker, you can always talk about how their culture and customs look like, what they do in their free time, how they think and understand the world.”*

Also, the answer of one of the respondents about the benefits of learning with a language partner *“... the absence of a language barrier and pressure”* confirms the data obtained by A. Seidikenova, M. Malshy (2022). Scientists have found that foreign language anxiety in foreign language classes most often appears before the teacher during spontaneous unprepared speech. When students study with a language partner, they have no fear of making a mistake, since their knowledge is not assessed, therefore, students feel more comfortable and experience less stress [9, p. 334].

Another positive aspect of studying with a language partner, as respondents noted, is immersion in culture. Zhang Y. (2017) in his work pointed out that language teachers are often poorly prepared for teaching the culture due to their lack of experience in interacting with representatives of this culture [8, p. 233]. Difficulties in teaching culture are related to the fact that, firstly, culture is dynamic, it changes with each new generation, given the development and continuous dialogue of cultures. Secondly, culture can be compared to an iceberg with nine-tenths of its surface hidden underwater and what is learned in traditional lessons at school or universities - national holidays, food, sports, dancing, music, clothing, and attractions - these are just superficial knowledge. Complete and deep knowledge about a culture, such as thinking, values, attitudes, and a model of social interaction, can only be learned in close interaction with representatives of a given culture.

Based on the results of the survey, we can conclude that the formation of intercultural communicative competence requires practical experience and immersion in the language environment, the most effective method of organizing authentic communication is the study of a foreign language in tandem with a native speaker. While working with a tandem partner, students

in a relaxed way expand their vocabulary and hone grammatical structures, learn to use language forms according to the situation, get acquainted with the culture, overcome language barriers and uncertainty, and most importantly, immerse in intercultural communication.

Conclusion

The possibility and necessity of interaction between people from all over the world require the skills of successful intercultural communication. For the formation of these skills, experiential learning is necessary, i.e., practice with native speakers, as well as sufficient language proficiency and cultural awareness. The results of the study and many years of personal experience at the university show that in Kazakhstan and the CIS countries there is a serious problem in foreign language education because students who study a foreign language in the learning process do not have the opportunity to practice with representatives of this language. In turn, the lack of a language environment and live communication with native speakers gives rise to a language barrier and fear of communication. Moreover, in traditional foreign language classes, the culture of the country is studied periodically and superficially. This leads to the fact that students do not have intercultural communicative competence.

For the formation of the "subject of intercultural communication" personality, it is necessary to create conditions for immersion in the language environment. At least once a week, students should study with a language partner in tandem. By learning a language with a tandem partner, students gain confidence, all language skills and cultural awareness improve, and students are immersed in intercultural communication, thereby forming intercultural communicative competence.

REFERENCES

- [1] Deardorff, Darla K. Manual for Developing Intercultural Competencies: Story Circles. UNESCO, 2020. 101 p.
- [2] UNESCO Guidelines on International Education. Paris: UNESCO Headquarters, 2006. 46 p.
- [3] Konsepsia razvitiia inoiazыchnogo obrazovaniia RK. (The concept of development of foreign language education in the Republic of Kazakhstan). Almaty: Kazahski universitet mejdunarodnyh otnoşeni i mirovyh iazykov imeni Abylai hana, 2006. 21 s. [In Rus.].
- [4] Gonen S., Sağlam S. Teaching culture in the FL classroom: teachers' perspectives. IJGE: International Journal of Global Education. 2012, Volume 1, p. 26-46.

[5] Tran T. Q. An Intercultural Communicative Language Teaching for EFL Learners. Doctoral Dissertation. Nakhon Ratchasima: Suranaree University of Technology, 2015. 297 p.

[6] Kunanbaeva S.S. Teoria i praktika sovremennogo inoiazychnogo obrazovaniya (Theory and practice of modern foreign language education). Almaty, 2010. 340 s. [In Rus.].

[7] Cziko G. Electronic tandem language learning (eTandem): a third approach to second language learning for the 21st century. CALICO Journal, 2004, 22 (1), p. 25-39.

[8] Zhang Y. A Study on ESL Teachers' Intercultural Communication Competence. English Language Teaching; 2017. Vol. 10, No. 11, p.229-235.

[9] Seidikenova A.S., Malshy M.M. Causes of foreign language anxiety in online education. Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL, Series "PHILOLOGICAL SCIENCES". 3 (66) 2022, p. 329-337.

ТІЛДІК СЕРІКТЕСПЕН БІРІГІП ТІЛДІ ОҚЫТУ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

Сейдикенова А.С.¹, *Рахимова Ю.С.²

¹ф.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: almash.seidikenova@kaznu.kz,

*²докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: stym@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада мәдениетаралық қарым-қатынас құзіреттілігінің құрамдас бөлігі және «мәдениетаралық коммуникация субъектісі» тұлғасын қалыптастыру шарттары қарастырылады. Мәдениетаралық коммуникация МКҚ-ін қалыптастыруға ықпал етеді деп саналады. Мақаланың мақсаты – басқа мәдениет өкілдерімен өзара әрекеттесу жиілігі мен тілдік және коммуникациялық дағдыларды жақсарту, олардың арасындағы байланысты қадағалау, сондай-ақ пилоттық эксперимент деректерін талдау. Жұмыстың практикалық және ғылыми маңыздылығы ұсынылып отырған оқыту әдістемесіне негізделеді, ол табиғи тілдік ортаға енуге, МКҚ қалыптастыруға және мәдениетаралық қарым-қатынастағы қиындықтарды жеңуге ықпал етеді. Мақалада социологиялық сауалнаманың нәтижелері берілген. Зерттеуге Қазақстаннан және алыс-жақын шетелдерден барлығы 235 адам қатысты. Сауалнаманың мақсаты: 1) респонденттердің ана тілінде сөйлейтіндермен қаншалықты жиі араласатынын және шет тілінде сөйлескенде өздерін қаншалықты сенімді сезінетінін анықтау;

2) тілдік серіктеспен (ана тілінде сөйлейтін) шет тілін практикалау/оқу МКҚ қалыптасуына қалай әсер етеді. Зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасы мен ТМД елдерінің шет тілін оқытудағы проблемаларын анықтады. Респонденттердің көпшілігінің ана тілінде сөйлейтіндермен ешқашан қарым-қатынас жасау тәжірибесі болмаған немесе өте сирек сөйлеседі және байланыс қажет болса, олар тілдік кедергілерге, қорқыныш және сенімсіздікке тап болатыны анықталды. Тілдік серіктеспен (ана тілінде сөйлейтін) оқыған респонденттер өздерін сенімді сезінеді, тілдік дағдылары мен мәдениет туралы білімдерін жетілдіреді. Сонымен қатар, мақалада тіл серіктесімен оқудың артықшылықтары туралы респонденттердің пікірлері талданып, ұсынылды.

Тірек сөздер: мәдени хабардарлық, мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілік, тілдік құзыреттілік, коммуникативтік құзыреттілік, мәдениетаралық құзыреттілік, тілдік кедергі, тандем, тілдік серіктес.

ОБУЧЕНИЕ С ЯЗЫКОВЫМ ПАРТНЕРОМ КАК СПОСОБ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Сейдикенова А.С.¹, *Рахимова Ю.С.²

¹ к.ф.н., профессор, Казахский национальный университет
им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
e-mail: almash.seidikenova@kaznu.kz,

*² докторант, Казахский национальный университет
им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
e-mail: stym@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается компонентный состав межкультурной коммуникативной компетенции и условия формирования личности субъекта межкультурного общения. Считается, что межкультурная коммуникация способствует приобретению МКК. Цель статьи – проследить взаимосвязь между частотой взаимодействия с представителями другой культуры и совершенствованием языковых и коммуникативных навыков, а также проанализировать данные пилотного эксперимента. Практическая и научная значимость работы заключается в предложенной методике обучения, которая способствует погружению в естественную языковую среду, формированию МКК и преодолению трудностей в межкультурной коммуникации. В статье представлены результаты социологического опроса. Всего в исследовании приняли участие 235 человек из Казахстана, стран ближнего и дальнего

зарубежья. Целью опроса было определить: 1) как часто респонденты взаимодействуют с носителями языка и насколько уверенно они себя чувствуют при общении на иностранном языке; 2) как практика/изучение иностранного языка с языковым партнером (носителем языка) влияет на формирование МКК. Результаты исследования выявили существующую проблему в иноязычном образовании Республики Казахстан и стран СНГ. Большинство респондентов никогда не имели опыта общения с носителями языка, либо общаются крайне редко и при необходимости контакта испытывают языковой барьер, страх и неуверенность. Те респонденты, которые занимались с языковым партнером (носителем языка), чувствуют себя уверенно, улучшили свои языковые навыки и знания о культуре. Также в статье были проанализированы и представлены мнения респондентов о пользе обучения с языковым партнером.

Ключевые слова: культурная осведомлённость, межкультурная коммуникативная компетенция, языковая компетенция, коммуникативная компетенция, межкультурная компетенция, языковой барьер, тандем, языковой партнер.

Статья поступила 12.11.2022

4 Бөлім.
ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
Раздел 4.
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ
Part 4.
LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

ӘОЖ 82-32

XҒТАР 17.82.93

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.021>

**ҰРПАҚ САБАҚТАСТЫҒЫНЫҢ
КӨРКЕМ КОНЦЕПЦИЯСЫ**

Ақыш Н.¹, *Ақыш Б.²

¹филология ғылымдарының докторы, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан,
e-mail: babe8812@mail.ru,

*²филология ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің доценті, Алматы, Қазақстан, e-mail: akysh54@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазақ балалар прозасының тақырыптық ауқымы мен көркемдік көкжиегі жылдар өткен сайын кеңейіп, онда қолданылатын көркемдеуіш құралдардың да саны арта бастағаны жан-жақты талданады. Мақаланың мақсаты шығармашылықтағы ұрпақ сабақтастығының әлсірегенін көрсету. Басқа оқырман қауымды былай қойғанда, бүгінгі таңда балалар әдебиетіне қалам тартып жатқан жас талапкерлердің арасында алдыңғы толқынды біле қоймайтындар кездесіп жатады. Әдебиетте дәстүр сабақтастығы деген ұғым бар екендігі белгілі. Жаңаша еңбек жазғысы келетін жастарымыздың алдыңғы шежірені, дәстүр сабақтастығын сызып тастауға асығуы ғылыми ойлау жүйесінен алыс. Мақаланың алға қойған мақсатын ғылыми түрде дәлелдей отырып, осы бағытта жұмыс істеп жүрген ізденушілерге ой тастау және алдағы кезеңдегі жұмыстарына көмек көрсету. Сондықтан алдыңғы буынның жекелеген өкілдерін атап өтуді жөн көріп, ішінара жан-жақты талдау да ұсынылды.

Отыз жылдың ішінде қазақ балалар прозасының төл кадрлары Роза Әбілқадырова, Тұрдақын Жексенбай, Нұрдәулет Ақыш, Пернебай

Дүйсенбин, Шәкен Күмісбайұлы, Бейсенбай Сүлейменов, Толымбек Әбдірайым, Жеткерген Әбдіреев, Ділдар Мамырбай, Қанат Қайым, Болат Үсенбай, Қайым-Мұнар Тәбей, Сабырбек Олжабай, Әлібек Файзуллаұлы, Айса Хамзин, Сәбит Дүйсенбиев, Дүйсен Мағұлұмов, Кеңес Оразбек өздерінің жаңа шығармаларын оқырмандарына ұсынды. Сонымен бірге тәуелсіздік жылдары жақсы шығармаларымен көрінген Баянғали Әлімжанов, Есенәлі Ерәлі, Махмұтбай Әміреұлы, Нағашыбай Мұқатов, Сәуле Досжан, Толыбай Абылаев, Райхан Мәженова, Көсемәлі Сәтгібай, Зира Наурызбаева, Есей Жеңісұлы, Бағдат Айтмұқаева, Нұрлан Қалқа бұлар – балалар әдебиетінен басқа салаларға да қалам тартатын қаламгерлер.

Олардың ізін ала шыққан Алмат Исаділ, Мейрамкүл Жаңбырбаева, Алтынай Амангелді, Мұхаметқали Қалмаханбет, Бейбіт Сарыбай, Ғалымбек Қанибекұлы, Ж.Кенжалиев, Әлібек Байбол, Елдос Тоқтарбай, Зәуре Төрехан, Мейіржан Жылқыбай, Ернұр Сейдахмет, Гүлжан Аманкелдіқызы, Есболат Айдабосын, Нұрлан Құмар, Адина Жүсіп, Айдарбек Байділда, Марат Құлибайұлы, Нұрсила Оспанова, Көкбөрі Мұбарак тәрізді жас қаламгерлер. Олардың қаламынан ұлттық болмысымызды бейнелеп жеткізетін түрлі жанрдағы шығармалар өмірге келуде. Бұл шығармалардың барлығы дерлік балалар өмірі оның шынайылығын, пәктігін түрлі оқиғалар арқылы суреттеуге тырысқан. Зерттеу жұмысының жаңалығы – балалар өміріндегі оқиғаларды әдебиеттану ғылымының заңдылықтарын басшылыққа ала отырып талдау жасау.

Бүгінгі қазақ әдебиеттану ғылымында ұрпақ сабақтастығы мәселесін көтерудің өзі құндылық болып табылады.

Тірек сөздер: дәстүр сабақтастығы, формация, патриоттық сезім, ұлттық болмыс, көркемдік фактор, үрдіс, дәріптеу, талдау, риторика, реалистік ұстаным, мәтін, динамика, мотив, көркемдік фактор, ситуация, типология, кеңістік.

Негізгі ережелер

Жаңаша көркемдік талдаулар жасай алатын, креативті ойлауға бейім жас қаламгерлердің өсіп келе жатқанын шығармалары арқылы дәлелдеу негіз болды.

Кіріспе

Балалар жазушыларының өзектілігін жоғалтқан кейбір ескі идеяларды тықпалай бермегені абзал. Өйткені ондайларда кеңестік сарынның ұшқындары кездесуі ықтимал. «Балалар әдебиетін» трендке

айналдырайық деп жүрген қаламгерлеріміз бар. Бірақ, жоғарыда айтқанымыздай, қандай жағдайда да ұлттық ділімізден, салт-дәстүрімізден қол үзіп кетуге болмайды. Өйткені кейінгі буын өкілдері арасында ондай тенденцияның орын ала бастағанын жасырмағанымыз жөн.

Заманауи көзқарастың бір ұшқыны Б. Ғұбайдуллиннің: «Балаларға жазу үшін жан дүниеніңде ең болмаса бір сәтке болса да, мына у-шуы көп дүбірлі дүниеге, мынау қулық-сұмдығы таусылмайтын әлем-жәлем әлемге баланың бейкүнә көзімен, сәбидің періште пейілімен қарай алатындай балалық аңғалдық, яғни жан тазалығы сақталуы шарт» [1] деген тұжырымында айқын көрініс тапқан. Құптауға тұрарлық ой екендігі сөзсіз.

Осыған байланысты жаңа тақырыптардың пайда болуы да заңды. Сондықтан да қоғамның талабы көрініс беріп отырғанымен, кей шығармалардың саясат ықпалында кеткендерімен, Кеңес дәуіріндегі балалар прозасының бәрін жоққа шығарып тастау асығыстық. Олардың ішінде әсіресе өлмейтін тақырыптарға жататындары – еңбек, табиғат лирикасы, патриоттық сезім, адамгершілік, имандылық көріністері. Бұлар адамзат бар жерде қоғамдық формацияға қарамастан, мәңгі айтыла беретін тақырыптар екендігі сөзсіз. Сонымен бірге балалар шығармаларының көпшілігінде үнемі кездесіп отыратын – ұлттық тәрбие халқымыздың асыл қасиеттерін дәріптеу.

Материалдар мен әдістер сипаттамасы

Балаларға арналған шығармаларды зерттеуде төмендегі әдістер пайдаланылды. Типологиялық әдіс, компоненттік талдау әдісі, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс тағы да басқа әдістер талдау барысында қолданылды.

Бұл шығармашылық үрдістің Тәуелсіздік дәуірінде жазылған жекелеген прозалық шығармаларда жалғасын тауып келе жатқандығы рас. Мақалада талдау өзегіне айналған нысандар – З. Жұманованың «Ақбота» [2], Б. Болатханованың «Менің жасыл әлемім» [3], Ә. Салықбайдың «Ілияс мінген Қарагер» [4], Е. Айдабосынның «Қызыл сақа» [5] жинақтарындағы әңгімелері, Қ. Жиенбайдың «Аполлон көбелегі» [6], А. Елгезектің «Болмаған балалық шақ» [7] хикаяттары.

Бұған дейін жылы лепті туындыларымен ересек оқырмандарды қуанытып келген З. Жұманова 2019 жылы балалар мен жасөспірімдерге арнап «Ақбота» атты жинақ шығарған болатын. Оған көркем әңгімелер мен бірге ертегілер де енгізіліпті. Бірнеше бөлімнен тұратын кітаптың бірінші бөліміне ертегілер мен әңгімелер топтастырылған. Олардың

ішінде «Жалмауыз кемпір қайдан шықты?», «Мақта қыз бен Ернұр», «Көбелек қуған балақай», «Асан мен Үсен» сияқты ертегілері, сонымен бірге «Ауылдан келген әпенде», «Өтірікші», «Ең лас мамандық», «Саудагер бала», «Көреген», «Мейірімді қыз», «Қиын тапсырма» балаларға арналған әңгімелері енгізілген. Үшінші бөлімдегі «Санадағы сәулелер», «Біз де бала болғанбыз» деген топтамаларының мазмұнына қарағанда өмірбаяндық сипаттары басым көрінеді.

Өзінің қаламгерлік қуатын балаларға арнап жазған шығармаларында да көрсете білген З. Жұманованың жас оқырмандар түсінігіне лайықтап жазуды сәтімен меңгеріп білуі алдағы уақытта осы бағытта тағы да жұмыс істей алады деп үміттендіреді.

Нәтиже

Осы төрт автордың аталған туындыларын үндестіріп тұрған көркемдік-идеялық факторлар қандай деген мәселеге келетін болсақ, ең алдымен байқалатыны – ұлттық сыр-сипатымызға қатысты түрлі бояулы көріністер, салт-дәстүр мен ұлттық мінез-құлық. Бұл шығармаларда сөз болатын оқиғалардың көркемдік кеңістігі едәуір алшақ, Ә. Салықбайдың «Ілияс мінген Қарагер» шығармасының оқиғасын жиырмасыншы ғасырдың бастапқы жылдарына алып келсе, Қ. Жиенбайдың «Аполлон көбелегі», А. Елгезектің «Болмаған балалық шақ» хикаяттары еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі өзгеріске ұшырай бастаған қоғамның тосын келбетін көрсетеді. Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, «Балалар әдебиеті» баспасының директоры, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты Ш. Күмісбаев: «Мен Баян Болатханованың балалар тақырыбына жазылған көптеген шығармаларымен таныспын. Қарындасымыздың халықаралық «Дарабоз» жабық бәйгесінде бірінші сыйлықты иеленген «Бойтұмар мен Бибіажар» атты хикаяты осы жабық бәйгеге келіп түскен таңдаулы шығармалардың бірі екендігіне дау жоқ. Баян қарындасымыз ойлы әңгімелерімен Республикалық мерзімді басылымдар бетінен жиі көрініп жүр. Шығармашылық ізденістеріне қарап, арамыз бүгінгі қазақ балалар әдебиетінің ауыр жүгін көтерісер тағы бір қаламгермен толыққанына сенімдімін» [8, 4 б.] деп, көңілге толымды пікір білдірген екен.

Талқылау

Жазушы Б. Болатханованың «Менің жасыл әлемім» кітабына жасөспірімдер мен балаларға арналған әңгімелер мен ертегілер, көркем хикаяттар жинақталған. Осы жинақтағы «Бибіажар мен Бойтұмар» хикаяты мен «Сарыкөжек» туындысы балаларға арналған шығармалар

байқауында және «Дарабоз» әдеби бәйгесінде жүлделі орындарға ие болған. «Алашапан» атты әңгімесінде баяндалатын – қарт майдангердің отбасындағы жағдайлар. Бұл – соғыс кезінде шаңырағы шайқалған ата-анасының бұл екінші отбасы. Майдан кезінде балалары шетінеп кеткен. Олар енді көпке дейін бала сүймей, кішкене қозыны асырап алады да, бала орнына балап жүреді. Кішкентай қыз бала әке-шешесі көрген майдан қасіретін өз ой елегінен өткізіп әңгімелейді. Бұл арада әңгіменің ерекшелігі – осы бүлдіршіннің түсінігімен ұлттық таным үйлесімді өрілгенінде. Жазушының этноәңгімелер топтамасына жататындар – «БІңғырық», «Қарақиядағы көкпар», «Алашапан» әңгімелері. «БІңғырықта» атбегілер жүйрік ат ұстағанда қолданатын ат әбзелі ығыршық туралы әңгіме болады. Кішкене сәбидің тілі келмей, «БІңғырық» деп атаған.

Қазақтың ұлттық спорты көкпар туралы сөз қозғайтын «Қарақиядағы көкпар» әңгімесінің оқиғасы жайлауда мал бағып жүрген шопан, жылқышылар арасында өрбиді. Кішкентай қыздың көз алдында сомдалатын – көкпарға жаралы қолымен қатысқан әкесінің қаһарман бейнесі. Жаралы болғанына қарамай, көкпарға қатысып, нағыз ерлік көрсетіп, үйіне көкпарға тартқан серкені алып келетін әке жас кейіпкер үшін нағыз батыр. Бұл ерлік тәрбиесінің сәби санасында біржола сақталып қалуы да нанымды. Осындай тәрбиелік мәні бар өмірлік детальдар қосыла отырып жазылған шағын туындылар қатарына «Ши қалпақ», «Менің жасыл әлемім», «Юла», «Ию-қию» әңгімелері де жатады. Мысалы «Ши қалпақта» кейіпкер Бөкен қыз өзінен бір жарым жас қана үлкен Төмпішкенің кішкентай болса да әпке екенін аңғаруы тартымды психологиялық дәлдікпен берілген. «Юла» әңгімесінің кейіпкері бар болғаны екі жарым жастан жаңа асқан кішкене қызға дөкір мінез көрсеткен үлкен апа. Кейіпкердің «Ашу дұшпан, ақыл дос» деген мақалды ұстанған өз анасы жаңағы ұрысқақ апамен жанжалдасуға бармайды. Шығарманың тәрбиелік мәні де осында.

«Менің жасыл әлемім» көршінің балаларымен тату-тәтті бірге ойнап өскен жайлаудағы жарқын өмірге құрылған. Әсем табиғат аясындағы ертелі-кеш алаңсыз ойнайтын бүлдіршіндер бір үйдің баласындай. Бөкен қызға атасы мен апасы орталықтан әкеп берген жасыл велосипедке балалардың бәрі жарыса мініп, тәтті дәмді базарлыққа да тояды. Ата-анасы жасыл сандал, жасыл велосипед әкеп берген Бөкен ертеден кешке дейін балалармен жасыл белде асыр салып ойнауға құмар. Яғни, сол бір ортасында жүрген жасыл әлем бүлдіршіннің эстетикалық көзқарасының қалыптасуына да себепші. Кішкентай балаларға әжесі, атасы, жалпы үйдегі қариялар жанұя психологы ретінде жақсы әсер ететіндігі «Ию-

кию» әңгімесінде «Әжесі бар балалар қорықпайды» деген қызықты тұжырымға алып келеді. отбасындағы бала, ана, немере психологиялық қарым қатынастарына арналған «Автобус апа» әңгімесінің түпкілікті идеясы да осы сарынға саяды.

Б. Болатханованың «Ит балық», «Қайтып келші, қарлығаш», «Қызыл еспедегі өскін досым», «Ақ мысық» әңгімелері экология тақырыбына арналған. Балалар мен жасөспірімдер арасында табиғатпен етене байланыс арқылы туған жерге, флора мен фаунаға сүйіспеншілік сезімі орнайтындығы айтылады.

Бала жанын көркем әдебиетте барлаудың тәсілдері біркелкі емес екені әдебиет шежіресінен жақсы белгілі. Баланың бейнесін жасаудың белгілі бір рецепті де жоқ екені бәрімізге мәлім. Осы жағынан келгенде жазушы Ә. Салықбайдың жас оқырмандарға арнап жазған прозалық шығармалары өзінің машығына лайықты бірқалыпты ұстанымынан ауытқымай келеді. Жазушы оқиғаны кейіпкердің төңірегінде құра отырып, тек көркем суреттеулер мен динамикалық оқиғаларды іріктеп алуға онша ықыласты емес. Ол асықпай баяндау арқылы бас кейіпкердің бейнесін әр қырынан ашуды мақсат ететін қаламгерлердің қатарынан.

Оған дәлел жазушының «Ілияс мінген Қарагер» жинағына енген «Армандау альбомы», «Асылтай неге ауырды?», «Дос іздеген қыз», «Атам – ауыл чемпионы», «Ілияс мінген Қарагер», «Аяулым», «Мақтау қағазы» және басқа әңгімелері. Бұл әңгімелерде жазушы белгілі бір оқиғаны ғана алып, оқырманды қызықтыру мақсатымен шектеліп қалмайтынын аңғарамыз. Ондағы оқиғалардың идеялық қазығы – бас кейіпкердің тағдыры арқылы өмірде кездесетін кейбір келеңсіз оқиғалар мен оқырманды ойға қалдыратын күрмеуі қатты ситуацияларды көлденең тартып отыру.

«Армандау альбомында» тұрмыс-тіршілігі белгілі бір шеңбердің ішінде шектеліп қалған, әлеуметтік тұрғыдан алғанда қолы қысқа отбасынан шыққан баланың арманы мен ешкімге айта бермейтін жұқалаң мұңы қатар жүреді. Оған дәлел – бесінші сыныптың маңдайалды шәкірті Нұрасылдың басынан өткізетін ірілі-уақты оқиғалары. Бала өзге қатарластары сияқты қанатын кеңге жазып, өмірдің барлық қызықтарын көруге мүмкіндік таба алмайды. Өйткені, ол – төрт қабырғаның арасында ғана, қаланың тар бұрышында өмір сүріп жатқан отбасының перзенті. Сабақтан қайтып келе жатып сыныптасы Азаматтан қандай тақырыпқа жазғанын сұрағанда, ол да Шымбұлақ туралы көркем шығармаға ден қойғанын айтып мақтанады. Өзінің сыныптастары Шымбұлақ туралы шығарма жазған кезде Нұрасылдың сүйенетіні – теледидардан көргендері ғана. Сонымен өз қиялының шектеулі екендігін, жекелеген

ойдан қосқан жерлерін әшкереленіп қалғанын сезген баланың қапа болуы да өмір шындығынан алыс емес. Бұдан шығатын көркемдік қорытынды – қалалы жерде болсын, ауылды жерде болсын, балалардың әлеуметтік жағдайы оның психологиясына түрлі өмірдегі мәселелеріне әсер ететіндігі.

Қатарластары сияқты емес, тұрмыс мүмкіндігі тежеп қойған бала жасқаншақ, қатарынан кем екенін сезінгендіктен, болбыр әрі момын болып өсетінін жазушы осы екі баланың тіршілігін қатар салыстыра отырып дәлелдейді.

Немесе «Ілияс мінген Қарагер» шығармасының оқиғасын алып қарастырайық. Мұнда жазушы жеткіншектер өміріне басқа қырынан келген. Бас кейіпкері – атақты ақын Ілияс Жансүгіров. Оқиға сол Ілиястың бала кезінде басынан өткенге ұқсайды. Оның атқа мініп, бәйгеге шабуы, сол жолдағы күйзелістері мен талпыныстары, айналасындағы адамдармен болған әлеуметтік тартыстары ұлы тұлғаның жас кезіндегі бейнесін оқырманға бейтаныс қырлары арқылы ашқан.

Бала Ілиястың Қарагерге мініп, бәйгеге шабуы уақыт өте келе, оның «Құлагер» сияқты аса ауқымды да, көркем поэманың жазылуына түрткі болғанын аңғартады. Демек болашақ ақын бұл тақырыпқа ертерек дайындықпен келген. Бұл арада кейіпкер қанша ұлы болғанымен, балаға тән психологияның басымырақ түсіп жатқаны аңғарылады. Мұның өзі жазушының өмір шындығынан қандай болған күнде де алыстамауға тырысқандығын дәлелдейтін фактор. Ал өмір шындығынан айналсоқтап оны көркем шындыққа айналдыру мақсатын көздеген жазушының таза реалистік ұстанымға берік екеніне күмән болмаса керек.

Өкесінен жастай айырылып қалған Аяулым деген қыздың аяулы тағдыры оқырманды еріксіз тебіртетін деңгейде. Ақылды бала есін білмей жатып әкеден айрылғанымен, есейгенше серік болып кеткен – бірыңғай жоқтаудан тұратын тақсіретті сезімі. Жазушының бұл арадағы көркемдік мақсаты – сол жас бүлдіршіннің өмірінде кездесетін түрлі қайшылықтарды шағын оқиғалармен әдіптеп жеткізу.

«Ақтық айқас» хикаятының бас кейіпкері Санжар – спорт жолында өзін көрсетуге талпынып жүрген талантты жас. Түрлі бұралаңдар мен әділетсіздіктердің, тіпті қиянатты жағдайлардың ұшырасып жатуы – бұл ұстанған бағытының тақтайдай тегіс болмайтындығын аңғартады. Жанкешті еңбегі мен талантының арқасында тіпті шетелдік дүбірлі жарыстарға қатысып жүрсе де, өзінің адамгершілік, имандылық жолынан айнымайтын Санжардың ұстанымына еріксіз сүйсінесіз.

Жалпы Ә. Салықбай өзінің балаларға арналған шығармаларында алдыңғы қатарға қоятыны – осындай адамгершілік пен имандылық,

тазалық пен қайсарлық тәрізді адами қасиеттер. Кейіпкерінің бойынан көрінетін осындай ерекшеліктер түрлі сынақтардан өтеді. Бас кейіпкердің әдепкі ұстанымдарынан айнытып жататынын, бірақ түбі айналып келгенде сол таза ұстанымға қайта оралатынын жазушы шынайы ситуациялармен бейнелей біліпті.

Солай бола тұрған күннің өзінде жазушы шығармалары кемшіліктен ада деп айта алмаймыз. Ішінара публицистикалық сарынды елестететін баяндаулардың молдығы, негізгі оқиғаны дамытып әкетпей, соған себеп болатын көлденең жағдаяттарды көбірек тізбектеу сияқты тұстары кездеседі. Әрине, бұл бара-бара жөнделіп кетуі де ықтимал. Жасамыс қалпында да бүлдіршіндерге арналған шығарманы ерекше сүйіспеншілікпен жазғаны үшін де жазушы шығармашылығының тазалығын сездіреді.

Өзінің балалық, жасөспірімдік кезеңі туралы қалам тартпаған қазақ қаламгерлері бірен-саран. Бұл бағыттағы жазылған шығармалардың ішіндегі оқырман назарын көбірек аударғандары – Б. Соқпақбаевтың «Балалық шаққа саяхат», Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша», Н. Ақыштың «Аласа таулар аясында» және басқа да қаламгерлердің жекелеген өмірбаяндық көркем шығармалары. А. Елгезектің «Болмаған балалық шақ» деп аталатын хикаяты осы қатарды сеніммен толықтырған, көркемдігі кенеулі туындылар тобынан алады деп бек сеніммен айтуға дәлел жеткілікті.

Мұнда баяндалатын – енді-енді ес біле бастаған кезден-ақ отбасылық жағдайға байланысты тірі жетімдікті көріп, өмірдің қиындығын, тақсіретін тартқан баланың бастан кешкен хикаялары. Бұл арада баяндалады деген сөзді қолданудың өзі шартты нәрсе. Шығармада жалаң емес, көркем баяндау мен айшықты суреттеулер басымырақ.

Шығарманың оқырман қауымды бірден елең еткізіп тартып әкетуінің басты көркемдік эстетикалық тетігі – оның көркем тілмен, артық ауыз әңгімесіз тек нақты оқиғалар мен эпизодтар төңірегінде жазылуы. Әкесі ерте қайтыс болып, анасының қолында қалған баланың анасының төркініне көшіп бару, ол жерде анасының тұрмысқа шығып кетіп, жас бүлдіршінді нағашыларының қолында қалдырып кетуі – көп болмаса да өмірде кездесіп тұратын жағдаятар. Қанша айтқанмен, жас адамның тағдыры үлкендердің шешіміне тікелей байланысты екенін жазушы жалаң патетикаға берілмей, нақты реалистік оқиғалардың төңірегінде көрсетіп отырады.

Бұл арада «көзімді ашып көргенім, аузымды ашып сүйгенім» дегендей өмірге келгеннен кейін оң-солын енді тани бастаған бүлдіршіннің көзқарасы қалай қалыптасады деген мәселе алдымыздан

атойлап шығады. Оған тікелей әсер ететін – айналасында жүрген ең жақын адамдардың мінез-құлқы, өскен ортасының түрлі әлеуметтік қырлары мен сырлары. Жас Ақберен түрлі қиындықтарға тап болса да, өзін өзі қорғау керектігін, өмір үшін күресуге тура келетінін ол оң-солын танымай жатып-ақ түсіне бастайды. Айналадағы қоршаған адамдардан жөнсіз қиянат көруі оны қиянқылыққа емес, әділдік үшін күресуге шақырғандай болады. Сөйтіп, өзіне қол жұмсайтын қатарластары мен ересектеріне қарсы тұра білуі, біртіндеп төбелес өнерін де меңгеріп алуы, сонымен бірге кіммен қалай сөйлесу керектігін психологиялық тұрғыдан аңғара бастауы баланың ерте есеюінің белгісі. Жас кейіпкердің деп қосып қойсақ та, артық емес. Осындай жастайынан күрес жолына түсіп, өзін өзі анықтап алу мақсатында түрлі орталардағы әрекеттері баланың тез есеюіне, санасының жетілуіне, тіпті интеллектуалдық ойының дамуына тікелей ықпал еткені сөзсіз.

Шығармада Орынғали, Қалам, Федор әкей тәрізді есте қалатын персонаждар қатары бірсыпыра. Бала көзімен қараған күннің өзінде де бұлар адами қырлары мүмкіндігінше ашылған кейіпкерлер. Олардың әрқайсысы белгілі бір сипаттарымен жас кейіпкердің көз алдында қалып қойған. Атап айтқанда, Қалам, достары Тілеукеш, Тимур, Алешка, одан өзге Орынғали, көкесі және оның балалары мен қыздары, келіндері. Олардың әрқайсысының ерекшеліктеріне баса көңіл бөлуі арқылы автор айқын мінездеме бере білген.

Бұл арада бір қызығы анасының жаңа күйеуі Қалам да, әкесінің ағасы Орынғали да – адамға мейірімі аз, зорлық-зомбылыққа құмар типтер. Өздері еңбекқор бола тұрып жақын адамдарына қорлық көрсетуі, тізе басуы қазақы ұстанымнан алыс жатыр. Әсіресе Орынғали ақсақалдың өзінің туған қарындасы Кәкенмен бақталас болуы және әдейі жындарына тиіп үрім-бұтағымен төбелеске шақыруы тіпті де қазақи дәстүрімізді белінен басатын теріс құбылыстар.

Және бір ерекшелігі бұлар әлдеқайда жат жерде жүрген жоқ, өздерінің ортасында, нағыз қазақ ауылында өскен адамдар. Сөйте тұра Орынғали ақсақалдың туған қарындасымен өштесуі, оның балаларын айдап салып, төбелес ұйымдастыруы және келіндерін де сабауы тіпті де көңілге қонбайды.

Автор да бұл жерде бұл тосын ситуацияларды ойынан шығарды деуге болмайды. Өмірбаяндық туынды болғандықтан да, көзімен көріп, қолымен ұстаған жағдаяттарды қысқаша ғана баяндап өткен. Сондықтан, бұндай жағымсыз жағдаяттарға оқырманның тіпті де сенбеске амалы жоқ.

Бірақ жаңағыдай туысқандардың қазақи мінезге кереғар әрекеттерге баруы ақтап алуға жататын іс емес. Шығарманың көркемдік бояуын қалыңдатып тұрған факторлардың бірі – осындай бояуы қанық жекелеген образдар.

Өзінің әдебиет туралы айтқан бір сөзінде жазушы Т. Ахтанов жас оқырмандар үшін ересектер тақырыбының жабық болмайтынын, керісінше, оларға үлкендердің адами болмысын жеткізіп отыру керектігін еске салады. Автордың сондағы көңіл бөлгені – қалайда еңбек пен имандылық ұғымдарын тасада қалдырмау керек екендігі.

Өйткені қандай отбасы да үлкендер мен балалардан тұрады, отбасылық құндылықтың үлкені сол баланың қалай тәрбиеленуіне байланысты екендігі сөзсіз. Осы тұрғыдан келгенде, А. Елгезектің аталған туындысындағы ересектер бейнесі даралану арқылы типологиялық жинақтауды аңғартады деуге болады.

Енді осынша қанық образдардың ішінде сәл көмескі тартып қалатындары да жоқ емес. Әрине, екінші қатардағы эпизодтық кейіпкерлер болғаннан кейін мұндай бұлдыр-бұлдыр бейнелер көлемді әрі көркемдігі жоғары шығармалардан да табылып жататынын ескерсек, хикаяттың негізгі фабуласына, идеялық ұстанымына ешқандай да көлеңке түсіре алмайды деп бек сеніммен айтамыз.

Ұсыныс ретінде айтылатын бір ой бұл арада шығарманың атын дәл солай қоймаса да болар еді. Автор айтып тұрғандай, кейіпкердің балалық шағы болмаған деп үзілді-кесілді баға беруге болмас. Балалық шақ болған, бірақ ол жылдары қиындыққа толы тақсіретті балалық шақ. Тосын тіркестер мен айшықты орамдардың кездесуі әдеби норма талаптарының деңгейінде.

Айналып келгенде, А. Елгезектің «Болмаған балалық шақ» хикаяты өзінің діттеген мақсатына жеткен, оқырманның көз алдына кезең шындығын көркем бейнелеген дүниелердің қатарынан табылатыны сөзсіз.

Қазіргі қазақ балалар прозасына соны әуенмен келіп қосылған бұл туындыны тек жастар ғана емес, үлкендер де қызыға оқиды деген сенімдеміз.

Жазушы Е. Айдабосынның «Қызыл сақа» (5) кітабы «Жетісу балалар кітапханасы» сериясы бойынша Алматы облысы әкімдігінің қолдауымен «Тоғанай» баспасынан жарық көрген екен. Жинаққа автордың «Қоңыр боти», «Сүлікқара», «Қызыл сақа», «Қамшыұстар», «Арасанға барғанда...», «Тепкі» деп аталатын алты әңгімесі енгізілген. Жеткіншектерге арналған бұл шығармалар оқырман жасын таңдамайды десек те болар еді. Автордың әңгімелерді жазу барысында мақсатты

түрде белгілі бір аудиторияны көздемегені олардың мазмұнынан аңғарылып отырады.

Осы арада әдебиеттанушы ғалым С. Қалқабаева өмір шындығын көркем шындыққа айналдыруда шығармашылық ерекше үдеріс орын алатынын атап айтқан. Сонда жазушының көркем қиялының арқасында оқырманның эстетикалық қабылдауын ұштайтын басқа әлем жасалады екен.

Ғалым өзінің осындай теориялық тұжырымын көлденең тарта отырып, балалар тақырыбына жазатын жазушылардың да көркемдік әлемге қарым-қатынасының қалайша көрініс таба алатынын болжауға болады.

Жалпы алғанда Е. Айдабосынның «Тепкі» деп аталатын эссе сипатындағы әңгімесінің көркем кеңістігі де, идеялық ұстанымы да сәл бөлектеу. Онда автордың Қытай елінің астанасы Бейжіңде көрген кембағал баланың көңіл-күйі, оның қоғаммен қарым-қатынасы баяндалады.

Ал жинаққа енген қалған әңгімелерінің табиғаты ұқсас, кейбір жағдайларда бірін бірі толықтырып тұр деуге болады. Олар ауыл баласының өмірі мен психологиясын, қазақы салт-санасын көркемдік тұрғыдан талдауды мақсат еткен екен. Оларды оқып отырып автор бүгінгі балаларға ауылдың ұмытылып бара жатқан өмірін көрсеткісі келіп, әдейі сол тақырыпқа барғандай әсер береді.

«Қызыл сақа» әңгімесінде асық ойынының ережесімен қоса ауылды жердің тыныс-тіршілігі суреттелсе, «Сүлікқарада» қазақтың атбегілік өнерін, асау үйретіп, тайға мініп шапқан балаларды көреміз. Сол секілді «Қамшыұстар» әңгімесінде нақты сөз болатын нәрселер – қамшының жасалу техникасы, өрім өру, қамшысап қиюдың өзіндік тәсілдері.

Шығармада келтірілетін мына жолдарда этнографиялық сипат басым: «Шал мен немересі екі жақтап жүріп, былғарыдан қамшының жүрекше пішіндес алақанын жасады. Өрімді тобылғыға қайыспен шандып, шырмауығын байлады. Ең соңында қамшының бүлдіргісін таққан кезде намаздыгер болған еді» [5, 83-84 бб.].

Автордың ерекше тоқталып, жеке-дара талдауды қажет ететін дүниесінің бірі – «Қоңыр боти» әңгімесі. Мұнда ауыл балаларының өмірі ғана емес, әлеуметтік мәселелер көрініс береді. Ойнап жүріп от басып, жастай ауруға душар болған Қадронның тағдыры арқылы жазушының психологиялық талдаулар арқылы тарқататыны – бала тәрбиесінде кездесіп қалатын кейбір типтік олқылықтар.

Б. Момышұлының «Ұшқан ұя» туындысы жайында айта келіп, профессор Р. Тұрысбек жазушы ойын жүйелі түрде бергеніне назар аударыпты. Бұларда ата-ана мен олардың балалармен қарым-қатынастарының ең алдымен сыйластыққа негізделгенін баса айтқан.

Нақ осы пікірді қозғалып отырған тақырыпқа байланысты еске алуымыз бекер емес. Аталған үш автордың шығармаларымен таныса келіп, жалпы қазақи отбасының құндылықтарын көркем туындының өзегіне айналдыру талабы біреулер ойлағандай жеңіл-желпі нәрсе емес екендігіне тағы да көз жеткізе түсеміз.

Қорытынды

Әр кезеңдегі қазақ отбасының болмысын суреттей отырып, ұлттық құндылықтарды әдеби шығармалардың сюжеттеріне енгізу және осыған қатысты ойларды бүгінгі оқырманға өтімді тәсілдермен жеткізе білу – күн тәртібінен туындайтын рухани қажеттілік. Аталған әңгімелер мен хикаяттарды салыстыра келгенде, тақырыпты реалистікпен суреттей білу өтіп жатқан уақыт белестерінің келбетіне сай болуы тиіс, отбасылық құндылықтар да рухани құндылықтың бір саласы деген қорытындыға келеміз. Бұл деген сөз отбасылық құндылықтардың әдебиеттегі көрінісі көркем уақыт пен көркем кеңістіктен тысқары тұра алмайтындығының дәлелі болса керек.

Жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтарымыздың жоғалып кетпеуі үшін балалар әдебиетінің де өзіндік рөлі болатындығы туралы ойларды үнемі еске салып отыру қажет деп санаймыз. Бұл мақаланың жазылу мақсаты да сол тұжырымға орайластырылған.

Сондықтан да қазақ балалар әдебиетін ғаламтор мен электрондық құралдар арқылы насихаттау мәселесі үнемі қозғалып отырғаны жөн. Авторларға серпін беретін бұндай қамқорлықтар керек екендігі сөзсіз.

Ұсыныс ретінде күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің негізгілерін атап өту де артықтық етпейді. Олардың кейбіреулері мынандай:

Балаларға арналған кітаптарды таратуды тиынақты жүйеге қою.

ҚР Оқу-ағарту министрлігінің «Оқулық» Республикалық ғылыми-практикалық орталығы ұйымдастырып жатқан «Мектеп кітапханасы» сериялы кітаптарды шығару жұмыстарына қолдау көрсету.

Үшінші, балалар әдебиетін жазатын дарынды қаламгерлерді жоғары деңгейде қолдап отыру мәселесі көңіл көншітпейді. Олар көбіне дерлік мемлекеттік марапаттардан тысқары қалып келе жатыр. Бұл да балалар әдебиетіне үлес қосып жүрген ақын-жазушыларды ынталандыру үшін қажетті өзекті мәселе деп білеміз.

Республикалық Кітап палатасы 2020 жылы алғаш рет балалар әдебиетін өркендету мақсатында бәйге жариялаған болатын. Қазір ұнасымды дәстүрге айналып отырған бір жақсы салт – мемлекеттік емес ұйымдардың, жеке адамдарды өз тараптарынан бәйге жариялау және соған орай түрлі сыйлықтар тағайындауы. Сол игі бастаманы одан арман кеңейте түссе.

Мемлекеттік тапсырыспен шығаруда балалар кітабына өз алдына конкурс жариялау керектігі пісіп-жетілді десек те болады.

Тұжырымдап айтқанда, бүгінгі күні қазақ балалар әдебиетін, соның ішінде көркем прозаны дамыту мәселесі тоқырап қалған жоқ, кейбір бөгелістерге қарамастан, ілгері жылжуда.

ӘДЕБИЕТ

[1] Балалар әдебиетінің кредосы – шынайылық // Егемен Қазақстан, 27.05.2021

[2] Жұманова З. Ақбота. Балалар мен жасөспірімдерге арналған ертегілер, мысалдар, әңгімелер және хикаялар. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2019. – 276 б.

[3] Болатханова Б. Қарагөз – ғұмыр. Хикаят, әңгімелер. – Алматы: «Molia & DOS» ЖШС баспасы. – 2016.

[4] Салықбай Ә. Ілияс мінген Қарагер. Әңгімелер мен хикаяттар. – Алматы: «Алматы-Болашақ» АҚ, 2020. – 192 б.

[5] Айдабосын Е. Қызылсақа: хикаят, әңгімелер/ Есболат Айдабосын. – Алматы: «Тоғанай Т», 2017. – 112 б.

[6] Жиенбай Қ. Даңқ түрмесінің тұтқыны. Роман, әңгімелер, хикаят. – Алматы: «Өлке» баспасы, 2002 ж. – 320 б.

[7] Елгезек А. Болмаған балалық шақ. – Алматы: «Абай» баспасы, 2020. – 140 б.

[8] Күмісбаев Ш. Алғысөз //Кітапта: Қарагөз – ғұмыр. Хикаят, әңгімелер. Баян Болатханова. – Алматы: «Molia & DOS» ЖШС баспасы. – 2016.

REFERENCES

[1] Balalar adebietinyn kredosy – shynaiylyq (The credo of children's literature is authenticity) // Egemen Qazaqstan, 27.05.2021. [in Kaz.]

[2] Zhumanova Z. Aqbota. Balalar men zhasospirimderge arналған ertegiler, mysaldar, angimeler zhane hikayalar (Akbota. Fairy tales, parables, stories for children and teenagers). Almaty: JSS RPBK «Däuir», 2019. 276 b. [in Kaz.]

[3] Bolatkhanova B. Qaragoz-gumyr. Hikayat, angimeler (Karagoz is life. Stories). Almaty: Almaty: «Molia & DOS» JSS baspasy. 2016. [in Kaz.]

[4] Salyqbaı A. Ilyas mingen Qarager. Angimeler men Hikayattar (Ilyas rode Karager. Stories). Almaty: «Almaty-Bolaşaq» AQ, 2020. 192 b. [inKaz.]

[5] Aidabosyn E. Qyzylsaka: hikayat, angimeler (Kyzylsaka: story)/ Esbolat Aidabosyn. Almaty: «ToganaiT», 2017. 112 b. [in Kaz.]

[6] Zhiyenbai Q. Dan'q turmesinyn tutqyny. Roman, angimeler, hikayat (A prisoner of the prison of glory. Novels, stories). Almaty: «Ölke» baspasy, 2002 j. 320 b. [in Kaz.]

[7] Elgezek A. Bolmagan balalyq shaq (A childhood that didn't exist). Almaty: «Abai» baspasy, 2020. 140 b. [in Kaz.]

[8] Kumisbayev Sh. Algysoz //Kitapta: Qaragoz-gumyr. Hikayat, angimeler. Bayan Bolatkhanova (Foreword //In the book: Karagoz - life. Stories, stories. Bayan Bolatkhanova). Almaty: «Molia & DOS» JSS baspasy. 2016. [in Kaz.]

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КОНЦЕПЦИЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ ПОКОЛЕНИЙ

Акыш Н.¹, *Акыш Б.²

¹Доктор филологических наук, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова,
Алматы, Казахстан, e-mail: babe8812@mail.ru,

*²кандидат филологических наук, доцент Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан, e-mail: akysh54@mail.ru

Аннотация. В статье всесторонне рассматривается тематический диапазон и художественный кругозор современной казахской детской прозы, его расширение, а также увеличение количества используемых в ней художественных средств. При этом известно, что в литературе существует понятие преемственности традиции. Однако сегодня даже среди молодых детских писателей, не говоря уже о читателях, встречаются те, кто не знаком с представителями предыдущей волны. Стремление молодых писателей написать что-то новое и при этом не учитывать преемственности традиций ведет к забвению предыдущей летописи и не является дальновидным. Целью статьи является показать ослабление преемственности поколений в детской литературе, а также дать повод задуматься тем, кто работает в этой сфере, и помочь им в их работе в будущем. В связи с этим предлагается частичный комплексный литературоведческий анализ творчества отдельных представителей детской литературы предыдущего поколения.

За тридцать лет независимости Казахстана представили свои новые работы читателям такие ведущие фигуры казахской детской прозы, как: Роза Абилкадырова, Турдакын Жексенбай, Нурдаулет Акыш, Пернебай Дуйсенбин, Шакен Кумисбайулы, Нарбин Кенжегулова, Бейсенбай Сулейменов, Толымбек Абдирайым, Жеткерген Абдиреев, Дилдар Мамырбай, Канат Кайым, Болат Усенбай, Кайым-Мунар Табей, Сабырбек Олжабай, Алибек Файзуллаулы, Айса Хамзин, Сабит Дуйсенбиев, Дуйсен Магулумов, Кенес Оразбек и другие.

Баянғали Алимжанов, Есинали Ерали, Махмутбай Амуреулы, Нағашыбай Мукатов, Сауле Досжан, Толыбай Абылаев, Райхан Маженова, Косемали Саттибай, Зира Наурызбаева, Есей Женисулы, Бағдат Айтмукаева, Нурлан Калка и другие писатели заявили о себе хорошими произведениями как в детской литературе, так и в иных направлениях литературы.

За ними идет следующее поколение писателей: Алмат Исадил, Мейрамкуль Жанбырбаева, Алтынай Амангельди, Мухаметкали Калмаханбет, Бейбит Сарыбай, Галымбек Канибекулы, Ж. Кенжалиев, Алибек Байбол, Елдос Токтарбай, Зауре Торехан, Мейиржан Жылкыбай, Ернур Сейдахмет, Гульжан Аманкельдыкызы, Есболат Айдабосын, Нурлан Кумар, Адина Жусип, Айдарбек Байдильда, Марат Кулибайулы, Нурсила Оспанова, Кокбори Мубарак (это те, чьи работы показались нам интересными) и другие.

Эти молодые писатели постепенно становятся основными фигурами детской литературы. Надеемся, что у них есть потенциал для создания ценных работ в будущем. Из-под их пера выходят на свет произведения самых разных жанров, отражающие казахскую национальную идентичность. Во всех этих произведениях делается попытка через различные истории описать реальность и невинность детской жизни. Новизна исследовательской работы заключается в анализе в аспекте закономерностей литературоведения событий в жизни детей, изображенных в произведениях казахской детской литературы. В современном казахском литературоведении само поднятие проблемы преемственности поколений представляет собой ценность.

Ключевые слова: преемственность традиции, формация, патриотизм, национальная идентичность, художественный фактор, тенденция, превознесение, анализ, риторика, реалистическая позиция, текст, динамика, мотив, художественный фактор, ситуация, типология, пространство.

THE ARTISTIC CONCEPT OF INTERGENERATIONAL CONTINUITY

Akysh N.¹, *Akysh B.²

¹Doctor of philological sciences, chief scientific officer at the Institute of
Literature and Art named after M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: babe8812@mail.ru,

*²candidate of philological sciences, associate professor at the Kazakh Ablai
Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: akysh54@mail.ru

Abstract. In this article, the expansion over the years of the thematic scope and artistic range of Kazakh children's prose, as well as the increase in the number of artistic means used in it, is thoroughly discussed. The purpose of the article is to show the decline of intergenerational continuity in writing. Today, among young children's writers there are some who are not familiar with representatives of the previous wave, let alone readers. It is known that in literature there is a concept of continuity of traditions. The urge to erase the preceding chronicle, the continuity of tradition is not visionary of our young people who want to write something new. Scientifically validating the purpose of the article, provide a reason for reflection for those who work in this field and help them with their work in the future. Therefore, considering that it would be right to single out individual representatives of the previous generation, a partial comprehensive analysis is proposed.

Over these thirty years, the prominent figures of Kazakh children's prose Roza Abilkadyrova, Turdakyn Zheksenbai, Nurdaulet Aqysh, Pernebai Duisenbin, Shaken Kumisbaiuly, Narbin Kenzhegulova, Beisenbai Suleimenov, Tolymbek Abdirayym, Zhetkergen Abdireev, Dildar Mamyrbai, Kanat Kayym, Bolat Usenbai, Kayym-Munar Tabei, Sabyrbek Olzhabai, Alibek Faizullauly, Aisa Khamzin, Sabit Duisenbiev, Duisen Magulumov, Kenes Orazbek and others introduced their new piecesto readers. Also, Bayangali Alimzhanov, Yesinali Erali, Mahmutbai Amireuly, Nagashibai Mukatov, Saule Doszhan, Tolybai Abylayev, Rayhan Mazhenova, Kosemali Sattibai, Zira Nauryzbaeva, Yesei Zhenisuly, Bagdat Aitmukaeva, Nurlan Kalka and otherwriters, who presented themselves through their excellent works in the years of independence,write in other areas besides children's literature.

They were followed by AlmatIsadil, Meyiramkul Zhanbyrbaeva, Altynai Amangeldi, Mukhametkali Kalmakhanbet, Beybit Sarybai, Galymbek Kanibekuly, Zh. Kenzhaliyev, Alibek Baybol, Yeldos Toktarbai, Zauze Torekhan, Meyirzhan Zhylykybai, Yernur Seydakhmet, Gulzhan

Amankeldykyzy, Esbolat Aidabosyn, Nurlan Kumar, Adina Zhusip, Aidarbek Baylda, Marat Kulibayuly, Nursila Ospanova, Kokbori Mubarak (these are only those whose work distinguished themselves for us) and other young writers. They are gradually becoming major figures in children's literature. We hope that they have the potential to create valuable works in the future. They are producing works in a wide range of genres that reflect our national identity. Almost all of these works sought to describe the reality and innocence of children's lives through various stories. The novelty of the research work lies in the analysis of events in the lives of children, guided by the principles of literary studies.

In contemporary Kazakh literary studies, the very raising of the problem of intergenerational continuity is of value.

Key words: continuity of tradition, formation, patriotism, national identity, artistic factor, tendency, exaltation, analysis, rhetoric, realist viewpoint, text, dynamics, motive, artistic factor, situation, typology, space.

Статья поступила 11.03.2023

UDC 82-92

SRSTI 17.01.29

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.022>

SPIRITUALITY OF NATION IN "SHOLPAN" MAGAZINE

Akynbekova A.B.¹, *Kuantayev N.K.², Bakenova R.SH.³

¹PhD, Kazakh Al-Farabi National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: akynbek75@gmail.com,

^{*2}Candidate of Philology, Kazakh Al-Farabi National University,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: nurzhan.Kuantayev@kaznu.edu.kz

³Master of Social Sciences, Kazakh Al-Farabi National University,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: rizagul.bakenova72@gmail.com

Basic provisions

Kazakh magazines, which began to be published from the beginning of the twentieth century, covered changes in Kazakh society, cultural and historical development, the aspirations of Kazakh Society for civilization, their actions with the times. The words of the sympathizer of the nation M.

Dulatov: If the people's press is strong, the people themselves are also strong and talented, clearly demonstrate the great responsibility of magazines in the first quarter of the twentieth century to the nation, the actions of the people to mobilize, organize the people, stimulate the consciousness of the nation. From this point of view, looking into the past through the content of Kazakh magazines published in the first quarter of the twentieth century, it was to reveal that the national problems raised by a century ago are combined with the relevance, modern requirements of scientific work, studying historical lessons that can be a lesson for today, while being within the framework of the special interest of the Kazakh people in civilization, education, literature and achievements in opening the eyes of a new world.

Introduction

«Sholpan» – a magazine that was published once a month in Kyrgyz-Kazakh language and covered topics like politics, economy, education, literature. The first issue was published in Tashkent on 15th of October in 1922. At the front page of the magazine the slogan “Proletarians (workers) of all countries, unite!” was published.

Sholpan is the education, literature, economy and politics magazine of Turkistan ASSR COC. In its columns like “Education”, “Enlightenment in Turkistan” problems of enlightenment and child upbringing, content of the first soviet labour school, education programs, methodology of classes, practice of Russian schools were introduced, significant opinions and suggestions were published.

A lot of scientifically significant articles were published in the magazine. However, there was a thought that some articles in the magazine included bourgeois-nationalistic mistakes and as a result after 8 issues were published the magazine was shut down in May of 1923 [1]. In the 22nd February, 1921 issue of Aq zhol newspaper report was published about Sholpan magazine. It said that in Tashkent Sholpan magazine will be published in Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkmen languages by Education Committee of Public/People Enlightenment Commissariat. Since there was a lack of typists and paper, the magazine was common for three nations. Also, it reported that the 56-paged magazine will be published twice a month. 24 pages will be in Kazakh-Kyrgyz languages, 24 pages in Uzbek and 8 pages in Turkmen languages. Additionally, it gave information about the content of the magazine by saying that Sholpan will be about education, literature and politics [2]. However, the first issue of Sholpan magazine was published on 15th of October, 1922 as a politics, economy, education and literature magazine in Kazakh-Kyrgyz languages that will be published once a month.

Description of materials and methods

During the research, comparative-historical, content, expert research methods were used. The history, function and typology of the Sholpan magazine at the beginning of the 20th century were comprehensively studied and analyzed. Taking into account the scientific-theoretical and practical integrity and relevance of the topic, the following issues were considered in the research work:

- Revising the content of the Sholpan magazine from the point of view of independence;
- Defining the functions of formation of national consciousness and development of the nation in the Sholpan magazine;
- Clarifying the ideological, content, and typological characteristics of Kazakh magazines;
- Evaluation of the concepts of national consciousness on the pages of the publication.

Professor T. Qozhakeev wrote about Sholpan magazine's history: The first issue of Sholpan magazine was published only on 22nd of October, 1922 [3]. On the 50th page of the 4th volume of Kazakh national encyclopedia there is information that Sholpan was published from 1921 to 1924. To present the magazine to readers, to advertise it, to attract readers "Temirqazyq" magazine in its 1st issue (February, 1923) published an article about Sholpan magazine. The article introduced the 1st issue of Sholpan magazine by highlighting that it was published by the Turkistan Party Committee on 15th October 1922. The content of the magazine was analyzed. If we look at the original version of the magazine, we can see that Sholpan magazine was published on 15th of October, 1922.

The publishers of the magazine in its first issue defined Sholpan magazine as a language of the main committee of the Turkistan communist party. Politics, economy, education and literature magazine in Kazakh-Kyrgyz languages that is published once a month. Publisher: Issa Toktybayev. Customer: Main committee of Turkistan communist party [4]. Thus, the first issue of Sholpan magazine was published on 15th of October, 1922 in "Turkistan state publishing" in Tashkent. The first issue of the magazine was the only one that was published individually, next issues were published together like 2-3, 4-5, 6-7-8. In the last 8th issue of the magazine administration's announcement titled «For our readers!» was published. It said: «Three issues of the magazine (6-8) as a whole were published one month later than it was expected. The reason for the late publishing is the bad work of the publishing house. Magazine was not published at the expected time because of the factors that are not related to the administration, so we apologize sincerely to our

respected readers” [5]. Despite such an announcement from the magazine’s publishers Sholpan magazine was not published. The reason was that some articles contained bourgeois-nationalistic mistakes, which led to the shut down of the magazine in May 1923 after its 8th issue was published [6]. On the second page of the last issue of the magazine it was written 6-7-8-issue. 1923, March, April, May, but on the front page 1923, 30th of June was written clearly [7]. So we can say definitely that the magazine was shut down after its last issue was published on 30th of June, 1923. The price of subscription to Sholpan magazine:

800 som for 2 months.

400 som for 3 months.

One issue - 150 som.

The price set from the first issue of the magazine did not change until it stopped being published. On the last page of the first issue of the magazine, the names of the authors of the articles are written as Citizens who write words for the magazine Sholpan. They are: Nazir Torekulov, Sultanbek Kozhanov, Sanzhar Asfendiyarov, Turar Ryskulov, Mukhtar Auezov, Oraz Zhandosov, Khalel Dosmukhamedov, Isa Kashkynbaev, Akkagaz Doszhanova, ethnographer Abubakir Divaev, Myrzagazy Esbolov, Karim Zhalenov, Segizbay Aizunov, Jahansha Dosmukhamedov, A. Syddykov, A. Arabayev, Olegov, Iskalov, Abdirakhman Orazaev, Sara Yesova and others [4].

In the questionnaire of periodicals in the Central State Archive of Uzbekistan: who are the employees of Sholpan magazine? M. Auezov and M. Zhumabaev were named, and as members of the editorial board I. Toktybaev and M. Auezov were shown [8]. It is true that in 1922, M. Auezov entered the Central Asian State University as a free student and contributed to the magazine. M. Auezov says: In the winter of 1922-23, we published the magazine Sholpan in Tashkent, and I published some stories there. In 1922-1923, he contributed to the publication of Sholpan magazine in Tashkent and published a historical and literary critical study entitled “Today’s Era of Kazakh Literature”, which widely discusses Abay’s work. In it he divided the history of Kazakh literature into pre-Abay and Abay era and made a review.

Scientist Beysembay Kenzhebaev, who studied the Kazakh press, claimed that former nationalists, alashorda-minded and old intellectuals, who occupied newspapers and magazine did not act honestly. He believed that newspapers and magazines published nationalist materials, especially Sholpan, Sana and Aq Zhol were openly nationalist. According to Kenzhebaev, these magazines aimed to promote nationalism [9]. But it was clear that he wrote it during the time of the red ideology. Because B. Kenzhebaev’s life

showed that he was a great scientist and brave citizen who studied the history of Kazakh literature since the Orkhon-Yenisei writings. Indeed, citizens of Alash, who longed for independence, took care of their nation, and thought about how we can become a country worked in Sholpan magazine.

Until 1922, rich-nationalists openly wrote their counter-revolutionary opinions against the Soviet regime in the press. Since 1922, the rich-nationalist opinion has not been openly given a place in the publishing houses of Kazakhstan. In the years 1920-24, rich-nationalist magazines published in Tashkent, Sholpan, Sana, and Aq Zhol newspaper, published periodically their ideological works [10]. Based on opinions that writers-scientist who were related Sholpan magazine were "nationalists" we tried to understand the concept of the word "nationalist" more deeply.

Defining the phenomenon of nationalism, French researcher J.L. Chabot [11] divided it into following:

- Nationalism, denoting a feeling of patriotism, love for one's nation, for one's roots;
- Nationalism as a heightened sense of patriotism, which takes on an extreme form in the event of circumstances that threaten the existence of any nation;
- Nationalism as a political doctrine that claims to solve the problems of mankind, in which the dominant role is assigned to one specific nation.

The characteristics that form a nation – history, language, religion and culture –

can also be understood as the main elements of people that unite a certain social community and express their identity.

Nationalism is close to the definition given in the World Encyclopedia: In the conditions preceding the birth of a juridically independent state, nationalism means the expression of the will of any community, realizing its historical individuality, to build and develop its sovereign state [12].

The concept of "nationalism" was given such a definition. And Zhusipbek Aimautov in his article "Upbringing" divides nationalism into two parts: good and bad. According to him, the good aspect is that when the number of nationalists in a country increases, they strive to improve their nation by sacrificing themselves for it. A person's own development does not automatically lead to the development of their nation, but rather the development of their nation leads to their own development. If a nation is happy, its citizens will also experience that happiness. The happiness of one individual is shared by all members of the nation, and one person's happiness contributes to the happiness of the whole nation. It is important to work towards developing the nation and caring for those who share the

same blood, religion, and language. However, in his words, the bad aspect is that a nationalist individual is solely concerned with their own nation and may engage in conflict with others in pursuit of this goal. They may resort to unjust or violent means to achieve their objectives and may be unwilling to acknowledge their mistakes or consider alternative viewpoints. This narrow-mindedness is detrimental to the progress of humanity. Despite this, a nationalist individual may still be willing to harm others and shed blood in the name of their motherland. He says that life itself is confusing and forces every nation to be a nationalist. He concludes his thoughts by the statement: Being a nationalist is not a humanitarian thing, but a thing of the times.

According to the opinions and accusations that the magazine was headed by “nationalist” and “Alashorda-minded” citizens, we believe that the political situation of that time also prevailed. After all, despite the difficulties of the times, newspapers and magazines were published and distributed. Citizens longing for equality and independence of their country used the press as a tool of propaganda, carried out educational activities in the country, glorified art, literature, culture, traditions, which are the code of the nation. They aimed to awaken the consciousness of the people. We clearly understand the goals and objectives from the pages of the publication we are considering.

Discussion

Now let's take a look at the articles in the content of the publication section by section.

Political and social topics in Sholpan magazine are in the sections of the magazine Politics, Party life; Issues of education, literature and culture in the national publication in the sections of education, literature, history; Economic problems were covered in the section of economics, voluminous articles were published, in which economic problems were covered from various points of view and deeply. Orders and decrees were also covered on the pages of the magazine.

In the political and general section, the article “It is necessary to be careful in the time of chaos” is presented under the pseudonym “T”. The article argues that prior to the revolution, the poor of Kyrgyz-Kazakh origin were consistently treated as outsiders and subject to physical abuse. They were not exposed to positive influences and were only exposed to brutality and aggression. The Kyrgyz-Kazakhs were in charge of overseeing the local population and acted as protectors for the royalist government in Turkestan. They supported the royal regime and allowed foreign powers to exploit their people's hunger. Kyrgyz-Kazakhs were ruled by a kingly government only for their wealth, land and water, food and drink. In the early days of

the February Revolution, the colonialists who had acquired the land wrapped Kyrgyz-Kazakhs in felt, poured lamp oil on them, and burned them, returned ten, twenty Kazakh-Kyrgyz poselkes as nothing happened, concluding that the condition of the Kazakh-Kyrgyz people was low before the revolution, and that their condition will improve after the revolution, he also shows distrust in the politics of the changing times, and warns that the Kazakh-Kyrgyz people may return to the same state of baldness and die in the hands of those who hold them and in the mouths of those who bite them. The author of the article is a citizen who is passionate about his nation, country and land. It was published on the front pages of the first issue of the magazine, despite the fact that nationalistic publications were not allowed to appear in the press pages.

At the beginning of the 20th century, the need for land arose in Russia after the population grew and peasantry was put aside. At that time, the tsarist government hid the poor in Russia in regions such as Turkestan and Kazakhstan, which were Russian colonies, and filled Kazakhstan and Turkestan with immigrants. The article dedicated to this topic "This is the way to freedom" was published. It says that the former government aimed to achieve two objectives by relocating vagrants from inner Russia to Turkestan: firstly, to provide landless individuals with local people's land in order to prevent destruction and disorder, and secondly, to rely on external forces and convince the local population to support their views [4].

In the article, it is written that the goals of the old government were fulfilled and the immigrants surrounded the Kazakh-Kyrgyz region and settled in the best places where the Kazakh-Kyrgyz migrated. He defends his land, saying that this situation is unpleasant for the Kazakh-Kyrgyz people, and that there is no more land in Turkestan at the moment. At this point, he thinks that the way to freedom is that it would be useful if the Kazakh-Kyrgyz people own the wealth of the land, use raw materials in our country, and open factories in Turkestan. Political freedom means owning land, ending animal husbandry, increasing production, and its only possible by establishing a stable way of life.

Due to this historical situation, the scientist M. Koygeldiev wrote that in the latter half of the 19th century, specifically after the 1860s reform, the Russian administration, feeling confident in its own authority, acted without caution and openly began colonizing and imposing Russian culture on Kazakh society. The government implemented measures to resettle Russian peasants from inner Russia to Kazakh territory, not only legally and economically justifying and supporting the emigrants but also attempting to persuade them that they were bearers of advanced, developed civilization to the Kazakh

land. Koygeldiev claims that this notion was introduced to Kazakh youth who began to receive education in Russian institutions, but they did not accept it as it was. As a result of the government's agricultural policies, suitable Kazakh lands were handed over to mass emigrants, leading to a rise in poverty and prompting the emergence of a group of national intellectuals who became professionally involved in politics, developed the ideology of the national liberation movement, and joined a political party with a nationalistic outlook [13]. According to the view of Kazakh intellectuals, they conveyed to the people through the press the desire for freedom with the idea that there will be no development in the society until the nation fully owns its land, traditions and language.

Results

We can see that Sholpan magazine is under pressure from the government and is losing its breath from the combined 4-5 issues of the magazine. An announcement from the board "To our readers" is published on the journal page. The material support given by the government to Sholpan magazine was going to be stopped from now on. All funds of the magazine fell on its own shoulders, and will be published only by the income it generated. As the saying goes, A fist on top of a fallen one, on top of that, the cost is increasing day by day [4] asks for help from Kyrgyz-Kazakh citizens. That is, it can be understood that government support was stopped and pressure was put on the magazine from the beginning of 1923. The management suspects that the magazine will be closed and asks the subscribers to send their money without delay. At the same time, he is confident that the issue of distributing the magazine across the country and cities, gathering writers for it will be resolved.

The scientist H. Bekkozhin, who studied the history of the Kazakh press, in his work "Essay on the history of the Kazakh press", wrote that Sholpan magazine made many mistakes in the Literature section. After all, big nationalists and alashorda-minded of that time also took part in it. In their literary works, they tried to preach nationalism, slander, and misinterpret the victory of the October Revolution. The magazine could not survive for such mistakes and was closed in May 1923 [14]. This opinion once again proves that Alashorda citizens who took care of their nation served in Sholpan magazine. Scientist T. Kozhakeev who was of the same opinion claiming that Sholpan made some mistakes in the Literature section. In some works, he states, there was a tirade, thoughts that negatively interpreted the victory of the October Revolution were expressed. In some materials, comments inciting nationalism appeared. According to Kozhakeev, because of such mistakes,

because of lack of funds, Sholpan magazine was closed in May 1923 [3].

As for the reason for closing the magazine, what kind of pain that period brought to the head of the Kazakh people, including the Kazakh intellectuals, was written by M. Auezov in May 1932, when the writer had no other option at that time, "I will not engage in politics, I will turn to literature" policy we can read from his letter, "On recognition of political mistakes to Chairman SNK KASSR tov. Isaev U." In the letter, he wrote that his previous statements in the magazine Sholpan about the direction of Kazakh literature in the pre-revolutionary era were harmful to the cause he was trying to support. He states, he realize that those statements were not consistent with the values and social order of the revolutionary years and society [15]. This refusal of M. Auezov is understood by every open-minded citizen. Because this letter of Mukhtar Auezov was a political step of a person who deeply felt that the struggle has become more complicated and understood many things.

The beginning of M. Auezov's article "Today's era of Kazakh literature" was published in Sholpan magazine № 2-3 of 1922, and the end of it was published under the name "Modern era of Kazakh literature" in № 4-5 of 1923. This article is called "Qonyr". At that time, the number of magazine publishers and authors writing for it was very small, so several articles of one person, even works of different genres, were published in one issue. Since M. Auezov is responsible for the main editorial work, in order to fill the shortage of materials, several stories and articles of the writer in one issue of the magazine are often used pseudonyms. These two articles were published under the writer's frequently used pseudonym "Qonyr". In the № 2-3 issue of Sholpan magazine M. Auezov's open letter "To Kazakh writers" is published. Here, too, it is said that one pillar of literature is newspaper-magazine. He writes that there were few newspapers and magazines at that time, and that is why the press could not fully fulfill its duties. He expresses concern about the reasons for the closure of newspapers and magazines published in that era [4].

Sholpan magazine, although its life was short, contributed to the development of national spirituality. For example, in the 20s of the 20th century, many of the best works of Kazakh writers, considered masterpieces of Kazakh literature, were published in Sholpan for the first time. In this regard, Kh. Esenqaraqyzy, who compiled the magazine and prepared it for publication, gives a proper assessment: Sholpan magazine was able to be a sympathizer of Kazakh poetry in its short life.

Conclusion

In conclusion, Sholpan magazine has a great role in the history of the formation of the national press. Sholpan not only provided the public with

social and political messages, but also carried out the function of education, literature and culture promotion. Since literature is a tool that awakens people's consciousness, forms aesthetic taste, and expands the horizon of knowledge, the publishers of Sholpan magazine dedicated a special literature section to meet the spiritual needs of the people. As a result, masterpieces of Kazakh literature were promoted to the public. Authors of prose, poetry, literary criticism and folk heritage actively published their works on the pages of magazines. These works, once published in Sholpan in different genres, showed the success of national literature and determined the direction of its development. In the history of the press, it was a publication that showed an example of a magazine published in the content of politics, economy, education and literature.

Of course, in order to assess the activity of any publication, it is necessary to assess the political situation of that time and era. Party ideology would not support the materials published by Sholpan magazine. That is why it labeled it as "Alashorda-minded" and "nationalist" and stopped funding it and harassed it. But Sholpan magazine has its own big place in the history of the Kazakh press. Literature, art, economy, politics - everything was written in the magazine with an open topic. That is why it was not set to the requirements of the new proletarian policy. However, Sholpan has formed an edge in the thinking system of the newly-developing Kazakh intelligentsia about what the Kazakh future will be like. That is why Sholpan magazine will remain the pride of the Kazakh press as a publication that spoke the language of the nation.

REFERENCES

- [1] «Kazakhstan»: Ulttyk Encyclopedia (Kazakhstan: national encyclopedia)/Bas redactor A. Nysanbaev. Almaty, 1998. [In Kaz.]
- [2] «Akzhol» gazeti (Newspaper «Akzhol») 1921zh. 22 akpan. [In Kaz.]
- [3] Kozhakeyev T. Zhyl kustary (Migratory birds). Almaty: Kazakhstan, 1991. B.62. [In Kaz.]
- [4] «Sholpan» zhurnaly (Magazine «Sholpan»). 1922 zh., №1. [In Kaz.]
- [5] «Sholpan» zhurnaly (Magazine «Sholpan»). 1923 zh., №8. [In Kaz.]
- [6] Kazakh Ulttyk Encyclopediasy (Kazakh National Encyclopedia). 4-tom. Almaty, 1998. [In Kaz.]
- [7] «Sholpan» zhurnaly (Magazine «Sholpan»). 1923 zh. [In Kaz.]
- [8] ZGA Uz. SSR. f.34.op.1.ed.hr.2153, 18-22 bb. [In Kaz.]
- [9] Kenzhebaev B. Kazakh baspasozinin tarihy (From the history of the Kazakh press). A.-A., Kazakh Memlekettik baspasy, 1955. B.36. [In Kaz.]
- [10] Nurtazin T. Zhazushy zhane omir (Writer and the life). Almaty:

Kazakhtyn korkem adebiet baspasy. 1960. B.35. [In Kaz.]

[11] Chabot J. – L. Lenationalism. PUF, 1993, p. 3.

[12] Encyclopædia Universalis. P., 1990, t. 16, p. 18.

[13] Koigeldiev M. Ulttyk sayasi elita (National political elite). Kyzmeti men tagdyry. Алматы: Жалын баспасы, 2004. B.13-14. [In Kaz.]

[14] Bekhozhin K. Kazakh baspasozinin tarihnyn ocherki (Essay about the history of the Kazakh press). Almaty: Mektep, 1981. B.107. [In Kaz.]

[15] Auezov zhane arhiv (Auezov and archive). Almaty: Atamura, 1997. B. 23. [In Kaz.]

«ШОЛПАН» ЖУРНАЛЫНДАҒЫ ҰЛТ РУХАНИЯТЫ

Акынбекова А.Б.¹, *Қуантаев Н.К.², Бакенова Р.Ш.³,

¹PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы, Қазақстан, e-mail: Akynbek75@gmail.com,

^{*2}Филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: Nurzhan.Kuantayev@kaznu.edu.kz,

³Әлеуметтік ғылымдар магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: Rizagul.bakenova72@gmail.com

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада XX ғасыр басында жарық көрген «Шолпан» журналының ұлт руханиятына қосқан үлесі талданып, басылым беттеріндегі ұлттық сана түсініктеріне баға беріледі. Мақаланың мақсаты журналдың мазмұнына талдау жүргізе отырып, оның ұлттық сананы қалыптастырудағы, ұлтты өркендетудегі қызметін айқындау. Осындай мақсаттардың негізінде қоғамдағы мәселелер тарихи тұрғысынан талданып, журналдың идеялық бағыты айқындалды. Мақаланың ғылыми маңыздылығы, авторлар ғылыми негіздерге сүйене отырып, 1922 жылы Ташкентте шыққан «Шолпан» журналының тарихына тоқталып, басылым беттеріндегі көтерілген мәселелерге мазмұндық талдау жасайды. Зерттеу әдістері ретінде басылымның мазмұнына тарихи, типологиялық талдау жасалды. Журналдың «саясат-шаруашылық», «білім-әдебиет» бөлімдері арқылы ұлт проблемаларын көтеріп отырғандығы дәлелденеді. Осы бөлімдер арқылы басылған мақалалардың тақырыптық ерекшеліктері анықталып, журналды шығарушы авторлардың көтерген мәселелерін ұлттық құндылық ретінде зерттеуге тырысады. Журналистика тарихын зерттеген ғалымдардың еңбектеріндегі журналды шығарушылар «ұлтшыл», «алашордашылдар» болды деген ұғымның негіздеріне

нақты дәлелдер келтіріліп, «ұлтшыл», «алашорда» ұғымдарына талдау жасалады. Журнал бетінде көтерілген мәселелер сол заманның тарихи шындығы екендігі рас. Осы орайда басылымның дүниеге келуімен оның басы-қасында жүрген журналға жазушы-авторлардың тәуелсіз ел болуды көксегендерін байқауға болады. Автор сондай-ақ жекелеген мақалалар арқылы журналға жабылу қаупі туған сәттерін де назардан тыс қалдырмайды. «Шолпан» журналының ғұмыры қысқа болса да, ұлт руханиятының өркендеуіне ықпал етті.

Зерттеу нәтижесінде мақала авторлары «Шолпан» журналы ұлт сөзін сөйлеген басылым ретінде қазақ баспасөзінің мақтанышы болды деген негізді ұстанады. Практикалық маңыздылығы талдау үлгілерінің көрсетілуімен байланысты.

Тірек сөздер: Алаш, Шолпан, ұлт, журнал, саясат, әдебиет, мәдениет, қазақ баспасөзі, журналистика.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ДУХОВНОСТЬ В ЖУРНАЛЕ «ШОЛПАН»

Акынбекова А.Б.¹, *Қуантаев Н.К.², Бакенова Р.Ш.³

¹PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан, e-mail: Akynbek75@gmail.com,

*²Кандидат филологических наук, Казахский национальный
университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
e-mail: Nurzhan.Kuantayev@kaznu.edu.kz,

³Магистр социальных наук, Казахский национальный университет
им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
e-mail: Rizagul.bakenova72@gmail.com

Аннотация. В представленной статье анализируется вклад издававшегося в начале XX века журнала «Шолпан» в духовность нации, дается оценка представлений о национальном самосознании на страницах издания. Цель статьи – проанализировать содержание журнала и определить его роль в формировании национального самосознания и развитии нации. Исходя из таких целей, анализировались проблемы в обществе с исторической точки зрения и определялась идеологическая направленность журнала. Научная значимость статьи заключается в том, что авторы, опираясь на научные основы, делают содержательный анализ поднятых на страницах издания проблем, ссылаясь на историю журнала «Шолпан», изданного в Ташкенте в 1922 году. В качестве методов исследования были использованы методы исторического, типологического анализа содержания издания. В ходе анализа было доказано, что в таких разделах журнала, как «политика-хозяйство»,

«знание-литература», поднимались национальные проблемы. Выявлено тематическое разнообразие статей, опубликованных в этих разделах, авторы журнала поднимали определенные проблемы и пытались исследовать их как национальные ценности. В трудах ученых, изучавших историю журналистики, приводились бесспорные доказательства утверждения о том, что издателями журнала были «националисты», «алашординцы», в связи с этим был сделан анализ понятий «националист», «алашорда». Проблемы, поднятые в журнале, действительно, были исторической правдой того времени. С первых дней издания авторы журнала мечтали о независимости народа. Авторы исследования также не упускают из виду представленные в отдельных статьях моменты угрозы закрытия журнала. Высказывается мнение о том, что, хотя жизнь журнала «Шолпан» была недолгой, она повлияла на восприятие национального духа.

В результате исследования авторы данной статьи приходят к выводу, что журнал «Шолпан» выступал от имени народа и являлся гордостью казахской печати. Практическая значимость связана с показом образцов анализа.

Ключевые слова: Алаш, Шолпан, нация, журнал, политика, литература, культура, казахстанская пресса, журналистика.

Статья поступила 17.03.2023

УДК 82.01

МРНТИ 17.07.25

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.023>

ИНТЕРМЕДИАЛЬНЫЕ ЭКСПЕРИМЕНТЫ В СОВРЕМЕННОМ ЛИТЕРАТУРНОМ И АРТ- ПРОСТРАНСТВЕ КАЗАХСТАНА

***Гиздатов Г.Г.¹**

***¹д.ф.н., профессор, КазУМО и МЯ им Абылай хана,
Алматы, Казахстан, e-mail: gizdat@mail.ru**

Аннотация. Статья посвящена анализу креативных литературных текстов современного культурного пространства Казахстана. Целью статьи является разбор и критическая оценка интермедийных экспериментов в современном литературном и арт-пространстве Казахстана. Научное направление представленной статьи состоит в

том, что литературные тексты впервые представлены в двух ракурсах рассмотрения: тематическом и риторическом. Методы деконструкции и критического дискурс-анализа (КДИ) являются в представленной статье ведущими при рассмотрении идеологии и эстетики интермедиальных экспериментов. В статье представлены в практическом приложении современные ведущие медиалогические концепции и теории, в том числе европейские исследования медиального пространства. Научная значимость работы состоит в том, что ней предложены авторские разработки актуальной казахстанской медиальной практики. Данные подходы дополняют друг друга, во многих случаях обладают экспланаторной (объяснительной) силой. В статье доказывается, что поэтические и прозаические тексты Ауэзхана Кодара, Ербола Жумагула и интермедиальные эксперименты с текстом в практике казахстанского contemporary art зафиксировали с фотографической и визуальной точностью в слове настоящее, в определенной степени предвосхитили будущее, они являются сами по себе реальной дискурсивной практикой культуры. В статье прослеживается, что именно эти текстовые образцы рождали свой смысл вместе с визуальной идеей в заданную точку времени, что можно назвать созданием дискурса. Ценность работы для филологических и медиалогических исследований заключается в том, что впервые в научной литературе выявлена и описана эстетика абсурда в казахстанской социокультурной практике как средства осмысления и «разрушения» реальности. Особое внимание уделено рассмотрению перехода в современном социокультурном пространстве Казахстана от литературного текста к дискурсивному интермедиальному произведению. Все это в своей совокупности представляет несомненный интерес для преподавания курсов по современной литературе и элективным курсам по проблемам современной культуры, в том числе и для специалистов по иноязычной культуре.

Ключевые слова: авторские стратегии, дискурс, интермедиальность, литературный текст, медиалогический анализ, перформанс, риторические особенности, эстетика.

Основные положения

Исследование казахстанской литературной и арт-практики, вкупе с практикой их восприятия представляется необходимым и возможным в рамках медиалогического подхода. Положение о том, что мы привыкаем к языку как первичному объяснению мира и начинаем воспринимать окружающий мир в рамках языковых стандартов и стереотипов, является результативным именно в данной парадигме исследований.

Введение

Теория и практика медиалогического анализа и соотнесённая с ней концепция культурной антропологии нашего времени могут повлиять на филологические исследования в Казахстане. Поясним, что текстом (и соответственно материалом анализа) является в подобном рассмотрении все: не только традиционные собственно печатные и литературные образцы, но и театр, кино и перформансы, цирк. Данное направление на сегодняшний день в европейских исследованиях фундаментально представлено в работах Юрия Мурашова [1; 2]. В рамках медиалогического анализа этим и другими европейскими исследователями рассматривается, лишь на первый взгляд, экзотичный материал для филологического анализа – литературное творчество тиранов и вождей [3]. Объектом научной филологической рефлексии в этом случае выступают государственные книги, литературно-критические выступления, романы и лирические декламации. Объединяют все эти разнородные текстовые произведения, помимо обязательного обоснования притязаний на власть, собственно литературные качества: автодидактичность, компилятивность и эстетическая экзальтированность. Показателен один из общих выводов этой книги [3], что именно идеологические соперники диктаторов – поэты, диссидентские авторы, по мнению А. Кошорке и К. Каминского (Вацлав Гавел, Леннарт Мери, Шелью Шелев), продавили авторитарный режим между Берлином и Москвой. Составители этого сборника статей разрушают один из мифов, согласно которому власть и искусство живут в далеких друг от друга мирах. Наоборот, литература становится для тиранов лабораторией в ситуации, когда политическое устройство они еще не могут выстроить под себя. Тогда та государственная система, которая создана деспотом, и есть гигантское художественное произведение. Поначалу в биографии начинающего тирана радикальная идеология и занятие литературой оказываются взаимосвязанными. А далее выстраивается следующая любопытная логическая цепочка: фиктивный мир, который не хочет быть разрушен, призывает для своей реализации террор. Хотелось бы думать, что теория и практика медиалогического анализа, в методологии которого рассматривается казахстанское социокультурное пространство, будут полезными для наших гуманитариев.

Материалы и методы

Методы деконструкции и критического дискурс-анализа (КДИ) в данной статье являются ведущими при рассмотрении идеологии и эстетики интермедиальных экспериментов. Медиалогический подход

определяет схему антропологического анализа и зримо выявляет разницу между западными и постсоветскими гуманитариями. Метод деконструкции по-прежнему остается не столь востребованным для казахстанских исследователей, хотя он выступает в современной исследовательской парадигме (социологической, политологической, филологической) как основной принцип анализа текста (или дискурса), предполагает обнаружение в нем скрытых и незамечаемых смыслов.

Данный метод применим к представляемым далее текстам казахстанских авторов. Эти тексты разнятся по многим объективным и субъективным критериям: уровню литературного мастерства, по жанрам и формам, в которых созданы, стилистическим особенностям, языку создания литературного текста (казахский и/или русский). Но в каждом из них есть универсальная идея-фикс, которую они явно или опосредованно для себя сформулировали, либо к одной из таких идеологических установок в своем творчестве тяготеют больше. В любом рассмотрении очевидно влияние заявленной обществом или государством идеологической установки на индивидуальные авторские, в том числе эстетические, стратегии. Определяющим для дальнейшего изложения сути и специфики современной казахстанской литературной практики стало положение литературного критика и антрополога Майкла Дэвида-Фокса: «В данном случае можно заметить, что интерпретация идеологической сферы, не ограниченной какой-то конкретикой и не имеющей четких очертаний, может дополнить анализ более привычных областей политической, социальной, экономической и культурной»[4, с.168]. Несмотря на то, что рефлексия американского исследователя отнесена к советской практике, бесспорно, что она относится и к постсоветским культурным реалиям. Этим подходом определен наш анализ влияния и проявления идеологических стратегий, а затем и интермедиальной поэтики в литературной практике Казахстана. Понятие дискурса, в том числе представленного в литературной практике, в нашем случае не сводится к принятому формальному лингвистическому толкованию, оно определено концепцией Эдварда Саида и является самой практикой нашего анализа: «Слишком часто литературу и культуру считают политически и даже исторически невинными; мне всегда казалось иначе, и, конечно, мое изучение ориентализма убедило меня (и, надеюсь, убедит моих коллег в области литературы), что общество и литература могут быть поняты и изучаемы только вместе» [5, с.60].

Результаты

Изначально подчеркнём, что в постсоветском Казахстане на смену доступному всем в советские годы литературному тексту пришли визуальные и интермедийные тексты, не ставшие до сих пор объектом филологического и культурологического анализа, но именно они являются наиболее значимыми в постсоветской культурной практике. Эндрю Вахтель уточняет, что таким медиалогическим средством следовало бы выбрать литературу, потому что СССР и Казахстан были литературоцентричными обществами [6, с.171].

По этим причинам материалом рассмотрения в статье являются те авторы, которые оригинально работают с интермедийными средствами. Три политических проекта, которые будут представлены ниже, являются тем самым интертекстом, который в значительной мере определяет не только идеологические установки авторов, но и эстетическую специфику многих текстовых и визуальных образцов культуры [7]. Согласно Алейде Ассман, еще с начала 1980-х годов формируется научная дисциплина, которая изучает значение подобных медийных образов для конституирования сообществ [8, с.28].

Евразийский проект возможного развития страны получил в Казахстане расширенное толкование, лишь формально напоминающее суть и идеи евразийцев 20-х годов XX века (Л.П. Карсавин, Н.С. Трубецкой, Г.В. Флоровский и другие). Но и в тех давних, и современных общественно-политических декларациях евразийской общности очевидно, что заявленное единство в современных реалиях – это не открытое общество, а автономная самоорганизация. В своем политическом осмыслении евразийский проект полностью состоялся в официальном дискурсе и частично в приближенном к нему искусстве, но вне дискурса власти все-таки не нашел оригинального авторского отражения. Немногочисленные и созданные по государственному заказу произведения искусства и литературы, поддерживающие этот проект, не просто сомнительны по своим эстетическим достоинствам, но и отличаются всеми лингвориторическими особенностями языка зрелого социализма: пафос, резонерство, стандартизация языка, они максимально сближаются в данном случае с официальным медийным дискурсом. В официальных медийных текстах можно видеть следы социальных и антропологических процессов, а также явное снижение социального воображения, более свойственного пропаганде. Пожалуй, именно в этом случае евразийский проект приводит к неизбежному заключению: «Второй общий, внепсихологический момент – примитивность социального воображения: упрощение, снижение, диффамация образов

Другого, можно сказать равнодушие и даже отвращение к Другому» [9, с.731]. На наш взгляд, этот ограничивающий идеологически страну проект полностью завершает становление тоталитарного сознания советского и постсоветского человека, отраженного медиальными средствами. Подчеркнем, как отметили выше социологи, этот проект предполагает разграничение общества на своих и чужих. Ироническое осмысление евразийского проекта как отражения идеи массового человека и критики воспроизводства советского человека представлены в перформансах и заявлениях казахстанского художника Ербола Мельдибекова. Одна из несостоявшихся его выставок включала в себя текст-объяснение: «Центральная Азия – это старый сломанный, ржавый межпланетный, бесцельно парящий в космосе корабль «Буран», запущенный с Байконура, когда-то предназначенный для экспорта и транспортировки идей революций и нового человека во все галактики вселенной» [10]. Иной литературной репрезентации данный проект в казахстанской литературной практике по сути не получил.

Пантюрский политико-идеологический проект близок, а иногда и равен национал-патриотическому, популярен в собственно казахском публицистическом дискурсе, но особенно в современных исторических исследованиях и романах на созвучную проблематику, а также философских публицистических опусах. Наиболее очевидны следующие линии развития данного проекта. Первая определена тем, что в значительной мере его предыстория сформировалась в начале 80-х годов XX столетия, когда в казахской творческой среде обозначилось тогда еще действительно инакомыслие – возрождение этнической памяти. Отсюда тогда же проявившаяся популярность жанров исторической и научно-фантастической литературы, интерес всех форм гуманитарного знания к прошлому, всему, связанному с этнической проблематикой [11, с.351]. В рамках этой установки для казахстанского и/или казахского официального, медийного и литературного дискурсов по-прежнему существует направленность только на самого себя и создание жертвенного исторического нарратива. Такая однозначность, как и в случае с евразийской идеей, подводит к упрощению самого дискурса во всех его проявлениях. Сохранение архаичной советской эстетики, сочетающейся с попыткой возродить придуманное здесь и сейчас национальное, очень точно характеризуют тексты официального и общественного арт- и литературного дискурса. Целесообразно показать все обозначенное на примере творчества писателя и поэта Ауэзхана Кодара (1958–2016). Все его творчество определено идеями из девяностых годов прошлого века, когда сохранялись надежды на

перемены в стране. Тогда часто выступали культурологи с идеями национального возрождения, но из общего ряда всегда выделялся общим уровнем Ауэзхан Кодар. Он ставил проблемы, интересные и актуальные для национального сознания. Кодар – это тот автор, творческий процесс которого всегда выставлен «наружу» в литературной практике, Кодар результативно работал и создавал свои произведения на двух языках. Поэзия Кодара получилась очень книжной и бестелесной, но такой у нас до него не было:

Я – кочевник без плётки и лука,
Без сородичей и без коня,
Пой, домбра, и в веселье и в муках
Не оставь безъязыким меня.
[12, с.45]

Либеральный проект в его казахстанском воплощении оказался в эстетическом отношении наиболее оригинальным и критичным по идеологическим оценкам. Он проявился в интермедийных экспериментах казахстанских авторов. Идеологический проект проявлялся вне конкретного языка, отличался заданным критическим характером. Искусство и литература, в него интегрированная, оказались теми единственными посредниками, которые идеально подходили для передачи либеральных идей, возникающих в стране, они же верно подмечали квазиреальный мир казахстанского общественного и культурного пространства. Эта линия развития современной казахстанской культуры привела не только к символической документации происходящего, но и позволила передать травматичность происходящей и еще не ушедшей постсоветской реальности (в первую очередь, имеются в виду литературные тексты и художественные заявления представителей актуального искусства).

Обсуждение

Интермедийные эксперименты приводили не только к новым художественным концепциям: они стали единственными критическими культурными проектами, в силу разных причин не получившими реального описания и научного осмысления. Эти литературные произведения являются одновременно нарративами, они встраиваются в культурное пространство нашего времени.

Тексты, создаваемые в рамках актуального искусства, были хронологически разными: создаваемые до появления визуального образа, во время его продуцирования и уже предъявленные читателю/зрителю после проведенной художественной акции. Но были такие, которые

рождали свой смысл вместе с визуальной идеей в *момент* создания самого перформанса или художественной акции, они являются тем, что в исследованиях по культурной практике называется дискурсом о культуре. Именно такое существование литературного текста представлено в литературной и арт-практике Сергея Маслова (1952–2002), Зияхана Шайгельдинова – Шай-Зия (1956–2000), Ербола Мельдибекова. Формы взаимодействия вербального, сценического и иконического приводили в их творчестве к созданию критически осмысляющего действительность дискурса.

Напрямую с текстом, дополняющим или преобразующим художественные акции и перформансы, экспериментировал Сергей Маслов (1952–2002), называвший себя последним авангардистом. Одна из его персональных выставок так и называлась «Маслов рядом с искусством, около литературы» [13, с. 92]. Искусствоведы указывают, что в своем творчестве он использовал различные комбинации медиа: живопись, графику, перформанс, инсталляции, видео и тексты. Ему удалось уловить и передать посредством текста, который он вплетал в сюжет своих художественных акций, сущностное в деталях постсоветского существования и быта и трансформировать это в эстетику абсурда. Так, представленная в 1997 году на выставке «Инструкция по выживанию для граждан бывшего СССР» входила в предлагаемую цепочку действий: юноша на возвышении в окружении гламурно одетых людей в кичливом интерьере пел итальянские арии. Потом доставал пачку листовок и швырял её вниз. Под продолжающуюся мелодию люди ловили и читали инструкции. Восемь положений были нарочито бытовыми, но сатирически описывали абсурд постсоветской жизни: «Если вам в течение длительного времени не выплачивают зарплату, внимательно осмотрите свое предприятие, наверняка там есть то, что может найти сбыт на рынке типа «Тастак». Обычно те, кто не внимателен к людям, плохо следит за имуществом. Торговые операции с оборудованием предприятия могут обеспечить вам значительно более рентабельное существование в сравнении с заработной платой» [14, с.28]. Ирония и стёб в текстах Сергея Маслова сами являются способом восприятия действительности, они же свидетельствуют о поиске нового языка для описания происходящего. Незавершенный роман «Звездные кочевники» фрагментарно представлен в 2002 году, но целиком был опубликован только в 2021 году – это литературно-художественный эксперимент, сопровождаемый рисунками самого автора. Текст незаконченного романа предварялся аннотацией Сергея Маслова, в которой он раскрывает сюжет будущего произведения. Роман в преподнесении своих персонажей

провокативен, так как в нем в звездно-эротическое путешествие отправляются его друзья-художники, многие из которых сами до сих пор являются представителями contemporary-арт. Структурное описание дано автором, оно строится по системе гиперссылок: «Типологически сюжеты романа будут восходить к комиксам, компьютерным играм и кинобоевикам. Это будет захватывающее увлекательное остроумное чтение, не требующее особого умственного напряжения. Сказка ложь, да в ней намек. Художники, действующие в романе под видом космических бродяг, будут вести себя так, как ведут они себя сегодня в реальной жизни» [13, с.23]. Сам сюжет погружен в воображаемую жизнь при полете на звездолёте. Абсурд – игровое поле для автора, которое и есть его жизненное пространство и время, ставшие искусством в его реальности. Мелкие детали постсоветского быта трансформированы в глобальный абсурд. Но при этом бытийный абсурд в эстетике С. Маслова становился тем самым трансформационным механизмом преобразования и перехода из обыденной сферы в сферу новую и неожиданную. Провокативные жесты-перформансы автора-художника позволяли преодолевать (или создавали такое впечатление для зрителей) физическое и символическое давление Власти.

Интермедиальность уже не только как форма, но и как эстетический принцип в арт-практике Казахстана получила свое воплощение в начале 90-х годов также в видеодокументалистике и текстах Шай-Зия и чуть позже в видеоинсталляциях и манифестах Ербола Мельдибекова. Изначально подчеркнем, в экспертной среде Шай-Зия всегда декларативно признавался ярким представителем контркультуры, нонконформистом, революционером в предметном искусстве. Так же, как и творчество многих представителей казахстанского актуального искусства, творчество Шай Зия не получило ни профессионального, ни даже формального описания. Приведем описание художественного жеста художника: в 1998 году он вместе с Вадимом Ганжой заявил о создании политической партии пофигизма. Был сымитирован государственный документ – Манифест партии – Теория и практика пофигизма. Название движения произошло от расхожей фразы «нам пофиг!», что, в общем, означает «нам все равно, это и есть ответ развитой личности на давление сложившихся обстоятельств. Это жизнеутверждающее и образное утверждение вливает силы в наших сторонников!» [14, с.50].

Многое из того, что когда-то выявлялось С. Масловым и Шай-Зия, получило определенное расширение в разные годы в творчестве казахстанского художника-перформаниста Ербола Мельдибекова. Вновь актуализировался его давний фотопроjekt из 90-х годов прошлого века

– Семейный альбом [14], в нем точными средствами обозначены новые общественно-социальные реалии. Идея проста и уже использовалась в современном фото-арте, но интересна идеологическим контекстом. Давние фотографии советских лет дополнены современными снимками. Люди взрослеют, специально для снимка показаны счастливые или, наоборот, напряженные лица, но неизменен постамент. Там, где был памятник на вокзале всесоюзному старосте Михаилу Калинину, теперь на постаменте герой современной истории Абылай хан. Персонажи альбома живут в своей хронологии, не пересекаясь и не обращая внимания на то, что «сверху». На персональной выставке Ербола Мельдибекова осенью 2018 года многосмысловая аудиоинсталляция «24 часа в сутки» оказалась многосмысловой. Художник находится в диалоге с современностью, но взаимодействует с ней критически, игровым способом, в трансмодерной парадигме. Биографические фильмы о жизни первого президента страны пересказаны безымянным рассказчиком своими словами. Пересказ представлен в формате радиопередачи. Все пересказано просто, последовательно, без каких-либо оценочных дополнений. Голос доносится из репродуктора. По сути, нам предложили воочию увидеть и услышать создание мифа. Подобное же мы видим, когда на наших глазах создаются современные мифы и стереотипы. Машиной по производству смысла вновь стало устное слово – радио.

Интермедиальные эксперименты были также продолжены и в более современном и собственном литературном контексте – поэзии Ербола Жумагула. Своеобразным связующим звеном между актуальной литературной практикой и интертекстуальными и интермедиальными новациями стало в значительной степени творчество Ербола Жумагула во всех проявлениях: стихах, публицистике, кинофильмах и you-tube-канале. Ербол Жумагул – современный казахстанский поэт, пишущий на русском языке, публиковался в разных российских журналах. Последним по времени издания был сборник стихотворений с броским названием – «Трюк драматурга» [15]. В нем редкостное для наших литературных кругов сочетание: талантливости текстов со столь же очевидной актуальностью проговариваемого. Созданы эти стихи с 2008 по 2018 годы. Новая книга включает текст «О любви» (текст приводится в авторской редакции по изданному сборнику стихотворений):

Я как и все земная гида
Часть речи в смертном падеже
Но мне закатная коррида
В смогучем небе по душе
Да-да стезя моя у Бога

Она мне тем и дорога
Грядет как ночи у порога
Тьма точит месяцу рога [15, с.7].

Заключение

Идеологические проекты продолжают влиять на общественный и культурный дискурс страны. С оглядкой на них продолжают работать в рамках этих установок или вне их и представленные новые авторы. Подводя итоги, следует отметить, что литературная практика казахстанских русскоязычных авторов многообразна и, конечно, создается на наших глазах. Представленные литературные тексты используют интермедиаальную эстетику, они полностью погружены в актуальную идеологическую сферу. Произведения казахстанских авторов имеют общественный резонанс и бесспорные эстетические достоинства. Именно в этих работах литература является высказыванием, а мы воочию видим возврат к сути слова. Это реальная дискурсивная практика казахстанской культуры, которая складывается на наших глазах.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Murašov Jurij. Das elektrifizierte Wort. Das Radio in der sowjetischen Kultur der 1920er und 30er Jahre. Paderborn: Wilhelm Fink/Brill 2021. –277 p.
- [2] Murašov Jurij. Das unheimliche Auge der Schrift. Mediologische Analysen zu Literatur, Film und Kunst in Russland. Paderborn: Wilhelm Fink 2016. – 322 p.
- [3] Диктаторы пишут. Литературное творчество авторитарных правителей XX века. Под ред. Альбрехта Кошорке и Константина Каминского. – М.: Культурная революция, 2015. – 352 с.
- [4] Дэвид-Фокс М. Пересекая границы: модернность, идеология и культура в России и Советском Союзе. – М.: Новое литературное обозрение, 2020. – 464 с.
- [5] Саид Эдвард. Ориентализм. Науч. ред. А. Р. Ихсанов. – М.: Музей современного искусства «Гараж», 2021. – 560 с.
- [6] Вахтель Э. Современный Казахстан: от слов к изображению // Neon Paradise / Artbook/ Культура потребления и повседневности в работах современных казахстанских художников с 1981 по 2019 г. – Алматы: Magnum, 2019. – С.171-175.
- [7] Gizdatov G., Sopieva B. Discourse and Identity in the Medial Space of Kazakhstan / G.Gizdatov, B.Sopieva // Media Education (Mediaobrazovanie). –2018. –№ 4. – pp.29-38. DOI: 10.13187/me.2018.4.29

[8] Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.

[9] Гудков Л., Дубин Б. Невозможность истории // Литература как социальный институт. Сборник работ. – М., НЛЮ. 2020. – С.713-773.

[10] Гиздатов Г. YouTube-проект Insight Вадима Дергачёва: поиск истины // <https://newreporter.org/2022/07/29/youtube-proekt-insight-vadima-dergachyova-poisk-istiny/>

[11] Ауэзов М.М. Времен связующая нить. – Алматы: ИД «Жибек Жолы», 2016. – 758 с.

[12] Кодар А. Зов бытия. – Алматы: Издательский дом «Таймас», 2006. – 528 с.

[13] Маслов С. Звездные кочевники. – Алматы: Aspan Gallery, 2021. – 95 с.

[14] NeonParadise/Artbook/Культура потребления и повседневности в работах современных казахстанских художников с 1981 по 2019 г. – Алматы: Magnum, 2019. – 196 с.

[15] Жумагул Е. Трюк драматурга. Сборник стихотворений. – Алматы, 2019. – 112 с.

REFERENCES

[1] Murašov Jurij. Das elektrifizierte Wort. Das Radio in der sowjetischen Kultur der 1920er und 30er Jahre. Paderborn: Wilhelm Fink/Brill 2021. 277 p.

[2] Murašov Jurij. Das unheimliche Auge der Schrift. Mediologische Analysen zu Literatur, Film und Kunst in Russland. Paderborn: Wilhelm Fink 2016. 322 p.

[3] Diktatory pishut. Literaturnoe tvorchestvo avtoritarnykh pravitelei XX veka (Dictators write. Literary creativity of authoritarian rulers of the twentieth century). Pod red. Al'brekhta Koshorke i Konstantina Kaminskogo. M., Kul'turnaya revolyutsiya, 2015. 352 s. [in Rus.]

[4] Devid-Foks M. Peresekaya granitsy: modernost', ideologiya i kul'tura v Rossii i Sovetskom Soyuze (Crossing Borders: Modernity, Ideology, and Culture in Russia and the Soviet Union). M., Novoe literaturnoe obozrenie, 2020. 464 s. [in Rus.]

[5] Said Edvard. Orientalizm (Orientalism). Nauch. red. A.R. Ikhsanov. M., Muzei sovremennogo iskusstva «Garazh», 2021. 560 s. [in Rus.]

[6] Vakhtel' E. Sovremennyi Kazakhstan: ot slov k izobrazheniyu (Modern Kazakhstan: from words to images) // Neon Paradise / Artbook/ Kul'tura potrebleniya i povsednevnosti v rabotakh sovremennykh kazakhstanskikh khudozhnikov s 1981 po 2019 g. Almaty, Magnum, 2019. S.171-175. [in Rus.]

[7] Gizdatov G., Sopieva B. Discourse and Identity in the Medial Space of Kazakhstan / G. Gizdatov, B. Sopieva // Media Education (Mediaobrazovanie). 2018. № 4. Pp.29-38.

[8] Assman A. Dlinnyaya ten' proshlogo: Memorial'naya kul'tura i istoricheskaya politika (The Long Shadow of the Past: Memorial Culture and Historical Politics.). M., Novoe literaturnoe obozrenie, 2014. 328 s. [in Rus.]

[9] Gudkov L., Dubin B. Nevozmozhnost' istorii (Impossibility of history) / L.Gudkov, B. Dubin // Literatura kak sotsial'nyi institut. Sbornik rabot. M., NLO. 2020. S.713-773. [in Rus.]

[10] Gizdatov G. YouTube-proekt Insight Vadima Dergacheva: poisk istiny (YouTube project Insight Vadim Dergachev: search for truth) // <https://newreporter.org/2022/07/29/youtube-proekt-insight-vadima-dergachyova-poisk-istiny/> [in Rus.]

[11] Auezov M.M. Vremen svyazuyushchaya nit' (The connecting thread of time). Almaty, ID «Zhibek Zholy», 2016. 758 s. [in Rus.]

[12] Kodar A. Zov bytiya (The call of life). Almaty, Izdatel'skii dom «Taimas», 2006. 528 s. [in Rus.]

[13] Maslov S. Zvezdnyye kochevniki (Nomaden). Almaty, Aspan Gallery, 2021. 95 p. [in Rus.]

[14] Neon Paradise / Artbook/ Kul'tura potrebleniya i povsednevnosti v rabotakh sovremennykh kazakhstanskikh khudozhnikov s 1981 po 2019 g. (The culture of consumption and everyday life in the works of contemporary Kazakhstani artists from 1981 to 2019). Almaty, Magnum, 2019. 196 s. [in Rus.]

[15] Zhumagul E. Tryuk dramaturka (PlayTurk trick). Sbornik stikhotvorenii. Almaty, 2019. 112 s. [in Rus.]

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ӘДЕБИЕТІ ЖӘНЕ ӨНЕР КЕҢІСТІГІНДЕГІ ИНТЕРМЕДИАЛДЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТТЕР

*Гиздатов Г.Г.¹

*¹ф.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ
Алматы, Қазақстан, e-mail: gizdat@mail.ru

Аңдатпа. Мақала қазақстанның қазіргі мәдени кеңістігінің шығармашылық әдеби мәтіндерін талдауға арналған. Мақаланың мақсаты – қазақстанның қазіргі әдеби-көркем кеңістігіндегі аралық эксперименттерді талдау және сыни тұрғыдан бағалау. Ұсынылып отырған мақаланың негізгі ғылыми бағыты – әдеби мәтіндер алғаш рет екі перспективада: тақырыптық және риторикалық тұрғыдан беріледі. Деконструкция және сыни дискурсты талдау әдістері (CDI) аралық

эксперименттердің идеологиясы мен эстетикасын қарастырғанда жетекші орын алады. Мақалада қазіргі заманғы жетекші медиалогиялық тұжырымдамалар мен теориялар практикалық қолдануда, соның ішінде медиальды кеңістікті еуропалық зерттеулерде ұсынылған. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы мақала мәтінінде нақты қазақ медиатәжірибесінің авторлық әзірлемелері ұсынылуында. Бұл тәсілдер бірін-бірі толықтырады, көп жағдайда түсіндірмелі (түсіндірмелі) күшке ие. Мақалада алынған негізгі нәтижелер: Өуезхан Қодар, Ербол Жұмағұлдың поэтикалық және прозалық мәтіндері және қазақ заманауи өнері тәжірибесіндегі мәтінмен жүргізілген аралық тәжірибелер сөзде бүгінді фотографиялық және бейнелік дәлдікпен бекітіп, болашақты болжаған. Бұл мәдениеттің нақты дискурсивті тәжірибесі. Мақалада, алынған тұжырымдарға сәйкес, тек осы мәтін үлгілері белгілі бір уақытта көрнекі идеямен бірге өз мағынасын тудырғанын байқауға болады, оны дискурс құру деп атауға болады. Жұмыстың филологиялық және медиалогиялық еңбектер үшін құндылығы мынада: ғылыми әдебиетте алғаш рет қазақстандық әлеуметтік-мәдени тәжірибеде абсурд эстетикасы шындықты түсіну мен жеңу құралы ретінде айқындалып, сипатталады. Қазақстанның қазіргі әлеуметтік-мәдени кеңістігіндегі көркем мәтіннен дискурсивті делдалдық шығармаға өтуді қарастыруға ерекше назар аударылады. Осының барлығы қазіргі әдебиетті оқыту курстары мен қазіргі мәдениет тенденциялары бойынша элективтік курстар, соның ішінде шетел мәдениетінің мамандары үшін сөзсіз қызығушылық тудырады.

Тірек сөздер: авторлық стратегиялар, дискурс, интермедиялдық, көркем мәтін, медиалогиялық талдау, орындаушылық, риторикалық ерекшеліктер, эстетика.

INTERMEDIAL EXPERIMENTS IN MODERN LITERATURE AND ART SPACE OF KAZAKHSTAN

*Gizdatov G.G.¹

*¹Doctor of Philology, Professor, Ablai Khan KazUIR and WL
Almaty, Kazakhstan, e-mail: gizdat@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the analysis of creative literary texts of the modern cultural space of Kazakhstan. The purpose of the article is to analyze and critically evaluate intermedial experiments in the modern literary and art space of Kazakhstan. The basic scientific direction of the presented article is that literary texts are presented for the first time in two perspectives: thematic and rhetorical. The methods of deconstruction and critical discourse

analysis (CDI) are leading when considering the ideology and aesthetics of intermedial experiments. The article presents modern leading mediological concepts and theories in practical application, including European studies of the medial space. The scientific significance of the work lies in the fact that the author's developments of the actual Kazakh medial practice are proposed in the text of the article. These approaches complement each other, in many cases they have explanatory (explanatory) power. The main results obtained in the article are that the poetic and prose texts of Auezkhan Kodar, Yerbol Zhumagul and intermedial experiments with text in the practice of Kazakh contemporary art fixed the present with photographic and visual accuracy in the word, anticipated the future, they are real in themselves discursive practice of culture. In the article, as the conclusions obtained, it can be traced that only these text samples generated their meaning along with the visual idea at a given point in time, which can be called the creation of discourse. The value of the work for philological and mediological works lies in the fact that for the first time in the scientific literature, the aesthetics of the absurd in Kazakhstani sociocultural practice has been identified and described as a means of understanding and overcoming reality. Particular attention is paid to the consideration of the transition in the modern socio-cultural space of Kazakhstan from a literary text to a discursive intermedial work. All this in its totality is of undoubted interest for teaching courses on modern literature and special courses on trends in contemporary culture, including for specialists in foreign culture.

Key words: author's strategies, discourse, intermediality, literary text, mediological analysis, performance, rhetorical features, aesthetics.

Статья поступила 18.01.2023

UDC 82-3

SRSTI 17.01.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.024>

THE ARTISTIC CHARACTER OF THE SYSTEM OF IMAGES IN THE STORY OF «BETPE-BET»

*Zhetybai R.K.¹

*¹ Abai Kazakh National Pedagogical University, doctoral student of the educational program «8D02308 Literary Studies», Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhetibayrakymberdi@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1582-9973>

Abstract. The article deals in detail with a topical problem of literary studies – analysing the image of the characters in J. Nazhimedenov’s story Betpe-bet. The purpose of the research is to determine the artistic character of the images. And also to reveal the characteristic personality in a work of fiction, comparing it to the imagery in the reality of life.

The scientific significance of the study lies in the problematic of the image, i.e. in the depiction of the artistic image of the character in terms of reality, embodied through sensual perception.

The practical significance of the study lies in the fact that the author successfully applied various methods of revealing the image, in particular, the methods of synecdoche, dialogue, monologue, writing in allegorical style brought a new image in the Kazakh literature of the 60-80s.

The methods of biography, psychoanalysis and psychology were used in the research.

As a result of the research work it was established that the main problem in the work of the writer Zhumeken Najimedenov Betpe-bet was written with the help of a new image. The problems in the work, personification in the creation of a new image through contradictions had a broad impact on the transmission of the idea, the artistic design of the plot using accumulation.

The results of the study have a broad impact on the theoretical problems of literary studies, including the supporting images and characters of Najimedenov’s story, the development of the story, the transmission of the idea, the artistic design of the plot, and increase the value of the work.

In conclusion, the image of Kasymbek in the story Betpe-bet was considered new in the Kazakh environment in the 60s-80s.

Keywords: story, analysis, image, literature, hero, artistic reality, artistic character, work of fiction.

Basic provisions

The problems of image and imagery have been relevant and still relevant in the science of literature studies. In general, literary scholars paid attention to the image figurativeness – the character's existence, features of creating artistic image. That is why, at present, it is important in the category of important issues. This concept is widely used in philosophy and psychology. They are explained from the point of view of describing things perceived in the sense of human mind. And in our work of fiction, it is perceived from the point of view of reality represented by sensory perception. The definition is given about it in the encyclopedia of Kazakh literature Image, artistic image is a special aesthetic category characteristic of literature and art in knowing reality. Any phenomenon represented with the words in the work of fiction is called an image [1, p. 521]. Literary scholars classify images as scientific-illustrated, artistic image and factual. The creation of artistic image is carried out through fiction and imagination. Scientist K. Zhanuzakova says: Fiction in literature, freedom of imagination is a prerequisite for image creation [2, p. 60]. In fact, to create an image in a work of fiction, there must be a lot of material. In the process of analyzing, differentiating and comparing it, the most necessary materials should be collected. In the end, the first image is a picture word and the second is a character.

Let's say that the image is an imaginative word, stanza from Nazhimedenov's poem «Almaty» is given as an example:

*The rock is lying... The wind blows through the pine trees,
The leaves, the leaves were whispering.
The mountain waters did not run out, they are flowing quietly,
The waves are pinching each other and smiling,
Alatau is a white hero, riding a white horse in the wilderness,
There are rows of birches and willows all around.* [3, p. 56].

Birch trees and leaves, water flowing from the mountains that are seen in everyday life are different in these stanzas. It describes the whisper of leaf, compares the waves to a girl, revives them and makes them laugh and presents us a beautiful sight. The imagery of the picture is striking because of the power of the aesthetic power born from the imagery and impact of the poet's words, the harmony of sound, the ingenuity of thought. In general, the image affects our soul. The fable is told about this: Lyrics should be felt with the heart, it is not a black word that needs to be explained [2, p. 61].

Introduction

Now let's focus on the character of the image. An image is a character, person and hero. The reality of life in literature reaches the level of artistic

accumulation only through the image of a person. It is known that the main object of the work is, first of all, person, man, worker, hero. An image is a person in the work of fiction. And man is a complex creature. On the basis of true self-research and recognition, the secrets of the soul will be revealed. In this regard, we quote E. Zamyatin's words: A person is like a novel: one doesn't know how it will end until the last page. Indeed, it is the most difficult thing to describe that person and make it real by creating an image.

Scientist B. Ybyraiym: The artistic image in literature is a witness of the artist's ideological-artistic concept, skill, the depth of worldview, as well as an expressive-figurative representation and proof of various phenomena, actual features of the reality of life. Therefore, unique, full-fledged personalities are an artistic guarantee [4, p. 82] – he expresses a reasonable opinion about the image. If we pay attention to this opinion, the main tool of the artist is an image. Beautiful images compress the reality of life in the artistic work, reveal various mysterious places, give emotional-aesthetic effect to our soul. In the work of fiction, the character's worldview, attitude towards life, personality are fully revealed. That character increases the power of the work. It will be the basis for the creation of chain from the whole work. And that character is sometimes a product of imagination, sometimes it is created as a result of portraying a real person.

In the work of fiction, the reality of life is revealed through character. The character arises from the writer's worldview and intuition. Character is a person's inner personality, psychological features, behavior formed by the social situation. In a literary work, the writer creates the human image and collects typical characteristics of his environment. At the same time, he describes his personal characteristics and features. One of the goals of the writer in creating an image is to look into the inner world of a person, to assess his thoughts and actions. In addition to this, portraying the image of that era. The character is formed on the basis of it. Scientist K. Zhanuzakova expresses an opinion: Character is a psychological characteristic of a person, and characterization is the characteristics that introduce the character's behavior, psychological qualities, spiritual-cultural identity [2, p. 62]. And it is clear that the author who creates this character and characterization is closely related to the personage.

Research materials and methods

This artistic detail does not describe the phenomenon as a whole in the work, but only one aspect of the described world, one of its signs, a part of the whole. The portrait emerges on the basis of the comparison of details. The scientist B. Maitanov about this: «The portrait is a structure that changes, but

tends to be more stable. General discourses also prevail in portrait poetics. The portrait is a metonymic phenomenon related to human image, but a complete phenomenon in the artistic sense. It is an aesthetic, emotional-psychological, plastic, anthropometric phenomenon of great historical significance that makes one admire the skill of nature, the complex nature of life [5, p. 127] reveals the meaning of the portrait. On the basis of this opinion, the external image of each person is like a mirror of his inner world. Therefore, in most cases, the author presents the most important aspects of the character's nature through a portrait.

In general, the role of dialogue, monologue and scenery is very important in creating an image. A characteristic feature is the description of nature in parallel with human mood. It is also possible to show the inner world of the character through dialogue. There is also the following opinion about this: Dialogue is an artistic component that enhances the plot of the work and strengthens the dynamics of the story [2, p. 73]. Through the monologue (internal monologue), the character's social attitude and world of knowledge are conveyed. To confirm: Internal monologue (internal thinking, self-differentiation of the character, flow of thought) is to reveal the inner twists of human psychology, complex and deep system of thinking, disclosure of consciousness and feelings [6, p. 12]. All mentioned opinions and components are of great importance in creating the image we are talking about.

Literature review

In conclusion, even if we classify the image into several types, we must clearly state that the main way of representation of the writer is an image, and the main object in the work is the fate of a person. The main feature of literature as an art is its figurativeness. The fates, adventures, tragedies in the artistic work are all gathered through that artistic image. Through the images in Zh. Nazhimedenov's stories, revealing social reality, social oppression and rudeness in art will be reflected in the following pages. We focused on the issue of image in detail in order to clarify these representations and determine the significance.

Results and discussion

There are 6 characters in the writer's story «Betpe-bet» (Face to Face). We cannot say that all six characters are images, however, all six of them have a lot of contribution to the development of the story. The main character is Kasymbek. The author used different methods and techniques in making Kasymbek. There are points that lead to the comprehension of the significance of the proverb Don't feel sorry for orphan...». «Grandfather Akpan died in the evening. Kasymbek was «his grandfather's son». His age was between

six and seven that year [7, p. 256]. The author gives these two sentences before starting the second chapter. These two sentences were a prerequisite for revealing the image of Kasymbek. In the Kazakh nation, there is a concept of grandfather's son. The meaning of this is that he does not admit anyone, he is unyielding, spoiled, clever. By giving this concept, he revealed a part of Kasymbek's character. It shows Kasymbek's loneliness and his individuality in this story. Scientist Z. Kabdолоv: Each literary type born from the hands of a true artist is both a fully integrated, therefore common personality that resembles all others like him, completely individualized personality, therefore unique personality that resembles no one else [8, p. 19]. The image of the character is revealed through the language usage. The phrase grandfather's son used by the writer is like a synecdoche, which gives a part instead of a whole.

The sister does not want him to take the food from the hands of a stranger, «shame, shame!» – she says. Would he see what shame is? This was one of the dreams of the child [7, p. 257]. It is a legal question in the mind of not only Kasymzhan, but children in general. Asking this question, the author makes it clear that Kasymzhan is a normal child like his peers. He doesn't make his character special and make him look awfully smart. At the same time, this sentence reveals that Kasymzhan did not understand the significance of shame.

His character was recognized early.

- *Kasymzhan, please sit on that bed?*
- *I don't want to sit.*
- *Kasymzhan, your feet are dirty. Undress!*
- *I don't take it off, it's not dirty.*

His words are heard from his nose. No one will be surprised, knowing that the mouth is better for word than the nose, because it is a country that has seen a lot of snub-nosed and tongue-tied, besides, Kasymbek is a boy, his grandfather's son, his father is a rayono (rayono – district department of public education), everyone is a teacher [7, p. 257]. We see how he created an image on the dialogue. Capriciousness and tomfoolery. Kasym's speech style shows his capriciousness and recklessness. Moreover, the last sentence emphasizes the word grandfather's son and informs that his father is in a high position. There is no reason for this, it is shown as a precondition that the personage will become arrogant towards the end of the story. In fact, if a child has a great mind or a wonderful character, but at the end of the story he is in prison, then it will be a big mistake in portraying the character, isn't it? That's why the author gives the dialogue of his personage at this point, he explains the first steps of funny dude period through that dialogue. Meanwhile, there

is another side of the dialogue. It is resistance. Kasymzhan will live in conflict with society (people) in the future. He does not obey the law they had obeyed. This reveals the truth. In this regard, M. Bakhtin: The dialogue method of searching for the truth is contrasted with a specific monologism that wants a ready-made truth, as well as the confidence of people who believe that they know some truth. Truth does not arise in the head of an individual, it arises between people seeking truth during their dialogue conversation [9, p. 26] and expressed his opinion. Truth seekers are Kasymzhan and people. The author arranged the first collision with a short dialogue. The author gives such dialogues 3-4 times. As an example: Once again, Akshayi looked at his grandfather and smiled: - Grandfather, this child will not be a man, don't worry! [7, p. 259]. Even in this dialogue, through his stepmother, one feels that something will happen to Kasymbek at the end of the story. It seems to inform more than the idea of the story. Let's add again that Kasymbek's character has a mysterious meaning. When we do say to a child: Oh, this won't be person. When he does a lot of mischief, when he doesn't understand the spoken language. Then we will have to tell him that word. This is the world that the author conveys. In this regard, scientist K. Zhanuzakova: Through the dialogue, the idea of the work and the personage's character nature can be recognized [2, p. 73] – says.

Now, the author in his narration says, The current guy Kasymbek got used to smoking from the fourth grade, he got used to vodka only one year before that – he reports [7, p. 262]. If we say that vodka is the key to all immorality, it indicates that Kasymbek started that immorality earlier. It is clear that his childhood life was uncontrolled, he grew up doing almost anything he wanted. This sentence, added in the middle of the narration, is the starting point of his future evil deeds.

He was imprisoned the year he got his first passport, got married the year he was released, and broke up the summer his first child was born. He twisted his hair to the right, combed it to the left, let it fall over his shoulders, shaved head and took a picture. He put on a mustache took a picture, trimmed his beard - there too. Finally, he became a soul without a fixed shape and form. Vodka softened the skin left from the shame and regret on his face [7, p. 262]. This is the result of the previous dialogues and narrations. Spoiled, fighter boy is a criminal today. The author created the portrait accurately without summing. The details created earlier can be a stage of completing this portrait. Because there is the following opinion: In voluminous prose works, the portrait is repeatedly supplemented during the narrative due to the plot line in the work [2, p. 65]. The writer added more precisely at this point. He revealed the image from different point. Going to prison committing a crime,

getting a divorce not knowing the value of family, having a picture related to hair – bewilderment, taking a picture a crime (involuntarily), not being busy (voluntarily), growing a mustache and beard indicate instability. And with the last sentence, he finished his portrait. He gave information about his drinking. He opened his image, but, he did not spare his character. The last sentence is a very serious sentence. This was the author's desire for his character. In this regard, scientist A. Isimakova: And the narrator in artistic work is a character created by the author, certainly not a writer. Because artistry is undoubtedly born thanks to the desire of the author's narrator to the characters, whether he has or not [10, p. 199]. The last sentence in the author's narration, which was difficult, seems to come out of that lack of desire. The reason of not feeling sorry for the character is the same. In relation to this issue, the honorable figure, scientist A. Baitursynov elaborates: The narrator does not tell the story for himself. He speaks for others. That's why he should speak in a way that others can easily understand. Because the «Art of Word» relies on three foundations of human consciousness: 1) mind, 2) imagination, 3) attention [11, p. 218]. Zhumeken's Kasymbek is an unimaginable, inconceivable, unsatisfying image (for that period). The personages of that time were filled with characteristics such as working people, peasants which loved the union, and the personage of their field. And Zhumeken, Zhumeken told differently. He made a professional criminal as the main character. He revealed personage's feature in the best way so that the reader could understand it in order to get absorbed in the story.

The author allows the character to describe himself in the last plot. He reveals the possibility in a letter from prison. I grew up as an only child in the house. Put a bone to the dog of one which respects his owner. Thanks to this despicable principle, I became a bone-gnawing dog not only of Akpan and Akpanov's family, but of the whole village. Everyone stroked my forehead, everyone caressed me. Everyone offered me a taste and I licked their hands with interest. My little mind was enjoyed. I thought of life as given food, a palm that pats the forehead. So, I started my dogged life by smiling to the eye of the beholder and wagging my tail for someone whom I did not know. In those days, I was happy with only two things: being full and being happy. Therefore I couldn't see that the palm above me would become a closed fist. Later, I understood that the strict owner named creature would whine the backs of puppies like me, would touch his muzzle and would make him to growl» [12, p. 254].

This is how Kasymbek begins his story to his birth mother (he does not know that his birth mother is reading this letter) and begins to tell the reader who he is. We will see that the care of the stomach and excessive pranks,

impudence and arrogance have become Kasymbek's enemies in the future. Meanwhile, one can see concrete image of Kasymbek's childhood through this (internal) monologue, in which the author emphasized that the love given to a child should be measured. Well, this reveals the skill of the writer to the truth. T. Alimkulov: What is the secret of skill? First of all, in its truth. And then in the ability to convey the dialectics of human soul with artistic means [13, p. 245] – so, confirms our words. In fact, this clearly reveals the uniqueness of Zhumeken's language style.

The author ends the letter-monologue beautifully. The reason why we say beautiful, it has revealed the human side of Kasymbek, who has been a villain and murderer since then. He gives his character human feelings and consciousness. I still remember that you were happy that time. I knew from your nervousness that you were really happy. The pen you were holding trembled even though you were writing nothing. Even if you don't remember, You suffer from the fate of many people, when the doctor's certificate was read that the guy I stabbed is alive and will recover. You firmly relied on it. I would have wanted him to die, but fate has written something else. By the way, I'm forgetting, that guy is my villager, and in front of the crowd, he talked to me about why and how my mother died. Now you see, this is the most poisonous and harmful wound of my soul. Have you noticed how a person screams when he hears the truth that he understands and admits from someone else's mouth?! I have done with this. Forgive me. It's time to go to work. I don't need anything. Don't forget to tear up the letter. It was said that a man would only reveal his secrets to his mother, but my mother, Khanshayi abandoned me and I am opening up to you for the first time. I apologize again for my vulnerability. Kasymzhan - Kasymbek [12, p. 271]. At this point, we see the personage's soul excitement. As human beings, we know that people mourn, rejoice, regret. Kasymbek is not a fighter and spoiled man in the previous description, who stopped thinking, separated the black and white of life, and the most important, Kasymbek understood his mistake. This is the original feature of the author in creating the personage. Telling various details, he revealed all aspects of him, and through those aspects, showed the aspects of manners, upbringing, impudence and made it clear that it led to this day. He carefully explained that this was bad and irreparable regret. Not with his own words, but with Kasymbek's words, with Kasymbek's letter. It is mentioned above he finished the story beautifully. The beauty of that finish is to present Kasymbek human feelings and makes him realize that he deserves a great punishment. In that way, he educates his readers. We quote the following opinion as proof of our words: Art is an aesthetic recognition of life. Its function is not only to know the life, but also to provide aesthetic

education to its reader [14, p. 92]. The beauty is that this aesthetic education changes to a finish. We make sure that the writer has set the goal correctly. From this point of view, it can be said openly that the image of Kasymbek is an accurate and precise image of the main character.

The second accent is given to the personage Khanshayi. She is Kasymbek's mother. The author talks about Kasymbek's mother in the first chapter and then in the third chapter. In the first chapter, before describing the difficult situation in the head of Khanshayi, he gives portrait painting. Of course, this painting was a suitable portrait for that tragedy. «In the meantime, there is one winter pasture. It entered high plain in front of it, the sand covered its backyard in winter and summer. Dragging Koshalak away from one edge, she almost reached the Brown hill, and as if she was exhausted before it could be pulled, strives forward towards the open place, the sand creeps more and more and the sand pours into her neck. The outer edge of the cracked chimney, carved out of raw stone is as white as flowing kefir and colorful owl like a cat sits at the top of it in the mornings and evenings. At first glance, it looked like a deserted place. But... Sometimes something stands on the house with a red top like a willow flower. Except this, looking from far away: a scarecrow on the side of an old yard, a ripped jacket hung on a pole sways in the wind in winter and summer [12, p. 284]. The portrait here is not sunny, neither is it a blue spring nor is it a blooming summer. Loneliness, nakedness, robbery are mentioned. These three linguistic details are directly related to the story, including Khanshayi. Loneliness is the loneliness of Khanshayi's soul and nakedness is the loss of her honor and the robber is her current spouse, the unfamiliar soul who had humiliated her honor. The author has inserted these trilingual details on the portrait. The portrait in the example given by us informs about the inner mood of Khanshayi, as well as the destiny. The evening was coming. The mirage is seen with separate tall grasses of Khatkyl swaying their heads. And the hollows below the horizon look like lakes. It shrinks in the distance of one mile, disappears and reappears. There is no wind, the air is frozen. The smell of old sun-dried straw and manure of winter pasture, barnyard hit the nose sharply. The wide open outer door is sticking and sheds disorderly shadow. The Khanshayi's shadow stumbles over every blade of grass: she collects small pieces of laundry like handkerchief hung on the top of bare patches of grass near the cauldron. Final preparation before the trip [12, p. 294]. In the meantime, the scenery is based on the sentimental feelings of Khanshayi. Khanshayi is regretting and does not want to leave her mother. Khanshayi is about to go on a long journey. The tragedy that has happened to her is not giving a peace to her soul and her shame is tearing her heart. Here the author's stinginess should be mentioned, because he did not

want the wind of God to blow, saying there is no wind, the air is frozen. It must be a way to show that the mood is as low as possible. It can be understood objectively as a consideration of the soul. We can clearly reveal from the given example that the author has created such an unfavorable portrait to convey whirlwind emotions of Khanshayi.

The author harmoniously describes the appearance of Khanshayi. After graduation, she is not yet used to the environment. She went to school early when she was nine years old. She was also a good student. She was especially fond of history and literature [7, p. 254]. This portrait was when Khanshayi's honor had been intact. She was clean. The writer also described her pure form. He showed her as a girl with good intelligence and good looks. Since then, the princess's temper has changed and become more irritable. There was no mood or appetite for food. Sometimes, when he walked on the sandy hill, he felt the old woman coming to hide his tears [7, p. 254]. He laughed and laughed. The passion for life disappeared. How did the Kazakh woman give birth in her parents' house without getting married? Is it good for an elderly parent to put his face down! He had become defenceless and had no strength to fight. She was a girl who had just finished the tenth grade. No one paid any attention to his future fate. The author has tried to portray as realistically and accurately as possible. In fact, the author discovered the despair, the despair of the princess.

Further showing the bright life of a princess, she makes no secret of her maternal nostalgia. She misses her son in the early days. It will be some time before the message from the country is cut off. Then he takes his chances. But he does not find it. Jumeken's character was honest, open. When the husband, reading his son's letter, wants to know what he is reading and approaches to find out if he is in a relationship with someone other than himself, I have never had a close relationship with another guy more than you, don't be afraid [7, p. 271]. What was the meaning of this word? The aim was to show the image of a faithful spouse inherent in our national characteristics. It was a vivid image of a Kazakh couple who, despite being mistreated in their time, remained faithful to their man's bed. So the princess does not get suspicious. Believes and respects. Because he did not abuse his wife. There was no thought of doing so. Because he was abused as a child. Whether it was the aftermath of that event or early adulthood and acceptance of black and white, your husband's character is that of a faithful spouse, a loving mother. In doing so, the inner mystery and contemplation of the hero is paired with an eternal problem of greater national significance than singular traits. From the above examples and analyses we can see that Joumeken has laboured to some extent on the image of the queen.

Conclusion

The image of Kasymbek in the story Betpe-bet (Face to Face). In the 60s and 80s, it was recognized as a new image in the Kazakh environment. During the analysis of his action and various fate, it was found that the author used both accumulation and individualization in the creation of an image, as a result of which he created the image of a criminal who is good on one side and an unbelievable criminal on the other. In addition, the absence of image like Kasymbek in the stories of the 60s and 80s was determined. The author created a new image and a new ideological step of the Kazakh story through this image.

Auxiliary images and characters in Nazhimedenov's story had a wide influence on the development of the story, conveying the idea and beautifying the plot. The characters in the story Betpe-bet were presented individually in each chapter. The character of the second chapter was not mentioned in the third chapter. This can also be recognized as figurative-stylistic feature of the author.

REFERENCES

- [1] Qazaq ádebieti. Ensiklopedia (Kazakh literature). Almaty: QR Bilim jáne ғылым министрлігі, Qazaqstan damý institúty, 1999. 752 b. [In Kaz.]
- [2] Januzaqova Q.T. Ádebiettanýǵa kirispe (Introduction to Literary Studies). Almaty: «Mereı» baspasy, 2015. 276 b. [In Kaz.]
- [3] Nájimedenov J. Ashyq aspan (Open sky). Almaty: «Jalyn» baspasy, 1982. 128 b. [In Kaz.]
- [4] Ybyraıym B. Syrly álem (The mysterious world). Almaty: Ana tili, 1997. 88 b. [In Kaz.]
- [5] Maitanov B. Portret poetikasy. Ǵylymı zertteı (Portrait poetics. Scientific research). Almaty: Qazaq ǵnıversiteti, 2006. [In Kaz.]
- [6] Pirálieva G. Qazaqtyń kórkem prozasyndaǵy psihologizm tabıǵaty jáne onyń beneleı quraldary (The nature of psychologism in Kazakh artistic prose and its means of representation). Almaty. 2007. 359 b. [In Kaz.]
- [7] Nájimedenov J. Tolyq shyǵarmalar jınaǵy (Complete collection of works) / Jumeken Nájimedenov. 6 tom. Almaty: «Qazyǵurt» baspasy, 2012. 488 b. [In Kaz.]
- [8] Qabdolov Z. Sóz óneri (The art of words). Almaty: «Qazaq ǵnıversiteti», 1992. 350 b. [In Kaz.]
- [9] Bahtın M. Estetika slovesnogo tvorchestva (Aesthetics of verbal creativity). M., 1986. 445 s. [In Rus.]
- [10] Ísimaqova A.S. Asyl sózdiń teorıasy (The theory of the noble word). Almaty: «Tańbaly», 2009. 376 b. [In Kaz.]

[11] Baitursynuly A. Ádebiet tanytqysh (Literary exponent) // Baitursynuly A. Bes tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. Almaty: Alash, 2003. [In Kaz.]

[12] Nájimedenov J. Tolyq shyǵarmalar jınaǵy (Complete collection of works). / Jumecken Nájimedenov. 6 tom. Almaty: «Qazyǵurt» baspasy, 2012. 488 b. [In Kaz.]

[13] Álimqulov T. Ýaqyt jáne qalamger (Ádebi syn Time and the writer. Literary criticism) // Sheberlik syry nede. Almaty: Jazyshy, 1978. 294 b. [In Kaz.]

[14] Dremov A. Hýdojestvennyı obraz [Artistic image]. Moskva. Sovetskı pısatel, 1961. 408 s. [In Rus.]

«БЕТПЕ-БЕТ» ПОВЕСИНДЕГІ ОБРАЗДАР ЖҮЙЕСІНІҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ

***Жетібай Р.Қ.¹**

***¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті «8D02308
Әдебиеттану» білім бағдарламасының докторанты,
Алматы, Қазақстан,
e-mail: zhetibayrakymberdi@gmail.com**

Аңдатпа. Мақалада әдебиеттанудың өзекті болған мәселесі – образды Ж. Нәжімеденовтың «Бетпе-бет» повесіндегі кейіпкерлерді талдай отырып, жан-жақты саралап көрсетіледі. Зерттеудің мақсаты – образдардың көркемдік сипатын айқындау. Сонымен қатар өмір шындығындағы образдылықпен салыстыра отырып, көркем шығармадағы кейіпкер болмысын ашу.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы – бейнелеу мәселелері, яғни кейіпкердің көркем образын сомдау, сезімдік қабылдау арқылы бейнеленген шындық тұрғысынан зерттеу.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы – автор образды ашуда жан-жақты түрлі әдістерді, атап айтқанда, синекдоха, диалог, монолог әдістерін сәтті қолданып, аллегориялық стильде жазуы 60-80 жылдардағы қазақ әдебиетіне жаңа образ әкелді.

Зерттеу барысында биографизм, психоаналитикалық, психологиялық әдістер қолданылды.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде жазушы Жұмекен Нәжімеденовтың «Бетпе-бет» шығармасындағы негізгі проблема жаңа бейне арқылы жазылғандығы анықталды. Шығармадағы проблемалар, тартыстар арқылы жаңа образ жасауда даралау, жинақтауды қолдана отырып идеяны жеткізуге, сюжетті көркемдеуге кең әсер етті.

Зерттеу нәтижелері әдебиеттанудың теориялық мәселелеріне, оның ішінде Нәжімеденов әңгімесіндегі көмекші образдар мен кейіпкерлер оқиғаның өрбуіне, идеясын жеткізуге, сюжетті көркемдеуге кеңінен әсер етіп, жұмыстың құндылығын арттыра түседі.

Қорытындылай келе, «Бетпе-бет» әңгімесіндегі Қасымбек бейнесі 60-80-жылдары қазақ ортасында жаңа образ ретінде танылды.

Тірек сөздер: повесть, анализ, образ, әдебиет, кейіпкер, көркем шындық, көркемдік сипат, көркем шығарма.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ХАРАКТЕР СИСТЕМЫ ОБРАЗОВ В ПОВЕСТИ «БЕТПЕ-БЕТ»

*Жетыбай Р.К.¹

*¹Докторант образовательной программы «8D02308
литературоведение» Казахского национального педагогического
университета имени Абая, Алматы, Казахстан,
e-mail: zhetibayrakymberdi@gmail.com

Аннотация. В статье подробно анализируется актуальная проблема литературоведения – образы персонажей повести Ж. Нажимеденова «Бетпе-бет». Цель исследования – выявить художественный характер образов, а также раскрыть характерные особенности личности в художественном произведении, сравнивая его с образностью в реальной жизни.

Научная значимость исследования заключается в проблематике изображения, т. е. в изображении художественного образа героя с точки зрения реальности, воплощенной через чувственное восприятие.

Практическая значимость исследования состоит в том, что автор успешно применяет различные методы раскрытия образа, в частности методы синекдохи, диалога, монолога. Кроме того, и аллегорический стиль произведения играет важную роль в создании нового образа в казахской литературе 60-80-х годов.

В исследовании использовались методы биографизма, психоанализа, психологии.

В результате исследовательской работы установлено, что основная проблема произведения Жумекена Нажимеденова «Бетпе-бет» решена с помощью нового образа. Проблемы в произведении, персонификация в создании нового образа через противоречия оказали широкое влияние на передачу идеи, художественное оформление сюжета с использованием аккумуляции.

Результаты исследования оказывают большое влияние на решение теоретических проблем литературоведения, в частности способы создания вспомогательных образов и персонажей рассказа Нажимеденова оказывают влияние на развитие рассказа, передачу идеи, художественное оформление сюжета, повышают ценность исследования.

В заключение отметим, что образ Касымбека в повести «Бетпет» был признан новым в казахской среде в 60-80-х годах.

Ключевые слова: повесть, анализ, образ, литература, герой, художественная реальность, художественный характер, художественное произведение.

Статья поступила 12.09.2022

UDC 821

SRSTI 17.07.51

DOI 10.48371/PHILS.2023.69.2.025

**THE FATE OF THE PEOPLE IN THE UNDERSTANDING OF THE
CLASSICS OF ENGLISH AND TATAR LITERATURE (J. SWIFT, R.
BURNS, DARDEMAND, G. TUKAY, G. ISKHAKY, M. AKYEGET,
R. BATULLA, ZULFAT)**

***Motygullina Z.A.¹, Khabibullina E.A.²**

¹cand. of Phyl., assistant professor, Kazan (Volga Region) Federal
University, Kazan, Russia, e-mail: zuhra711@yandex.ru,

²cand. of Phyl., assistant professor Kazan (Volga Region) Federal
University, Kazan, Russia, e-mail: elmira.135790@gmail.com

Abstract. The relevance of the problem under investigation is due to the fact that at present, the typology and comparative study of the languages with different structures is increasingly asserted as one of the central directions in the science of language. The paper is devoted to the comparative typological analysis of the concept "fate" in the systematically different English and Tatar languages, as the most valuable results of the research are found in the comparison of the languages. The goal of this article is to find out both the differences and common features of the concept "fate" in the understanding of the classics of English and Tatar literature. The main approach of the research is interdisciplinary which requires the usage of such sciences as, History of languages, Social studies, Ethics, Grammar, Literature etc. The concept "fate" is the core of national and individual consciousness, the oldest

“keyword” of human culture. The given article includes the representation of the concept “fate” in the compared languages and understanding of it by famous English and Tatar writers and poets. The results obtained determine the scientific significance of the study.

The materials can be useful for, graduate students, scientific workers, linguists, literati to study the History of languages and the linguistic view of the world.

Keywords: language, linguistics, definition, comparative linguistics, Literature, concept, culture, fate

Basic provisions

The concept “fate” is the core of national and individual consciousness, the oldest “keyword” of human culture, in which, according to Z.Kh. Bizheva “... captures the experience of a nationwide comprehension of the categories of freedom and necessity in relation to human existence, an attempt by the human mind to find the last foundations of life - the forces that govern the world order and human behavior” [1].

Introduction

In the Tatar language, the concept “fate” is expressed by the word “yazmysh” - a noun, which was formed by adding the Turkic affix “-mysh” to the Turkic verb “yaz” (yaz) (to write) [2].

The linguistic nature of the cultural concept implies its attachment to certain verbal means of implementation, the totality of which makes up the plan for expressing the corresponding lexico-semantic field built around the dominant (core) represented by the word of the concept. Thus, the basis of the lexical-semantic field “fate” in the Tatar language is the basic lexeme represented by the generic seme “yazmysh”. And in the periphery of the field there are units that have an integral, common with the core. Such synonyms as, *təkdir*, *fələk*, *ləykhelməkhfyz*, *məkaddər*, *əlesh*, *falyakh*.

In the “Tatar-Arabic-Russian Dictionary of Borrowings” by M.I. Makhmutov we can find the following translation of some words [3]:

“*ləykhelməkhfyz*” – the book of fate); “*falak*” – 1) vault of heaven, sky; 2) fate, fortune, happiness; “*məkaddar*” – 1) certain, predetermined; 2) fate; “*taqdir*” – 1) Fate, predestination; 2) evaluation; 3) case; “*falyakh*” – 1) happiness; 2) luck.

According to R.G. Akhmetyanov’s “Etymological Dictionary”[4], the word “*əlesh*” is common Turkic. It is translated into Russian as a share, fate.

The Old English name for fate was expressed by the word WEIRD.

Weird is, in fact, the only all-German direct name for fate that has retained its original meaning on the periphery of its semantic sphere, and therefore its history deserves to be studied.

According to T.V. Toporova, originally a Germanic concept of fate, called *wurþus*, had two interpretations [5]:

- fate-becoming as a process, development, deployment throughout life;
- fate-becoming as a result and a concrete manifestation of fate-becoming, that is, a separate event.

Methods

The Old English word **wyrd** absorbed both concepts – “fate” and “event”, which together largely determined the semantic structure of the word. A corresponding concept of fate as a set of events was formed.

In a later period, the use of **wyrd** in literary works contributed to the establishment of new semantic connections and the formation of meanings with unusual connotations of traditions: personal fate, random lot, death - and those characteristic of a purely Christian tradition: a miracle, a miraculous event, an act of a saint, the end of the world.

At the same time, ancient associations, obscured by new Christian meanings, did not disappear completely and continued to arise on the periphery of the semantic structure of the word, in the subconscious when it was used even in Christian texts, which led to the gradual displacement of the Old English word **wierd** by Latin *fatum*. It should be noted here that in medieval English the word “fate” came from medieval French, which borrowed it from the Latin “*fatum*”, which had the form “*fatus*” in the neuter gender and the form “*fari*” in the Past Participle.

However, the conceptual spheres of lexemes did not coincide completely, but only in one of the aspects of the concept fate. To name others – happy, random, predetermined fate – other units were required.

Thus, the direct Germanic name of fate *weird* overcame the chronological framework of the Old English period, but with significant losses in semantics. It moved into the linguistic sphere of folklore and acquired new connotations inspired by the atmosphere of witchcraft, divination, mysticism and reflected in the corresponding meanings. It can be said that the understanding of *weird* as fate-prediction, prophecy, focused on the future, has been updated.

After analyzing a number of sources, in particular such dictionaries as Random House Webster’s College Dictionary, Oxford Dictionary of Synonyms and Antonyms, we came to the conclusion that the basis of the lexical-semantic field “fate” in the English language is the basic lexeme represented by the generic seme “fate”. And in the periphery there are such synonyms as destiny, fortune, lot, doom, luck, chance, karma, kismet, nemesis.

Random House Webster’s College Dictionary defines the above synonyms as follows:

Doom – 1) fate, unfavorable fate; 2) death. Chance – 1) luck, chance; 2) opportunity. For example: stand a chance (have a chance); let the chance slip (miss a convenient chance);

to take one's chance (try your luck, take advantage of the opportunity); the chance of a lifetime (happy occasion, an opportunity presented only once in a lifetime); a fat chance (no chance), etc. luck – luck, happiness; good fortune. For example: to push one's luck (tempt fate). Fortune – 1) luck, happiness, fortune; 2) fate; 3) fortune, wealth. For example: Fortune's wheel (wheel of fortune); a plaything of fortune (a toy in the hands of fate); fortune is blind (fate is blind); fortune is variant (fate is changeable); to come into a fortune (to receive an inheritance); to make a fortune (get rich), etc. Lot –

1) lot; 2) fate, fate, share. For example: to cast one's lot with smb., to throw in one's lot with smb. (connect your fate with someone); one's lot is cast (the lot is cast), etc. Karma – 1) (in Hinduism and Buddhism) an action that will lead to inevitable results in this life or the next; 2) (in Theosophy) the cosmic law of reward and punishment for deeds in a previous life. Kismet is a word borrowed from Turkish. 1) fate. Nemesis – 1) retribution, punishment; 2) an invincible opponent; Ancient Greek goddess of retribution Nemesis.

Thus, in the Tatar and English languages, various modifications of the meanings of the concept “fate” are realized, the meaning of the concept is updated in the national consciousness of the Tatar and the British people.

Results and discussions

“Destiny” is one of the most ancient keywords in the culture of various peoples, which remain almost unchanged, despite the changes in the world itself and regardless of the change in human ideas about the world.

According to Nikolai Berdyaev, human destiny seems to depend on time, and time depends on human destiny, on changes and experiences of events in this destiny [6].

This is the problem of fate projected into the future. Fate is determined by chance, not determined by the laws of nature. Time is connected with fate and internal is perceived as fate. The past and the future appear fatal to us only because we objectify time, because the past and the future appear to us as objects to which we are subordinate. The past is presented, but the future cannot be said to be determined at all. The future can be experienced either as fate or as freedom. Fate is not determinism; freedom is also included in fate. The fate of the individual and the fate of the world are closely linked and intertwined with thousands of threads. A person yearns not only because death awaits him, but also because the whole world is waiting for death. The

paradox of time and eternity exists not only for the fate of the world, but also for the fate of the individual.

Fate can be longer or shorter than life, revealed before the denouement or at the end of the epilogue. For writers, for example, fate, as a rule, is much longer than life, continuing beyond it with new achievements, patterns of semantic repetitions and coincidences. Therefore, the fate of the artist often becomes the subject of meta-art, various legends, myths, supernarratives, which reveal the fatefulness of the life of the one who sought and showed the action of fate in the life of his characters [6].

The fate of the people, both in Tatar and English literature, is described with a special degree of truth and skill. If in English literature J. Swift and R. Burns should be distinguished in the presentation of the fate of the people, then in Tatar literature G. Tukay, Derdmend, G. Iskhaki deserve attention.

In both languages, the fate of the nation turns out to be complex, cruel and even unfair.

After spending many years in Ireland, constantly communicating with the common people, Swift was deeply imbued with their needs and sorrows; painfully feeling the colonial regime that the British colonizers established in Ireland.

The result of Swift's deep reflections on modernity was the satirical novel «Travels to some distant countries of the world by Lemuel Gulliver, firstly a surgeon, and then the captain of several ships» (1726). Swift's book is filled with bitter thoughts about the fate of the people. Swift saw the lack of rights of the people, their needs and deprivations. When asked what made people dare to venture on such risky journeys, Gulliver answered that "these were people who despaired about their fate, who were driven out of their homeland by poverty or crime". The author describes the negative aspects of life in England in comparison with other countries and nations, e.g.:

It might have pleased Fortune to let the Liliputians find some nation where the people were as diminutive with respect to them as they were to me [7].

The central lyrical hero of the songs of Robert Burns was a simple man - a hard worker. His fate, his everyday worries and modest joys, worries about his own children, his daily work found an inspired embodiment in the poetry of England and Scotland for the first time. Let's have a look at the example:

Fate gave the world, the arrow sped,
And pierced my darling's heart;
And with him all the joys are fled
Life can give me!
(A Mother's Lament for the Death of her Son)

A simple peasant, a descendant of free Scottish riflemen who courageously defended their independence in the struggle against England, a “glorious mountain guy” (“Best Guy”), a tinker who repairs and solderes pots (“Tinker’s Song”), a barefoot girl whose “tender feet were tormented” by the pavement stones (“A Barefoot Girl”) are the heroes of his songs. Deep, sincere feeling is imbued with his poem “A field mouse, whose nest is ruined by my plow.” The incident with this nimble little animal is just an excuse to capture deep reflections on the fate of a hard-working peasant

your tiny house lies in a ruin,
Its fragile walls wind-rent and strewn!
Now nothing’s left to contrast you a new one
Of moses green
Since bleak December’s winds, ensuing,
Blow fast and keen!

G. Tukay wrote the following lines about the fate of the Motherland very correctly:

Özelep-özelep kenə әтеp бирә
Tatar күңеле nilәр sizgenen;
Miskin bulip torgan өч yoz elda
Тәк’dir bezne nichek izgәnen [8].

After reading these lines, the fate of the nation appears bitter and difficult, as R. Burns described the fate of his people. G. Tukay, who devoted his whole life to the nation, illuminating this or that side of life, could not deviate from the chosen path and again and again returned to the theme of the people. The poet has many poems that highlight the life of the common people. Even the first stanzas of this poem “Milli Monar” are terrifying. These songs contain thoughts about a country that has experienced a difficult fate and about an unfortunate people. The fate of the people in the works of Derdmand has similar features with the description of the fate of the people by R. Burns, despite the fact that the peoples are different. Derdmand in his works thinks about fate and predestination, his soul is tormented by the inevitability of fate, coming from history.

From the poem “Without” (“We”) it is clear that the poet is surprised that human life is very short. The lyrical hero is trying to find a source for the nation that gives life. But he is not able to find the above mentioned source, he falls into worries, and this makes him unhappy.

Derdmand cannot hide the fact that he mourns for his country. He listens to the winds that blow from the country day and night. But he cannot catch the music that would be pleasant to him and would calm him down. The news that came from there is not joyful: no living water has been found that would change life. And now it’s time to leave this mortal world.

Житте дәфнем вакыты,
Кәфнем бызләрен маналмадым!..
Вәјлыа!..
Дәри-и-г"!..
Бызләрем мана алмадым [9].

Derdmend in almost every of his poems appears before us as a person who loves his country and worries about the fate of his native land.

Zulfat is among modern Tatar poets who dedicated their work to the fate of the people. In his poems he writes and speculates about the attractive aspects of his native country, the history and the tragic fate of the people.

Мен yaraly tatar ilem minem!
Gaziz yazмышуңны nishlätteң?
Kemnär tide? Kem kagyldy siңa?
Kүrälätә kemnән köchlätteң? [10].

(lit.: "My long-suffering Tatar people, what did you do with your fate? Who offended you? Who disturbed you? Whom did you allow to torture" yourself?).

In his work, the author describes the harsh reality, the fate of the people, historical problems and current problems of today in a philosophical context:

Anlar өчен il shatlygyn,
Kaigylaryn, yazмышyn -
Tik ber tapkyr tynlau житә
Shul ilnen sandugachyn [10].

(lit.: "To understand the joys, sorrows and fate of the country, it is enough to listen to the singing of the nightingale of this people").

Several generations of young readers have been touched by Charles Dickens novel "Oliver Twist" (1837), the sad story of a boy who was born in a so-called workhouse and went through all the horrors that befall a poor orphan in a society ruled by cruel, greedy and hypocritical owners. The first chapters of the novel tell about a school for the poor and a workhouse, about the inhuman exploitation of child labor, about those humiliations and bullying that a little orphan had to endure. Dickens was far from revolutionary conclusions, he believed in the peaceful resolution of all contradictions within the framework of the bourgeois system, and this naive belief was reflected in the unjustifiably happy ending of a truthful story about the bitter fate of a little boy who knew the wolf laws of capitalism.

"Let me go," said the girl with great earnestness; then, sitting herself down on the floor before the door, she said – "Bill, let me go; you don't know what you're doing – you don't, indeed. For only one hour – do – do!"[11].

Nancy and the other members of Fagin's gang usually seem to be controlled by some form of fate, rather than by free will. Nancy has already exercised her free will once, by going to see Rose, and now Fate – in the form of Bill – is taking control again.

In Tatar fiction, many authors addressed the topic of the fate of the Tatar people. R. Batulla occupies a large place among them. His most famous work, *Suyumbike*, describes a tragic period in the history of the Kazan Khanate:

Alar ikese də togəl belə: fəxigagə duchar bu dala, kara yazмыш basachak bu yortny [12].

(lit.: "They both know: a tragic fate is destined for this house").

The author skillfully described the political connections of the Kazan Khanate and their influence on the history of the nation:

Bu tarihi ber utyryshny alar ellar, distə ellar uzgach ta onytmaslar, Chunki alarnuң ilendə halyk tək" dire [12].

(lit.: "The fate of the Kazan Khanate also depends on whether the Nugai Khanate will flourish").

Butarihi ber utyryshny alar ellar, dista ellar uzgach ta onytmaslar. Chunki alarnyn ilende halyk takdire [12].

(lit.: They will not forget this historic meeting even after decades, since the fate of the people is being decided in their country).

The drama of G. Iskhaki "Zuleikha" is one of those works that won the hearts of many people. She was baptized, but did not agree with this, she was kept locked up in a monastery for nine months, separated from her husband and children, but remained a Tatar woman in her soul. The fate of Zuleikha is one of the sparks that reflected the torment of the Tatar people. But the Tatar people are very persistent. They did not bow their heads to any circumstances. As F. Yarullin said: "If fate throws you into the water, do not rise up with foam, but lie down on the bottom like a stone, seeing your flicker, they will pull you out, diving after you; if he throws at the power of the winds - raise your heart like a sail. Only at this moment you will be able to achieve your happiness". In the drama "Zuleikha" the author describes the events of forced baptism in the Kazan province on the example of the fate of the main character, who throughout the play fights for her faith.

Gabdulla: Alkhamdulillah! Alhamdulillah! Din yulynda bezgə də shəhid bulyrğa yazdyn! [13].

(lit.: Gabdullah: Alhamdulillah! Alhamdulillah! We were destined to die in the struggle for religion).

Thus, no matter what language the work is written in, the fates of different peoples have much in common. In the works of the majority of foreign and domestic writers, anxiety for the fate of human civilization sounds louder and louder.

Having studied the similar and distinctive features of the concept of "fate" in the understanding of the Tatar and English classics, we came to the conclusion that in both languages the concept of "fate" occupies a special place and is explained on the basis of three components:

1) a person is the master of his own destiny; 2) fate as ordained by God; 3) fate as a higher power over people.

Conclusion

Thus, the studied material allows us to identify similarities and differences in understanding the meaning of "fate" in the Tatar and English language pictures of the world. The analysis of statements concerning fate in the Tatar and English language pictures of the world makes it possible to identify both general ideas about fate and its various aspects, which can be presented in the form of oppositions. Among them are:

- fate and will;
- constancy / variability of fate;
- happy / unhappy fate;
- fair / unfair fate;
- the attitude of a person to fate: its correctability / its incorrigibility;
- ways to change fate: active / passive.

In the Tatar linguistic picture of the world, the word "yazмыш" conveys the meaning of a tragic life, an unfavorable fate that a person must unconditionally accept. However, there are also examples in which the emphasis is on the fact that everything is in the hands of the person himself and only he can influence the further course of his destiny.

In English, such examples are much more common. In English, "fate" always leaves the right of "free will", a person can challenge and resist fate. In English culture, success, a happy fate is directly associated with the efforts of the individual.

REFERENCES

- [1] Bizheva Z.H. YAzyk i kul'tura (Language and culture) / Z.H. Bizheva. Nal'chik: Kab.-Balk. un.-t., 2000. 47 s. [In Rus.]
- [2] Sevortyan E.V. Etimologicheskij slovar' tyurkskih yazykov. Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na bukvy ж – zh – j (Etymological dictionary of Turkic languages. Common Turkic and inter-Turkic bases of the letters ж - zh - y) / E. V. Sevortyan. M.: Nauka, 1989. 291 s. [In Rus.]
- [3] Garəpçə-tatarcha-ruscha alynmalar syzlege (Arabic-Tatar-Russian dictionary of derivatives). Ике томда. Т. 2. Казан, 1993. 405 б. [In Tatar.]
- [4] Əhmətyanov R. G. Tatar teleneң kyskacha tarih- etimologik

syzlegeyu (A brief historical-etymological dictionary of Tatar language.) . Kazan: Tat. kit. nəsher., 2001. 271 b. [In Tatar.]

[5] Toporova T.V. Drevnegermanskije predstavleniya o sud'be (Ancient Germanic ideas about fate) // Ponyatie sud'by v kontekste raznyh kul'tur. M., 1994. S. 162-167. [In Rus.]

[6] Kolesov V.V. Filosofiya russkogo slova (Philosophy of the Russian word) / V.V. Kolesov. SPb.: YUNA. 2002. 448 s. [In Rus.]

[7] Jonaton Swift. Gulliver's Travels. Charnwood Large Types, Published by F.A. Thrope Ltd., 1983. 478 p.

[8] Tukaj G. Əsərlər 4 tomda. T.2. Kazan: Tat. kit. nəshr., 1976. 400 b. [In Tatar.]

[9] Dərdmənd. İsə jıllər. ŞHıgyr'lər. Kazan: Tat. kit. nəshr., 1980. 254 b. [In Tatar.]

[10] Zəlfət İke urman arasy: esse, shıgyr'lər, jырlar, poemalar (Between two forests: Essays, poems, songs, poems.). Kazan: Tat. kit. nəshr., 1999. [In Tatar.]

[11] Oliver Twist, After Charles Dickens. London: 1983, 253p.

[12] Batulla. Səembikə. Kazan: Tat. kit. nəsher., 1992. 415 b. [In Tatar.]

[13] İskhakyj G. Əsərlər 15 tomda. T.1. Kazan: Tat. kit. nəshr., 1998. 399 b. [In Tatar.]

**АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ТАТАР ӘДБИЕТІ КЛАССИКТЕРІНІҢ
ТҮСІНІГІНДЕГІ ХАЛЫҚ ТАҒДЫРЫ (ДЖ. СВИФТ, Р. БЕРНС,
ДАРДЕМАНД, Г. ТУҚАЙ, Ғ. ЫСҚАҚЫ, М. АКИЕГЕТ,
Р. БАТУЛЛА, ЗУЛФАТ)**

*Мотыгуллина З.А.¹, Хабибуллина Е.А.²

*¹ филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазан федералдық университеті, Қазан, Ресей, e-mail: zuhra711@yandex.ru,

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қазан федералдық университеті, Қазан қаласы, Ресей,
e-mail: elmira.135790@gmail.com

Аңдатпа. Зерттеліп отырған мәселенің өзектілігі қазіргі кезде тіл ғылымындағы орталық бағыттардың бірі ретінде құрылымы әртүрлі тілдерді типология мен салыстырмалы түрде зерттеудің күшейе түсуімен байланысты. Жұмыс жүйелі түрде әр түрлі ағылшын және татар тілдеріндегі «тағдыр» ұғымын салыстырмалы типологиялық талдауға арналған, өйткені зерттеудің ең құнды нәтижелері тілдерді салыстыру кезінде табылған. Бұл мақаланың мақсаты – ағылшын және татар әдебиетінің классиктерінің түсінігіндегі «тағдыр» ұғымының

айырмашылықтары мен ортақ белгілерін анықтау. Зерттеудің негізгі тәсілі – тіл тарихы, қоғамтану, этика, грамматика, әдебиет және т.б. ғылымдардың қолданылуын талап ететін пәнаралық тәсіл. Бұл мақалада «тағдыр» ұғымының салыстырылған тілдерде берілуі және оны белгілі ағылшын және татар жазушылары мен ақындарының түсінуі қамтылған. Алынған нәтижелер зерттеудің ғылыми маңыздылығын анықтайды.

Материалдар аспиранттарға, ғылыми қызметкерлерге, тіл мамандарына, тіл тарихын және дүниенің лингвистикалық көзқарасын зерттеуге пайдалы болуы мүмкін.

Тірек сөздер: тіл, лингвистика, анықтама, салыстырмалы тіл білімі, әдебиеттану, ұғым, мәдениет, тағдыр

**СУДЬБА НАРОДА В ПОНИМАНИИ КЛАССИКОВ
АНГЛИЙСКОЙ И ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (ДЖ. СВИФТ,
Р. БЕРНС, ДАРДЕМАНД, Г. ТУКАЙ, Г. ИСХАКИ, М. АКИЕГЕТ,
Р. БАТУЛЛА, ЗУЛЬФАТ)**

*Мотыгуллина З.А.¹, Хабибуллина Е.А.²

*¹канд. кандидат фил. наук, доцент, Казанский (Приволжский)
федеральный университет, г. Казань, Россия,
e-mail: zuhra711@yandex.ru,

²канд. кандидат фил. наук, доцент, Казанский (Приволжский)
федеральный университет, Казань, Россия,
e-mail: elmira.135790@gmail.com

Аннотация. Актуальность исследуемой проблемы обусловлена тем, что в настоящее время типология и сопоставительное изучение языков с различным строением все чаще утверждается как одно из центральных направлений в науке о языке. Статья посвящена сравнительно-типологическому анализу концепта «судьба» в систематически различных английском и татарском языках, так как наиболее ценные результаты исследования обнаруживаются при сравнении языков. Цель данной статьи – выяснить как различия, так и общие черты концепта «судьба» в понимании классиков английской и татарской литературы. Основной подход исследования – междисциплинарный, что требует привлечения таких наук, как история языков, обществознание, этика, грамматика, литература и др. Понятие «судьба» является стержнем национального и индивидуального сознания, древнейшим ключевым словом человеческой культуры. В данной статье отражена репрезентация концепта «судьба» в сравниваемых языках и его понимание известными

английскими и татарскими писателями и поэтами. Полученные результаты и обуславливают научную значимость работы. Материалы могут быть полезны аспирантам, научным работникам, языковедам, литераторам для изучения истории языков и языковой картины мира.

Ключевые слова: язык, языкознание, дефиниция, сравнительное языкознание, литературоведение, концепт, культура, судьба

Статья поступила 17.02.2022

ӘОЖ 82.091

XҒТАР 17.07.21

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.69.2.026>

ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КИЕЛІ ТАУ МЕН КИЕЛІ АҒАШ ОБРАЗЫ

*Юсуп А.Н.¹, Таңжарыкова А.В.², Юсуп П.К.³, Куттыбаев Ш.Д.⁴

*¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, e-mail: ayzhan.yusup@mail.ru,

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің қауым. профессоры, Алматы, Қазақстан, e-mail: alua1973@mail.ru,

³ Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, e-mail: farhat.yusup.70@mail.ru,

⁴ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, e-mail: shokan-kuttybaev@mail.ru

Аңдатпа. Әр кезеңде де адамзат баласына беймәлім, әлемдегі сыр мен құпияға толы мистикалық, сакралдылық мәселелер бүкіл ойшылдар мен ғалымдарды қатты толғандырған. Сол себепті киелі жерлер түрлі ғылым саласының зерттеу нысанына айналып, олардың құпияға толы тылсым күшін танып білудің, зерттеудің өзектілігі артты. Ұсынылған мақаланың мақсаты – әлем әдебиетіндегі киелі тау мен киелі ағаш образының көркемдік-бейнелі көрінісіне талдау жасау. Соның негізінде киелі жерлерге тән жаратылыс құпиялары мен табиғат тылсымдары туралы көзқарастарға сараптау жүргізу көзделеді.

Зерттеу жұмысын жазу барысында салыстырмалы, құрылымдық, интерпретациялық талдау әдістері пайдаланылған. Негізінен әлем мифологиясында киелі жер образы әрбір халықтың тарихи даму үдерісінен, ұлттық таным-түсінігінен мол хабар беретін архетиптік бейне

ретінде маңызды рөл атқарады. Халық жадында әлі күнге дейін қасиетті мекендер мен нысандарға деген қызығушылығы толастаған жоқ. Соған сай бүгінгі күнде де әулиелі жерлерге түнеп, киелі ағаштарға, киелі тауларға, т.б. тәу ету дәстүрі сақталған. Жұмыстың нәтижесі ретінде әлем мифологиясындағы киелі нысандар, атап айтқанда, киелі таулар мен киелі ағаштар туралы мәтіндердегі адам мен табиғат, адам мен киелі нысан арасындағы байланысты, киелі жерлер бейнесінің адамзат баласына тигізген әсерін жан-жақты талдануын айтуға болады. Соған сай көркем әдебиеттегі бүгінгі қоғамдық ой-пікірлер туғызған авторлық идея мен шығармашылық концептілер айқындалады. Зерттеу жұмысының құндылығы көркем мәтіндегі мифтік сарын, символ-бейнелердің философиялық астары мен халық шешімінің ерекшеліктеріне талдау жасалынуынан көрінеді. Алынған нәтижелерді әдебиет сабақтарында көркем шығармаға образдық талдау және де студенттердің оқырман ретінде интерпретациялық талдау жасау барысында негізге алуға болады.

Тірек сөздер: мифология, сакралды, киелі жер, мифтік сана, архетип, киелі мекен, символ, таным.

Негізгі ережелер

Әлем өркениеті мен мәдениетінде киелілік ұғымы көнеден қалыптасып дамыған. Оның тарихы адамның дүниені танудағы басты құралы ретінде ерте кезеңдерден басталады. Әлемдік мифология мен этнографияға қатысты көптеген зерттеулерде ерте кездегі адамдардың әлемді тану-білуге қатысты түсініктері қазіргі адамдардан мүлдем бөлек болғандығы айтылады. Олар оны әлемде болып жатқан процестерге қатысты құбылыстар деп қана қарамаған. Қайта оның туу себебін іздеп, белгілі бір мистикалық және тылсым күштердің сырын ұғынуға тырысқан. Өздерін қоршаған әлемді олар құпия мен сырға толы тылсым дүние деп қабылдаған. Осы құпия күшке табынумен бірге одан қорғанудың, сақтанудың амалдарын іздеген.

Мистикалық, сакральдылық мәселелер қай кезде де ойшылдар мен ғалымдарды толғандырып келеді. Өйткені ол адамзат үшін құпияға толы әлем болды. Мұның ең басты себебі «киелілік» ұғымының діни мәселелермен тығыз байланысты болуында еді. Киелілік – бұл архаикалық ойлаудың жемісі. Сол себепті ол ғылымда дүниені танудың нақты категориясы ретінде қарастырылады. Мифтік сана дәуірінен келе жатқан фольклор мен кейінгі авторлық әдебиетте «кие» ұғымының кең көрініс табуы әлем халықтарының архаикалық түсінігі мен күрделі философиялық танымынан хабар береді. Соған орай «кие» түсінігі

көркем әдебиетте «киелі жер», «киелі ағаш», «киелі тау», «әулие адам», «әулиелі жер», «қасиетті су», «қасиетті шөп», «киелі аң», «киелі құс», т.б. культтік ұғымдарды қалыптастырды.

Негізінен «киелілік» ұғымы жайлы әлем мифологиясында көп айтылады. Ал әлем әдебиетінде зерттеушілерге рухани бағыт-бағдар беретін, философиялық ой тудыратын фольклордың ерекше жанры – миф. Әлемдік әдебиеттануда мифті әлеуметтік-қоғамдық феномен ретінде қарастыру барысында көптеген мектептер (Грим, Кун, М. Мюллер, А. Афанасьев, т.б.) қалыптасты. Мифтің концепциясын мен өзіндік ерекшелігін талдауға байланысты В. Пропп, О. Фрейденберг, А. Лосев, В. Топоров, Ю. Лотман, Б. Успенский, Е. Мелетинский, Д. Низамиддинов, Ш. Уәлиханов, А. Байтұрсынов, Ә. Марғұлан, Р. Бердібай, Ә. Қоңыратбаев, Е. Тұрсынов, С. Қасқабасов, С. Қондыбай еңбектерін атап өтуге болады. Бұл зерттеулерде әдебиеттегі мифтің символдық табиғатына нақты ғылыми негіздеме берілген.

Кіріспе

Әдебиет тарихында мифология өмірде болып жатқан құбылыстардың себебін шешудің құралы ретінде бір ұлттың генетикалық коды болып табылады. Мифология мен әдебиеттің өзара байланысы ерте кездерде түрлі рәсімдер мен халықтық діни мейрам-мерекелер, діни мистериялар, бейнелеу өнері арқылы танымал болған. Ал қазіргі кезде мифология туралы ғылыми пікірлер мен эстетикалық, философиялық ойлар, фольклористика арқылы жүзеге асырылады. Өзінің бүкіл тарихи даму барысында әдебиет мифтерді көбіне көркемдік-бейнелілік нысан етіп алған. Соның әсерінен мифке деген көзқарас өзгеріп, жаңаша түр, жаңаша образдар мен сюжеттер жүйесі қалыптасып отырған.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысында әлем әдебиетіндегі киелі жерлерге қатысты мәтіндерге салыстырмалы және жүйелі-құрылымдық талдау жүргізіліп, әлемдік мифология мен көркем әдебиетте көрініс тапқан киелі жерлер образын әр халықтың танымдық тұрғыдан қабылдау үдерісіне интерпретациялық талдау жасау көзделді.

Талдау нәтижесі

Нәтижесінде киелі тау мен киелі ағаш образының әр ұлттың дүниетанымына тән моделі ұсынылып, әлем әдебиетіндегі киелі нысандардың мистикалық, мифологиялық және сакралдылық қасиетіне талдау жасалынды.

Талқылау

Ерте замандардан бері киелі тау мен әулие ағашқа табыну культі адамзат өркениетінің рухани символының бірі ретінде ең құпия, ең әмбебап құбылыс болып табылады. Сол себепті киелі тау, әулие ағаштарға табыну ғұрпының тарихы тым әріде жатыр. Яғни ол өзіндік сыр-сипаты жағынан әлемдік мәдениеттануда көпқырлы, өте бай, мазмұны терең дүние ретінде танылады. Сол себепті ғалымдар атап көрсеткендей, «киелі нысандар этникалық және ұлтаралық сәйкестіктің критерийі болып табылады, өйткені олар этникалық сана мен ата-бабалардан келе жатқан дәстүрлерді құрметтейді, тарихи жерлер мен ұлы тұлғаларды құрметтеу арқылы ұлттық қасиеттілікті көрсетеді» [1, 77 б.].

Табиғатқа табынуға сүйенетін әр түрлі діни сенімдер көне халықтардың өмірлік танымдарын өзгертіп, олардың тұрмысы мен дәстүр-салттарына тікелей ықпал еткен. Әр халықтың дүниетанымында таулар адамдарға рухани-табиғи күш беретін, сананы қозғайтын, сиқырлық қасиеті бар мекен ретінде суреттеледі. Оған дәлел ретінде Грекиядағы Олимп тауын алуға болады.

Олимп тауы – әдебиет пен тарихта көп бейнеленген ең танымал таулардың бірі. Ол ежелгі грек мифологиясы арқылы бүкіл әлемге танылды. Грек мифологиясында Олимп тауы үлкен ғаламат күшке ие, Зевс бастаған 12 Құдай мекендеген орын ретінде суреттеледі. Діни сенімдерге сәйкес XX ғасырға дейін оның басына адамзат баласы мүлдем шықпаған. Адамдар қасиетті тауды от-жалын шарпып жатқан биіктікте орналасқан және де оны қорғайтын мифтік күзетшілері бар деп түсінген. Ежелгі грек мифологиясын зерттеген Н. Кун киелі тауды былай деп суреттейді: «...Надо всею землею царит гора Олимп. Высоко над Олимпом широко раскинулось голубое, бездонное небо, и льётся с него золотой свет. Ни дождя, ни снега не бывает в царстве Зевса; вечно там светлое, радостное лето. А ниже клубятся облака, порой они закрывают далёкую землю. Там, на земле, весну и лето сменяют осень и зима, радость и веселье сменяются несчастьем и горем. Правда, и боги знают печали, но они скоро проходят, и снова водворяется радость на Олимпе» [2]. Берілген үзіндіден байқағанымыздай, Олимп тауы күн нұры төгілген, уайым-қайғысы жоқ, тек Құдайлар ғана мекендейтін жұмақ мекен. Таудың басынан Зевс адамдарға өзінің сыйын үлестіріп, жердегі тәртіпті бақылап отырады. Адамдардың бақыты мен тағдыры, өмірі мен өлімі, жақсылығы мен жамандығы барлығы соның қолында. Егер бір адам жердегі орнатылған тәртіпті бұзса, Зевс құдай ашуланады. Сол кезде күн күркіреп, найзағай жарқылдап, алып Олимп тауы шайқалады. Ақын О. Шарко жырлағандай:

...На Олимпе прекраснейшем – вечное лето,
Круглый год сад Олимпа в цветах и с плодами...
... Никогда не бывает дождя там и снега,
В царстве Зевса всегда тепло и лучисто... [3].

Өлең жолдарынан байқағанымыздай, бұл жерде Олимп әлемнің түп қазығы ретінде суреттелген. Ол өзінің билеушісі Зевс арқылы бүкіл әлемге билік жүргізіп отыр. Сол себепті оған адам баласының қолы жетпейді. Бұдан біз әлемдік таудың атқаратын мифологиялық функциясының да сан қырлы екенін байқаймыз. Киелі тау бейнесі арқылы әлемнің барлық келбеті көрініс тауып, әлем бейнесі, яғни ғалам моделі қалыптасады. Өзінің орналасу ретіне қарай тау ғаламның дәл ортасында, жоғарғы жағы Қиыр шығыс жұлдызына қол созса, төменгі жағы қасиетті жерге тіреледі, ал бастау бұлағы жер кіндігіне келеді. Сондықтан мифтерде тауларды жоғарғы әлем мен төменгі әлемді жалғастырушы бөлік деп қарайды. Олимп бұл – сән-салтанаты келіскен табиғи әлем, яғни аспанмен тілдескен, қара жерге табан тіреген, үлкен кеңістікте орналасқан тұтастай әлем ретінде сипатталады.

Киелі жерлер – кез келген этностың таным-түйсiгiндегi образдық және эстетикалық жүйесiнiң басты факторларының бiрi. Соған орай қасиеттi жерлердiң ең көркем деталi әр халықтың рухани-мәдени дәстүрiнде образды-поэтикалық көрiнiс тапқан. Әдебиетте ұлттық образдарды зерттеушi Г. Гачев ақын М. Кенин-Лопсанның өлеңiн талдау барысында тауды түйеге ұқсатады. Осындай салыстыру арқылы автор бұл образды «өзiндiк көшпелi мәдениеттiң символы, әлем моделi» деп көрсетедi. Автордың пiкiрiнше, әр ұлт үшiн ең қымбат, ең қасиеттi ұғым-түсiнiктер болады. «Первое, очевидное, что определяет лицо народа – это природа, среди которой он вырастает и совершает свою историю. Она – фактор постоянно действующий. Тело земли: лес (и какой), горы, пустыня, тундра, вечная мерзлота или джунгли, климат умеренный или с катастрофическими изломами, животный мир, растительность – предопределяет и последующий род труда (охота, бортничество, скотоводство-кочевье, земледелие, торговля, мореплавание и т.д.). Здесь коренится и образный арсенал литературы, обычно очень стабильный» [4, с. 47].

Киелi жерлер ерекше, қасиеттi статусқа ие. Бұл адамдар мекен ететiн күнделiктi жерлерге қарағанда, ерекше және қасиеттi күштермен байланыс жасауға арналған кеңiстiктi нысан. Дiни санадағы киелi жер дегенiмiз жоғарғы сенiм құндылықтарын бiлдiредi. Сол себептi тау адамдардың бойында қорқыныш, табыну сезiмiн оятады. Олардың мифологиялық түсiнiгiнде тау – ерекше сый мен құрмет көрсетудi талап ететiн рухтар мен құдайлардың жердегi қонысы, магиялық күштердiң шоғырланған жерi.

Әлемде ағаштың символдық қасиетіне, оның танымдық кескін-келбетіне табынбаған бірде-бір ұлт жоқ шығар. Ағаш әлемдік символ ретінде өз бойында сан салалы ұғымдар мен түсініктерді, құпия сырларды тоғыстырып келеді. Оның осы қызметі арқылы шындық дүниені танып-білуге болады. Ол Көк аспан мен Жер ананы жалғастырушы дәнекер есебінде әлемнің орталық нүктесі қызметін атқарған. Сонымен бірге адамзат баласының жаңару, өсу, жаңғыру секілді өмірлік кезеңдері туралы хабар береді.

Әлемдік ағаштың құрылымы әлемдік кеңістіктің үш бөліктен тұратынын білдіреді. Егер ағашты тігінен бөлсе, оның төменгі (түбірі – жер асты әлемі) орта (ағаштың діңгегі – жер үсті әлемі), жоғарғы (ағаштың ұшар басы – аспан патшалығы) бөліктерге бөлінетінін байқауға болады. Соған сәйкес архаикалық мифтер мен рәсімдерде әлемдік кеңістіктің үш бөлігіне жататын мифологиялық бейнелер мен аң-құстар образдары бейнеленеді. Әдетте, жоғарғы әлеммен құстарды (ақбас бүркіт, самұрық), орта әлеммен жануарларды (ат, қасқыр, бұғы, т.б.), төменгі әлеммен хтоникалық (жер асты) жануарлар (жылан, құрбақа, балық) мен мифологиялық құбыжықтарды байланыстырады. Әлемнің құрылымы туралы мұндай түсініктер көптеген халықтардың мифопоэтикалық мәтіндерінде батырдың жер астына саяхат сарыны түрінде кездеседі. Мәселен, гректердегі Орфейдің жер астына саяхаты немесе Гомердің «Одиссеясындағы» Одиссейдің Аид патшалығына баруы, қазақтың «Ер Төстік» ертегісіндегі батырдың жер астына саяхаты, жылан Бапы Ханмен кездесуі, т.б.

Әлем ағашының образы тек қоршаған дүниенің кеңістіктегі құрылымынан ғана хабар бермейді, сонымен бірге ол адамзат баласының мифологиялық санасы үшін де әмбебап мағынаға ие. Осы образдың көмегімен уақыт категориясындағы өткен, бүгін және болашақ туралы түсініктерді ажыратуға болады. Генеалогиялық тек тұрғысынан ол ата-бабаларымыздың, қазіргі адамдардың және болашақ ұрпақтың байланысынан хабар береді. Ал әлемді танудағы архаикалық түсінік үшін киелі ағаштың ұштағандық құрылымының басқа да мән-мағыналары бар. Олар: адам денесінің үш бөлігі (басы, денесі, аяғы); табиғаттың үш стихиясы (от, жер, су). Әлем ағашына қатысты халық санасындағы мұндай ұғым-түсініктердің бірнешеуін келтіруге болады. Себебі, әлем ағашының киелі бейнесі арқылы мифологиялық дәуірде өмір сүрген адамдардың қоршаған әлемге қатысты бүтіндей көзқарасын айқындауға болады. Мәселен, Еуропа елдерінің фольклорында адам-ағаш немесе жасыл адамдар секілді образдар кездеседі. Сол секілді славян халықтарының қиял-ғажайып ертегілерінде ағаш кейіпкерге жол көрсетуші, көмектесуші қызметін атқарады.

Әлемде кеңінен таралған мифологиялық түсініктерге қарағанда, әлем ағашы ғаламдық кеңістіктің ең маңызды киелі нүктесінде, яғни оның орталығында орналасады. Мысалы, қазақ халқының мифологиясында алып бәйтерек үш әлемді байланыстырушы дәнекер, киелі нысан ретінде суреттеледі. Әулие ағаштарға табыну ғұрпын зерттеген Б. Қанарбаева өз зерттеуінде осы мәселеге байланысты былай деп сөз қозғайды: «... Ешқандай тіршілік белгісі жоқ жерлерде өз бетінше жайқалып өсіп тұрған ағаштарды «киелі» деп табынған. Ондай ағаштарда қасиет бар деген сеніммен мал сойып, құрбандық шалып, басына түнейтін болған. Оның тағы бір себебі адам өлгеннен кейін де оның жаны (аруағы) өмір ағашымен бірігіп өмір сүреді деген ұғымды қалыптастырған. Сондықтан әулие ағаштардың басына түнеп, құрбандық шалуға келгендер бойларындағы кеселден құтылу үшін түрлі тілектер тілеген. Ол кейін де жалғасып отырған, бірақ әуелгі сенім көнере келе, о дүниеде де осындай ағаштың саясында жатсын деген түсінікпен қайтыс болған адамдардың бастарына ағаш егетін болған...» [5, 127 б.]. Ғалымның пікіріне сүйенсек, халқымызда ертеден-ақ ағашты мәңгіліктің символы ретінде әулие тұтып, дәріптеп, қастерлеп, оған сыйына білген. Тіпті әулетке түскен «жас келінді әулие ағаштың басына ертіп апарып, бұлаққа апарып теңге тастатып, ағашқа ақ шүберек байлатқан» [5, 129 б.]. Ел арасында қалыптасқан мұндай дәстүрлер ағаштың бойында өзіндік қасиет пен мистикалық күш бар деген түсініктен туған. Мұндай көріністер қазіргі әлем әдебиетінде де кездеседі.

Кезкелген елде ағаш образы әлемнің бірлігінен хабар береді. Көптеген әлемдік танымал жазушылар мен ақындар өз шығармашылығында ағаш бейнесіне ерекше мән берген. Өйткені, ағаш бейнесі көне замандардан ең әмбебап құбылыс ретінде әлемдік өркениетте маңызды рөл атқарған. Ал адамзат баласы ағаштың адам секілді жаны бар деп түсінген. Себебі, орасан мистикалық күші бар құбылыс ретінде ағаш әлемнің универсальды тұжырымын (концепциясын) жеткізетін мифопоэтикалық образ. В. Топоров айтқандай, «В течение весьма длительного времени этот образ определял модель мира человеческих коллективов Старого и Нового света. Обряд дерева засвидетельствован и в чистом виде, и в форме локальных видов – «дерево жизни», «дерево плодородия», «дерево центра», «дерево восхождения», «небесное дерево», «дерево предела», «шаманское дерево», «мистическое дерево», «дерево познания» и т.п. [6, с. 324]. Мәселен, американ жазушысы Р. Брэдбери мен қазақ жазушысы Т. Шапайдың «Әулие ағаш» әңгімесінде әлем ағашының символдық бейнесін жан-жақты қарастырылады.

Әңгімеде аты аталған әр ағаштың әлем мәдениетінде өзіндік символдық мәні бар. Мысалы, емен славян елдерінде жердің кіндігін (ось мира) білдіретін қасиетті ағаш деп саналған (Додондағы Зевстің емені, Римдегі Юпитердің емені, славяндардағы Перун емені). Соған сәйкес оның жанында түрлі діни рәсімдер өткізген. Ежелгі Греция, Германия, Скандинавия елдерінде еменді адамдарды найзағайдан қорғайтын ғаламат күш ретінде есептеген. Гректер еменді Аполлонның, ал римдіктер Юпитердің қасиетті ағашы деп есептеген [7, с. 89]. Ал балқарағай ағашына ежелгі шумерліктер құдырет пен күштің символы ретінде өмір ағашы ретінде қараған. Гректер бұл ағашты мүсін жасау өнерінде пайдаланған. Ливандықтар кедрды ежелден өз халқының символы ретінде есептеген. Бұл сакральды ұғым кедрдың мәңгі жасыл болуынан шыққан [7, с.132].

«Әулие ағаш» әңгімесінде аспанға бағытталған жол-сатының, жер мен көкті біріктіріп тұрған дәнекердің баламасы – Әулие ағаш (Әлемдік ағаш, Өмір Ағашы). Жазушының әңгімесінде *әулие ағаш* орталық образ ретінде мың жылдар бойы адам өмірінің жақсылығы мен жамандығына, қуанышы мен қайғысына куә болып келді [8].

Р. Брэдбери мен Т. Шапайдың әңгімесіндегі жер мен көк концептісі адамның өзін өзі тану жолы, адам рухының кемелдікке мәңгілік ұмтылысы сияқты әңгіменің негізгі сюжетіне бағынатын көптеген ассоциация тудыратынын (көктегі әлемдер – Күн, аспан, Ай, жоғары-төменнің (жоғарғы әлем мен төменгі әлем), түнек-жарықтың, ішкі-сыртқының, екіжақтылықтың, өмір мен өлімнің, өң мен түстің, т.б. бинарлық жұптар қарсылығы) атап өту керек.

Қорытынды

Сөзімізді түйіндер болсақ, адамның өмірдегі мәні, адам тағдыры туралы әңгіме өрбіткенде, әрдайым қоршаған ортаға, әлеуметтік қоғамға мән беру қажет. Көркем әдебиеттегі киелі тау мен әулие ағаш трансформацияланған рухани құндылық түрі ретінде адам жанын нұрландырушы орталық болып саналады. Адамзат баласы киелі тау мен әулие ағашқа табыну арқылы көк аспанмен тілдесіп, қара жермен байланыс орнатады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қасиетті Қазақстан. Бірінші том. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. – 480 б.

[2] Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Греции. – Москва: Эксмо, 2021. – 576 с.

[3] Шарко О.Н. Боги Олимпа. Царство мрачного Аида./– <http://www.stihi.ru/2015/07/07/2949>.

[4] Гачев Г. Национальные образы мира. – Москва: Советский писатель, 1988. – 448 с.

[5] Қанарбаева Б. Қазақтың наным-сенімдерінің фольклордағы көрінісі. Зерттеу. – Алматы: Жазушы, 2004. – 288 б.

[6] Топоров В.Н. Мировое дерево: Универсальное знаковые комплексы. Т.2. – Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2010. – 496 с.

[7] Багдасарян В.Э., Орлов И.В., Телицын В.Л. /Под ред. В.Л.Телицына/. Символы, знаки, эмблемы: Энциклопедия. – <https://www.liveinternet.ru/>

[8] Шапай Т. Әулие ағаш / Әңгіме. – adebiportal@gmail.com.

REFERENCES

[1] Qasietti Qazaqstan. Bırınşı tom (Sacred Kazakhstan. Volume One.).Almaty: «Arys» baspasy, 2017. 480 b. [In Kaz.]

[2] Kuhn N.A. Legendy i mythy Drevnei Gresyi (Legends and myths of ancient Greece). Moskva: Eksmo, 2021. 576 s. [In Rus.]

[3] Sharko O.N. Bogi Olympa. Sarstvo mrachnogo Aida (Gods of Olympus. The kingdom of Hades) [<http://www.stihi.ru/2015/07/07/2949>]. [In Rus.]

[4] Gachev G. Nasionalnye obrazy mira (National images of the world). Moskva: Sovetskij pisatel', 1988. 448 s. [In Rus.]

[5] Kanarbayeva B. Kazaktyn nanym-senimderinin folklordagy korinisi (Reflection of Kazakh beliefs in folklore). Studies. Almaty: Jazuşy, 2004. 288 b. [In Kaz.]

[6] Toporov V.N. Mirovoe derevo: Universalnoe znakovye kompleksy (The world tree: Universal sign complexes). Vol. 2. Moscow: Manuscript monuments of ancient Russia, 2010. 496 s. [In Rus.]

[7] Bagdasarian V.E., Orlov I.V., Telitsyn V.L. / Edited by V.L. Telitsyn. Символы, знаки, эмблемы: Энциклопедия. (Symbols, signs, emblems: Encyclopedia). <https://www.liveinternet.ru/> [In Rus.]

[8] Shapai T. Aulie agash/angime (Sacred tree / story). – adebiportal@gmail.com. [In Kaz.]

ОБРАЗ СВЯТОЙ ГОРЫ И СВЯЩЕННОГО ДЕРЕВА В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

*Юсуп А.Н.¹, Танжарыкова А.В.², Юсуп П.К.³, Куттыбаев Ш.Д.⁴

^{*1}Старший преподаватель КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан,

e-mail: ayzhan.yusup@mail.ru,

²Профессор КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан,

e-mail: alua1973@mail.ru,

³Старший преподаватель КазНацЖенПУ, Алматы, Казахстан,

e-mail: farhat.yusup.70@mail.ru,

⁴Старший преподаватель КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан,

e-mail: shokan-kuttybaev@mail.ru

Аннотация. Мистические, сакральные проблемы, неизвестные человечеству, наполненные тайной, всегда глубоко волновали всех мыслителей и ученых. Поэтому сакральные места стали предметом изучения различных областей науки, приобрели актуальность для изучения, познания их таинственной силы. Цель представленной статьи – проанализировать художественное выражение образа святых гор и святого дерева в мировой литературе. Предполагается проведение экспертизы представлений о тайнах творения и тайнах природы, характерных для сакральных мест.

При написании исследовательской работы использовались методы сравнительного, структурного, интерпретационного анализа. В основном в мифологии мира образ Святой земли играет важную роль как архетипический образ, передающий богатое послание от процесса исторического развития, национального познания каждого народа. В народной памяти не утихает интерес к священным местам и объектам. В соответствии с этим и сегодня сохранилась традиция ночевать в святых местах, покоиться на священных деревьях, священных горах и т.д. Результатом работы можно назвать всесторонний анализ связей между человеком и природой, человеком и святым объектом в текстах о священных объектах в мифологии мира, в частности о священных горах и священных деревьях, влияние изображения святых мест на человечество. В соответствии с этим определяются авторские идеи и творческие концепты, породившие современные общественные мысли в художественной литературе. Научная ценность исследовательской работы выражается в анализе мифических мотивов в художественном тексте, философского подтекста символов-образов и особенностей народного мышления. Полученные результаты можно взять за основу в ходе анализа образов художественного произведения на уроках литературы и интерпретационного анализа студентов как читателей.

Ключевые слова: мифология, сакральность, святая земля, мифическое сознание, архетип, священная геотопика, символ, познание.

THE IMAGE OF THE HOLY MOUNTAIN AND THE SACRED TREE IN WORLD LITERATURE

*Yusup A.N.¹, Tanzharykova A.V.², Yusup P.K.³, Kuttybaev Sh.D.⁴

¹Senior lecturer of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: ayzhan.yusup@mail.ru,

²Professor of Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: alua1973@mail.ru,

³Senior lecturer of the Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: farhat.yusup.70@mail.ru,

⁴Senior lecturer of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: shokan-kuttybaev@mail.ru

Abstract. Mystical, sacred problems, unknown to mankind, filled with mystery, have always deeply worried all thinkers and scientists. The refore, sacred places have become the subject of study in various fields of science, have become relevant to the study, knowledge of their mysterious power. The purpose of the presented article is to analyze the artistic and figurative expression of the image of holy tree and mountain in world literature. On its basis, it is supposed to conduct an examination of ideas about the secrets of creation and the secrets of nature, characteristic of sacred places.

When writing a research paper, methods of comparative, structural, and interpretive analysis were used. Basically, in the mythology of the world, the image of the Holy Land plays an important role as an archetypal image that conveys a rich message from the process of historical development, the national knowledge of each people. Interest in sacred places and objects still does not subside in the people's memory. In accordance with this, the tradition of spending the night in holy places, resting on sacred trees, sacred mountains, etc. has been preserved today. The result of the work can be called a comprehensive analysis of the links between man and nature, man and a holy object in texts about sacred objects in the mythology of the world, in particular about sacred mountains and sacred trees, the influence of the image of holy places on humanity. In accordance with this, the author's ideas and creative concepts that gave rise to modern social thoughts in fiction are determined. The value of the research work is expressed in the analysis of mythical motifs in a literary text, the philosophical subtext of symbols-images and the peculiarities of folk thinking. The results obtained can be taken as a basis in the course of figurative analysis of a work of art in literature lessons and interpretive analysis of students as readers.

Key words: mythology, sacredness, holy land, mythical consciousness, archetype, sacred geotopic, symbol, knowledge.

Статья поступила 31.07.2022

**Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ
ХАБАРШЫСЫ
“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы**

**ИЗВЕСТИЯ
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”**

**BULLETIN
of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”**

**2 (69) 2023
ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)**

bulletin-philology.ablaikhan.kz

Отпечатано в издательстве “Полилингва”
«Издательство не несет ответственности за содержание авторских материалов
и не предоставляет гарантий в связи с публикацией фактов,
данных результатов и другой информации»

Директор издательства:
Есенгалиева Б.А.

Технический редактор, компьютерная верстка:
Кынырбеков Б.С.

Подписано в печать 23.06.2023 г.
Формат 70х90 1/8. Объем 48,25 п.л. Заказ № 3305. Тираж 300 экз.
Отпечатано в издательстве «Полилингва»
КазУМОиМЯ имени Абылай хана

Издательство «Полилингва» КазУМОиМЯ имени Абылай хана
050022, г. Алматы, ул. Муратбаева, 200
Тел.: +7 (727) 292-03-84, 292-03-85, вн. 21-19
E-mail: kazumo@ablaikhan.kz, ablaikhan@list.ru